

Олег Полянський

Руслана Труба

Історія України

Львів - 2011

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ**

**КАФЕДРА
ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН**

**Олег Полянський
Руслана Труба**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник для семінарських занять

Львів – 2011

УДК 94 (477)(075)

ББК 63.3 (4УКР)я73

П 54

Рекомендовано до друку Вченою Радою Львівського державного університету фізичної культури (протокол №11 від 5 липня 2011 року)

Рецензенти :

Петро Шкраб'юк – доктор історичних наук (Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України)

Микола Бармак – доктор історичних наук, професор (Тернопільський Національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка)

Полянський О.А., Труба Р.І.

П 54 Історія України : [навч. посіб. для семінарських занять для студ. неісторичних спеціальностей ВНЗ] / **Олег Полянський, Руслана Труба.** – Л.: ЛДУФК, 2011. – 468 с.

В посібнику подаються кредитно-модульні навчальні та робочі програми, розподіл годин за навчальним планом, плани лекцій, семінарських занять та конкретні методичні матеріали до кожної теми, а також перелік рефератів, рекомендованої літератури, проблемні завдання для самостійної роботи, документи і матеріали до кожної теми та запитання для роботи з ними, типові завдання для підготовки до кредитно-модульних контрольних робіт та екзамену, словник історичних термінів та понять, перелік головних подій в історії України, рекомендації для самостійної роботи студентів.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
I. ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»	11
НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА	14
ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС	44
II. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДО ТЕМ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	49
МОДУЛЬ I	49
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №1. СТАРОДАВНЯ ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	49
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №2. КИЇВСЬКА РУСЬ І ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	70
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №3. ПЕРШИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ. МІСЦЕ І РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ	98
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №4. ПЕРША УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.	124
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №5. БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII СТОЛІТТЯХ	148
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №6. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ Й НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	180
МОДУЛЬ II	239
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №7. ДРУГА УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР.	239
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №8. УКРАЇНА МІЖ ПЕРШОЮ ТА ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ: ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ Й БОРОТЬБИ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ДЕРЖАВНІСТЬ	293
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №9. УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1939–1945 РР.)	331

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №10. УКРАЇНСЬКА РСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. ХХ СТ.: ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ	367
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №11. ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ (КІНЕЦЬ 80-Х РР. ХХ СТ. – 2011 Р.)	403
III. ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	432
IV ПОТОЧНИЙ ТА ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ	438
1. ТИПОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО КРЕДИТНО-МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	438
2.ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЕКЗАМЕНУ	468
V. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	474
VI. ІСТОРИЧНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ	481
VII. ГОЛОВНІ ПОДІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	493
VIII. САМОСТІЙНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ	509
ДОДАТКИ	512

ВСТУП

«Історія України» як наукова та навчальна дисципліна

Питання про те, що таке «історія» цікавило людей від найдавніших часів. Протягом багатьох століть появилось багато визначень, трактувань, навіть афоризмів, які здебільшого з діаметрально протилежних позицій розглядали й розглядають це справді непросте поняття. Отже, що таке історія? Опис минулого? Хронологія подій? Концепції дослідників про становлення, розвиток і занепад людських спільнот? А може це розповіді про діяння видатних особистостей, народних мас, чи державних утворень? Які механізми їх взаємодії? Для чого вивчають історію? Яке місце посідає вона в системі інших наук, в суспільній свідомості? Що таке історична пам'ять й історична свідомість, історична гіпотеза й історична концепція? Наскільки достовірними є історичні знання? Чим історична наука відрізняється від історичних знань? Яке співвідношення між випадковістю, неминучістю і необхідністю в історії? Чому історичні знання відіграють важливу роль у формуванні національної свідомості?

Відповідь на ці складні запитання не можуть бути однозначними, але курс «Історія України» має допомогти студентам, хоча б частково, зрозуміти історичні процеси минулого, зорієнтуватися в непростій історії сьогодення й спробувати відхилити історичну завісу майбутнього. В такому контексті можна сказати, що історія є засобом пізнання і розуміння реального світу, який існує в часі і просторі. Тобто, історія – це своєрідний місток над рікою часу, який поєднує минуле–сучасне–майбутнє. Історичні знання завжди відігравали і відіграють важливу роль у житті суспільств і окремих особистостей. Без них неможливо ідентифікувати себе особисто, певну спільноту, зрештою людство в сучасному світі, усвідомити суть і характер міжлюдських, міждержавних, міжнаціональних взаємин, обрати соціальну, політичну, національну орієнтацію повсякденної життєдіяльності.

Сучасна історіографія дає таке тлумачення поняття «історія» – це «наука, яка вивчає розвиток окремих держав і народів, а також людства в цілому в усій

його конкретності й різноманітності, яке пізнається з метою розуміння його минулого, сучасного стану і перспектив у майбутньому» (Див.: Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [навч. посіб. для студ. ВНЗ] / редкол. В.М. Литвин [та ін.]. – К.: Вища школа, 2002. – С. 176–177).

В історичній науці важливу роль відіграють історичні знання, історична пам'ять та історична свідомість. В своїй еволюції історичні знання пройшли шлях, що обчислюється сотнями тисяч років – від найпримітивніших уявлень та міфів, легенд і переказів – до наукових знань, від суто описового, хронікально-літописного фіксування подій до наукового узагальнення, аналізу і створення синтетичної картини минулого. Таким чином, історичні знання сприяють формуванню історичної пам'яті, тобто здатності людської свідомості відтворювати минуле. Історична пам'ять успадковує минулий досвід й існує у вигляді історичної свідомості народу, яка може проявлятися на різних рівнях – міфологічному та науковому. Отже, на певному етапі розвитку суспільства, з одного боку, й розвитку історичних знань, з другого, виникає історична наука. В різні періоди свого розвитку вона розв'язувала різні завдання – від найпростіших описових, до аналізу сутності специфічних законів розвитку суспільства, особливостей історичного процесу окремих країн, регіонів та народів.

Предметом історичної науки є вивчення провідних тенденцій і закономірностей історичного розвитку суспільства в усіх його виявах, аспектах, в хронологічній послідовності від найдавніших часів до наших днів. Так, **предметом історії України** є український історичний процес від найдавніших часів, тобто появи первісних людей на території України, до сьогодення включно. Отже курс «Історія України» аналізує провідні тенденції етногенезу (походження) українського народу, його діяльність в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовно-культурного життя. **Мета курсу** полягає в розкритті закономірностей та особливостей політичного, економічного, соціального та культурного розвитку України, її відносин з іншими державами та народами.

Завдання курсу:

- подати наукову періодизацію історії України, характерні риси основних періодів української історії, їх особливості, визначальні події та явища в кожному з них;
- узагальнити досвід національного державотворення, традиції української державності, значення боротьби українського народу за її відродження та збереження;
- розкрити історію суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в Україні, основні етапи українського національно-визвольного руху, його конкретний зміст та організаційні форми, визначити місце і роль в українській історії видатних історичних осіб;
- висвітлити зміст і особливості розвитку української матеріальної та духовної культури, її взаємозв'язок із світовою культурою.
- показати найважливіші події та явища української історії в контексті світової історії, роль України в системі міжнародних відносин.

Періодизація історії України – це поділ історичного процесу на великі проміжки часу, які різняться між собою важливими змінами в житті суспільства. Можна виділити такі основні періоди в історії України:

- 1. Стародавня доба** (від початку формування людської цивілізації на території України – до східнослов'янських племен VII–IX ст.);
- 2. Доба Київської Русі та Галицько-Волинської держави** (друга половина IX – 40-і рр. XIVст.)
- 3. Литовсько-польська доба** (40-і рр. XIVст. – 1648 р.)
- 4. Україна в роки Першої національної революції** (1648–1676 рр.)
- 5. Доба Гетьманщини** (середина XVII – кінець XVIII ст.)
- 6. Українські землі в роки російсько-австрійського поневолення** (кінець XVIII ст. – 1917 р.)
- 7. Україна в роки Другої української національної революції** (1917–1921 рр.)

8. Українські землі в радянську добу (1921–1991) та роки польського, румунського та чехословацького поневолення (1919–1939/1940/1945 рр.)

9. Україна в роки Третньої української національної революції (кінець 80-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.).

Тож, історію України можна розглядати у двох контекстах, в першому мова йтиме про історію власне українського народу, який дав назву землі і державі, що за розмірами дорівнює Німеччині та Великій Британії разом узятим. У другому ж, можна говорити про історію багатьох племен та народів, які в різний історичний час проживали на території України. Станом на січень 2010 р. в Україні налічувалося 45962,9 тис. осіб, з яких майже 78% – українці.

Отже, історія України – це історія насамперед титульної нації – української, але оскільки не маючи жодних географічних бар'єрів, Україна була і є відкрита для всіх народів, які йшли і йдуть сюди з різними намірами – дружними чи ворожими, очевидно, що оминати їх в курсі історії України не варто.

Тому історія України в широкому розумінні – це історія взаємин українців з тими народами, які в силу певних причин, прийшли на українську землю і затрималися тут, хто на короткий час, хто на довший період, а хто проживає тут й до сьогодні. В цьому контексті, визначальними були взаємини українців передовсім з поляками, росіянами та євреями. Саме польський, російський та єврейський фактори відігравали упродовж століть вагомую роль в історії України, а два останніх продовжують суттєво впливати на всі сторони політичного, економічного та духовно-культурного життя України.

Виходячи з цього, курс «Історія України», з-поміж інших завдань, повинен об'єктивно розкрити взаємини цих народів в процесі історичного розвитку, а також показати присутність в українському просторі татар, німців, греків, болгар, чехів, білорусів та представників інших народів. Звичайно, що т.зв. поліетнічність та «мультикультурність України» має

знайти пропорційне, відповідно до чисельності тієї чи іншої національної меншини, відтворення в курсі історії України. А провідне місце у цьому курсі має займати історія етногенезу, становлення та розвитку українського народу та його держави. Тому, україноцентричне трактування національної історії, погляд на неї, так би мовити через «українські окуляри», а не лібералістські глобалістично-космополітичні концепції, є закономірним і природним правом українського народу, який має півтора тисячолітню історію, в т. ч. тисячолітні державницькі традиції.

І. ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Розподіл годин за навчальним планом

Розподіл годин за навчальним планом для факультету фізичного виховання,
факультету спорту, факультету здоров'я людини і туризму

№ з/п	Теми	Кількість годин		
		Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
	Теми I модуля			
1.	Вступ до історії України. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України	4	2	4
2.	Київська Русь. Галицько-Волинське князівство: зародження державності українського народу (IX – перша половина XIV ст.)	2	2	5
3.	Україна в другій половині XIV – першій половині XVII ст.: литовсько-польська доба	2	2	5
4.	Українська національна революція середини XVII ст.: формування козацької держави	2	2	4
5.	Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: доба Руїни та Гетьманщини	4	4	4
6.	Україна у складі Російської та Австрійської імперій: колоніальна політика російського самодержавства та австрійського абсолютизму; національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.)	4	4	4
	Всього за I модуль	18	16	26
	Теми II модуля			
7.	Українська національна революція 1917–1921 рр.: відродження української державності	4	4	4
8.	Україна у міжвоєнний період (1921 – 1938 рр.): утвердження тоталітарного режиму; спадкоємність традицій боротьби за незалежну українську державу	2	2	5
9.	Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)	2	2	5
10.	Україна в др. пол. 40-х – пер. пол. 80-х	2	4	4

	ст. XX ст.: трансформації суспільно-політичного та економічного розвитку			
11.	Україна на шляху до незалежності (середина 80-х ст. XX ст. – 2011 р.)	2	2	4
Всього за II модуль		12	14	22
Разом		30	30	48

Розподіл годин за навчальним планом для спеціальності «Туризм»

№ з\п	Теми	Кількість годин		
		Лекції	Семинарські заняття	Самостійна робота
Теми I модуля				
1.	Вступ до історії України. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України	2	2	5
2.	Київська Русь. Галицько-Волинське князівство: зародження державності українського народу (IX – перша половина XIV ст.)	2	2	6
3.	Україна в другій половині XIV – першій половині XVII ст.: литовсько-польська доба	2	2	6
4.	Українська національна революція середини XVII ст.: формування козацької держави	2	2	6
5.	Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: доба Руїни та Гетьманщини	2	2	5
6.	Україна у складі Російської та Австрійської імперій: колоніальна політика російського самодержавства та австрійського абсолютизму; національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.)	2	2	6
Всього за I модуль		12	12	34
Теми II модуля				
7.	Українська національна революція 1917–1921 рр.: відродження української державності	2	2	6
8.	Україна у міжвоєнний період (1921 – 1938 рр.): утвердження тоталітарного режиму; спадкоємність традицій боротьби за незалежну українську державу	2	2	6

9.	Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)	2	2	6
10.	Україна в др. пол. 40-х – пер. пол. 80-х рр. XX ст.: трансформації суспільно-політичного та економічного розвитку	2	2	6
11.	Україна на шляху до незалежності (середина 80-х рр. XX ст. – 2011 р.)	2	2	6
Всього за II модуль		10	10	30
Разом		22	22	64

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Тема I. Вступ до історії України. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України

Предмет, завдання та періодизація курсу «Історія України». Джерела та історіографія. Початок формування людської цивілізації на території України. Періодизація первісного суспільства: палеоліт, мезоліт. Неолітична революція. Археологічні культури епохи міді-бронзи(енеоліт), заліза. Майнова та соціальна диференціація первісного суспільства.

Зародження державності. Перші етнічні утворення на території України. Кіммерійці, скіфи, сармати. Античні міста-держави Північного Причорномор'я. племена трипільської культури. Походження слов'ян: венеди, анти, склавини. Їх розселення, заняття, суспільний устрій, побут, звичаї. Готи і гуни. Протодержавні утворення східних слов'ян: антський і дулібський союз племен.

Походження українського народу та становлення його державності. Етнонім «Україна». Національна символіка.

Рекомендована література

1. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 3. – 335 с. – (Україна крізь віки).
2. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.
3. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2007. – 688с. (Альма-матер).
4. Бунятян К. На світанку історії / К. Бунятян, В. Мурзін, О. Симоненко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 1. – 335с. – (Україна крізь віки).
5. Василенко Г. К. Велика Скіфія / Г. К. Василенко. – К.: Видавництво т-ва «Знання» України, 1991. – 48с.
6. Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.

7. Винокур О. Давня і середньовічна історія України / О. Винокур, С. Трубчанінов. – К., 1996. – 224 с.
8. Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / [пер., передм. й прим. А.О. Білецького]. – Х.: Фоліо, 2006. – 655 с.
9. Грушевський М. Історія України-Русі. В 11 т., 12 кн. – К., 1991.
10. Давня історія України: в 3 т. Т. 1.: Первісне суспільство. – К.: Наукова думка, 1997. – 558 с.; Т. 2. Скіфо-антична доба. – К.: Ін-т археології НАН України, 1998. – 496 с.
11. Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
12. Єфименко О. Історія України та її народу / О. Єфименко; [пер. з рос. В. Д. Калити]. – К.: Мистецтво, 1992. – 256 с.
13. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Л.: НТШ, 1992. – 230 с.
14. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 4-те. – Л.: Світ, 2003. – 520 с.
15. Історія України / за ред. В. Смолія. – 3-тє вид., доп. й перероб. – К.: Альтернативи, 2002. – 471 с.
16. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002. – 448 с. (Альма-матер).
17. Крижицький С. Античні держави Північного Причорномор'я / С. Крижицький, В. Зубар, А. Русяєва. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – Т. 2. – 335 с. – (Україна крізь віки).
18. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Л.: Світ, 1990. – 520 с.
19. Мицик Ю. Історія України: навч. посіб. для старшокласників / Ю. Мицик, О. Бажан, В. Власов. – К., 2005. – 576 с.
20. Мозолевський Б. М. Скіфський степ / Б. М. Мозолевський. – К.: Темпора, 2005. – 192 с.

- 21.Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. – 2-ге вид. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.
- 22.Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; [пер. з англ. В. Шевчука]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
- 23.Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероб. та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Тема II. Київська Русь. Галицько-Волинське князівство: зародження державності українського народу (IX – перша половина XIV ст.)

Виникнення та становлення давньоруської держави. Заснування Києва. Кий, Щек, Хорив, Либідь. Східнослов'янські племінні союзи: поляни, сіверяни, древляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, білі хорвати, кривичі, дреговичі, радимичі в'ятичі, словени. Походження топоніма «Русь». Норманська теорія. Князювання Аскольда і Дира (середина IX ст.). Внутрішня і зовнішня політика князів: Олега (882–912), Ігоря (912–945), Ольги (945–964), Святослава (964–972). піднесення й розквіт Київської Русі за Володимира Великого (980–1015) та Ярослава Мудрого (1019–1054). Хрещення Русі (988) та його історичне значення. Політичний устрій й соціально-економічний розвиток Київської Русі. Організація державної влади. «Руська правда». Основні верстви населення. Міжнародні зв'язки, культура, фізичне виховання в період Київської Русі. Політична роздробленість давньоруської держави: причини і наслідки. Володимир Мономах (1113–1125). Боротьба Русі з кочівниками: печеніги, половці. Монголо-татарська навала і встановлення золотоординського іга.

Особливості політичного й соціально-економічного розвитку Галицької та Волинської землі в XI–XII ст. Перемишльське, Звенигородське, Тереховлянське, Шумське князівства. Піднесення Галицького князівства за Володимирка (1141–1153) та Ярослава Осмомисла (1153–1187). Утворення Галицько-Волинської держави. Роман Мстиславович (1199–1205). Боярська смута. Боротьба Данила Галицького (1238–1264) за єдність Галицько-Волинського князівства. Зовнішня політика короля Данила. Занепад Галицько-Волинської держави. Лев Данилович (1264–1301), Юрій I Львович (1301–1315),

Андрій і Лев (1315–1323), Юрій II (1323–1340). Місце і роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності.

Рекомендована література

1. Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: Короткі біогр. нариси. Історичні та худож. портрети / В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин [та ін.]. – К.: Вища школа, 2002. – 359 с.
2. Іванченко Р. Київська Русь: початки української держави / Р. Іванченко // Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: МАУП, 2007. – С. 10–94.
3. Історія України в особах: IX – XVIII ст. / кер. В. Замлинський – К., 1993. – 396 с.
4. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 5. – 335с. – (Україна крізь віки).
5. Котляр М. Галицько-Волинське князівство / М. Котляр // Енциклопедія історії України: У 5-ти т. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 34–36.
6. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – 176 с.
7. Літопис Руський. За Іпатським літописом / [пер. Л. Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – 590 с.
8. Моця О. Київська Русь: від язичництва до християнства: навч. посіб. / О. Моця, В. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 224 с.
9. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / М. С. Пасічник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
10. Ричка В. Княгиня Ольга / В. Ричка. – К.: Вид. дім. «Альтернативи», 2004. – 336 с. – (Особистість і доба)
11. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 4. – 351с. – (Україна крізь віки).

12. Толочко П. Київська Русь князівство / П. Толочко // Енциклопедія історії України: у 5-ти т. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 230–242.
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероб. та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Тема III. Україна в другій половині XIV – першій половині XVII ст.:

литовсько-польська доба

Перший поділ України іноземними державами: загарбання українських земель Польщею, Литвою, Московщиною, Угорщиною, Молдавією, Кримським ханством. Утворення поліетнічної литовсько-українсько-білоруської держави. Політика литовських князів на українських землях: Гедимін, Любарт, Ольгерд, Ягайло. Кревська унія (1385), Вітовт, Свидригайло. Литовські статuti (1529, 1566, 1588).

Польська експансія на українські землі. Городельська унія (1413). Люблінська унія (1569). Політичне, соціально-економічне та духовно-культурне становище українського народу. Посилення національно-релігійного та соціально-економічного гноблення. Соціальна структура українського суспільства. Магдебурзьке право. Берестейська церковна унія (1596). Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні. Полемічна література. Братства та братські школи. Острозька академія. Початок масового книгодрукування. Утворення Кримського ханства (середина XV ст.) та його експансія на українські землі.

Виникнення та феномен українського козацтва (кінець XV ст.): генезис, характерні ознаки та особливості. Низове і реєстрове козацтво. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середина XVII ст. Утворення Запорозької Січі (середина XVI ст.). Д. Байда-Вишнівецький. Запорозька Січ як своєрідне втілення української козацької державності. П. Конашевич-Сагайдачний. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст. під проводом К. Косинського (1591–1593), С. Наливайка (1594–1596), М. Жмайла

(1625), Т. Федоровича-Трясила (1630), І. Сулими (1635), П. Бута, Д. Гуні, Я. Остряниці (1637–1638).

Рекомендована література

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
3. Брехуненко В. Морські війни українських козаків / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 80 с. – (Перемоги української зброї).
4. Голобуцький В. Запорізьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
5. Іванченко Р. Відродження української держави в часи козаччини та Гетьманщини / Р. Іванченко // Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: МАУП, 2007. – С. 96–111.
6. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – 800 с.
7. Крижанівський О. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн.: навч. посіб. для вузів. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. / О. Крижанівський. – К.: Либідь, 2000. – 591 с.
8. Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657. Збірник за документами актових книг. – К., 2008. – 1011 с.
9. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / М. С. Пасічник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
10. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій; [пер. з англ. Софії Грачової]. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
11. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 6. – 319 с. – (Україна крізь віки).

12. Уривалкін О. Таємничі грані історії / О. Уривалкін. – К.: КНТ, 2007. – С. 292–317.
13. Уривалкін О. Таємниці історії України (загадки, події, факти) / О. Уривалкін. – К.: КНТ, 2006. – С. 8–47.
14. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський; [упоряд. М.О. Рябий]. – К.: Укр. письменник; Ярославів вал, 2008. – 293 с.
15. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 3 / Д. Яворницький; АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1993. – 558 с.

Тема IV. Українська національна революція середини XVII ст.: формування козацької держави

Причини, характер, рушійні сили та періодизація революції. Богдан Хмельницький (1595–1657). Військові дії у 1648–1653 рр. Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, облога Львова та Замостя. Перемир'я з Польщею. Облога Збаража, Зборівська битва і Зборівський мирний договір (1649). Битва під Берестечком й Білоцерківський мирний договір (1651). Утворення Української гетьманської козацької держави, її політичний та адміністративно-територіальний устрій. Фінансова система та судочинство. Українська армія. Зміни в соціально-економічному житті. Військова козацька еліта: Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко. Битви під Батогом (1652) та Жванцем (1653). Зовнішня політика Б. Хмельницького: молдавські походи, взаємини з Кримським ханством і Туреччиною. Українсько-російські стосунки. Переяславська угода та Березневі статті (1654) і їх наслідки для України. Віленське перемир'я (1656) й спроба зміни зовнішньої політичної орієнтації України. Смерть Б. Хмельницького (1657) й ускладнення політичної ситуації в Україні.

Рекомендована література

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О. Апанович. – К.: Варта, 1994. – 96 с.
2. Брехуненко В. Богдан Хмельницький / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 72 с. – (Великі українці).
3. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького. – Київ, 2009. – 64 с.
4. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
5. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – 800 с.
6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – 2-ге вид., виправлене і доповнене. – Л.: Світ, 1990. – 408 с.
7. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / М. С. Пасічник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
8. Переяславська рада 1654 року :Історіографія та дослідження / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич [та ін.]. – К.: Смолоскип, 2003. – XX+890 с.
9. Реєнт О. П. Усі гетьмани України : Легенди, міфи, біографії / О. Реєнт. – Х.: Фоліо, 2007. – 415 с. – (Історичне досє).
- 10.Сергійчук В. Переяславська Рада – трагедія України і програш Європи. – К.: Діокор, 2003. – 136 с.
- 11.Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков; НАН України; Ін-т історії України – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
- 12.Смолій В. Українська національна революція XVII ст.(1648–1676рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7. – 351 с. – (Україна крізь віки).

13. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Арістей, 2005. – 639 с.

Тема V. Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: доба Руїни та Гетьманщини

Ускладнення політичної ситуації в Україні після смерті Б. Хмельницького (1657). Обрання гетьманом Івана Виговського (1657–1659). Розрив з Московщиною. Укладення Гадяцького договору 1658 р. з Польщею. Битва під Конотопом (1659). Громадянська війна і поділ козацької України на Правобережну і Лівобережну, Ю. Хмельницький (1659–1663). І. Брюховецький (1663–1668), П. Тетеря (1663–1665). Боротьба за возз'єднання Української держави. Петро Дорошенко (1665–1676). Андрусівський трактат 1667 р. та Вічний мир 1686 р. й черговий поділ українських земель між Росією та Польщею. Д. Многогрішний (1668–1672), І. Самойлович (1672–1687). Українська державність наприкінці XVII на початку XVIII ст. Колоніальна політика Російської імперії щодо України. Гетьман Іван Мазепа (1687–1709), його внутрішня і зовнішня політика та роль в історії України. Розрив з Росією та союз із Швецією. Поразка під Полтавою (1709) та її наслідки для України. Поява української політичної еміграції. Пилип Орлик і його «Конституція» (1710), І. Скоропадський (1708–1722), П. Полуботок (1722–1723). Діяльність першої Малоросійської колегії. Гетьманування Д. Апостола (1727–1734). Діяльність Правління Гетьманського уряду. Відродження Гетьманства. Кирило Розумовський (1750–1764). Посилення колоніальної антиукраїнської політики Росії. Ліквідація Катериною II Гетьманщини (1764). Друга Малоросійська колегія. Ліквідація російським самодержавством Запорозької Січі (1775). Петро Калнишевський. Соціально-економічний розвиток українських земель XVIII ст. Соціальні рухи в Україні: гайдамацтво, Коліївщина. М. Залізняк та І. Гонта; опришківство. О. Довбуш.

Рекомендована література

1. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 221 с.
2. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
3. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року / А. Бульвінський. – К., 2008 – 68 с. – (Перемоги української зброї).
4. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. – К., 1970. – 660 с.
5. Голобуцький В. Запорізьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
6. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
7. Горобець В. Павло Полуботок / В. Горобець. – К., 2009. – 64 с. – (Гетьмани).
8. Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2009 – 72 с. – (Кошові отамани).
9. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В.Чухліб. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 8. – 303с. – (Україна крізь віки).
- 10.Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.
- 11.Історія України в особах: Литовсько – Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина [та ін.]. – К.: Україна, 1997. – 272 с.
- 12.Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут; [пер. з англ. Софії Грачової]. – К.: Критика, 2004. – 352 с.
- 13.Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 302 с.
- 14.Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – К., 1996. – 178 с.

15. Маслійчук В. Кошовий отаман Іван Сірко / В. Маслійчук, Ю. Мицик. – К., 2007. – 76 с. – (Наші полководці)
16. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – Київ, 2007. – 72 с. – (Великі Українці).
17. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – 3-тє вид. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острого; Торонто, 2003. – 496 с.
18. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (др. пол. XVII – XVIII ст.) / В. Панашенко. – К., 1995. – 211 с.
19. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / М. С. Пасічник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
20. Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів. – К., 2009. – 432 с.
21. Реєнт О. П. Усі гетьмани України : Легенди, міфи, біографії / О. Реєнт. – Х.: Фоліо, 2007. – 415 с. – (Історичне досє).
22. Смолій В. Українська державна ідея в XVII – XVIII ст.: проблеми зародження, формування, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
23. Смолій В. Правобережна Україна в др. пол. XVII–XVIII ст.: проблеми державотворення / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 71 с.
24. Універсали українських гетьманів від Івана Мазепи до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л.: НТШ, 2004. – 1086 с.
25. Універсали Павла Полуботка (1722-1723). – К., 2008. – 720 с.
26. Яковлева Т. Гетьманщина в др. пол. 50-х років XVII ст.: причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
27. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської Ради 2 – до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева; Ін-т історії НАН України. – К.: Основи, 2003. – 644 с.

**Тема VI. Україна у складі Російської та Австрійської імперій:
колоніальна політика російського самодержавства та австрійського
абсолютизму; національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.)**

Геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі наприкінці XVIII ст. та їх наслідки для України. Україна в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Приєднання до Російської імперії Південно-Східної України та Криму. Задунайська Січ. Азовське козацьке військо. Чорноморське Кубанське козацьке військо. Поділи Польщі та їх вплив на територіальні зміни в Україні. Приєднання до Російської імперії Правобережної України. Французько-російська війна 1812 р. та Україна. Україна в європейській геополітичній системі кінця XVIII – початку XIX ст.

Політичне становище та соціально-економічний розвиток України у складі Російської імперії та Австрійської монархії. Національне відродження в Україні, його зміст та основні етапи. Роль історичних знань у формуванні національної свідомості. «Історія Русів». «Енеїда» І. Котляревського. Новий український театр. Українські етнографія та фольклористика, мовознавство. Виникнення та діяльність перших таємних організацій. Масонський та декабристський рухи в Україні. Кирило-Мефодіївське товариство в історії суспільно політичного руху й культури України. М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко. Особливості національного відродження на західноукраїнських землях. Львів-Перемишль-Львів – як центри національного руху. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху й культури України. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. «Русалка Дністрова». Західноукраїнські землі в Європейській демократичній революції 1848 р.

Соціально-економічний розвиток України. Сільське господарство, промисловість, торгівля. Скасування кріпосного права та панщини на західно та східноукраїнських землях (1848, 1861). Реформи 60–70-х років. Особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Місце сільського господарства та промисловості України в системі економіки обох імперій. Специфіка формування соціальної структури української нації. Соціальні рухи в Україні у XIX – на початку XX

ст. Селянський рух під проводом У. Кармелюка, Л. Кобилиці. Селянське повстання 1846 р. в Галичині. Боротьба за сервітути. Заворушення військових поселенців. Київська козаччина (1855). Похід у Таврію за волею (1856). Селянський рух у пореформений період. Робітничий рух: організаційні форми, соціальна і політична програма. Ставлення до національного питання. Селянський та робітничий рухи в контексті національно-визвольних змагань.

Суспільно-політичне життя та національний рух в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Основні тенденції імперської політики Росії та Австро-Угорщини. Громадівський рух. Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов. Хлопоманство. В. Антонович. Народництво в Україні. С. Перовська, М. Кибальчич. Поширення соціалістичних ідей. М. Зібер, С. Подолинський. Валувєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. Федералізація Австро-Угорщини та автономія Галичини. Російський, польський та єврейський фактори в історії України. Пошук шляхів національної самоідентифікації. Москвофільська та народовська течія. І. Франко, Ю. Бачинський, Ю. Романчук, К. Левицький. Культурно-освітній, науковий та економічний сегменти національного руху: «Просвіта», НТШ, «Дністер». Преса, видавництва, театр. Галичина – П'ємонт українського національного руху. «Нова ера». Товариства «Сокіл», «Січ», «Народна рада». Політизація українського національного руху: РУРП (УРП), УНДП, УСДП, ХСС-УКП; ЗУБДО (ЗУО), «Братство тарасівців», РУП, УСДРП, УДРП. М. Міхновський «Самостійна Україна».

Революційні події 1905–1907 рр. в Україні. Причини, характер та національні особливості. Масові соціальні рухи: робітничий та селянський. Заворушення в армії та на флоті. Піднесення українського національного руху. Скасування Емського указу. Українська преса та видавництва. Кафедри українознавства. Створення та діяльність товариства «Просвіта». Діяльність українських політичних партій, їх взаємини із загальноросійськими політичними партіями. Вибори до Державної Думи і участь в ній українських депутатів. Боротьба за автономію України та українізацію освіти. Поразка революції. Репресії російського самодержавства проти українського

національного руху. Антиукраїнська політика П. Столипіна, його аграрна реформа та її реалізація в Україні. Створення та діяльність Товариства українських поступовців. Спортивно-військовий рух на західноукраїнських землях: товариство «Пласт», «Січові стрільці».

Україна в Першій світовій війні 1914–1917 рр. Плани Антанти та Троїстого (Четверного) союзів щодо України. Початок війни і розстановка суспільно-політичних сил в українському національному русі. С. Петлюра «Війна і українці». Д. Донцов «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». Союз Визволення України. «Маніфест Головної Української Ради». Військові операції на території України в роки Першої світової війни. Окупація російськими військами Східної Галичини та Північної Буковини. Антиукраїнська русифікаторська політика царизму. Створення та бойовий шлях Українських Січових Стрільців. Культурно-освітня діяльність УСС. Війна і активізація українського питання.

Рекомендована література

1. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914 / Даніель Бовуа; [пер. на укр. З. Борисюк; за ред. Н. Яковенко]. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
3. Іванченко Р. Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності / Р. Іванченко. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: МАУП, 2007. – 624 с.
4. Капеллер А. Росія, як політична імперія: Виникнення, Історія. Розпад / А. Капеллер; [пер. з нім. Христини Назаркевич]. – Л., 2005. XII+360 с.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.; Т. 2. – 696 с.; Т. 3. – 440 с.
6. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
7. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні XIX–XX ст. / за заг. ред. Я. Малика. – Л.: Світ, 2001. – 296 с.

8. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Л.: ІУ, 2000. – 346 с.
9. Полянський О. Курс лекцій з історії України / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 192 с.
10. Полянський Олег. Західна Україна у двох революціях: 1848–1918 / Олег Полянський. – Тернопіль: Джура, 1998. – 52 с.
11. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво / С. Ріпецький. – Л.: НТШ, 1995. – 426 с.
12. «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1989. – 544 с.
13. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху й культури України. – К.: Наукова думка, 1987. – 340 с.
14. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – 335 с. – (Україна крізь віки).
15. Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції в Україні / Г. Я. Сергієнко. – К.: Наукова думка, 1975. – 183 с.
16. Смолій В. А. Устим Кармалюк – визначний керівник антикріпосницької боротьби селян України. (До 200-річчя з дня народження) / В. А. Смолій, В. С. Мазурик // Український історичний журнал. – 1987. – №3. – С. 135–139.
17. Стеблій Ф. Предтеча «Руської Трійці» / Феодосій Стеблій; ІУ ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2003. – 96 с. – (Бібліотека Шашкевичіани, №2(7)).
18. Стеблій Ф. Сподвижник Маркіяна Шашкевича: Яків Головацький – діяч українського національного відродження / Феодосій Стеблій; ІУ ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2004. – 96 с. – (Бібліотека Шашкевичіани, №3(8)).
19. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / О. Сухий. – Львів, 1999. – 206 с.

- 20.Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – Т. 5. Кн. 1, 2; Т. 6. – К.: Дніпро, 2001.
- 21.Українські січові стрільці, 1914–1920. – Репринт. відтворення з вид. 1935 р. – Л.: Слово, 1991. – 160 с.

Тема VII. Українська національна революція 1917–1921 рр.: відродження української державності

Лютнева революція 1917 р., повалення самодержавства і встановлення т.зв. «двовладдя». Становище в Україні після повалення царизму. Активізація національно-визвольного руху. Утворення Української Центральної Ради, її національний, соціальний і партійний склад та програма. Михайло Грушевський. Всеукраїнський національний конгрес (квітень 1917 р.). Курс на автономію України. Перший та Другий Універсали України та їх роль в державному відродженні України. Створення Генерального Секретаріату. Володимир Винниченко. Взаємини Генерального Секретаріату з Тимчасовим урядом. Центральна Рада та Генеральний Секретаріат – як перші державні структури відродженої України. Жовтневий збройний більшовицький переворот в Петрограді і боротьба за владу в Україні. Позиція Центральної Ради. III Універсал. Проголошення Української Народної Республіки. Вибори до Установчих зборів і поразка більшовицької партії. Києво-Харківський з'їзд Рад: проголошення радянської влади, створення радянського уряду. Перша війна радянської Росії проти Української Народної Республіки: ультиматум Раднаркому і відповідь Генерального Секретаріату. Збройна інтервенція радянських військ проти УНР. Крути: героїзм і трагедія (січень 1918). Брестський мирний договір (лютий 1918 р.) УНР з Центральними державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною): досягнення і прорахунки. IV Універсал: проголошення незалежності України.

Політична й соціально-економічна ситуація в Україні після Брестського мирного договору: вступ німецько-австрійських військ в Україну, їх політика. Криза Центральної Ради навесні 1918 р.

Гетьманський переворот і прихід до влади Павла Скоропадського (квітень 1918 р.). Утворення гетьманського уряду, його склад і програмні документи. Внутрішня і зовнішня політика Гетьманської держави: економічна, військова, культурно-освітня, церковна політика; дипломатична діяльність гетьманського уряду. Виникнення антигетьманської опозиції: Український Національний Союз, Директорія (В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, О. Андрієвський). Повстанський рух проти гетьманщини та німецько-австрійських військ. Антигетьманське повстання Директорії та зречення від влади П. Скоропадського (грудень 1918 р.).

Прихід до влади Директорії, її склад, соціально-економічна та політична програма. Спроба об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки 22 січня 1919 р. Друга війна радянської Росії проти УНР. Встановлення більшовицького контролю над більшою частиною України. Соціально-економічна політика радянської влади (політика «воєнного комунізму»). Селянсько-повстанський рух проти більшовицького режиму. Вторгнення в Україну денікінських військ. Україна у вирі іноземної інтервенції та громадянської війни. Утвердження радянської влади в Україні. Перетворення більшовицької партії в правлячу структуру тоталітарного типу. Перший зимовий похід (1919–1920) армії УНР. Варшавський договір (1920) УНР з Польщею. Ризький мирний договір (1921) та його наслідки для України. Другий зимовий похід (1921) армії УНР. Трагедія під Базаром. Завершення національно-визвольних змагань українського народу.

Активізація національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у 1918 р. Створення Української Національної Ради та її програма. Листопадова (1918) національно-демократична революція і виникнення Західно-Української Народної Республіки. Д. Вітовський, Є. Петрушевич, К. Левицький. Створення Державного Секретаріату та його політика. Перші декрети та програмні документи, конституція ЗУНР. Створення Української Галицької Армії. Польсько-українська війна 1918–1919 рр. Акт Злуки (22 січня 1919 р.) УНР та ЗУНР. Падіння ЗУНР.

Причини поразки та уроки Другої української національної революції 1917–1921 рр.

Рекомендована література

1. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921) / В. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.
2. Верстюк В. Українська Центральна Рада: навч. посіб. / В. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
3. Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. / В. Винниченко. – Репринтне відтворення видання 1920 року. – К.: Політвидав. України, 1990.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
5. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: В 2-х т. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – 320 с.
6. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. – Л., 2009. – 350 с.
7. Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920 / М. Ковальчук. – К., 2007. – 72 с. – (За незалежність і соборність).
8. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – 272 с.
9. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Л.: Олір, 1995. – 368 с.
10. Литвин М. Україно-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Л.: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 526 с.
11. Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Л.: Світ, 1997. – 192 с.
12. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Львів: Каменяр, 1994. – 571 с.
13. Мороз В. Я. Україна у двадцятому столітті. Етап перший. 1900–1920 рр. / В. Я. Мороз. – Л.: Ліга-Прес, 2005. – 656 с.

- 14.Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945. – К.: Академпрес, 1993. – 400 с.
- 15.Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1848–1918 / О. Полянський. – Тернопіль: Джура, 1998. – С. 28–50.
- 16.Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.
- 17.Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: навч. посіб. / О. Реєнт, І. Коляда. – К.: Школа 2004. – 544 с.
- 18.Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 10. – 320с. – (Україна крізь віки).
- 19.Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; [передмова Г. В. Папакіна]. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
- 20.Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
- 21.Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-т. / упор.: В.Ф. Верстюк [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. – 589 с.
- 22.Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-т. / упоряд.: В.Ф. Верстюк [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. – 423 с.
- 23.Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
- 24.Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Данило Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.
- 25.Яневський Д. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського / Д. Яневський. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.
- 26.Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського / Данило Яневський. – Х.: Фоліо, 2010. – 284 с.

27. Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри / Данило Яневський. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.

Тема VIII. Україна у міжвоєнний період (1921–1938 рр.) :
утвердження тоталітарного режиму; спадкоємність традицій боротьби за
незалежну українську державу

Внутрішнє і міжнародне становище України після поразки національно-визвольних змагань. Рух Опору в радянській Україні у 1921–1939 рр. Вхід УСРР до складу СРСР. Обмеження суверенітету республіки. Голод 1921–1923 рр. УСРР у роки Нової економічної політики. Українізація. Український націонал-комунізм. О. Шумський, М. Скрипник, М. Хвильовий, М. Волобуєв. Індустріалізація: завдання, характерні ознаки та прорахунки. Колективізація: причини і наслідки. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид проти українського народу. Утвердження тоталітарного комуністичного режиму. Формування партійно-бюрократичної номенклатури. Масові політичні репресії 20–30-х років радянського режиму. «Розстріляне відродження». Політика «войовничого атеїзму». Зміни в соціальному і національному складі УСРР та масовій психології й свідомості населення.

Західноукраїнські землі в 1921–1938 рр. Політичне, соціально-економічне та духовно-культурне становище Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття. «Українське питання» в політиці Польщі, Румунії та Чехословаччини. ЗУЗ і спадкоємність традицій боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Створення та боротьба Української Військової Організації (УВО). Євген Коновалець. Діяльність легальних західноукраїнських політичних партій та організацій. УНДО. Українська Греко-Католицька Церква. Митрополит Андрей Шептицький. Створення та боротьба Організації Українських Націоналістів (ОУН). Степан Бандера. Андрій Мельник. Надання автономії та проголошення незалежності Карпатської України. Августин Волошин. Окупація Закарпаття Угорщиною.

Рекомендована література

1. Безансон Ален. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Ален Безансон; [пер. з фр. Т. Марусик]. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – 136 с. – (Історія і сучасність).
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно політичний та правовий аналіз: у 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.
3. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті: у 2 т. – Ужгород, 1997.
4. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів – К.: Наукова думка , 1993. – 240 с.
5. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р.Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
6. Даниленко В., Сталінізм на Україні (20–30-ті роки) / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
7. Епплбом Енн. Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом; [пер. з англ. А.Іщенка]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
8. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К., 1992. – 176 с.
9. Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.) Г. Касьянов, В. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
10. Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис / А. Кентій. – К., 1998. – 81 с.
11. Кентій А. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.) / А. Кентій. – К., 1998. – 201 с.
12. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест; [пер. з англ.]. – К.: Либідь, 1993. – 384.
13. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Р. Конквест; [пер з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної]. – Луцьк: ВМА «Терен», 2009. – 880 с.

- 14.Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест; [пер. з англ. О. Мокровольського]. – К.: Основа, 2003. – 371 с.
- 15.Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
- 16.Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- 17.Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 11. – 336 с. – (Україна крізь століття).
- 18.Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу / М. Мандрик. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 392 с.
- 19.Мірчук М. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. – Львів, 2003.
- 20.Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, С. І. Білокінь [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
- 21.Полянський О. Український рух Опору в 1921–1939 рр. / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 64 с.
- 22.Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
- 23.Реєнт О. П. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи : Нариси історії : навч. посіб. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 544 с.
- 24.Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
- 25.Рубльов О. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті рр. ХХ ст. / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
- 26.Сергійчук Володимир. Як нас морили голодом / Володимир Сергійчук. – Вид. 3-е, доповнене. – К.: ПП. Сергійчук М.І., 2006. – 392 с.

27. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / за ред. о. Ю. Мицика. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія». – Т. 1. – 2005. – 296 с.; Т. 2. – К., 2004. – 443 с.; Т. 3. – К., 2006. – 432 с.; Т. 4. – К., 2007. – 504 с.; Т. 5. – К., 2008. – 322 с.
28. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.; [пер. з фр. Яреми Кравця]. – Л., 2008. – 712 с.
29. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 607 с.

Тема ІХ. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Пакт Молотова-Ріббентропа і його вплив на розв'язання Другої світової війни. Вхідження західноукраїнських земель до складу СРСР й УРСР. Радянська ЗУЗ. Масові репресії радянського режиму 1939–1941 рр.

Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. та Україна. Поразки Червоної Армії і окупація України гітлерівською Німеччиною. Розчленування українських земель, специфіка ситуації в «дистрикті Галичина», рейхскомісаріаті «Україна», «Трансністрії» у прифронтовій зоні. Встановлення нацистського окупаційного режиму. Експлуатація продовольчих, матеріальних та людських ресурсів. Вивезення на примусові роботи в Німеччину. Концтабори. Суспільне і релігійне життя. Проблема колаборації. Радянське підпілля й партизанський рух. Позиція ОУН під час війни. Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. Батальйони «Ролянд» і «Нахтігаль». Похідні групи ОУН. Створення та боротьба Української Повстанської Армії. Роман Шухевич-«Тарас Чупринка». Українська дивізія «Галичина». Українська Національна Армія в складі німецького вермахту. Українське питання на переговорах союзників по антигітлерівській коаліції. Звільнення України від німецької окупації: Харківська, Київська, Корсунь-Шевченківська, Проскурівсько-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Львівсько-Сандомирська, Карпатсько-Ужгородська операції. Завершення

Другої світової війни. Людські, матеріальні та моральні втрати, наслідки війни для України.

Рекомендована література

1. Армія безсмертних. Повстанські світлини. – Львів, 2006. – 215 с.
2. Гунчак Т. У мундирах ворога / Т. Гунчак. – К.: Час України, 1993. – 205 с.
3. Кентій А. Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – Київ, 2010. – 80 с.
4. Коваль М. В. Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах(1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 12. – 335с. – (Україна крізь віки).
5. Король В. Ціна Перемоги: військові втрати народів СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. Король // Історичний журнал – 2005. – №2.
6. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 660 с.
7. Лисенко О. Важкий шлях до перемоги / О. Лисенко // Історичний журнал. – 2005. – №2.
8. Литвин М. Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр. / М. Литвин, К. Науменко. – К., 2010. – 80 с.
9. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: документи і матеріали / П. Мірчук. – Л.: [б. в.], 1991. – 446 с.
10. Муковський І. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко. – К., 1996. – 568 с.
11. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / НАН України; Ін-т історії України; [С. В. Кульчицький відп. ред.]. – К., 2005. – 495 с.
12. Полянський О. Армія нескорених. До 60-річчя УПА / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 48 с.
13. Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.

14. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950): у 2 т. Т. 1. – К., 2009
15. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959): у 3 т. Т. 1. – К., 2007.
16. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945): текст лекцій / В. Трохимович. – Львів, 1995. – 102 с.
17. Трубайчук А. Друга світова війна: коротка історія / А. Трубайчук. – К.: Істина, 1995. – 192 с.
18. Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л., 2004. – 294 с.
19. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. – Львів, 2007. – 352 с.
20. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
21. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941–1944 / В. Шайкан. – К., 2010. – 80 с.

Тема X. Україна в др. пол. 40-х – пер. пол. 80-х рр. XX ст.:

трансформації суспільно-політичного та економічного розвитку

Повоєнні адміністративно-територіальні зміни. Українсько-польське, українсько-чехословацьке, українсько-румунське територіальне розмежування. Включення Криму до складу УРСР. Зовнішньополітична діяльність УРСР. Особливості процесу відбудови народного господарства. Рівень життя і побуту населення. Радянізація західних областей УРСР. Продовження боротьби ОУН та УПА. Масові репресії радянського та польського комуністичного режиму проти населення Західної України. Операція «Вісла». Ліквідація УГКЦ. Боротьба проти т.зв. «націоналізму», «космополітизму», «низькопоклонства» перед Заходом. Культурно-ідеологічні процеси в УРСР.

Україна в умовах десталінізації (1956–1964) «Хрущовська відлига». Суспільно-політичне життя в умовах часткової лібералізації радянського

режиму. Соціально-економічний розвиток. Духовне життя в Україні: основні тенденції та характерні ознаки.

УРСР в роки «Брежнєвського застою» (1964–1985). Сповільнення темпів економічного розвитку. «Неосталінізм» в політичному житті. Політика русифікації. Петро Шелест та Володимир Щербицький. Привілейоване становище партійно-державної номенклатури. Повсякденне життя населення.

Новий етап національно-визвольного руху в Україні (середина 50-х – середина 80-х рр.). Перехід до мирних, конституційних форм боротьби. Діяльність підпільних груп та організацій: Українська робітничо-селянська спілка Л. Лук'яненка. Український національний фронт Д. Квецька та З. Красівського. Українська загальнонародна організація Г. Диндина та М. Крайника (УНФ-2).

Активізація опозиційних настроїв населення. Зародження дисидентського та правозахисного руху, його форми. Національне та релігійне дисидентство. Шістдесятники. І. Дзюба «Інтернаціоналізм чи русифікація?»; М. Брайчевський «Приєднання чи возз'єднання?»; В. Чорновіл «Лихо з розуму»; В. Мороз «Репортаж із заповідника ім. Берії»; М. Осадчий «Більмо»; Ю. Бадзьо «Право жити». «Український вісник». Український «самвидав». Творчість і громадянська позиція В. Симоненка, Л. Костенко, А. Горської, В. Марченка, О. Тихого, Ю. Литвина, В. Стуса, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Калинця, братів Горинів та ін.

Українська Гельсінська група: М. Руденко, П. Григоренко, О. Бердник, О. Мешко, М. Маринович, С. Караванський, І. Кандиба, В. Овсієнко, М. Матусевич, М. Горбаль, Н. Світлична. Закордонне представництво УГГ. «Вісник репресій в Україні».

Рекомендована література

1. Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-і рр. ХХ ст. / О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.

2. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 13. – 303 с. – (Україна крізь віки).
3. Голод в Україні 1946–1947: причини і наслідки. – Київ – Нью-Йорк: Видво М.П. Коць, 1998. – 208 с.
4. Дзюба І. Пастка: Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна / І. Дзюба. – К.: Криниця, 2003. – 144 с.
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба; [передм. Ю. Шаповала]. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», – 2005. – 331 с.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960 – 1980-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
7. Лис С.В. Слово поза цензурою: Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна): монографія / С.В. Лис. – Луцьк ПВД «Твердиня», 2008. – 76 с.
8. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944). – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.
9. Обертас Олесь. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Олесь Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
10. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / упоряд. Ярослав Дашкевич; Василь Кук. – Львів: ЛА «Піраміда» 2010. – 594 с.
11. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К.: ПП. Сергійчук М.І., 2007. – Т. 2. – 584 с.
12. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
13. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / А. Русначенко. – К.: «КМ Academia», 1999. – 324 с.

14. Рух Опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / [передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса]. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
15. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959): у 3 т. – К.: ПП. Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2. – 640 с.; Т. 3. – 648 с.

Тема XI. Україна на шляху до незалежності (середина 80-х рр. ХХ ст. – 2011 р.)

«Горбачовська перебудова» та її вплив на суспільно-політичні процеси в Україні. Чорнобильська катастрофа та її вплив на активізацію національного руху. Створення т.зв. «неформальних» організацій в Україні: Український культурологічний клуб. С. Набока. Товариство Лева. Товариство «Вертеп». Українська Гельсінська спілка. Історико-просвітницька організація «Меморіал», Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Студентське братство. Поява незалежної преси: «Поступ», «Віче», «Тернове поле», «Просвіта». Боротьба за відновлення УГКЦ, національної символіки. Народний Рух України. В'ячеслав Чорновіл. Вибори до Верховної Ради СРСР та УРСР. Демократичний блок. Народна рада. Декларація про державний суверенітет України (липень 1990 р.). Виникнення нових політичних партій: Українська республіканська партія, Українська національна партія, Українська християнсько-демократична партія, Українська міжпартійна асамблея, УНА-УНСО, Партія зелених України, Партія демократичного відродження України, Демократична партія України.

Серпневий путч 1991 р. й проголошення Акту про незалежність України (24 серпня 1991 р.). Розпад СРСР. Стартові умови розгортання державотворчого процесу. Становлення владних структур. Конституційний процес. Прийняття Конституції незалежної України (28 червня 1996 р.). Реалізація нового соціально-економічного курсу і його наслідки. Специфіка взаємодії культури і суспільства в умовах перехідного періоду. Характерні ознаки релігійного життя. Формування концепції зовнішньополітичного курсу. Україна і СНД. Західний напрям зовнішньої політики України. Позиція лівих

партій (КПУ, СПУ, СДПУ(о)) щодо державотворчих процесів в Україні. Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович – президенти України. Досягнення і прорахунки. Система влади в Україні. Формування Збройних сил України та інших державних інституцій. Державна символіка. Національна валюта. Міжнаціональні і міжконфесійні відносини. Проблеми політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку незалежної України. «Помаранчева революція» 2004 р.: здобутки та втрати. Українська діаспора(еміграція): основні етапи, розселення та сучасний стан.

Рекомендована література

1. Алексєєв Ю. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю. Алексєєв, С. Кульчицький, А. Слюсаренко. – К.: «ЕксОб», 2000. – 136 с.
2. Барановська Н. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Н. Барановська, В. Верстюк, С. Віднянський. – К.: Альтернативи, 2001. – 703 с.
3. Горбулін В. Без права на покаєння / В. Горбулін. – Х. арків: Фоліо, 2010. – 383 с.
4. Іванченко Р. На шляху до незалежності / Р. Іванченко // Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: МАУП, 2007. – С. 457–514.
5. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
6. Кравчук Л. Останні дні імперії. Перші роки надії / Л. Кравчук. – К., 1994.
7. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – № 2-4.
8. Левицька Н. М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність: навч. посіб. / Н. М. Левицька. – К.: Кондор, 2011. – 418 с.
9. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть(1991-2000 рр.) / В. М. Литвин. - К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – Т. 14. – 359с. – (Україна крізь віки).

10. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998) / О. Майборода. – К.: Києво-Могилянська академія, 1999. – 28 с.
11. Маринович М. Україна: дорога через пустелю / М. Маринович. – Х.: Фоліо, 1993. – 192 с.
12. «Оранжевая революция»: Версии, хроника, документы / сост. М. Погребинский. – К.: Оптима, 2005. – 416 с.
13. Рух Опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / [передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса]. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
14. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
15. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої революції» / Д. Яневський. – Х.: Фоліо, 2005. – 320 с.

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

Лекція I. Вступ до історії України. Стародавня доба та перші державні утворення на території України

1. Предмет, завдання, періодизація, джерела та історіографія курсу «Історія України».
2. Формування людської цивілізації на території України.
3. Перші етнічні та державні утворення на території України.
4. Походження слов'ян та етногенез українського народу.

Лекція II. Київська Русь та Галицько-Волинське князівство: зародження державності українського народу

1. Виникнення і становлення давньоруської держави.
2. Політичний устрій, соціально-економічний розвиток та культура Київської Русі.
3. Політична роздробленість та боротьба Русі з кочівниками.
4. Утворення й особливості розвитку Галицько-Волинської держави.

Лекція III. Україна в другій половині XIV – першій половині XVII ст.: литовсько-польська доба

1. Перший поділ України іноземними державами.
2. Політичне, соціально-економічне, духовно-культурне становище українського народу.
3. Виникнення українського козацтва та утворення Запорозької Січі.
4. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст.

Лекція IV. Українська національна революція середини XVII.: формування козацької держави

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація революції. Гетьман Богдан Хмельницький.
2. Військові дії у 1648–1653 рр. Зборівський та Білоцерківський мирні договори.

3. Утворення Української гетьманської козацької держави, її політичний та адміністративно-територіальний устрій, зміни в соціально-економічному житті.
4. Переяславська угода та Березневі статті 1654 р. і їх наслідки для України.

Лекція V. Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: доба Руїни та Гетьманщини

1. Ускладнення політичної ситуації в Україні. Гетьман Іван Виговський. Боротьба козацько-старшинських угруповань за владу. Поділ України на Правобережну та Лівобережну. Гетьман Петро Дорошенко.
2. Колоніальна антиукраїнська політика Російської імперії щодо України та боротьба за українську державність. Гетьман Іван Мазепа.
3. Ліквідація російським царизмом Гетьманщини та Запорозької Січі.
4. Соціально-економічний розвиток та соціальні рухи в Україні.

Лекція VI. Україна у складі Російської та Австрійської імперії: проблеми колоніальної антиукраїнської політики та національного відродження (кінець XVIII – початок XX ст.)

1. Російсько-турецькі війни, поділи Польщі та їх вплив на територіальні зміни в Україні.
2. Політичне становище та соціально-економічний розвиток України у складі Російської імперії та Австрійської монархії.
3. Національне відродження в Україні, його зміст та основні етапи. «Руська трійця», Кирило-Мефодіївське товариство. Маркіян Шашкевич. Тарас Шевченко.
4. Суспільно-політичне життя, соціально-економічний розвиток та національний рух в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Політизація українського національного руху.
5. Революційні події 1905–1907 рр. в Україні.
6. Україна в Першій світовій війні (1914–1918). Українські Січові Стрільці.

Лекція VII. Українська національна революція 1917–1921 рр.: відродження української державності

1. Утворення Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату, їх склад, програма і діяльність. Михайло Грушевський. Володимир Винниченко.
2. Проголошення Української Народної Республіки та її взаємини з Радянською Росією.
3. Українська гетьманська держава, її внутрішня і зовнішня політика. Павло Скоропадський.
4. Українська Народна Республіка доби Директорії. Симон Петлюра.
5. Західно-Українська Народна Республіка, її внутрішня і зовнішня політика. Євген Петрушевич. Кость Левицький
6. Причини поразки та уроки Української національної революції 1917–1921 рр.

Лекція VIII. Україна у міжвоєнний період (1921–1939): утвердження тоталітарного режиму та боротьба за Українську державу

1. Внутрішнє і міжнародне становище України після поразки національної революції.
2. Українська Соціалістична Радянська Республіка – проблеми утвердження тоталітарного режиму й соціально-економічного розвитку. Вхідження до складу СРСР, обмеження суверенітету, голод 1921–1923 рр., неп, українізація. Микола Скрипник. Олександр Шумський. Микола Хвильовий. Михайло Волобуєв.
3. Індустріалізація і колективізація УСРР: причини, завдання, результати. Голодомор 1932–1933 р. та його наслідки.
4. Масові політичні репресії 20–30-х років радянського режиму та їх наслідки.
5. Західноукраїнські землі у 1921–1939 рр.: політичне, соціально-економічне та духовно-культурне становище. Спадкоємність традицій боротьби за

Українську самостійну соборну державу. Євген Коновалець. Степан Бандера. Андрій Мельник.

6. Карпатська Україна (1938–1939 рр.). Августин Волошин.

Лекція IX. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)

1. Пакт Молотова-Ріббентропа і його вплив на розв'язання Другої світової війни.
2. Вхідноження західноукраїнських земель до складу СРСР й УРСР. Масові репресії радянського режиму 1939–1941 рр.
3. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. й Україна: поразки Червоної армії і окупація України гітлерівською Німеччиною.
4. Дві течії руху Опору: радянське підпілля та партизанський рух. Створення та боротьба Української Повстанської Армії. Роман Шухевич.
5. Звільнення України від німецької окупації. Наслідки Другої світової війни для України.

Лекція X. УРСР в другій половині 40-х – першій половині 80-х: проблеми суспільно-політичного та економічного розвитку

1. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни та особливості процесу відбудови народного господарства. Культурно-ідеологічні процеси в УРСР.
2. Радянська західних областей УРСР. Продовження боротьби ОУН та УПА. Репресії проти населення Західної України. Ліквідація УГКЦ.
3. Україна в умовах десталінізації (1956–1964). «Хрущовська відлига».
4. УРСР в роки «Брежнєвського застою» (1964–1985): сповільнення темпів економічного розвитку, неосталіністські тенденції в суспільному житті, політика русифікації.
5. Дисидентський та правозахисний рух. Шістдесятництво.

Лекція XI. Україна на шляху до незалежності (середина 80-х рр. ХХ ст. – 2011)

1. «Горбачовська відлига» та її вплив на суспільно-політичні процеси в Україні.
2. Активізація національного руху: екологічний рух, відновлення історичної пам'яті, створення т.зв. «неформальних» організацій, поява незалежної преси, боротьба за відновлення УГКЦ, УАПЦ національної символіки.
3. Створення та діяльність Народного Руху України та нових політичних партій. Вибори до Верховної Ради СРСР та УРСР. Декларація про державний суверенітет. Акт про незалежність України.
4. Проблеми політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку незалежної України.
5. Українська діаспора (еміграція): основні етапи, розселення та сучасний стан.

II. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДО ТЕМ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

МОДУЛЬ I

Семінарське заняття №1. *Стародавня доба в історії України*

1. Предмет, мета, завдання та періодизація курсу «Історія України».
2. Формування людської цивілізації на території України. Перші етнічні утворення на її землях.
3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Походження слов'ян та їх проблеми етногенезу українців.

Рекомендована література

- ✓ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. –Т. 3. – 335 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Баран В. Д. Історичні витoki українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.
- ✓ Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії / К. Бунятян, В. Мурзін, О. Симоненко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 1. – 335с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Галушко К. Народи, етноси, нації / Кирило Галушко. – К.: Темпора, 2008. – 72 с.
- ✓ Давня історія України: в 3 т. Т. 1.: Первісне суспільство. – К.: Наукова думка, 1997. – 558 с.; Т. 2. Скіфо-антична доба. – К.: Ін-т археології НАН України, 1998. – 496 с.
- ✓ Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Л. Залізняк. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 5–22.

- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 5–24.
- ✓ Крижицький С. Античні держави Північного Причорномор'я / С. Крижицький, В. Зубар, А. Русяєва. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – Т. 2. – 335с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Мозолевський Б. М. Скіфський степ / Б. М. Мозолевський. – К.: Темпора, 2005. – 192 с.
- ✓ Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. – К: Темпора, 2008. – 136 с.
- ✓ Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції / С. Павлюк. – Львів, 2006. – 248 с.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 1. – С. 88–95.
- ✓ Чмихов М. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій / М. Чмихов, Н. Кравченко, І. Черняков. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
- ✓ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероб. та розш. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Реферати

1. Трипільська культура в історії України

Література

- ✓ Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
- ✓ Історія української культури: в 5 т. Т.1. Історія культури давнього населення України / Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, І. А. Баранов [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – 1134 с.
- ✓ Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. – 2-ге вид. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.

- ✓ Чмихов М. Археологія та стародавня історія України: курс лекцій / М. Чмихов, Н. Кравченко, І. Черняков. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.

2. Національна символіка України

Література

- ✓ Братко-Кутинський О. Символіка світобудови. Українська традиція / О. Братко-Кутинський // Людина і світ. – 1992. – №4. – С. 22–26.
- ✓ Сергійчук В. Національна символіка України / В. Сергійчук. – К.: Веселка, 1992. – 112 с.
- ✓ Семененко В.І. Хто такі українці? Що таке Україна? / В. Семененко. – Х.: ШКОЛА, 2010. – 160 с.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Чому і для чого вивчають історію України?
2. Складіть перелік підручкової та довідкової літератури з історії України, вкажіть їх авторів, місце і рік видання.
3. Складіть таблицю в якій вкажіть: 1) час і територію проживання на території України киммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів; 2) час і територію розташування Ольвії, Тіри, Херсонеса, Пантікапея.
4. Визначте місце і роль в історії України трипільської культури.
5. З'ясуйте проблему походження українського народу, становлення його державності та національно-державницької символіки.

Документи і матеріали

Із книги Прокопія Кесарійського «Війни» про життя і побут слов'янських племен (V–VIст.)

Ці племена, слов'яни і анти, не підкоряються одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони визнають владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого

впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місце проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і трибонія [верхнього і спіднього одягу], в дуже коротких штанах, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате і до того ж — в усіх. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але при всій їх простоті норови у них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одне: тих і других в давнину називали оборами; думаю, що вони жили розсіяно [розкидані тут і там] і займали великі простори. Більша частина земель за Істром належить їм.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 10–11.*

Із книги Маврикія Стратега «Стратегікон» про життя і побут слов'ян (V–VII ст.)

Племена слов'ян і антів живуть спільно і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в країні, і вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають і проважають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває у них у полоні вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їхнє рабство певним строком, після чого відпускають в їхню землю, якщо вони захочуть, за деяку винагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їхню любов.

...Усі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них дерев'яні луки і стріли, змочені отрутою... В них нема спільної влади... і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 11–12.*

З «Повісті минулих літ» Походження і розселення слов'ян (перші століття нашої ери)

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола

озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена.

...Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були роду слов'янського і називалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і називалися древлянами. Радимичі ж і витячі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим [на ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом на Оці, од нього прозвалися Вятичі. І жили в мирі поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби жили тоді по Бугу де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу й по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бувові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

[Усі племена] мали свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норов. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а на завтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали й кривичі, й інші погани, не відаючи закону Божого, бо творили вони самі собі закон.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 12–14.*

З «Повісті минулих літ» Розселення слов'ян і заснування Києва (друга половина V ст. – перша третина VI ст.)

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми — бо й до сих братів існували поляни й жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід (?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід (?) од них]. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де

впадає вона у Волгу, [сидить] окремих народ — мурома. І черемиси окремих народ, і мордва окремих народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани — бо сидять вони по [ріці] Бугу, — а потім же волиняни. А се — інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. — К., 2002. — С. 16–17.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Назвіть античних авторів та їх твори, у яких мова йде про слов'ян.
- ✓ Охарактеризуйте заняття, побут та світогляд давніх слов'ян на основі наведених джерел.
- ✓ Серед названих у «Повісті минулих літ» східнослов'янських племен назвіть ті, які заселяли територію сучасної України.
- ✓ Визначте територію розселення племінних союзів, названих у «Повісті минулих літ».
- ✓ Як було засновано місто Київ і які східнослов'янські племена входили до Київської держави.

Методичні рекомендації

1. Предмет, мета, завдання та періодизація курсу «Історія України»

В умовах багатовікового іноземного поневолення, коли заборонялася національна історія, національна мова, національна церква, фальсифікувалося наше минуле, відбувалася серйозна деформація історичної свідомості українського народу. Багато поколінь українців не мали змоги вивчати такий предмет, як «Історія України». Тому, з гіркотою, більш як півстоліття тому, О. Довженко писав: «Єдина країна в світі, де не вивчали історію цієї країни, де історію вважали чимось ворожим, забороненим і контрреволюційним — це Україна. Другої такої країни на земній кулі немає». Нині ж, в умовах процесів глобалізації й агресивного поширення ідей ліберального космополітизму,

вивчення історії України сприяє збереженню історичної пам'яті, історичних традицій, нагромадженню історичних знань, які формують історичну свідомість, а на базі останньої формується національна свідомість. Таким чином, історична пам'ять, історичні традиції, історичні знання є своєрідним духовним потенціалом народу, світоглядним оснащенням нації. Тому знання вітчизняної історії необхідні кожній людині, тим більше майбутньому спеціалісту, який намагається знайти своє місце в суспільстві. При цьому варто пам'ятати застережливі слова Максима Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього».

Предметом курсу «Історія України» є історичний процес на українських землях від найдавніших часів, тобто появи первісного суспільства, зміни його форм і до сучасності. Отже, предмет «Історія України» включає в себе: історію території; історію насамперед титульного етносу, а також інших племен і народів, які в різний історичний час проживали на території України; історію державотворення, насамперед українського; матеріальну та духовну культуру; соціально-економічний розвиток. **Мета курсу** полягає в розкритті закономірностей та особливостей політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку України. **Завдання курсу:** подати наукову періодизацію історії України; виокремити характерні риси основних періодів української історії, їхні особливості; проаналізувати найважливіші проблеми етногенезу (походження) українців; показати специфіку українського державотворення; розкрити основні етапи українського національно-визвольного руху, його конкретний зміст та організаційні форми; висвітлити історію суспільно-політичних, соціально-економічних та духовно-культурних процесів в Україні; визначити місце і роль в українській історії видатних осіб; відтворити найважливіші події та явища української історії в контексті світової, передовсім європейської історії; розкрити роль України в системі міжнародних відносин.

Можна виділити такі **основні періоди в історії України**:

- I. **Стародавня доба** (від початку формування людської цивілізації на території України – до появи східнослов'янських племен VII–IX ст.);
- II. **Доба Київської Русі та Галицько-Волинської держави** (друга половина IX – 40-і роки XIV ст.);
- III. **Литовсько-польська доба** (40-і рр. XIV ст. – 1648 р.);
- IV. **Доба Першої української національної революції** (1648–1676 рр.);
- V. **Доба Гетьманщини** (середина XVII – кінець XVIII ст.);
- VI. **Україна в роки російсько-австрійського поневолення** (кінець XVIII ст. – 1917 р.);
- VII. **Україна в роки Другої української національної революції** (1917–1921);
- VIII. **Україна в радянську добу** (1921–1991) **та роки польського, румунського та чехословацького поневолення** (1919–1939, 1940, 1945 рр.);
- IX. **Україна в роки Третьої національної революції** (кінець 80-х рр. XX ст. – початок XXI ст.).

Таким чином, курс «Історія України» має допомагати студентам, хоча б частково, зрозуміти історичні процеси минулого, зорієнтуватися в непростій ситуації сьогодення й спробувати відхилити історичну завісу майбутнього. В такому контексті можна сказати, що історія є засобом пізнання і розуміння реального світу, який існує в часі і просторі. Тобто, історія – це своєрідний місток над рікою часу, який поєднує минуле з сучасністю і майбутнім. У зв'язку з цим, курс «Історія України» набуває в нинішню епоху особливої ваги та значення, не лише як наукова та навчальна дисципліна, а й засіб збереження історичних традицій, історичної пам'яті, формування національної свідомості, які протидіють націоруйнівним чинникам в непростий час світових катаклізмів. Тому предмет «Історія України» має посідати центральне місце в системі

гуманітарної освіти ВНЗ. Саме «Історія України» допоможе нам збагнути наше минуле, проаналізувати сучасне й спрогнозувати майбутнє.

Отже, Україна – це держава в Центрально-Східній Європі, що межує з Білоруссю, Румунією, Молдовою, Росією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею, має вихід до Азовського та Чорного морів. Територія України охоплює 603,7 км². Згідно з переписом населення 2001 р. в Україні проживало 48,2 млн. осіб. З них: українці – 37.542 тис., що складає 77,8%. 6 млн. 162 тис. українців проживає поза межами України. За даними Держкомстату України на 1 січня 2010 р., в Україні проживало 45962,9 тис. осіб.

2. Формування людської цивілізації на території України. Перші етнічні утворення на її землях

Територія України належить до ареалу де формування людської цивілізації розпочалося приблизно 1 млн. років тому. Підтвердженням цього є досліджені українськими археологами стоянки первісних людей поблизу с. Королеве на Закарпатті, м. Амвросіївка на Донбасі, с. Лука Врублевецька на Поділлі та ряд інших. При вивченні давньої історії використовують т.зв. археологічну періодизацію, згідно з якою історія поділяється на періоди, які називаються віками або добами, ця періодизація створена, виходячи із провідної ролі того чи іншого матеріалу при виготовленні знарядь праці:

- Палеоліт – давній кам'яний вік (1 млн. – X тис. до н. е.);
- Мезоліт – середній кам'яний вік (X тис. – VIII тис. до н. е.);
- Неоліт – новий кам'яний вік (VII тис. – IV тис. до н. е.);
- Енеоліт – мідно-кам'яний вік (IV тис. – III тис. до н. е.);
- Бронзовий вік (II тис. до н. е. – VIII ст. до н. е.);
- Залізний вік (VIII ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

В Україні відомо понад 1 тис. поселень доби палеоліту; в цей період на її території проживали, змінюючи один одного, кілька типів людей: т.зв.

пітекантроп, неандерталець, кроманьйонець; вони відповідно об'єднувалися у первісні стада, роди, племена. Основними заняттями було збиральництво та полювання. Люди навчились виготовляти знаряддя праці з каменю, одяг, споруджувати житла, добувати вогонь. Почали зароджуватися первісне мистецтво, релігійні вірування: **анімізм** – уявлення первісних людей, згідно з якими кожна річ має свого духа, душу; **магія** – дії спрямовані на те, щоб за допомогою надприродних сил впливати на людей, предмети, тварин; **тотемізм** – це система уявлень і образів пов'язана з т.зв. тотемами – предметами, рослинами, тваринами – покровителями людей; **фетишизм** – культ неживих предметів, наділених надприродними силами і можливостями.

В добу **мезоліту** було винайдено лук і стріли, гарпуни, голки, гачки; зроблено перші спроби приручити диких тварин собаку, бика, свиню; крім мисливства одним із провідних занять первісних людей стає збиральництво та рибальство, робляться перші спроби зайнятися тваринництвом (собака стає першою прирученою твариною) та рослинництвом. Формується племінна організація. Важливо зауважити, що в цей період відбулося танення льодовика й утворення сучасних природо-кліматичних умов. Стоянки доби мезоліту (їх близько 400) виявлено по всій території України, найвідоміші з них Фатьма-Коба, Мурза-Коба, Мирне, Гребеники.

Доба **неоліту** – переломний етап в історії людства. Відбувається перехід від привласнюючих форм господарювання (збиральництва, полювання, рибальства) до відтворюючих (землеробства і скотарства), цей перехід (процес) отримав назву «неолітичної революції». Люди переходять до осілого способу життя. Вдосконалюється техніка обробки каменю, з'являються такі прийоми, як розпилування, шліфування, свердління. Людина почала виготовляти перші штучні матеріали кераміку, тканини.

Господарським осередком людей добу неоліту був рід. У цей період завершується формування племені з усіма його рисами (родинні зв'язки, територія, мова тощо).

Племена які в цей час мешкали в Україні за характером культурно-господарської діяльності умовно можна поділити на дві зони: південно-західну (землеробсько-скотарську), яка охоплювала Лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Наддністрянщину, Закарпаття та північно-східну (мисливсько-рибальську), яка охоплювала Наддніпрянщину, Лісостепове Лівобережжя та Полісся.

В наступну добу – **енеоліт** люди опановують технології виробництва й обробки першого відомого людині металу – міді. Відбувається перехід від мотичного до орного землеробства, з використанням тяглової сили – бика. Мідні знаряддя праці поступово витісняють кам'яні. Потрібно наголосити, що в цей період відбувся перший великий суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. Скотарство набуває кочового характеру. Інтенсивно розвивається хліборобство та осіле скотарство. Землероби вели осілий спосіб життя, будували укріплене поселення, винайшли рало, скотарі винайшли колісний транспорт, удосконалювали зброю, приручили коня.

Найвідомішою культурою хліборобів періоду енеоліту є **трипільська культура**, яка існувала в IV–III тис. до н. е. Вперше вона була виявлена археологом В. Хвойкою наприкінці XIX ст. біля с. Трипілля на Київщині (звідси її назва). Поселення трипільців були поширені на величезній території: від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середнього Наддніпров'я і Причорномор'я. Основне заняття трипільців – орне землеробство; вирощували ячмінь, просо, пшеницю, майже всі садово-городні культури відомі сьогодні в Україні. Займалися також скотарством, полюванням і рибальством. На дуже високому рівні розвитку було гончарство. Трипільці виготовляли чудовий посуд білого, чорного, червоного і жовтого кольорів з цікавими орнаментами, що

нагадують пізніші українські вишивки; будували протоміста площею від 100 до 450 гектарів, в яких знаходилося 2800 будівель з 14 тис. мешканців. Трипільські селища розташовувалися на високих місцях поблизу річок. Житла розміщувалися кількома рядами або колами навколо великого майдану. Вони були в основному наземними, глинобитними. Трипільці досягли високого рівня духовної культури, мали розвинені релігійні уявлення, цікаве мистецтво. Як приклад, можна навести глиняні фігурки людей і тварин, зокрема т.зв. «трипільські мадонни» з характерними прикрасами, одягом, що віддалено нагадує пізніші українські жіночі строї. Тому, трипільська культура – визначне явище в історії України, яке викликає зацікавлення не лише у професійних істориків, а й серед широких кіл громадськості. «Кажучи простою мовою, – зазначають дослідники, Трипілля в історії України – це перший хліб та перший метал, перші ремесла: гончарство, металургія, широкомасштабний видобуток мінеральної сировини (кремінь, мідна руда), початок використання тягової сили тварин у господарстві, перша тканина, справжні міцні будинки та храми, нарешті початок військової справи. Тобто все те, що відповідає цивілізованому життю суспільства» (Див.: Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей. Популярне видання. – К.: Темпора, 2008. – С.79.)

Але при цьому, враховуючи, що довга українська історія несе в собі сліди багатьох народів та цивілізацій, потрібно зауважити, що трипільці не були українцями, а лише одним з їхніх далеких історичних предків. Вони певною мірою вплинули на антропологічний тип, вірування, домобудівництво, мову українців. Не були українцями і стародавні арії, які часто згадуються в аматорських версіях походження українців. Трипільська та арійська версії походження українців є типовим прикладом історичної міфотворчості.

В добу **бронзи** тривав великий суспільний поділ праці. У Лісостепу розвивається орне землеробство, у Степу – пастуше скотарство. Люди навчилися виготовляти перший штучний метал – бронзу (сплав міді і олова), що

привело до удосконалення знарядь праці, зброї. Бронзолivarне виробництво сприяє посиленню обміну між племенами, почала проявлятися майнова диференціація. На зміну родовій общині прийшла т.зв. сусідська (територіальна), у суспільстві утвердилися патріархальні родинні відносини.

Залізний вік зумовив значні змін в житті тогочасного суспільства. Люди навчилися виплавляти залізо, що спричинило появу значно міцніших і гостріших знарядь, порівняно з тими, які раніше виготовлялися з каменю, міді чи бронзи. Використання таких знарядь призвело до різкого зростання продуктивності праці, людина стала виробляти більше, ніж споживала, тобто появився додатковий продукт. Відбувся другий суспільний поділ праці: ремесло відокремилася від землеробства. Виникло виробництво товарів безпосередньо для обміну, а також продажу – зародилася торгівля. В результаті розвитку землеробства, скотарства, ремесел і торгівлі посилювалося майнове розшарування, що сприяло виникненню нових суспільних відносин – появи верств (станів) людей, котрі відрізнялися між собою величиною майна та місцем в тогочасній суспільній ієрархії.

Залізна доба пов'язана, з одного боку, з перебуванням кочових племен кіммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів, аварів на території України, з другого – з існуванням античних міст-держав Північного Причорномор'я, а з третього – з появою давніх слов'ян. Власне кочівники створили перші етнічні утворення на українських землях.

Першим історично зафіксованим народом на території України були **кіммерійці** (IX–VII ст. до н. е.). Вони згадуються в «Одіссей» та «Іліаді» Гомера, «Історії» Геродота, «Географії» Страбона та інших джерелах. Кіммерійці проживали в південноукраїнських степах від Дону до Дунаю; їхні племена об'єднувалися у союзи на чолі з вождями-царями і здійснювали численні військові походи. Вели кочовий спосіб життя, займалися скотарством. Цей загадковий народ давньоукраїнської історії залишив після себе понад 200

поховань воїнів, кам'яні надмогильні стели-обеліски, а також такі топоніми, як Боспор Кіммерійський (Керченська протока), «кіммерійські» переправи, місто та гору Кіммерік тощо.

На початку VII ст. до н. е. в українських степах з'явилися іраномовні **племена скіфів**, які переважали кіммерійців своєю чисельністю, військовою організацією і політичною єдністю. Вони витіснили їх і до III ст. до н. е. відігравали провідну роль в суспільних процесах на величезній території України. Так, за свідченням Геродота основними племенами Скіфської держави були царські скіфи, які жили між Дніпром і Доном та у степовому Криму; скіфи-кочівники, що проживали в Причорномор'ї; скіфи-хлібороби, які місцем осідку мали лівобережні українські степи; скіфи-орачі, які заселяли територію між Дніпром-Південним Бугом-Дністром. З українських істориків їх найкраще дослідив відомий скіфознавець Борис Мозолевський (*Див.*: Мозолевський Б. М. Скіфський степ / Борис Мозолевський. – К.: Темпора, 2005. – 192 с.). Саме йому належить відкриття унікальної скіфської пам'ятки – золотої пекторалі – нашійної прикраси скіфської цариці, що була виявлена під час розкопок скіфського кургану Товста Могила поблизу сучасного міста Орджонікідзе на Дніпропетровщині. Політичному згуртуванню скіфів в єдину державу сприяла їх вдала війна з перським царем Дарієм у 514–513 рр. до н. е. Скіфам були притаманні політеїстичні релігійні уявлення, на чолі скіфського пантеону стояла богиня домашнього вогнища Табіті, родоначальником і повелителем неба був Папай, дуже шанованим був бог війни Арей, йому єдиному скіфи споруджували вівтарі й приносили людей у жертву. Саме скіфські поховальні пам'ятки були і є найважливішим джерелом пізнання скіфської культури. Їх образотворче мистецтво мало т.зв. «звіриний» стиль. Надзвичайно оригінальними і колоритними були звичаї, традиції, побут. На рубежі V–IV ст. до н. е. склалася обширна скіфська держава – Велика Скіфія, яка простягалася від Азовського моря та Сіверського Дінця на сході до Дніпра на заході, від

Десни на півночі до степового Криму на півдні. В III ст. до н. . Велика Скіфія через вторгнення сарматів припинила своє існування. Скіфи і відійшли на південь і створили в нижньому Подніпров'ї та степовому Криму Малу Скіфію, центром якої був Неаполь Скіфський поблизу нинішнього Сімферополя. Мала Скіфія проіснувала до II ст. н. е., ведучи постійні війни з античними (грецькими) містами-державами.

У III ст. до н. е. в південноукраїнські степи почали вторгатися **сармати** – кочові племена з поволзько-приуральських земель. Вони розгромили скіфів і на шість століть утвердилися в Причорномор'ї, де займалися кочовим скотарством, полюванням, ремеслами. В «Географії» Страбона названі такі сарматські союзи племен: язиги, роксолани, алани. Саме останні наприкінці I ст. н. е. підкорили собі інші сарматські племена й розпочали військові завоювання на півночі й північному заході слов'янських племен, а також вчиняли напади на римську імперію та її провінції. Початок кінця сарматському (аланському) пануванню в південноукраїнських степах поклали в III ст. н. е. готи, а завершили в IV ст. – гуни.

В III ст. своє панування в Північному Причорномор'ї встановили **германські племена готів**, які створили тут свою державу – Гетику й почали здійснювати військову експансію на Балкани і Малу Азію. Найбільшої могутності готська держава досягла в середині IV ст. н. е. за правління короля Германаріха (332–375 рр.). Під кінець його правління готи розпочали війну з слов'янами, яка особливої гостроти набула за короля Вінитарія. Саме він у 375 р. підступно вбив антського князя Божа з синами та 70 слов'янських старійшин. Але вже наступного року готи були розгромлені племенами гунів, які підтримали антів.

Після перемоги над готами, **гуни** зруйнували грецькі колонії в Причорномор'ї, підкорили собі аланів та слов'янські племена антів. За правління царя Аттіли (середина V ст. н. е.) гунська держава контролювала

величезні простори від Рейну до Волги. Після смерті Аттіли у 453 р. його держава розпалася, а гуни поступово розпорошилися серед місцевих народів. На зміну гунам прийшли нові кочовики, зокрема авари (обри), які напали на антів, спустошили їхні землі, після чого у 602 році антська держава розпалася.

3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Окрему сторінку давньоруської історії становить **грецька колонізація Північного Причорномор'я у VII ст. до н. е. – V ст. н. е.** Античні міста-держави стали першими державними утвореннями на землях України. Так наприкінці VI ст. до н. е. вихідцями з Мілета в Бузькому лимані, неподалік сучасного Миколаєва, була заснована Ольвія, яка проіснувала до 70-х рр. IV ст. н. е., коли її знищили гуни. У першій половині V ст. до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської та Делосу на південно-західному узбережжі, поблизу сучасного Севастополя, засновано Херсонес, який проіснував до XV ст. У VII ст. до н. е. вихідці з Мілета на узбережжі Керченської протоки заснували Пантікапей, що проіснував до знищення його гунами у IV ст. н. е. Ще одне місто – Тіра наприкінці VI ст. до н. е. поблизу гирла Дністра, теж було засновано колоністами з Мілета. Його, як і інші міста-держави, спіткала сумна доля гунської навали. Елліни-колоністи принесли з собою на нові землі традиційну для Давньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – поліс. Полісна модель суспільного устрою органічно поєднувала місто, як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури і хору – прилеглу сільськогосподарську округу. Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою структурою. Античні міста-держави за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. Рабовласницькі республіки були аристократичними (Ольвія) чи демократичними (Херсонес). На Керченському й Таманському

півострові, Кубані в V ст. до н. е. – IV н. е. існувало Боспорське царство-монархія з центром в Пантікапеї.

Як зазначають дослідники, тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала серйозний вплив на формування державницьких традицій в українських землях. По-перше, в ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій. По-друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства й ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав сприяло процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевого населення з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності, – пише О. Бойко, – всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Причорномор'я, Подністров'я, Побужжя, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії – Візантії (*Див.: Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2007. – С. 31).*

4. Походження слов'ян та проблеми етногенезу українців

Питання про походження слов'ян, а відповідно на повному етапі й етногенезу українців, є в історичній науці одним з центральних. Його наукове трактування дає змогу з'ясувати час та ареал зародження етносу, його мови, культури, особливості психофізичного типу, формування історичних традицій, історичної пам'яті, історичної свідомості, що є визначальними для становлення національної свідомості, яка виступає головним чинником формування нації.

Для з'ясування питання про походження слов'ян та етногенезу українців принципово важливим є теза Ярослава Дашкевича, що «етногенез українців ми

мусимо шукати не десь там у 3–2 тисячолітті до Різдва Христового, а в часовому проміжку між племенами та етносом. Націогенез українців треба встановлювати на відрізку між етносом і нацією» (Див.: Ярослав Дашкевич. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. Вип. 26–27. – К., 1993. – С. 48–49).

Зародження слов'янських народів відбувалося в певних часових та географічних (територіальних) рамках. Етноісторична схема розроблена вченими має такі етапи: індоєвропейці – германо-балто-слов'яни – праслов'яни – слов'яни – слов'янські народи. Кожна з цих етноісторичних спільнот пройшла тривалий історичний шлях від зародження та розвитку до утворення окремих слов'янських народів. Концептуально важливим є висновок Л. Залізняка про те, що витoki українського народу та початок його історії тісно пов'язані з проблемою походження слов'янства. Ще один київський дослідник В. Баран прослідкував безперервність культурно-історичного розвитку слов'ян на землях Північно-Західної України від склавинів Волині V ст. н. е. до Київської Русі. Тому є підстави стверджувати, що цей етап слов'яногенезу є першим додержавним етапом формування українського етносу. Показово, що праатьківщина слов'ян територіально збігається з ядром українських етнічних територій, тобто – це землі, відмежовані від р. Сян на заході й р. Дніпром на сході, р. Прип'яттю на півночі та Карпатами на півдні. Археологічні та лінгвістичні дослідження засвідчують, що саме тут знаходилася праатьківщина слов'ян. Оскільки українці є слов'янами, то очевидно, вони не могли виникнути раніше появи слов'янства взагалі. Дані сучасної науки дозволяють говорити про існування праслов'янських племен від початку нашої ери, а про достовірних слов'ян лише з V ст. Тому є всі наукові підстави відраховувати вік давніх українців від середини I тис. н. е.

Власне згадані праслов'яни початку I тис. н. е. відомі під назвою «венеди». Археологічним відповідником їм була т.зв. зарубинецька культура. Навала готів

привела до формування в V ст. двох слов'янських спільнот – **антив** лісостепової України, археологічним відповідником яких була пеньківська культура V–VII ст. та **склавинів** Північно-Західної України – празька культура VI–VII ст. Згодом анти та склавини колонізували Балкани, розселилися на Нижньому, Середньому та Верхньому Дунаї, а звідси слов'янські переселенці заселили басейни рік Ельба та Заале.

Як свідчать новітні дослідження, **провідну роль в україногенезі відігравали склавини**. У III ст. на ґрунті празької культури склавинів Північно-Західної України виросла лука-райковецька культура, яку створили безпосередні предки українців – літописні племена деревлян, волинян, білих хорватів, полян, уличів, тиверців.

Отже, такою є найпростіша схема походження слов'ян. А тепер детальніше про етногенез українців. Впродовж останніх років над цією проблемою найбільш плідно працюють київські дослідники Володимир Баран та Леонід Залізняк. Так, В. Баран зазначає, що слов'яни і навіть праслов'яни уже в найвіддаленіші епохи являли собою, хоч і споріднені, але окремі етнокультурні та етномовні групи. «Накладання» археологічних карт на слов'янські спільноти доводить, що склавини, які однозначно визнані носіями т. зв. празько-корчацької культури, займали землі не тільки між Дністром та Дунаєм, а й все Верхнє та частину Середнього Подністров'я та Волинь до Прип'яті і Дніпра, з Києвом включно. На південь від них на Південному Побужжі й нижній частині Середнього Дністра та Дунаю жили анти, представлені пеньківською культурою. Ці племена інтегруються і в межах українського лісостепу, утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII–X ст. райковецькою та волинцівсько-роменською культурами. Остання стає основою зародження української народності (*Див.*: Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – С. 3–4, 13, 144).

Більшість сучасних вчених, які вивчають питання етногенезу слов'ян, вважає, що початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського було покладено розселенням антів і склавинів. Так, ще видатний український історик М. Грушевський висунув припущення, що предками українського народу можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий під іменем антів. А В. Баран зауважує, що виходячи з археологічних джерел, які в часи М. Грушевського були ще відсутні, витоки культури предків українців слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, залишених антами, а й у празько-корчацьких на території Верхнього та Середнього Подністров'я й Волині, де відкриті численні поселення склавинів, які теж брали участь у тих історичних процесах, які привели до зародження етнокультурної спільноти, яка в кінцевому своєму розвитку стає ядром українського народу (*Детальніше див.: Баран В. Д. Історичні витоки українського народу. – С. 145).*

Як зазначає О. Бойко, вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли міграційні процеси II–VII ст. Під час Великого переселення народів у горнилі історії було переплавлено та інтегровано чимало етнічних утворень, які лягли в основу багатьох сучасних народів. Українці – не виняток у цьому процесі. Вони прямі етнокультурні спадкоємці склавинів і частково антів (*Див.: Бойко О. Історія України. – С. 36).*

Чи ненайгрунтовніше проблему походження слов'ян й етногенезу українців висвітлює історик Леонід Залізник, який є автором цілого ряду праць саме по даній темі (Залізник Л. Походження українського народу. – К., 1996; Від склавинів до української нації. – К., 1997; Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008).

Його концепція етногенезу українців базується на кількох визначальних положеннях. Найбільш переконливою і науково аргументованою, на його думку, є ранньосередньовічна (ранньослов'янська) версія походження

українців. Її прихильники вважають, що вік українського етносу становить близько 1500 років – стільки ж, скільки мають в середньому всі народи, сформовані в загальноєвропейському історичному процесі. Саме в середині I тис. зароджується переважна більшість європейських етносів. З цього часу простежується безперервний розвиток не лише українців, а й інших народів – французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків. Отже на українських етнічних землях між Київським Подніпров'ям, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського.

Як уже зазначалося, предками українців були склавини Прикарпаття та Волині, відомі археологам під назвою празької культури VI–VII ст. Історичне коріння білорусів та росіян сягає т.зв. колочинської культури, яка приблизно в той же час розвивалася в Подесенні та на Верхньому Дніпрі. Отже, є певні підстави говорити, що праукраїнці, з одного боку, і праросіяни та білоруси, з другого, розвивалися окремими історичними шляхами ще від початкових стадій формування субстрату цих етносів у першій половині I тис. н. е. Не випадково українці належать до іншого антропологічного типу, аніж білоруси та росіяни (*Див.: Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Л. Залізник. – К.: Темпора, 2008. – С. 42).*

Таким чином, можемо констатувати, що дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела переконливо свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців. Археологічними відповідниками згаданих племен є празька та пенківська культури V–VII ст., які трансформувались в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців Північно-Західної України (Лука-Райковецька культура VIII–IX ст.). Остання була безпосереднім генетичним підґрунтям Південної Русі. Її людність складалася з 7 споріднених

праукраїнських літописних племен, що інтенсивно інтегрувалися у відносно єдиний руський (праукраїнський) народ. Саме цей середньовічний етнос створив державу Русь, яка згодом перетворилася в ранньосередньовічну імперію, що в X–XIII ст. здійснювала потужну експансію в лісові простори півночі Східної Європи (*Див.: Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – С. 131*).

Семінарське заняття №2. Київська Русь і Галицько-Волинська держава в історії України

1. Утворення Київської Русі та основні етапи її розвитку.
2. Політичний устрій, соціально-економічний розвиток Київської Русі та культура Київської Русі. Внутрішня і зовнішня політика князів Олега-Ігоря-Святослава-Володимира-Ярослава.
3. Причини та наслідки розпаду Київської Русі. Володимир Мономах і його політика. Боротьба Русі з монголо-татарами.
4. Утворення, розпад і занепад Галицько-Волинської держави. Роман Мстиславович та Данило Галицький.

Рекомендована література

- ✓ Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: Короткі біогр. нариси. Історичні та худож. портрети / В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин [та ін.]. – К.: Вища школа, 2002. – 359 с.
- ✓ Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
- ✓ Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: ІУ, 1999. – 39 с.

- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С.51–66; 66–107.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 25–82.
- ✓ Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава / М. Ф. Котляр – К.: Україна, 1996. – 240 с.
- ✓ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 5. – 335 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис / М. Ф. Котляр. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2002. – 327с. – (Особистість і доба).
- ✓ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / НАН України; Ін-українознавства ім. І. Крип'якевича; передм. Я. Ісаєвича. – 2-ге вид.; із змінами і доп. / І. Крип'якевич. – Львів: ІУ, 1999. – 219с.
- ✓ Літопис Руський. За Іпатським літописом / [пер. Л. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – 590с.
- ✓ Ричка В. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації / В. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – №2.
- ✓ Ричка В. Княгиня Ольга / В. Ричка. – К., 2004. – 336 с. – (Особистість і доба)
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 1. – С. 142–169; 178–185; 233–241; 249–265; 355–363.
- ✓ Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П.Толочко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 4. – 351 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Толочко П. П. Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. – 271 с. – (Особистість і доба).

- ✓ Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. – К.: Основи, 2008. – Т. 1. – С. 60–98; 106–112; 142–150; 158–176; 262–270.

Реферати

1. Культура Київської Русі

Література

- ✓ Історія української культури: в 5 т. Т.1 : Історія культури давнього населення України / Ю. С. Асеев, В. Д. Баран, І. А. Баранов [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – 1134 с.
- ✓ Історія української культури: в 5 т. Т. 2: Укр. культура XIII - першої половини XVII ст. / В. С. Александрович, В. Г. Балусок, М.Б. Боянівська [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – 847 с.
- ✓ Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с.

2. Від язичництва до християнства: історичне значення християнізації Русі

Література

- ✓ Моця О. Київська Русь: від язичництва до християнства: навч. посіб. / О. Моця, В. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 224 с.
- ✓ Котляр М. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації / М. Котляр. – К.: Заповіт, 1995. – 288 с.

3. Фізична культура народу в період Київської Русі

Література

- ✓ Приступа Є. Традиції української національної фізичної культури. Частина I / Є. Приступа, В. Пилат. – Л.: Троян, 1991. – С. 24–31.
- ✓ Традиції фізичної культури в Україні: зб. наук. статей / за заг. ред. С. В. Кириленко, В. А. Старкова, А. В. Цьося. – Київ, 1997. – 248 с.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Визначте місце і роль Київської Русі та Галицько-Волинського князівства в історії України.
2. З'ясуйте суть норманської та антинорманської теорій.
3. Поясніть походження назв «Русь» та «Україна».
4. Які причини викликали роздробленість Київської Русі?
5. Якими були міжнародні зв'язки Київської Русі?
6. Чому після занепаду Києва саме Галицько-Волинське князівство продовжило існування державної організації українського народу?

Документи і матеріали

Статут великого князя Ярослава

Убогого не можна помилувати, тому що зло має бути відплачене злом, а тому суддям належить вникати в суть справи. Оскільки мають право осудити без слідства і тортур. Будь-який справедливий вирок людина не скоро сприйме, хай не осудять неповинного, не убивають. Торттури осуджений хай приймає як дар, що не страчений. А тому судить із страхом Божим і скоро зрозумієте обмовника ближнього свого. Наклепи-бо також проливають кров людську: наклеп учинить наклепнику, бо лукавив на ближнього свого. Адже написано: проливаючи кров людську за кров винуватця, хай проллється кров обмовника. Вивідайте у винуватця все достовірно, але спершу довідайтеся про життя наклепника. І коли благо порадник і благовірник, віднайдуться, то також не їм віри, бо беззаконними є такі свідчення, а тому знайдіть і інших свідків посоромленого, і єдина мораль: хай перед двома чи трьома свідками правдивим стане кожне слово.

Сказано-бо: не приймай свідчень брехні, і не сідай з іншими, щоб усунути правду. Належить підсудного перевірити, яке його життя і яка життєва мораль, засвідчена слідством. Коли невинний, хай довго не тримає гніву на суд, чи він угодник Божий, чи мандрівець, чи жебрак, чи непорочний і не запідозрений у брехні, окрім хіба що різних лукавих дрібниць; муж-бо, як сказано, непотребний Богу, коли він непорочний.

Бо каже Соломон: послухайте і переконайте всі землі, де судять, що від Бога дано нам владу, і сила ваша від Всевишнього. І ще: горе тому, хто оправдовує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає, бо Бог, яки дає на владу, піддає суду ваші діла і помисли ваші перевірить оскільки ви є слугами царства його. Бійтеся, хто не судив справедливо, не охороняв Закону Божого, не був під його повелінням; бійтеся, бо скоро настане вам випробовування і суд суворий буде над владуючи ми, бо менші заслуговують милості, сильні ж випробовані будуть.

І говорить Господь: кому мало дано, з того менше спитають, а кому багато дано, з того багато і спитають, окрім тих, хто з великим терпінням встановив правду, утвердив істину. Одні з людей через нерозуміння добра щиро помиляються, а інші, хитруючи, спокушаються, а ще інші златолюбства ради корчмарюють.

Правда Руська

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде

горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець – то 40 гривень сплати за нього.

- Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні – Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунями відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.

Про вбивство

- Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву 80 гривень тій верві, в якій голова убитого лежить, а коли простолодин, то 40 гривень.
- коли якась верв [1] починає платити дику віру [2], то кілька років оплачує ту провину, оскільки платять за незнайденого злочинця.

Якщо злочинець із їхньої верві, і в ній було дано волю злочинцеві, т як співучасники мають помагати злочинцю, оплачуючи дику випу [3]. Але сплатити їм в цілому 40 гривень, а за злочинство те саме злочинцю заплатити із 40 гривень свою частку від сплати дружини. Якщо вчинив убивство або в сварні, або на пиру, то тоді йому платити у верві, якщо оплачують злочин у складчину.

Про челядь

22. Коли челядник (холоп) сховається, і на торгу сповістять про його втечу чи пропажу (це означало заборону переховувати холопа чи приймати його, як і крадену річ) і через три дні його не знайдуть, то після третього дня новий господар вважає його своїм челядником, а попередньому власнику холопа сплачує 3 гривні продажі.

Про крадіжки

31. Коли злодія уб'ють в домі під час крадіжки, то уб'ють його як пса, а коли виживе до ранку, то мають привести на княжий двір. Коли ж буде вбитий і будуть люди, що бачили його зв'язаним, то платити за нього 12 гривень.

32. Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один – платити йому 3 гривні і 30 кун, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 кун.

Про крадіжки

33. Коли крадуть худобу на полі, чи вівці, чи кози, чи свині (і будуть зловлені), то сплачують по 60 кун; якщо злодіїв буде багато, то кожен сплачує по 60 кун.

34. Коли обкрадає тік чи збіжжя в ямі, то скільки б не було злодіїв, усім платити по 3 гривні і по 30 кун; коли крадене пропало то власник може взяти наявне, коло воно (у злодія) буде, а впродовж літа має взяти із злодія по півгривні.

35. Якщо вкрадуть княжого коня і наявного не буде, то платити за нього 3 гривні, а за інших по 2 гривні.

Подано за виданням: *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Т. 1. X–XV ст. / передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упоряд. прим. О. Сліпушко. – К.: Дніпро, 2001. – С. 178–180, 182–184.*

З «Повчань» Володимира Мономаха (початок XII ст.)

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він

до вас [не] прийде — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях — або добрим, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте. Жону свою любіте, але не дайте їм [жінкам] над собою власті. А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе. Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і імені буде без сороба, і вам буде добре.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 47–50.*

З Галицько-Волинського літопису Початок княжіння великого князя Романа (1201 р.)

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержавця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих. ...Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за залізні ворота, а [хан] Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.

У Татіщева Роман має велику характеристику: «Сей Роман Мстиславич, онук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний; з лиця гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві; затинався, коли сердився, довго не міг слова вимовити. Воїн був хоробрий і вмільний на військові виправи; найпаче [це] він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: «Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!» І збулося останнє.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 68.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Розкрийте основний зміст Статуту великого князя Ярослава.
- ✓ На основі «Руської правди» назвіть основні види відповідальності за вчинені злочини.
- ✓ Чи однаковою була відповідальність челядника та княжого тіуна за вчинені злочини? Якої верстви інтереси захищалися в першу чергу?
- ✓ Розкрийте моральний бік «Повчань» Володимира Мономаха.
- ✓ Змалюйте історичний портрет князя Романа Мстиславича. Охарактеризуйте його людські якості та якості полководця.

Методичні рекомендації

1. Утворення Київської Русі та основні етапи її розвитку

У середині I тис. н. е. в історії європейських народів, в т.ч. українського розпочався новий період, пов'язаний насамперед з падінням у 476 р. Римської імперії – останнього бастиону рабовласництва в Європі. Східна частина Римської імперії – Візантія, з якою Україну пов'язувало багато ниток, уникла загибелі й поступово адаптувалася до нових умов. Саме в цей час розпочався процес формування сучасних європейських народів та утворення середньовічних держав.

Саме в цьому контексті, у попередній лекції, йшла мова про етногенез українців і зародження у них державності, зокрема – Антське й Дулібське племінні об'єднання, що започаткували українську державність. Антське царство, його правителі Бож, Ардагаст, Мусокій, полководці Доброгост, Пирогост часто згадуються у письмових джерелах, оскільки брали активну участь у тогочасних історичних процесах – т.зв. «Великому переселенні народів», війнах з Візантією, колонізації Балканського півострова. Важливу роль у початковому етапі становлення української державності відіграв Дулібський союз племен а чолі з князем Маджаком, з центром у Зимнівському городищі VI–VII ст. Навала кочівників аварів і поразка у боротьбі з ними дулібів, посприяли посиленню в цьому регіоні племен бужан та волинян з центрами Буськ і Волинь.

Розгром Дулібської держави аварами, привів до зміцнення позицій племені полян, яке проживало в середній течії р. Дніпро. Саме ця територія стала ядром формування Руської держави з центром у м. Києві. Літописна версія заснування Києва наприкінці V ст. трьома братами: «І було три брати: одному ім'я Кий, а другому Щек, а третьому – Хорив; і сестра в них була Либідь. ...І спорудили городок в ім'я старшого брата, і нарекли його Київ» (Див.: Повість минулих літ // Тисяча років української суспільно-політичної

думки. У 9-ти т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 145), й підтвердження її матеріалами археологічних розкопок, засвідчують, що столиці України приблизно 1,5 тисячі років. За правління нащадків Кия, Руська земля проводила активну зовнішню політику, про що свідчить багато іноземних джерел. Так, зокрема у «Житті Стефана Сурожського» згадується про похід князя Бравліна у Крим, де він захопив ряд міст. Отже, наприкінці VIII – на початку IX ст. постало стабільне державне утворення під назвою Руська земля з центром у м. Києві. В арабських джерелах воно має назву Куявія. Інші політичні утворення мали назву Славія (одні дослідники вважають, що це Переяславська земля, інші – Новгородська земля) та Артанія – територія Приазов'я та Причорномор'я, де пізніше утворилося Тмутараканське князівство.

За роки правління династії Києвичів, зокрема князя Аскольда, Русь остаточно утвердилася як могутня європейська держава, що впевнено виходить на міжнародну арену. У 860 і 866 рр. Аскольд здійснив походи на Константинополь і змусив Візантію укласти з Руссю вигідні договори, прийняв разом з своїм оточенням християнство, що відоме як перше хрещення на Русі. Історичні джерела, зокрема «Повість минутих літ», називають ім'я ще одного князя – Діра, але відомості про нього надто скупі. Цікаву інформацію про цей період нашої історії подає польський хроніст Матвій Стрийковський: «Коли князі Кий, Щек та Хорив смерть за життя проміняли, їхні сини та нащадки довгий час спокійно панували кожен у своєму уділі, аж потім їхні місця зайняли князі Аскольд і Дір».

Тим часом, на півночі в середині IX ст., внаслідок внутрішніх причин на престол у Новгороді було запрошено норманського конунга (князя) Рюрика. Для нього та його варязького оточення, Київська Русь стала головним об'єктом зацікавлення, адже через її територію пролягав знаменитий торговий шлях «із варяг у греки». Після смерті Рюрика (879 р.) престол було передано його малолітньому синові – Ігнвару (Ігорю), але фактично правив їх родич Олег, який

882 року організував похід на Київ, де вбивши Аскольда і Діра, захопив владу. Літописець Нестор так розповідає про цю подію: «Вирушив Олег [у похід] узявши багато своїх воїнів – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. ...І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що[тут] Аскольд і Дір удвох княжать. ...І мовив Олег Аскольдові і Дірові: «Ви обоє не є князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се син Юриків». І вбили вони Аскольда й Діра. ...І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». (Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 68–69).

Окремі історики вважають події 882 р. державним переворотом, який позбавив владу династію Києвичів і захопленням влади варязькою (норманською) династією Рюриковичів. З цього часу розпочався новий етап історії Київської Русі. Взагалі, у ній можна виділити такі етапи:

- I. **Період становлення державності (IV–IX ст.),** коли виникли, існували та проводили цілеспрямовану внутрішню та активну зовнішню політику Антське та Дулібське державні утворення, Полянське племінне об'єднання.
- II. **Період розвитку Київської Русі, її територіального зростання і поступової консолідації держави за князювання Олега (882–912), Ігоря (912–945), Ольги (945–964), Святослава (964–972),** тобто кінець IX – кінець X ст.
- III. **Період піднесення і розквіту Київської Русі за князювання Володимира Великого (980–1015) та Ярослава Мудрого (1019–1054),** тобто кінець X – середина XI ст.
- IV. **Період феодалних міжусобиць й поступового політичного ослаблення Київської Русі,** які розпочалися після смерті Ярослава Мудрого (1054) і

тривали до смерті Володимира Мономаха (1113–1125) та його сина Мстислава (1125–1132).

V. Період політичної роздробленості Київської Русі, розпаду її на 50 дрібних князівств, що тривав від смерті Мстислава (1132) до монголо-татарського нашествя (1237–1241).

Слід звернути увагу на походження назви «Русь», «Україна», а також суть т. зв. «норманської» та «антинорманської» теорій. В історичних джерелах по-різному тлумачиться термін «Русь». Деякі дослідники намагаються довести його фінське походження, інші шукають його корені у шведській, слов'янській мовах. Власне словом «Русь», як зазначається в літописах, спочатку називали варягів, а потім землі полян, а згодом – територію, яку посідали русичі в Середньому Подніпров'ї (в трикутнику: Київ-Чернігів-Переяслав). Походження терміну «Русь» ще остаточно не з'ясовано в історичній науці та очевидно, що він насамперед стосується українських земель, про що свідчать топоніми та гідроніми (Рось, Росава, Роставиця та ін.).

Оригінальну концепцію походження назви «Русь» та «Україна» подають В. Баран та Я. Баран, які зазначають, що походження назви «Україна» сягає другої чверті I тис. н. е. Як відомо, етнонім «анти» не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне зі Степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індоіранської означає «крайні», «окраїнні». Вона була прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами. Надалі етнонім «анти» зникає з писемних джерел, як і зникають з Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж, він залишився в народній традиції і був заново зафіксований в «Київському літописі» під **1187** роком у формі «**Україна**». Можна вважати, що так само, як етнонім «анти» («крайні», «окраїнні») стосувався всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім «Україна» означав не край Переяславської землі, а всю порубіжну зі Степом територію. Таким чином, у

просторовому значенні усі ці назви, що мають відношення до етноніма «Україна», стосуються всіх південних, південно-західних і західних земель Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівства. Поняття «Русь» поступово втрачає свій попередній етнографічний і політичний зміст й замінюється назвою «Україна». Літописні «України» слід розуміти не тільки як порубіжжя, порубіжні землі, порубіжне населення, а й як синонім понять «край», «країна».

Мабуть не випадково назва «Україна» насамперед утверджується у тих регіонах східних слов'ян, де вона виникла, а «Русь» через велике Московське князівство переходить у назву «Росія». Назва «Україна» ніколи не поширювалася на північно-східні райони Русі. Не маючи глибших коренів, ніж назва «Русь», північні частини східних слов'ян залишилися з цим етнонімом, додавши до нього «Біло» та «Велика» («Білорусь», «Велика Русь»), що також підкреслює окреме етнічне походження білоруського та російського народів. Назва «Мала Русь», що якийсь час після розпаду Київської держави побутувала поряд з «Великою» та «Білою» Руссю, поступово була витіснена назвою «Україна».

Отже, виникнення етноніма «Україна» сягає ранньосередньовічного періоду. Пройшовши низку стадій свого становлення та територіального поширення у XIX–XX ст., назва «Україна» утверджується остаточно як етнонім окремого слов'янського народу (Див.: Баран В. Д. Історичні витоки українського народу. – С. 147–148, 150–151, 194).

В історичній науці склалося декілька теорій щодо утворення Київської Русі. Найбільш поширеними вважаються: **норманська теорія**, згідно з якою нормани (варяги, вікінги) – скандинавського походження відіграли вирішальну роль у створенні Давньоруської держави, оскільки східнослов'янські племена були нездатні без допомоги ззовні заснувати свою державу. Норманську теорію започаткували німецькі історики Г. Байер та Г. Міллер.

В основі **антинорманської** теорії лежить концепція природно-історичного (автохтонного) походження Київської Русі, оскільки східні слов'яни були в змозі утворити свою державу. Для цього у них існували всі необхідні внутрішні політичні й соціально-економічні передумови. На антинорманських позиціях стояли видатні українські історики М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський; антинорманської теорії дотримується здебільшого сучасна українська історіографія. Та й західна історіографія об'єктивніше і виваженіше підходить до оцінки ролі «варязького чинника» в політичному житті Східної Європи (*Див.*: Бойко О. Історія України. – С. 42).

Окремо варто зупинитися на походженні національного символу – тризуба, який сягає своїм корінням у сиву давнину. Одне з перших зображень тризуба на нашій території зафіксоване на кам'яній застібці періоду Трипільської культури (IV–III тис. до н. е.). Згодом його сприйняли й почали використовувати пращури сучасних українців. Перша літописна згадка про тризуб як князівський знак Київської Русі датовано X ст. Згодом князівський знак Рюриковичів – тризуб зустрічається на печатках, монетах, цеглі та ін. Занепад Київської Русі привів до тимчасової втрати тризубом ролі загальнодержавного символу. Фактично аж до початку XX ст. він використовувався лише в дворянських гербах, геральдиці міст, книжкових заставках тощо. Відродження цього державного символу настало після проголошення Українською Центральною Радою IV Універсалу (січень 1918 р.), коли було визнано за необхідне використати знак князівської влади – тризуб, як герб УНР, що символізувало спадкоємність державної традиції в Україні. В подальшому тризуб використовувався, як герб ЗОУНР, а також ОУН та УПА. Нині тризуб – державний герб України, який поруч із синьо-жовтим прапором та гімном «Ще не вмерла Україна» є не лише національною, а й державною символікою України, що має багатовікові традиції.

2. Політичний устрій, соціально-економічний розвиток Київської Русі та культура Київської Русі. Внутрішня і зовнішня політика князів Олега-Ігоря-Святослава-Володимира-Ярослава

Захоплення Олегом влади привело до об'єднання Новгородського та Полянського князівств й виникнення великої Руської держави з центром у Києві. Вона мала розвинену державно-політичну й адміністративну структуру, яка склалася у попередній період до приходу вікінгів (варягів). На чолі держави стояв **Великий київський князь**, який виступав головним носієм державної влади, представником держави на міжнародній арені, зосереджуючи у своїх руках усю законодавчу, судову, виконавчу та військову владу. При цьому слід зауважити, що військову підтримку князя забезпечувала дружина, а ідеологічну – церква. **Дорадчим органом при князі була князівська рада**, що походила від давньослов'янської ради старійшин і складалася з бояр і т. зв. «градських» старців, старших дружинників, міської знаті та представників вищого духовенства. У випадку відсутності або смерті князя вона виконувала його функції, вирішувала питання обрання нового князя. Поряд із князівською радою зберігався інститут **народного віча**, тобто зборів всіх дорослих чоловіків, на яких вирішувалися важливі громадські та державні справи. Роль віча на різних етапах розвитку Київської Русі змінювалася: за доби централізованої монархії його вплив зменшився, а в період роздробленості та ослаблення князівської влади знову посилювався. Варто нагадати, що територіально Київська Русь не була єдиною і монолітною державою. Вона складалася приблизно з 15 удільних князівств, які характеризувалися певною самостійністю у внутрішньому житті.

Ще одним важливим аспектом другого питання є **проблеми соціальної структури та економіки Київської Русі**. Тому тут потрібно насамперед висвітлити ієрархію (структуру) населення Русі:

- Великий князь Київський;
- Удільні князі;

- Бояри;
- Князівські дружинники, які складали панівну верству давньоруського суспільства.

На іншому полюсі перебували феодально залежні верстви населення: **смерди, закупи, рядовичі, холопи, ізгої.**

Говорячи про господарство Київської Русі варто звернути увагу, що вона мала розвинені для свого часу продуктивні сили і багату економіку, провідними галузями якої були: землеробство, скотарство, ремесла, внутрішня та зовнішня торгівля. Допоміжними галузями були: мисливство, рибальство та бортництво – збирання меду диких бджіл.

При висвітленні другого питання слід також розповісти про юридичний збірник законів «Руську правду», такі поняття, як «полюддя», «уроки», «вири». Отже, **«Руська правда»** – це юридичний кодекс, яким регламентувалися суспільні відносини в Київській Русі, тобто збірник законів, який визначав права людини, її захист, недоторканість общинної та приватної власності, порядок судочинства, систему штрафів тощо.

- **«Полюддя»** – збір данини на Русі в час князювання Ігоря (912–945).
- **«Уроки»** – фіксовані норми податку встановлені княгинею Ольгою (945–964).
- **«Вири»** – штрафи за скоєні злочини.

Характеризуючи внутрішню і зовнішню політику князя **Олега (882–912)** слід зазначити, що він приєднав до своєї держави землі древлян, сіверян, уличів, тиверців, а також північні племена кривичів, радимичів та ін. Ходив походами на Візантію й уклав з нею вигідні договори 907 і 911 рр. Як зазначається в «Літописі Руському»: «І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами, радимичами з уличами й тиверцями мав рать...» (*Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 69*).

Його наступник князь **Ігор** (912–945) змушений був йти походом на древлян, які намагалися відокремитися від Києва, воював з улочами й зруйнував їхню столицю Пересічен. Суттю його зовнішньої політики стало забезпечення інтересів торгівлі з іноземними країнами, особливо Візантією. Намагання оволодіти Чорноморським узбережжям привело до війн із нею у 941 та 944 роках, які виявилися менш вдалимими, але укладені договори забезпечували основні інтереси Київської держави. «Ігор же став княжити в Києві, мир маючи з усіма землями, – пише літописець І приспіла осінь, і став він замишляти [похід] на древлян, прагнучи добути більшу данину. ...Коли ж почули древляни, що він знову іде, порадилися ...з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». ...І древляни, вийшовши наспроти з міста Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його; бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила коло Іскоростеня в Деревлянах і до сьогодні» (*Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів.* – С. 71).

Дружина Ігоря – княгиня **Ольга** (945–964), придушивши повстання древлян, провела перші державні реформи, які впорядкували процес збору і розміри данини із підвладних Києву земель. Вона охрестилася, здійснила дві подорожі до Візантії (946, 957 рр.) про що дуже цікаво розповідає літописець, висилала посольство до німецького імператора з проханням висвячення єпископів для Русі. «І пішла Ольга по Древлянській землі із синами своїми і з дружиною своєю, – пише Нестор, – встановлюючи устами і уроки» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля.* – К., 2002. – С. 30).

Після Ольги, досягнувши повноліття, в Києві став князувати **Святослав** (964–972). За своїм покликанням він був більше воїном, ніж політиком та державним діячем. Майже все своє життя Святослав провів у військових

походах, які не завжди були корисними для Київської держави. Так, він здійснив ряд успішних походів проти в'ятичів, ясів, косогів, Волзької Булгарії, Хозарського каганату. Воєнні походи Святослава тримали у страхі всі сусідні країни. Але розгром Хозарії мав як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, він привів до консолідації східнослов'янських племен у межах Київської Русі, з другого ж відкрив шлях кочовим народам, насамперед печенігам, у Причорноморські та Приазовські степи. Також Святослав проводив активну зовнішню політику на Балканах – воював з Болгарією, Візантією. Літописець з великою симпатією зображує його: «Коли князь Святослав виріс і змужнів, він почав збирати воїнів багатьох і хоробрих; ходячи легко як барс, проводив він багато воєн. У поході не возив із собою обозів, ні казанів..., він не мав шатра, а [спав], підстеливши чапрак, а сідло в головах; такими були і всі його воїни. Він посилав послів по країнах, говорячи: «Хочу йти на вас...» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 31*).

Князювання **Володимира** (980–1015) справедливо вважається початком розквіту Київської Русі. Прийшовши до влади, він розпочав реформи, які мали на меті зміцнити державу і великокнязівську владу. В часи його правління завершився тривалий процес формування території Київської держави. Насамперед, Володимир повернув до складу Русі Перемишль і т. зв. Червенські городи, тим самим встановив її західні кордони. Цій же меті була підпорядкована війна з литовськими племенами ятвягів. Зміцнюючи північно-східний кордон Русі організував похід проти Волзької Болгарії. Для захисту ж південних кордонів Київської Русі від печенігів Володимир збудував цілу систему укріплень по річках Трубеж, Сула, Стугна та ін. Підступи до столиці Києва прикривали потужні земляні укріплення – т.зв. Змієві Вали. За Володимира Київська Русь перетворилася в найбільшу європейську державу, площа якої сягала 1,5 млн км² (*Докл. див.: Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 234*).

За князювання Володимира значних змін зазнала також адміністративна система Русі. Реформа ліквідувала владу племінних князів, пов'язаних походженням з їхніми землями, і тому далеких від інтересів Києва й фактично покінчила з т.зв. «племінним автономізмом». У кожній підвладній землі засновувалися погости – опорні пункти зі своєю адміністрацією і військовою дружиною, де збиралася данина на користь центральної влади. Землі та племінні князівства, у яких раніше правили місцеві князі, передавалися синам Володимира. Таким чином, всі вищі щаблі державно-політичної ієрархії опинилися в руках одного князівського роду Рюриковичів.

Другою важливою реформою стала релігійна. Спершу у 980 Володимир спробував реформувати язичництво, створивши новий поганський пантеон з ідолами шести головних богів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симарагла і Мокоші. Проте поганство вже не відповідало вимогам часу й не могло служити об'єднавчій політиці князя, тому Володимир приймає хрещення сам, а у 988 році запроваджує християнство як офіційну державну релігію. Головним християнським храмом часів Володимира на Русі стала Десятинна церква (спершу це була церква Богородиці), збудована наприкінці X ст. Поширення християнства – подія великої історичної ваги, що справила вирішальний вплив на подальший розвиток Русі, котра інтегрувалася в європейський християнський простір. Із запровадженням християнства зміцнився міжнародний авторитет Київської Русі, розширилися економічні та культурні зв'язки, прискорився розвиток писемності, літератури, архітектури та мистецтва. Літописець так розповідає про хрещення Володимира та Русі: «Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні [Херсонесі] стоїть вона на [високому] місці посеред города..., палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні. ...Володимир, рад бувши, що пізнав він Бога сам і люди його ... повелів ... робити церкви і ставити [їх] на місцях, де стояли кумири» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 37–38*).

У роки князювання Володимира Київська Русь мала активні міжнародні зв'язки з Візантією, Німеччиною, Польщею, Болгарією, Скандинавськими країнами, Ватиканом.

Справу Володимира успішно продовжив його син **Ярослав Мудрий** (1019–1054). Період князювання Ярослава – це час найвищого розквіту Київської держави, zenit її могутності. Великий князь вжив рішучих заходів для захисту держави та укріплення кордонів, насамперед повернув захоплені Польщею Червенські міста в Забужжі, приєднав до Русі фінські племена чуді, багато зусиль доклав для захисту південно руських земель від кочівників, будуючи укріплення по р. Рось. 1036 року Ярослав завдав нищівного удару печенігам й на честь цієї перемоги заклав знаменитий Софійський собор. Чимало було зроблено для внутрішньої організації держави, для її належного функціонування, було укладено кодекс законів під назвою «Руська Правда», який регулював тогочасні суспільні відносини. Велику увагу князь приділяв церкві, намагався забезпечити її незалежність від Константинопольського патріарха, для чого 1051 р. на чолі Київської митрополії було обрано місцевого митрополита Іларіона, що викликало незадоволення у Візантії.

У зовнішній політиці Ярослав Мудрий надавав перевагу дипломатичним методам налагодження зв'язків з різними країнами, а не військовим походам, в т. ч. укладаючи династичні шлюби. Сам він був одружений з дочкою шведського короля. Донька Анна була дружиною французького короля Генріха I, Єлизавета – норвезького короля Гарольда, Анастасія – угорського короля Андрія. Три сини: Ізяслав, Святослав і Всеволод були одружені відповідно з сестрою польського князя Казимира, онукою німецького цісаря Генріха II і донькою візантійського імператора Костянтина. Західноєвропейські джерела називали Київ суперником Константинополя, а вітчизняні давали надзвичайно високу оцінку князеві Ярославу Мудрому: «Сей же премудрий великий князь Ярослав ... При нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і

чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави ..., до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладами вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святоє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 40–41*).

В епоху Київської Русі сформувалася і утвердилася яскрава й самобутня культура, яка на основі духовних і матеріальних здобутків місцевого населення, творчого засвоєння досягнень країн Західної Європи, Візантії, Азії та інших регіонів досягла вражаючих результатів у різних жанрах. Насамперед треба наголосити, що культура Київської Русі якнайтісніше пов'язана з християнською церквою. Як офіційна ідеологія християнство впливало на культурні процеси, а церковна організація на політичне життя країни. Зрештою, уцілілі з доби Київської Русі пам'ятки архітектури – це відомі собори: Софіївський у Києві, Спаський у Чернігові, Успенський у Володимирі, Миколаївська церква у Львові та ряд інших, відновлені Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври з Троїцькою надбрамною церквою, їхніми знаменитими мозаїками і фресками – всі вони власне шедеври церковного мистецтва. Церкви та монастирі були важливими осередками освіти, літератури і мистецтва. До духовенства належали такі видатні діячі культури, як літописець Нестор, іконописець Алімпій, лікар Агапіт та багато інших.

Писемність у Київській Русі була відома ще до запровадження християнства та розквіту і поширення набула саме з кінця X століття. Рукописні книги що дійшли до нас засвідчують високий рівень книжкового мистецтва – «Остромирове євангеліє» (XI ст.), «Ізборник Святослава» (XI ст.), «Мстиславове Євангеліє» (XII ст.) та інші. Школи при монастирях, бібліотеки – це звичне явище в історії культури Київської Русі.

До всесвітньовідомих пам'яток літератури належить «Руський літопис», що складається з трьох частин: «Повісті минулих літ», «Київського літопису» та «Галицько-Волинського літопису». Літературна спадщина Київської Русі була винятково багатю. За підрахунками окремих дослідників, у XI–XIII ст. в обігу на всій території Русі перебувало близько 140 тисяч книг декількох сотень найменувань. Назвемо, хоча б, найвизначніші твори: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик» та численна перекладна література. Високого рівня досягла книжкова мініатюра, мозаїки та фрески, іконопис, ювелірне мистецтво тощо. Будівельники створювали чудові споруди з дерева, каменю та цегли, причому не тільки церковну архітектуру, а й житлові, оборонні, інженерні споруди. В цьому контексті варто згадати головний в'їзд до Києва – Золоті Ворота з надбрамною церквою. Оскільки усна народна творчість стала важливим джерелом літературних творів та літописання Київської Русі, народні пісні, танці, ігри та забави живили розвиток музичного мистецтва. Загалом високий рівень культури Київської Русі став результатом тривалого процесу як внутрішнього розвитку давньоруського суспільства, так і зовнішнього впливу світової, насамперед європейської цивілізації.

Тож період піднесення найвищого розвитку Київської Русі характеризувався такими рисами:

- відбулося завершення формування території та кордонів держави;
- посилено центральну князівську владу;
- продовжено політику християнізації;
- укладено збірник кодифікованого права «Руська правда»;
- остаточно родоплемінний устрій суспільства замінено на територіальний;
- зміцніли міжнародні зв'язки Київської Русі;
- відбулося піднесення і розвиток культури Київської Русі, зокрема освіти, науки, мистецтва.

Займаючи величезну територію – від Балтики і Північно Льодовитого океану до Чорного моря, від Волги до Карпат, Київська Русь являла собою історично важливу контактну зону між арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, що зумовило швидке входження її у загальноєвропейський історико-культурний ландшафт. Водночас з міжнародним визнанням на Русі росло і міцніло усвідомлення власної приналежності до світової історії. Київській Русі належало особливе місце в історії Східної Європи, аналогічне тому, яке посідала імперія Карла Великого в історії Західної Європи.

3. Причини та наслідки розпаду Київської Русі. Володимир Мономах і його політика. Боротьба Русі з монголо-татарами

Згідно із заповітом Ярослава Мудрого Русь була поділена між його синами, племінниками й онуками. Великим князем Русі мав бути його старший син Ізяслав, але три його сини, згаданий Ізяслав, а також Святослав та Всеволод, уклали між собою політичний союз – тріумвірат, який тривав 15 років. Протягом цього часу князі-брати спільно керували державою та після нищівної поразки від половців 1068 р. на річці Альті, проти Ізяслава та його адміністрації у Києві спалахнуло повстання і той змушений був залишити місто й повернувся до нього через рік. **1072** року брати уклали у Вишгороді новий юридичний кодекс, що одержав назву «**Правда Ярославичів**». Щоправда, перемир'я між Ярославичами тривало недовго. У 1073 р. Святослав захоплює Київ, а Ізяслав змушений був утікати до Польщі. З цього часу розпочався період тривалої боротьби за великокнязівську владу у Київській Русі. Протягом 1073–1093 рр. Ярославичі по черзі утверджувалися у Києві: 1073–1076 рр. – Святослав, 1077–1078 – Ізяслав, 1078–1093 – Всеволод. Отже, наприкінці XI ст. було втрачено політичну єдність у країні, розпочались численні міжусобиці між князями, посилювалася зовнішня загроза, зокрема з боку половців й відцентрові тенденції

набули незворотного характеру. З гіркотою фіксує літописець: «Підняв диявол розбрат серед братів сих – Ярославичів..., настала звада межі ними... . У сей час пішли половці на Руську землю ... розоряючи її ... пустошили багато» (*Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 84–85*).

Усі спроби князів у 1097 р. на Любецькому з'їзді, відновити єдність і злагоду на Русі закінчилися невдачею. Востаннє Київська Русь як єдина держава відновлюється за часів правління **Володимира Мономаха** (1113–1125) та його сина **Мстислава** (1125–1132). Численні походи на половців, активна законодавча діяльність – розробка й впровадження відомого «Уставу Володимира Мономаха», що став істотним доповненням до «Руської Правди», сприяли стабілізації становища на Русі. У творі «**Повчання дітям**» В. Мономах писав: «Найперше задля Бога і душі своєї, страх майте Божий у серці своїм і милостиню чиніть щедру, бо се єсть початок всякому добру. ...Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітьє самі, а не давайте сильним погубити людину. ...Річ мовлячи і лиху і добру, не клянїтьє Богом, ні хрестїтьє, бо немає ж [у сім] ніякої потреби. А якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише вивірівши серце своє. ... Паче всього – гордості не майте в серці і в умі. ... старих шануй, як отця, а молодих – як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивїтьє. ... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтьє на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайтьє, ні спанню. ...Лжі бережїсь, і п'янства, і блуду, бо всьому душа погїбає і тіло. ...Недужого одвідайте, за мерцем ідітьє, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не минїть, не привїтавши, добре слово йому подайте. ...хай не застане вас сонце на постелі...» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 48–50*).

Князь Мстислав продовжив політику батька щодо зміцнення єдності Русі, тому його правління вважається заключним етапом існування єдиної держави.

Наступний етап, до 1240 рр. кваліфікується як період удільної роздробленості, самостійного існування майже 15-ти давньоруських князівств.

Розпад Київської Русі був викликаний дією цілого ряду як внутрішніх, так і зовнішніх чинників:

- Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення;
- Відсутність чіткого механізму спадкоємності князівської влади;
- Посилення боярства, яке ставило місцеві інтереси вище загальнодержавних;
- Розвиток та піднесення удільних князівств і земель, що спричинило виникнення місцевого сепаратизму, загострення міжкнязівських взаємин;
- Зміна торговельних шляхів, внаслідок чого Київ утратив роль центру торгівлі;
- посилення експансії кочовиків на руські землі.

Необхідно звернути увагу, також, на деструктивну роль на Русі владимиристо-суздальських князів, зокрема Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського, Всеволода «Велике гніздо», які не просто намагалися підірвати міцність і вплив Києва – «матері городів руських» й перенести центр Руської держави на північ, а й вдавалися, як от Андрій Боголюбський у 1169 р., до нападів й пограбувань столиці Русі. Окремі історики, наприклад Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1991. – Т. 1. – С. 58–59; Микола Фреїшин-Чировський. Нарис політичної історії України. – Львів, 1997. – С. 62–63; В.Ф. Остафійчук. Історія України: сучасне бачення. – К., 2006. – С. 61., вбачають у цьому вияв першого російсько-українського протистояння.

У круговерті цієї боротьби Київ переходив із рук в руки, але мало хто з князів міг затриматися в ньому надовго. Так поступово він втрачав свою роль столиці єдиної держави, а сама Київська Русь розпалася на ряд окремих князівств, серед яких на території України слід насамперед виокремити:

Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське та ряд дрібніших князівств.

Природний, хоч і суперечливий, хід історичного розвитку Русі був порушений вторгненням монголо-татарських військ. Будучи економічно і культурно розвиненою країною, але ослабленою політичною роздробленістю та ворогуванням князів, Київська Русь не змогла зберегти себе як держава у двобої з монголами. Взагалі, упродовж всієї своєї історії Русі довелося вести боротьбу з різними кочівниками. Спочатку це були печеніги, яких остаточно розгромив у 1036 р. Ярослав Мудрий, згодом половці, які не раз доходили аж до Підкарпаття, а особливо часто вони спустошували південну Київщину, Переяславщину, Чернігівщину. У боротьбі з ними руські князі якось давали собі раду, а от поява монголо-татар становила собою особливу небезпеку. З одного боку нові завойовники були численнішими і сильнішими, а з другого Русь на час їх появи найбільш ослаблена внутрішніми суперечностями.

Вперше русичі зустрілися з монголо-татарами в битві на річці Калці 1223 року. Як не дивно, але їх союзниками в цьому випадку були половці та діяли союзники настільки неузгоджено, що зазнали поразки. То було грізне попередження, але недалекоглядною була зовнішня оборонна політика тогочасних князів. Ні Київ, ні інші князівства не готувалися до оборони від монголо-татар, які тимчасово відступили, але як з'ясувалося ненадовго. Взимку 1237–1238 р., захопивши перед тим половецькі степи, монголо-татари знову пішли на Русь. У березні 1239 р. ординці здобули і зруйнували Переяслав, а в жовтні – Чернігів. Восени **1240 р.** величезне **військо хана Бату (Батия) взяло в облогу Київ.** «І обступила [Київ] сила татарська, – фіксує літописець, – і було місто в облозі великій. ... Не було чути [нічого] від звуків скрипіння возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами. ... І була битва межі ними велика» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 91*). Київ монголо-татари взяли штурмом

та зруйнували його. Жахливо спустошеними були й інші міста, які лежали на шляху ординців.

Батисева навала не була останньою. Після утворення монголо-татарської держави – Золотої Орди, через Наддніпрянщину пройшов ще не один грабіжницький похід ординців, тому напевно не випадково в історичних хроніках зафіксовано: «Вони ні з ким не укладають миру, за винятком тих, які підкоряються їм; бо мають від Чингісхана наказ підкоряти собі всі народи. ...І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього – як з людей, так і з речей. ... Решту ж за їх звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину. ... Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві...» (Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 65).

4. Утворення Галицько-Волинської держави. Роман Мстиславович та Данило Галицький.

Галичина та Волинь відокремилися від Києва наприкінці XI ст. і на цій території виникли удільні князівства: Галицьке, Звенигородське, Тереховлянське, Перемишльське, Волинське в яких князували правнуки Ярослава Мудрого: Рюрик Ростиславич (Перемишль), Василько Ростиславич (Тереховля), Володар Ростиславич (Звенигород). Син Володаря – **Володимир** (1141–1153), якого літопис називає Володимирком, **об'єднав Перемишльську, Тереховлянську та Звенигородську землі у складі одного князівства – Галицького із столицею у Галичі.** Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за правління його сина – **Ярослава Осмомисла** (1153–1187), оспіваного у «Слові о полку Ігоревім»: «Галицький Осмомисле Ярославе! // Високо сидиш ти на своїм злотокованім столі, // підпер гори угорські своїми залізними полками, // заступивши королеві путь, // зачинивши Дунаю ворота, метаючи

тягарі через хмари, // суди радячи до Дунаю. // Грози твої по землях течуть, // одчиняєш ти Києву ворота, // стріляєш ти з отчого золотого стола // салтанів за землями» (Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. 1. – К.: Дніпро, 2001. – С. 478–479).

Прагнучи зміцнення князівської влади Ярослав Осмомисл боровся проти боярської опозиції, яка намагалася втрутитися в управління державою і, навіть у родинні справи князя. За його правління Галицьке князівство значно розширило свою територію. У зовнішній політиці князь уклав союзницькі договори з Угорщиною, Польщею, вів боротьбу з половцям, брав участь у боротьбі за Київ, підтримував дружні відносини з імператором Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою, Візантією. Слід насамперед зазначити, що особливості політичного й соціально-економічного розвитку Галицької та Волинської землі в XI–XII ст. полягали насамперед у віддаленості їх від Києва, що сприяло зменшенню можливостей впливу центральної влади, особливостях природних умов, які спричиняли важкодоступність земель обох князівств для кочовиків зі Степу, вдалому географічному розташуванні на перехресті основних торговельних шляхів, наявністю великих родовищ солі – єдиних на території Русі у той період, що сприяло економічному піднесенні, а також зміцнення позицій місцевих бояр і небачене в інших князівствах загострення їх боротьби з князівською владою під час якої бояри втягували у внутрішні конфлікти іноземних покровителів, спершу угорців, а пізніше поляків.

Після смерті Володимира Ярославовича (1187–1199) – останнього представника Ростиславичів, волинський князь **Роман Мстиславович** (1170–1205) у **1199 р. об'єднав Галичину і Волинь в одне Галицько-Волинське князівство**. Його створення стало важливим етапом в історії української державності, оскільки було не просто безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, а фактично Другою Українською державою, територія якої – це суто етнічні українські землі. Приєднавши у 1202 р. до свого князівства Київські

землі, Роман Мстиславович, якого літописець називає великим князем, «царем на Русі», «самодержцем всієї Русі», утворив могутню державу, що дозволило йому вести успішну боротьбу з половцями, експансією угорців, поляків з одного боку і непокірним галицьким боярством з другого. Це сприяло не тільки політичній стабільності, а й економічному та культурному піднесенні Галицько-Волинської держави, розвитку міст, ремесел, торгівлі. Висвітлюючи це питання слід використати історичні джерела, зокрема «Галицько-Волинський літопис»: «По смерті ж великого Князя Романа, вікопомного самодержця всієї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих. ... Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха. ... Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений...» (Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 68–69).

Окремої уваги заслуговує показ державницької діяльності Данила Галицького, якого українська історіографія вважає одним з найвидатніших руських князів, адже в надзвичайно складних умовах боярського свавілля, експансії угорських та польських королів, агресії монголо-татар він зумів перетворити Галицько-Волинське князівство у високорозвинену європейську державу. Але шлях до могутності Галицько-Волинської держави був надзвичайно важким і тривалим. Тільки 1219 р. він почав княжити у Володимирі і збирати батьківську спадщину. 1223 р. взяв участь у битві русичів та половців з монголо-татарами на р. Калці. У 1238 р. «вокняжився» у Галичі, наступного 1239 р. – оволодів Києвом. 1245 р. під Ярославом Данило Галицький переміг об'єднані сили поляків, угорців і галицьких бояр, що прагнули захопити Галичину. У боротьбі з монголо-татарами уклав союз з угорським королем та папою римським Інокентієм IV, який коронував його 1253 р. в Дорогочині.

Тому в історіографії ще можна зустріти термін – король Данило Галицький та Галицько-Волинське королівство.

Отже, можна зробити таку періодизацію державного розвитку Галицько-Волинського князівства:

- I. етап (1199–1205) – утворення та становлення за князя Романа Мстиславовича.
- II. етап (1205–1238) – тимчасовий розпад єдиної держави в часи т. зв. «боярської смути».
- III. етап (1238–1264) – об'єднання та піднесення, активна боротьба із золотоординським ігом за князя Данила Галицького.
- IV. етап (1264–1323) – стабільність і піднесення за нащадків Данила Галицького: Лев Данилович (1264–1301), Юрій I Львович (1301–1315), Андрій і Лев (1315–1323).
- V. етап (1323–1340) – поступове ослаблення і занепад за Юрія II (Болеслава Тройденевича).

Визначаючи роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності потрібно наголосити:

Це була друга після Київської Русі велика держава на українських землях, яка продовжила її традиції;

Вона захистила від завоювання і асиміляції південну і західну гілку східних слов'ян, сприяла їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності;

Стала новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;

Упродовж століття після монгольської навали забезпечувала тяглість розвитку самостійного державного життя на українських землях;

Своєю орієнтацією на Захід сприяла поступовому подоланню однобічності візантійських культурних впливів і збільшенню можливостей поширення західноєвропейських цивілізаційних впливів.

Семінарське заняття №3. Перший поділ України. Місце і роль українського козацтва та Запорозької Січі в боротьбі за українську державність

1. Загарбання українських земель іноземними державами.
2. Політичне становище, соціально-економічний розвиток та духовно-культурне життя українського народу.
3. Виникнення українського козацтва та утворення Запорозької Січі.
4. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст.

Рекомендована література

- ✓ Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
- ✓ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
- ✓ Брехуненко В. Морські війни українських козаків / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 80 с. – (Перемоги української зброї).
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С.108–120; 120–121; 125; 149; 150–152; 167.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 87–96;98–99; 118–119.
- ✓ Історія українського козацтва: у 2 т. Т.1: нариси / відп. ред. В.А.Смолій. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 800 с.
- ✓ Історія України в особах: Литовсько – Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина [та ін.]. – К.: Україна, 1997. – 272 с.

- ✓ Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій; [пер.з англ. Софії Грачової]. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
- ✓ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 6. – 319 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 2003. – 190с. – (Українські державники).
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 2. – С. 346–359.
- ✓ Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. – К.: Основи, 2008. – Т. 2. – С. 236–251.
- ✓ Уривалкін О. Як українські землі потрапили до складу Польщі (Люблінська унія 1569 року) / О. Уривалкін // Таємниці історії України (загадки, події, факти). – К.: КНТ, 2006. – С. 57-77.
- ✓ Уривалкін О. Як українські землі у XIV – XVI ст. потрапили до складу сусідніх держав / О. Уривалкін // Таємничі грані історії. – К.: КНТ, 2007. – С. 266-273.
- ✓ Шама О. Люблінська унія 1569 року: історичне дослідження / О. Шама. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
- ✓ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану : друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 300 с.
- ✓ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3 т. – К.: Наукова думка 1990.
- ✓ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероб. та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
- ✓ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

Реферати

1. Військове мистецтво українського козацтва

Література

- ✓ Історія українського війська: у 2 т. Т. 1 / І. Крип'якевич, Б. Гатевич, З. Стефанов [та ін.]. – репр. вид. – Л: Видання Івана Тиктора, 1993. – 288 с.
- ✓ Історія українського козацтва: у 2 т. Т.1: нариси / відп. ред. В.А.Смолій. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 800 с.
- ✓ Мицик Ю. Як козаки воювали: Іст. розповіді про козаків / Ю. Мицик, С. Плохій, І. Стороженко. – Дніпропетровськ: Промінь 1990. – 302 с.
- ✓ Уривалкін О. Запорозька Січ – відома та невідома / О. Уривалкін // Таємничі грані історії. – К.: КНТ, 2007. – С. 306–315.

2. Система фізичного виховання українського козацтва

Література

- ✓ Приступа Є. Традиції української національної фізичної культури. Частина I / Є. Приступа, В. Пилат – Л.: Троян, 1991. – С. 31–48.
- ✓ Традиції фізичної культури в Україні: зб. наук. статей / за заг. ред. С. В. Кириленко, В. А. Старкова, А. В. Цьося. – Київ, 1997. – 248 с.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Загарбання українських земель і поділ їх іноземними державами у XIV–XVI ст.: випадковість чи закономірність?
2. Чи були в Люблінській унії 1596 р. якісь позитивні сторони для України?
3. Чи було закономірним укладення Берестейської унії 1596 р. і як вона була сприйнята в Україні?
4. Проаналізуйте за працею О. Бойка «Історія України» (К., 2007. – С. 126–127) версії походження козацтва. Порівняйте їх з концепцією Н. Яковенко – «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» (К., 2005. – С. 177–182).

5. Чому Запорозьку Січ називали Козацькою Християнською Демократичною Республікою?
6. Яку роль в історії України відіграли українське козацтво та Запорозька Січ?

Документи і матеріали

Із книги Г. де Боплана «Опис України з картами» про запорозьких козаків (1630–1647 рр.)

Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку.

Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7–8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриття возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, і я сам це бачив як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не боїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 92–96.*

З опису Запорозької Січі невідомим сучасником (1740 р.)

При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман — 1, військовий писар — 1, військовий осавул — 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук — 1, при артилерії гармаш — 1, під осавул — 1, довбуш — 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їхнє місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається на Січі. Також на річці Самарі знаходиться декілька тисяч чоловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають старшин і до них призначають полковника або сердюка — 1, писаря — 1, осавула — 1.

При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку — церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорізькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі та інші. Всі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях. ...У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені у них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці, які воду носять і казани обмивають, а кухар лише варить їсти для всіх козаків... Інші живуть у форштаті зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі і інші. ...А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 98–99.*

Із записок Павла Алепського про освіту в Україні у XVII ст. (1654 р.)

Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 118.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ На основі поданих джерел охарактеризуйте основні риси життя і побуту козаків.
- ✓ Яким був політичний і військовий устрій Запорозької Січі?
- ✓ Про що свідчить фрагмент з праці Павла Алепського?

Методичні рекомендації

1. Загарбання українських земель іноземними державами

Монгольська навала поклала край існуванню Київської Русі та прискорила занепад Галицько-Волинського князівства. Протягом XIV–XVI ст. відбувся перший поділ України іноземними державами: Польщею, Литвою, Московщиною, Угорщиною, Молдовією, Кримським ханством. Це був початок великої трагедії українського народу, що впродовж наступних століть ще чотири рази зазнаватиме насильницького перекроювання своїх етнічних

територій. Це впливало на всі сторони життя українського суспільства – політичне, соціально-економічне, духовно-культурне. Адже кожен із загарбників намагався нав'язати нам свої форми політичного устрою, свої соціально-економічні відносини, свою мову, культуру, релігію. Розпочався багатівіковий процес асиміляції українців – полонізація, русифікація, мадяризація, румунізація, онімечування. Нація втрачала свою провідну верству – еліту, з одного боку, а з другого – в боротьбі з іноземними поневолювачами гинули кращі представники народних мас. В силу цих та багатьох інших факторів українська нація формувалася з неповною соціальною структурою, тобто в певні історичні періоди в окремих регіонах України були відсутні, або зовсім незначні за своєю чисельністю, деякі соціальні верстви української національності – землевласники, підприємці, інтелігенція. Ці обставини слід мати на увазі висвітлюючи перше питання семінарського заняття.

Далі потрібно зупинитися на основних етапах та характерних рисах загарбання українських земель іноземними державами. **Можна виділити такі основні етапи включення українських земель до складу Литви:**

- I. 1340–1362 рр. – т. зв. «оксамитове», тобто поступове, але активне проникнення та утвердження литовського правління на українських землях. Відбувалося за литовських князів Гедиміна, Ольгерда, Любарта. Литва захопила Волинь, Східне Поділля, Київщину.
- II. 1362–1385 рр. – етап т. зв. «ослов'янення» литовських князів. В цей період Велике князівство Литовське (ВКЛ) – своєрідна федерація земель князівств, рівноправними суб'єктами якої були українські землі. Як зазначає Н. Яковенко: «Створене без помітних завойовницьких зусиль Велике князівство Литовське, було державою, в якій титульний народ, у суті речей, тільки назвою і був представлений. Близько 90% його населення складала русини, тобто майбутні білоруси й українці, а співвідношення території, заселеної ними й литовцями, на першу третину

XV ст. обраховують як 12:1» (Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 140). Литовські правителі, намагаючись втримати під своїм контролем інкорпоровані землі дотримувались правила: «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати».

III. 1385–1480 рр. – етап ліквідації удільних українських князівств і перетворення їх на звичайні провінції Литви, тобто втрата українськими землями залишків автономії. В цей період у литовській державі набирають тенденції до централізму. У **1385р. було укладено Кревську унію**, суттю якої була інкорпорація ВКЛ до складу Польської держави. За умовами унії литовський князь Ягайло, одружуючись з польською королевою Ядвігою, отримував титул короля Польщі й зобов'язувався «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські до Корони Польської». Така пропольська політика зумовила появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт. Слід зупинитися на суті Городельської унії 1413 р., яка хоч і зміцнила позиції Литви, але в той же час, засвідчила зростаючу дискримінацію православного населення, в т. ч. в управлінні державою.

IV. 1480–1569 рр. – етап посилення литовсько-московської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі». Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав, у часі збіглися з піднесенням Московського князівства, яке почало претендувати на т. зв. «третій Рим».

Цей період завершився укладенням **Люблінської унії 1569 р.** – угоди про об'єднання Польського королівства та Литовського князівства в єдину державу – Річ Посполиту. Унія прискорила експансію на українські землі польських феодалів, що не лише призводило до посилення соціального гніту нижчих верств, а й до жорсткого національного гноблення, перманентних утисків і дискримінації українців на релігійному ґрунті, полонізації і ренегатства

української еліти, яка втрачала свої національно-державницькі устремління і поступово – етнічну ідентичність. В «Хроніці» XIV ст. з приводу литовської анексії українських земель, записано: «Народ же цей [литовці]... князям руським служив. Коли ж він відчув, що його господарі [князі руські] розтрощені татарами, він змужнів..., почав залишкам руським чинити насильство і остаточне спустошення; спустошені землі заселяв своїми людьми і на знесилених русів владу свою поширив. І поволі з часом всю [землю руську] перейняв від татар у своє володіння і став володіти широкими її просторами, і баскаків, тобто прикажчиків, що збирали з нею данину для заволзького царя, прогнав» (*Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 120–121*).

Висвітлюючи питання про польську експансію в Україну слід виокремити в ній такі етапи:

- I. 1340–1349 рр., коли польський король Казимир III організував два походи в Галицько-Волинські землі. Під час першого у 1340 р. було захоплено Львів, здобуто і пограбовано Львівський замок, де захоплено коронаційні відзнаки галицьких князів, в т.ч. знамениту корону Данила Галицького. Та утвердитися тут поляки на даному етапі не змогли. Влада перейшла до рук галицьких бояр на чолі з Дмитром Дедьком і Галицька земля майже 10 років залишалася боярською олігархічною республікою. (*Див.: Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 2. – С. 406*). Після смерті Дмитра Дедька Казимир III вдруге разом з союзниками угорцями напав на Галицько-Волинські землі.
- II. 1349–1387 рр., коли розпочалася майже сорокарічна війна між Польщею і Угорщиною, з одного боку та Литвою з другого за галицько-волинську спадщину. В результаті Галичина і Західна Волинь у 1387 р. були остаточо захоплені Польським королівством. Тут було утворено Руське воєводство з центром у Львові, що складалося з п'яти земель (повітів):

Львівської, Галицької, Сяноцької, Перемишльської та Холмської, а також Белзьке та Подільське воєводства (останнє з центром у Кам'янці-Подільському).

III. Буковина з Бессарабією у другій половині XIV ст. увійшла до складу Молдавського князівства й тут утворили три волості: Чернівецьку, Хотинську і Сучавську. На початку XVI ст. Молдова, разом з українськими територіями, потрапила під владу турецької Османської імперії, яка утворила на Буковині військово-адміністративну одиницю – Хотинську райю (*Див.: Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 1. – С. 395–396*).

IV. Ще першій половині XI ст. почалося захоплення Закарпаття Угорщиною, яке остаточно завершилося у XIII ст. З того часу і аж до XX ст. ці землі були північною прикордонною областю Угорського королівства. На Закарпатті було запроваджено угорський адміністративно-територіальний устрій – т.зв. комітати або жупи: Спишський, Земплинський, Шаришський, Ужанський, Угочанський, Березький, Мармороський (*Див.: Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 201–202*).

V. Ще одним поневолювачем українських земель стало Московське князівство, яке у своїх великодержавних прагненнях намагалося ідеологічно обґрунтувати свою загарбницьку політику. З XV ст. Московщина починає активно вживати назви «Русь», «Руська земля», «Росія» (*Див.: Є. Наконечний. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. – Львів, 2004.*), щоб згодом сформуванати політико-ідеологічну доктрину Москви як «Третього Риму» (*Див.: Р. Кісь. Фінал третього Риму (російська месіанська ідея на зламі тисячоліть). – Львів: Місіонер, 1998.*).

Зростання могутності Москви супроводжувалося посиленням самодержавної влади царя, паралельно зростали великодержавні апетити московських правителів. Об'єктом зацікавлень Московщини стають Чернігово-

Сіверщина і, навіть, Волинь. Внаслідок, протягом XV–XVI ст. спалахнули московсько-литовські війни, під час яких ряд дрібних князівств Чернігово-Сіверщини перейшли під васальну зверхність Москви. Так, у 1482–1503 рр. Велике князівство Литовське втратило практично все давнє Чернігівське князівство із 319 містами і 70 волостями, включно з Черніговом, Путивлем, Стародубом, Новгород-Сіверським (Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 156).

Зважаючи на те, що в подальших десятиліттях й століттях експансія Москви на українські землі посилювалась, вважаємо доцільним навести оцінки цієї агресивної політики істориками різних поколінь. Так, Михайло Грушевський характеризує українсько-польсько-литовсько-московські взаємини пише, що на початках, коли «литовським правителям треба було Русі, бо відносини з Польщею були напружені», литовці зробили «важну уступку українським людям» – надавши широку автономію Волині та Київському князівству. Але згодом, коли «відносини Литви з Польщею вирівнялися ... Не маючи над собою ніякої грози, вони тепер уже не вважали потрібним рахуватися з українськими ... панами, хотіли всім правити самі, не полишаючи їм нічого. ... Ся подія зробила сильне вражіння на Україні ... З жалем згадували, як колись Литва київським князям давала дань ликом та віниками в своїй бідности, бо нічого путящого не мала, а тепер приходиться їй коритися у всім» (Див.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. – Київ, 1990. – С. 157–159). До речі, з приводу данини яку платили литовці Русі, є цікавий запис в «Хроніці» Київського Михайлівського монастиря: «народ же цей [литовці] даниною звірів, медів, віників, лика та іншого князям руським служив» (Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 120).

Далі М. Грушевський зауважує, що литовсько-польське зближення привело до того, що частина української еліти, почала шукати захисту в

Московщині: «Коли Литвини опиралися на католицтво Польщі й тіснили православних, православні хотіли опертися на православній ... Москві, що здавна вела конкуренцію з Литвою в збиранню земель старої Київської держави. Великі князі литовські хотіли зібрати «всю Русь» собі, великі князі московські – собі. ... Коли ж Литва почала гнобити українсько-білоруські краї, і сі почали тягнути до Москви ... Особливо се показалося на пограничній між Литвою і Московією Чернігівщині. Як ми знаємо північна Чернігівщина була повна маленьких князівств ... сі князівства почали переходити під московську зверхність. ... Вел. князь московський почав в листах до литовського правительства називати себе «государем всеї Руси» (Див.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. – С. 160–161).

Наталія Полонська-Василенко теж зазначає, що «У XV ст. в становищі Литовсько-Руського князівства зайшла кардинальна зміна. Під впливом литовського елемента уряд Великого Князівства дедалі і менше звертав увагу на русинів-білорусів та українців, а натомість переносив центр ваги на Польщу й легковажив Московське князівство, яке зростало за його рахунок. В останній чверті XV ст., як згадано вище, чернігівські князі потягли до Москви зі своїми землями» (Див.: Наталія Полонська-Василенко. Історія України: у 2 т. – К., 1992. – Т. 1. – С. 333).

З цього приводу сучасна дослідниця Олена Русина підкреслює: «Уявлення про мирний і добровільний характер приєднання Сіверської землі до Московщини потребує певних коректив. ... Ті сіверські міста, які перебували під контролем воєвод великого князя литовського, чинили їм збройний опір». (Див.: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – Т. 6. – С. 165.) Далі вона зауважує, що внаслідок експансіоністської політики у 1503 р. до Московської держави фактично перейшли всі сіверські міста – Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин,

Дроків. Але центральним об'єктом їхніх претензій залишався Київ. Після падіння Константинополя (1453 р.), котре розглядалося російськими ортодоксами як Божа кара за укладення Флорентійської унії 1439 р., Москва намагалася перебрати на себе духовне лідерство в православному світі. Так було сформульовано теорію «Москви – третього Риму», суть якої полягала в тому, ні «перший» Рим, ні «другий» Рим – Константинополь, вражені католицькою «єрессю» не здатні виконувати функцію світового центру християнства. Це є довічною прерогативою «третього» Риму – Москви, відповідальної за долю християнства у всесвітньому масштабі. Серед московських князів, духовенства, провідної еліти поширюється переконання у тому, що Москва – спадкоємиця Києва, а московські князі – нащадки Рюриковичів». Це теоретичне гасло про спадкоємність Москви на Візантію, Русь, Київ, на практиці реалізувалось загарбницькою політикою щодо українських земель.

Як зазначає Орест Субтельний: «Починаючи з XV ст. російський експансіонізм був головним чинником історії Східної Європи й зокрема України. З 1462 р., коли молода Московська держава охоплювала якихось 24 тис км², до 1914 р., коли Російська імперія займала 23,8 млн. км², тобто одну шосту суходолу землі, територія Росії приростала з середньою швидкістю 80 км² на день» (Див.: Субтельний О. Україна: історія / [пер. з англ. В. Шевчука]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 221–223).

Ще одним важливим чинником в історії України XIV–XVI ст. був кримсько-татарський фактор. Не випадково згадувана вище київська дослідниця Олена Русина назвала свою монографію «Україна під татарами і Литвою», а перший її розділ – «Татарська доба в історії України». **Татари** **появилися у степовому Криму з 1239 р.** і були улусом Золотої Орди. У 1425 р. хан Хаджі-Гірей відокремився від Золотої Орди й створив Кримське ханство з столицею в Бахчисараї. Незабаром після завоювання турками Південного берега Криму

(1475) він потрапив у васальну залежність від турецького султана, але в своїй зовнішній політиці керувався власними інтересами. Хоча самі кримські татари провадили в основному осілий спосіб життя, вони контролювали кочових татар-ногайців. Власне останні починаючи з 1468–1474 рр. і аж до кінця XVII ст. майже щорічно нападали на Україну, плюндрували, грабували її, захоплювали полонених (ясир), яких потім продавали в рабство. Так, до кінця XV ст. татари вчинили не менш 41 нападу, зокрема 31 напад на Поділля, 9 – Галичину, 7 – Волинь, 4 – Київщину, 2 – Белзьке воєводство. До середини XVI ст. відбулося вже понад 100 нападів. Татарські загони інколи забирались аж під Перемишль. Ці напади супроводжувались спустошеннями міст і цілих регіонів, захопленням у ясир великої кількості людей. У зазначений період було захоплено близько 220 тис. осіб при загальній чисельності населення України – 3,7 млн. осіб. У XVI ст. за 63 роки відбулося 69 татарських нападів (Поділля – 32, Волинь – 18, Руське і Белзьке воєводства – 17, Лівобережжя – 2). У першій половині XVII ст. втрати українського населення склали 300 тис. осіб. Не дивно, що згідно перепису населення 1666 р. в Кримському ханстві мешкало 1.120 тис. осіб. З них: татар – 180 тис., 20 тис. – греків, караїмів, вірмен, євреїв і 920 тис. українців. (*Див.*: Свідерський Ю. Ю. Давня і середньовічна історія України. – Тернопіль, 2007. – Ч. 1. – С. 210–211).

Татарський розбій привів до того, що більшість місцевостей на південь від Брацлавського та Київського воєводств між Південним Бугом і Дніпром і поза ними стали рідко заселеними або цілком безлюдною нічиєю землею, яку називали Дике Поле. Це була, як зазначає відомий історик Павло Роберт Магочій: «буферна зона між Польсько-Литовською державою на північному заході, Московією на північному сході та Кримським ханатом і Османською імперією на півдні» (*Див.*: Павло Роберт Магочій. Історія України. – К., 2007. – С. 162).

2. Політичне становище, соціально-економічний розвиток та духовно-культурне життя українського народу

Політичне становище й соціально-економічний розвиток українських земель визначалися насамперед законодавством тих державних утворень, у складі яких вони перебували у зазначений період. З другого боку, події на українських землях треба розглядати в контексті загальних процесів доби європейського феодалізму характерними ознаками якого були зростання великого феодального землеволодіння й створення фільварків, обезземелення селян, запровадження кріпосного права та панщини.

В цьому плані слід передовсім назвати **Литовські статuti** – тобто кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на приєднаних до нього українських землях у XVI – першій половині XIX ст. Відомі три Литовські статuti: 1529, 1566, 1588 рр. Вони були спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї землевласників, визначали правові підстави феодальної експропріації селян. Зокрема третій Литовській статут 1588 р. юридично запровадив кріпосне право, закріплював феодальну власність на землю та ін. Так, наприклад, у ньому визначалося феодальне землеволодіння: «Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті..., щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові». Щодо закріпачення селян і розшуку втікачів феодалами постановлялось: «Якби якийсь вотчинний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п'ять чи шість миль жив, не переходячи до іншого боярина, і той, від кого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років – і надалі йому до нього діла нема. А коли б такий вотчинний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив – і тому боярину, чий він був, до двадцяти років його

шукати вільно; а понад двадцять років якби не шукав – і надалі до нього нема діла» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 89–90*).

Концентрація земель у руках феодалів, обезземелення селянства, посилення його кріпосної залежності стали основою для формування фільваркової системи господарювання. Отже, **фільварки** – це великі багатогалузеві панські господарства, які ґрунтувалися на дармовій праці кріпосних селян. Згідно з т.зв. «Уставою на волоки» (1557 р.) – правовим документом, на основі якого здійснювалася аграрна та фінансово-податкова реформи, всі земельні володіння ділилися на однакові ділянки – волоки (від 16,8 до 1,8 га), що стали одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводились під фільварки, решта розподілялося між селянами. «Устава на волоки» збільшувала податки та повинності селян, а розмір податку (натурою чи грошима) встановлювався в залежності від родючості ґрунту. Посилилось закріпачення селян, обмежувалося право їх переходу, селяни позбавлялися права користуватися лісами і т. ін. «Устава на волоки» визначала два дні панщини на тиждень і встановлювала розпорядок робочого дня на панщині та покарання за прогули: «А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти з роботи, як заходить сонце, а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, в полудень година, надвечір – година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але півгодини має бути..., а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 87*).

Основою економіки України, починаючи з XIV і протягом XVI ст. залишалося хліборобство і традиційні промисли: мисливство, рибальство, бортництво. Відповідно найчисленнішим станом українського суспільства було селянство.

Життя міст значною мірою визначалося **магдебурзьким правом**, тобто середньовічним міським правом, за яким міста звільнялися від управління і суду великих земельних власників та створювали органи місцевого самоуправління – магістрати. Магістрат складався з виборного в'їта, бурмістрів (його помічників), райців та лавників (радників). Львів отримав магдебурзьке право у 1356 р. (*Докл. див.*: Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. – Львів, 2002).

Із наданням українським містам магдебурзького права набула поширення така форма виробничо-правового об'єднання міщан за їхнім фахом як цехи. **Цехи** – це корпоративні союзи вільних міських ремісників (однієї чи кількох споріднених спеціальностей), які забезпечували своїм членам господарську й особисту незалежність, а також монополію заняття даним видом ремесла в місті та привілейоване становище на місцевому ринку. Вже наприкінці XIV ст. у Львові існувало не менше чотирьох цехів: пекарський, різницький, шевський, кравецький; наприкінці XV – 14, у середині XVII – близько 30 цехів, в яких працювало понад 500 майстрів. (*Докл. див.*: Кісь Я. Промисловість Львова в період феодалізму. XIII–XIX ст. – Львів, 1968).

Значний внесок у релігійне та національно-культурне життя зробили **братства**. За структурою вони нагадували міські цехи, мали свої статuti, в яких передбачали регулярне проведення зборів, виборність старшини та прийняття присяги. Існували на членські внески та пожертвування. Братства виникли при церквах у XV–XVII ст. й спочатку носили релігійно-благодійницький характер, а згодом займалися громадсько-політичною і національно-культурницькою діяльністю – засновували друкарні, братські школи тощо. Особливо відомі: Успенське братство у Львові (1585 р.), Київське Богоявленське братство (1615 р.), Луцьке братство (1617 р.). Львівське братство домоглося права ставропігії – невідлеглим місцевим православним єпископам. Воно організувало у Львові шпиталь – притулок для непрацездатних, надавало матеріальну допомогу своїм

незаможним членам. Своєрідним феноменом в Україні XV–XVIII ст. було заснування й утримання братських шкіл. Таку першу школу заснувало братство у Львові 1586 року. Близько 1576–1580 рр. у м. Острозі на кошти князя Костянтина Острозького була заснована перша українська вища школа – Острозька академія. Великою заслугою Острозького культурного осередку і унікальною пам'яткою української культури стала Острозька Біблія староукраїнською мовою (*Докл. див.: Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XV–XVIII ст. – К., 1966; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1936). – К., 1990).*

В історичних умовах того часу, коли українці були позбавлені власної державності чи не єдиним націоорганізуючим чинником в Україні була Церква – ця своєрідна «держава духу». Оскільки в XV–XVI ст. церква переживала глибоку внутрішню кризу, що проявлялося у втручанні світської влади у її справи, падінні авторитету церковної ієрархії, порушенні релігійно-моральних засад, непорозуміннях між братствами та церковною ієрархією, втручанням у справи української православної церкви новоствореного (1589 р.) Московського патріархату та ін. Тому, у частини вищого духовенства православної церкви та світської еліти почала визрівати думка про доцільність унії з католицькою Церквою. Варто нагадати, що після церковного розколу між Римським престолом і Константинопольським патріархатом у 1054 р., робилися неодноразові спроби об'єднання церков, але реальні можливості для цього склалися лише у XVI ст.

Зазначимо, що Київські митрополити у другій половині XV ст. були прихильниками об'єднання православної і католицької церков й підтримували зв'язки з Римом. Згодом ці відносини були перервані, а Київська митрополія вступила у період глибокої кризи, вихід з якої частина духовенства та мирян бачили в унії. Ініціатором її спочатку був Львівський православний єпископ Гедеон Балабан, який дещо пізніше став противником унії. Але ідею унії

підтримував Київський митрополит Михайло Рогоза, Луцький єпископ Кирило Терлецький, Володимирський (Волинський) єпископ Іпатій Потій та ін. Останні двоє виїхали у 1595 р. до Риму для переговорів з Папою Климентієм VIII. Внаслідок переговорів Папа видав документ, який встановлював права та привілеї уніатської церкви, яка з 1774 р. отримала назву Греко-Католицька Церква (нині Українська Греко-Католицька Церква). В її історії дослідники виділяють два періоди: 1) Київський (до кінця XVIII ст.) та 2) Галицький (з початку XIX ст.).

З історії унії цікавим є той факт, що на етапі підготовки її підтримував найвпливовіший український князь Василь-Костянтин Острозький, який під час Берестейського собору у жовтні 1596 р. перейшов до табору її противників. І навпаки – її противником був відомий український церковний та культурний діяч Мелетій Смотрицький, який згодом перейшов на унію.

Отже, 16–20 жовтня 1596 р. у Бересті відбувся церковний собор, на якому Київська церква в особі митрополита Михайла Рогози і 5-ти українських єпископів прийняла рішення перейти під юрисдикцію Римського Престолу, забезпечивши при цьому збереження традиційної східної обрядовості та власної церковної й етнокультурної самобутності. Згідно з умовами Берестейської унії, українська уніатська церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополичої та єпископської катедр, використання старого (юліанського) календаря, нижче духовенство і надалі зберігало право одружуватись. Одночасно визнавалась зверхність Римського Папи як першоієрарха всієї Християнської Церкви та були прийняті догмати католицької церкви. Уніатське духовенство зрівнювалося у правах з католицьким, так само шляхта і міщани, котрі прийняли унію, урівнювались у правах з католиками й одержали право займати посади державних та міських урядах. Внаслідок, з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість:

Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пінська, Полоцька, Луцька, Холмська. Перемишльська єпархія прийняла унію у 1692 р., а Львівська – 1700 р.

Тож, в духовному житті України **Українська Греко-Католицька Церква** зайняла важливе місце, пройшовши з часу свого виникнення цікавий і нерівномірний розвиток, щоб стати у XIX–XX ст. національною церквою. Варто навести її оцінки різними істориками. Так, Ю. Мицик пише: «Задумана її ініціаторами як спосіб подолання кризи православ'я, що в умовах бездержавності відчувалася дедалі гостріше, унія, однак, призвела до розколу українців. Брак єдності, втрата національної еліти, релігійне протистояння – прикметні риси життя українського суспільства поунійних часів». (Див.: Мицик Ю. А. Історія України. – С.73).

«Берестейська унія 1596 р. – пишуть тернопільські автори, проводилася як вимушений крок з метою збереження ідентичності української православної церкви. Укладення унії здійснювалося українською православною церковною верхівкою згори без опори на інші верстви суспільства, спричинивши всередині нього протистояння, в тому числі напередодні і під час національно-визвольної війни середини XVII ст.» (Див.: Свідерський Ю. Ю. Давня і середньовічна Історія України. – С. 301).

Відома київська дослідниця Наталя Яковенко розмірковує: «...мусимо визнати, що православний загальний нічого не втрачав на унії, ба більше: владики-уніяти шукаючи через голову єпископату Польської Католицької Церкви опіки Римської курії, поза сумнівом зміцнювали позиції православних у католицькій державі. Нічого не загрожувало й традиційній обрядовості Руської церкви, а глибші догматичні розходження в артикулах унії було протрактовано з обережною делікатністю й відкладено на майбутній розсуд богословів. Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав передусім опір «новині»: ментальне неприйняття всякого нововведення, заперечення його як замаху на усталену,

відтак – справедливу й добру старовину». (Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 220).

Тому, очевидно, має рацію львівський науковець Іван Паславський, зауважуючи: «Нерозуміння культурно-національної суті унії з боку певної частини тогочасної української світської та духовної еліти було головною причиною неприйняття нею самої ідеї церковної єдності з Римом, що врешті-решт спричинилося до внутрішньо церковного розбрату, поділило українську суспільність на ідейно-політичні табори з орієнтацією на Захід одних, а на Москву – інших» (Див.: Паславський І. В. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії української церкви. – Львів: Стрім, 1994. – С. 21).

3. Виникнення українського козацтва та утворення Запорозької Січі

В історії України козацтво і Запорозька Січ займають особливе місце. Це одна з тих славних сторінок нашої історії, яка живила, а почасти й живить нашу історичну пам'ять. Недаремно ще сьогодні українці подекуди називають «козацькою нацією». Можна навести безліч висловлювань представників різних народів, які одностайно характеризують українське козацтво і Запорозьку січ, як унікальне, виняткове явище всіх часів і народів. Безперечно, що на певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців, як окремої етнічної спільноти. Хоч яку сферу життя ми не взяли, козацтво залишило в ній помітний слід. Як пишуть дослідники козацтва: «В економіці це означало освоєння величезних територій північно причорноморських степів і створення господарства нового типу, яке ґрунтувалося на вільнонайманій праці. ...В сфері політичній козацтво започаткувало новий етап у державотворчому процесі. ... Не менш вагомим був внесок козацтва у духовний розвиток українського народу. Підтримка братського руху, шкільної освіти, православних церков й монастирів – лише незначний перелік тих культурно-освітніх акцій, які здійснювало воно на

українських землях протягом багатьох і багатьох десятиліть свого існування» (Див.: Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. – К., 2009. – Т. 1. – С. 5).

Існує багато версій щодо часу виникнення та походження козацтва. Так, О. Д. Бойко називає їх аж десять: «хозарська», «чорноклобуцька», «татарська», «автохтонна», «черкаська», «болохівська», «бродницька», «уходницька», «захисна», «соціальна». (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 126–127). Взагалі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., найбільше зробив для дослідження історії козацтва Дмитро Яворницький – автор багатьох праць, серед яких, в першу чергу, слід назвати трьохтомну «Історію запорозьких козаків».

Отже, поява козацтва датується кінцем ХV ст. – перші писемні згадки відносяться до 1489, 1492, 1499 років. Так, в «Хроніці» Бельських зазначено: «В той самий час татари чинили шкоди великі на Поділлі і в Русі часто ... Діялося то року Божого 1489. Ян Ольбрахт, бачачи, що татари не довго на місці затрималися, але з полоном назад відходять, їм наперед як міг наввипередки на шляхи їх звичні заступив, а особливо маючи під началом козаків, тих місць знаючих...» (Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 124).

Причини, які привели до виникнення козацтва мали комплексний характер: економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні. Південні степові райони України стали у ХV ст. тією місцевістю, де збиралися представники різних соціальних категорій населення. Практично вже з самого початку козацтво формувалось як категорія людей, що виходила за вузькі рамки середньовічної становості – козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козацтво розвивалося на широкій соціальній базі – його школу пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – селянства, міщан, навіть шляхти. Козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу. Протягом тривалого часу воно, по-суті,

залишалося єдиною реальною силою, здатною вести відкриту збройну боротьбу зі своїми войовничими сусідами, сенс якої полягав насамперед у тому, щоб забезпечити українському народові право на існування, економічний та духовний розвиток. І козацтво з честю виконало покладену на нього історичну місію. В конкретно-історичних умовах середини XVI ст., саме воно перехопило естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств в другій половині XV ст. Отже, мова йде про державотворчі функції козацтва, тобто вперше ці функції перейшли безпосередньо до рук представників народу-козаків.

В другій половині XVI ст. за дніпровськими порогами виникло специфічне військово-політичне утворення – Запорозька Січ, що стала новою історичною формою української державності. Більше того, є підстави вважати Запорозьку Січ не лише військово-політичним, державним, а й господарським утворенням. Від часу свого створення й до ліквідації Запорозька Січ кілька разів змінювала місце свого розташування: 1553–1556 рр. – Хортицька; 70-ті рр. XVI ст. – 1593 р. – Томаківська; 1593–1638 рр. – Базавлуцька; 1639–1652 рр. – Чортомлицька; 1709–1711 рр. – Кам'янська; 1711–1728 рр. – Олешківська; 1734–1775рр. – Нова Січ. Цікавий опис Запорозької Січі є в праці відомого історика Олени Апанович (*Докл. див.*: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 10–11).

Республіканська форма правління, участь якнайкращих кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських, політичних та військових питань, перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм, що еволюціонував до вищих форм суспільної організації. Висока здатність до виживання Січі забезпечувалась також внутрішньою демократією, рівністю всіх членів січової громади перед предківськими звичаями та правами. Очевидно не випадково Запорозьку Січ називали Козацькою Християнською Демократичною Республікою. Тут була виборна система органів управління, контроль за

діяльністю яких здійснювала козацька рада, яка водночас виконувала функції вищої законодавчої, адміністративної і судової влади. Козацька рада обирала уряд Січі – військову старшину, до якої входили: кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінні отамани. Нижчим рангом йшли: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи; в козацькому війську були: полковники, сотники, десятники; у своєму складі воно мало піхоту, кінноту, артилерію і флот.

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною наступальною стратегією і маневреною тактикою перевершувало феодальні армії Європи, що дотримувалися стратегій позиційної оборонної війни. Запорозьку піхоту вважали найкращою в Європі. Вона героїчно і майстерно билася з ворогом, шикуючись, як правило, у три шеренги. Перша стріляла, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Найпоширенішим у козаків видом бойового порядку став табір – своєрідна рухома фортеця. У центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалось військо. Як свідчив Боплан: «Вони [тобто козаки – О. П.] дуже вмілі у виготовленні селітри, якої у цих краях дуже багато. І виготовляють прекрасний гарматний порох. ...Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя. ...Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі. ...Сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар.» (Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 92–94).

Кіннота у запорожців була менш численна від піхоти, але і її дії відзначалися військовою майстерністю. Запорозька кіннота вела наступ т.зв.

«лавою», шикуючись півколом, атакуючи в такий спосіб ворога не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у його тили.

Артилерія запорозького війська складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих гармат – фальконетів. Козаки були озброєні шаблями і списами, а також вогнепальною зброєю: мушкетами, пістолями самопалами, рушницями. Недаремно їх називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також келепи (бойові молоти), якірці; ще на початку XVI ст. вони використовували запалювальні ракети.

Козацький флот й морські походи належать до найславетніших сторінок історії українського військового мистецтва. Вже на початку XVII ст. козацька флотилія набула слави найдошкульнішого ворога турецького флоту в Чорному та Азовському морях. Своєю вправністю в морському бою, відчайдушністю й дотепністю при штурмах прибережних фортець козаки викликали непідробне захоплення в сучасників. Так, французький посол у Стамбулі називав козаків «господарями Чорного моря», а посланець шведського короля звертався до українських козаків як до «володарів Дніпра і Чорного моря». Італійський мандрівник писав, що «немає таких турецьких міст навколо Чорного моря, які б козаками не були б зайняті та пограбовані» (*Див.*: Брехуненко Віктор. Морські війни українських козаків. – Київ, 2007.). Своєю блискучою серією походів на Чорне море 1600–1640-х рр. українські козаки покладали край безроздільному пануванню тут турецького флоту. Козаки досягали, навіть, самої столиці Османської імперії – Стамбула. Детальний опис морських походів козаків зробив ще у XVII ст., згаданий вище Гійом де Боплан.

Запорожці підняли на високий рівень сторожову і розвідувальну службу, створили оригінальну систему сигналізації, були добрими майстрами будувати земляні укріплення. Сучасники змальовують запорозьких козаків, як людей фізично витривалих, мужніх і відважних, невтомних на війні. Так, турецький хроніст Мустафа Наїма твердив: «Можна відверто сказати, що на всій землі не

знайти людей сміливіших, які менше турбувалися б своїм життям, менш за все боялися б смерті» (Див.: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – С. 14).

Визначаючи історичну місію козацтва та Запорозької Січі варто зазначити, що: «На становлення і розвиток українського козацтва від його появи і до кінця існування впливало протистояння між християнською і мусульманською цивілізаціями. ...Туреччина втягнула Крим в орбіту своєї наступальної політики, залучаючи ханів до власних збройних конфліктів і заохочуючи їх агресивність. Та найтрагічнішою для українського народу стала та обставина, що татари почали виконувати замовлення на постачання рабів до Туреччини. ...Наприкінці XV ст. відбулися перші спустошливі напади татар на українські землі. ...Регулярні татарські напади тривали аж до кінця XVII ст. і вели до трагічних демографічних і економічних втрат. ...З моменту виникнення козацтво брало на себе одну з найважливіших політичних функцій... – захисту власних територій і населення від зовнішнього втручання. ...Чимале значення для козацького війська мала ідеологія, суть якої зводилась до того, що козацтво є оборонцем християнської віри від невірних. Під час війн з поляками до релігійних лозунгів на захист православ'я додалася ще й національна ідея...» (Див.: Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. – К., 2009. – Т. 1. – С. 326–328, 474).

4. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст. – першої третини XVII ст.

Наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. українськими землями прокотилося дві хвилі активного протесту народних мас проти існуючих порядків. Перша (1591–1596 рр.) була порівняно короткою в часі, друга (1625–1638 рр.) тривалішою. Головною рушійною силою народних виступів було козацтво. Основними причинами повстань були: посилення національного і кріпосного гніту, активна експансія шляхти на українські землі, зіткнення інтересів шляхти та козаків, намагання офіційної влади Речі Посполитої взяти

під контроль козацтво та ін. Тож, під час першої хвилі відбулося два повстання: 1591–1593 рр. під проводом К. Косинського та 1594–1596 рр. – очолюване С. Наливайком. Обидва повстання зазнали поразки й протягом наступних тридцяти років не було великих народних виступів.

Від середини першого десятиліття XVII ст. й до 1622 р. козацтво очолював уродженець с. Кульчиці неподалік м. Самбір Петро Конашевич-Сагайдачний, який навчався у Львівській братській школі та Острозькій академії, а наприкінці XVI ст. подався на Запорожжя, де незабаром не просто очолив козацтво, був обраний гетьманом, а й став видатним державним діячем. Понад п'ятнадцять років він керував усіма великими морськими та суходільними походами козаків, водив козацьке військо на Стамбул й Москву. (Див.: Брехуненко Віктор. Морські війни українських козаків. – К., 2007. – С. 43–58; Брехуненко Віктор. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького – К., 2007. – С. 40–49).

П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у тогочасній європейській політиці, встановив дипломатичні зв'язки з Грузією, Іраном, Московською державою. Саме козацьке військо, очолюване Сагайдачним врятувало польську армію, та й загалом Польщу, від розгрому турками в Хотинській війні 1621 року. За його гетьманування чисельність козацького війська становила – 40 тис – це була дисциплінована козацька армія, добре озброєна вогнепальною зброєю, а козацька флотилія досягла кількох сотень «чайок» (човнів). Внесок Петра Конашевича-Сагайдачного у розвиток визвольного руху в Україні та згуртування українського суспільства перебільшити неможливо. Першим заходом у тій діяльності стало впорядкування козацького війська, підвищення його боєздатності. Перетворенню козацтва на провідну верству українського суспільства сприяла ідеологічна підтримка Війська Запорозького православною Церквою та братствами, і навпаки. Завдяки діяльності Сагайдачного, Київ знову став

релігійним і духовним центром України. В тогочасних джерелах П. Конашевич-Сагайдачний характеризується як блискучий полководець, мудрий політик, талановитий дипломат: «Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім» (*Див.*: Мицик Ю.А. Історія України. – К., 2005. – С. 88).

Друга хвиля козацько-селянських повстань прокотилася Україною у 20-30-х роках: 1625 р. – під проводом М. Жмайла, 1630 р. – Т. Федоровича (Трясила), 1635 р. – гетьмана І. Сулими, 1638–1639 рр. – під проводом П. Бута, Я. Остряниці, Д. Гуні. Та всі вони закінчилися поразками. Невдачі були спричинені стихійністю, неорганізованістю, поганим озброєнням, локальним характером дій, малочисельністю повстанців, а також непорозумінням між козацькою старшиною й рядовим козацтвом, неузгодженістю дій реєстрового та нереєстрового козацтва, нечіткістю програмних вимог тощо. Однак, незважаючи на поразки, козацько-селянські повстання відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки суттєво пригальмовували процеси колонізації, зменшували тиск феодального гніту, підвищували авторитет козацтва, сприяли нагромадженню досвіду боротьби, прискорювали формування національної свідомості. (*Докл. див.*: Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; Марочкін В. Антифеодальний і визвольний рух в Україні в першій чверті XVII ст. – К., 1989; Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989).

Семінарське заняття №4. Перша українська національна революція середини XVII ст.

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація революції.

2. Збарасько-Зборівська кампанія і Зборівський мирний договір (1649) – Берестецька битва і Білоцерківський мирний договір (1651): порівняльна характеристика.
3. Формування Української козацької держави: політичний та адміністративно-територіальний устрій, фінансова система, судочинство, армія, зміни в соціально-економічному житті.
4. Переяславсько-Московська угода 1654 р. та її наслідки для України.

Рекомендована література

- ✓ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О. Апанович. – К.: Варта, 1994. – 96 с.
- ✓ Брехуненко В. Богдан Хмельницький / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 70 с. – (Великі українці).
- ✓ Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького / В. Брехуненко. – К., 2009. – 64 с.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 181–187; 188–203; 206–208; 215–218; 221; 223; 226–230.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К.: Вид. центр «Академія», 2002. – С. 125; 126–136.
- ✓ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Л.: Світ, 1990. – 408 с.
- ✓ Наслідки Переяславської ради 1654 року : Збірник статей. – К.: Смолоскип, 2004. – 605 с.
- ✓ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації / Ф. Сисин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.
- ✓ В. Смолій. Українська національна революція XVII ст.(1648–1676рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7. – 351 с. – (Україна крізь віки).

- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. III. Кн. 1. – С. 230–232; 250–254; 262–267.
- ✓ Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: у 10 т. – К.: Основи, 2008. – Т. 3. – С. 191–201; 211–217.
- ✓ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К.: Альтернативи, 1998. – 382 с.
- ✓ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1676 рр. / Т. Чухліб. – К.: Арістей, 2005. – 639 с.

Реферати

1. Богдан Хмельницький: історичний портрет.

Література

- ✓ Брехуненко В. Богдан Хмельницький / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 70 с. – (Великі українці).
- ✓ Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького / В. Брехуненко. – Київ, 2009. – 64 с.
- ✓ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Л., 1990. – 408 с.
- ✓ Реєнт О. П. Усі гетьмани України : Легенди, міфи, біографії / О. П. Реєнт. – Х.: Фоліо, 2007. – 415 с. – (Історичне досє).
- ✓ Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
- ✓ Уривалкін О. Таємниця портрету гетьмана Богдана Хмельницького / О. Уривалкін // Таємничі грані історії. – К.: КНТ, 2007. – С. 318–324.

2. Михайло Брайчевський. «Приєднання чи возз'єднання?»

Література

- ✓ Грабовський С. І. Що принесла Україні Переяславська рада? / С. І. Грабовський. – К.: Стилос, 2003. – 64 с.

- ✓ Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження): Збірник статей. – К., 2003. – С. 294–344.
- ✓ Переяславська Рада очима істориків мовою документів / упоряд., авт. передм. О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К.: Україна, 2003. – 430с.
- ✓ Наслідки Переяславської ради 1654 року : збірник статей. – К.: Смолоскип, 2004. – 605 с.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Які обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру сприяли тому, що Б. Хмельницький взяв на себе ініціативу і керівництво збройною боротьбою українського народу за його незалежність?
2. Які зміни політичного та соціально-економічного характеру відбулися в Україні під час національно-визвольної війни?
3. Охарактеризуйте військово-політичну еліту української держави середини XVII ст.
4. Охарактеризуйте зовнішню політику Богдана Хмельницького.
5. Чому Україна в складі Російської держави не мала перспектив політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку?

Документи і матеріали

Скарги козацьких послів, відправлених Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву (липень 1648)

1. Їх милості пани державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.
2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобається в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.
3. Беруть десятину з бджіл і поволовщину.
4. Старих козаків, жінок і батьків їхніх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і наших хлопів.
5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.
6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.
7. Жовнірська челядь забирає в козаків волів, худобу і всяке добро.

8. На Запорозжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замісто підвід платимо грішми...

9. Навіть нашу воєнну здобич, татар і молодих татарчат, пани полковники віднімають у козаків...

10. З усякої нагоди відразу садовлять козака у в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, примушують робити, що схочуть.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 125.*

Із книги П. Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»

про героїзм селянсько-козацького війська у битві під Берестечком (*червень 1651 р.*)

...Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулися в своєму таборі і вирішили боротися і, як люди, що не мали більше надії на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. ...В одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусюди; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке [поляки] обіцяли їм дарувати, та до всього, що є найціннішого, крім життя, вони витягали із своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося з кожним з них вести бій. Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна і, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; витративши увесь свій порох, він потім узяв свою косу, якою відбивав усіх, хто хотів його схопити... Якийсь шляхтич з Цехановщини та якийсь німецький улан... кинулись у воду по шию і знову почали бій; козак, хоч і пробитий чотирнадцятьма кулями, зустрів їх ще й з великою завзятістю, що дуже здивувало польське військо і навіть його королівську величність, в присутності якого завершувався цей бій. Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти як справжній вояка. Його убив ударом інший німець, який прийшов на допомогу атакуючим.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 130–131.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ На основі скарги Б. Хмельницького визначте яких конкретно утисків від польських властей зазнавали козаки?
- ✓ Як характеризує українське козацьке військо у битві під Берестечком П'єр Шевальє?

Методичні рекомендації

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація революції

Минуле кожної країни і кожної нації ототожнюється в історичній пам'яті народу з епохальними подіями і періодами, які з плином часу не втрачають своєї актуальності, виховного та навчального значення. Такою подією в історії України стала Національна революція середини XVII століття, що започаткувала нову епоху в боротьбі українського народу за незалежність і створення самостійної соборної держави. З того часу і до сьогодні залишаються актуальними запитання поставлені Тарасом Шевченком: «За що ж боролись ми з ляхами? // За що ж ми різались з ордами? // За що ж скородили списами // Московські ребра?».

Щоб відповісти на ці запитання потрібно насамперед з'ясувати загальну картину подій того часу, визначити місце України в контексті європейської історії. Тому важливо усвідомити, що період з кінця XVI – початку XVII століття в історії будь-якої європейської країни звичайно називають добою нової або ранньомодерної цивілізації, яка залишивши позаду епоху Середньовіччя вступила в принципово новий етап свого розвитку. Він був пов'язаний із розширенням товарного виробництва, формуванням міжконтинентальної торгівлі й капіталістичного ринку, які збіглися в часі з докорінними змінами в соціальній структурі суспільства, відмиранням старих (земельна аристократія) і формуванням нових верств (буржуазія, наймані робітники). Значних трансформацій зазнала культурна сфера, в якій відбувається посилення світської течії в освіті, науці, мистецтві у поєднанні з поширенням нових релігійних течій (протестантизм). Глобальні зміни в соціальному, економічному та релігійному житті породжували серйозні трансформації в політичній історії. Недаремно XVII ст. називають «залізним», або «століттям солдатів», характеризуючи в такий спосіб жорстокі релігійні й династичні війни, селянські рухи та революції.

Загальноєвропейські тенденції значною мірою позначилися й на українській історії. Безперечно – центральною подією історії України цієї доби стала Перша українська національна революція середини XVII ст., що спричинилася до глобальних змін соціально-політичного устрою, релігійної ситуації, форм власності. В той же час, Україна, по-суті, запрограмувала всі найзначніші зміни в системі міжнародних відносин, істотною мірою посприявши занепаду однієї з найпотужніших країн – Речі Посполитої і посиленню, увійшовши на правах автономії до її складу, Московської (Російської) держави.

Аналізуючи причини Української національної революції слід відзначити: по-перше, у цей час надзвичайно ускладнилася соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Фільварково-панщинна система посилювала експлуатацію шляхом обезземелення селян, зростання панщини, запровадження кріпацтва, збільшенням натуральних і грошових податків. Польські та полонізовані українські феодали на початку XVII ст. здавали свої маєтки в оренду єврейським підприємцям, які нещадно експлуатували селян, виснажували землі, намагаючись за короткий термін повернути з прибутками вкладені гроші.

В складній ситуації опинилося і міщанство, особливо в тих містах, які перебували у приватній власності феодалів. Міщани виконували повинності та сплачували податки, в т. ч. церковну десятину. Магдебурзьке право теж постійно обмежувалося. До того ж у політичному та економічному житті міст провідну роль відігравали поляки та інші іноземці, що спричиняло загрозу «випадання» українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх на відсталу «селянську націю». Взагалі, проблема формування неповної соціальної структури української нації та її наслідків є надзвичайно важливою не лише в теоретичному аспекті, а й може, зрештою, повинна

пояснити чимало специфічних особливостей українського націотворення, державотворення та інших історичних процесів в Україні.

Незадоволене своїм становищем було й козацтво, в т. ч. реєстрове, авторитет, вплив, активність та слава якого зростали, а права дедалі більше обмежувалися Річчю Посполитою, особливо після т. зв. «Ординації Війська Запорозького» 1638 р.

Таким чином, рушійними силами революції стали: козацтво, селяни, міщани, а також дрібна українська шляхта, православне духовенство, тобто практично всі соціальні верстви тогочасного українського суспільства.

По-друге, ситуація в українських землях ускладнювалась і критичним становищем в політичній сфері. Відсутність власної держави, перервана державотворча традиція, масове ополячення української еліти свідчили про наближення національної катастрофи, адже «прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт» (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 147). Намагаючись прискорити хід цього процесу, польська сторона посилювала національно-релігійне гноблення. Колоніальна політика Польщі однозначно була спрямована на придушення розвитку української мови, української культури, національної самосвідомості тощо.

Отже, відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства не тільки помітно гальмували в середині XVII ст. суспільний розвиток українського народу, а й робили цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення. Саме ці чинники зумовили масове народне повстання навесні 1648 р., яке після перших перемог під Жовтими Водами та Корсунем, переросло у Національно-визвольну війну українського народу. Оскільки політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні в ході війни,

були кардинальними, маємо підстави говорити про першу Українську національну революцію середини XVII ст.

Аргументами на користь терміна «національна революція», як зазначає О.Бойко, були ті революційні зміни, які відбулися в житті українського суспільства в другій половині XVII ст.: утворення та розбудова Української національної держави; встановлення нових кордонів та поступове формування державної території; радикальні зміни станової ієрархії, прихід до влади національної за складом козацької старшини; скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи; ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів й утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю; визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти католицького духовенства; втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

Українська національна революція у своєму розвитку пройшла кілька етапів, які можна виділити на основі договорів, що їх укладала Українська держава. Саме вони приводили до суттєвих соціально-політичних змін в Україні. Тому, **перший етап можна визначити періодом з весни 1648 до серпня 1649 рр.** На цьому етапі козацьке повстання після блискучих перемог під Жовтими Водами і Корсунем (травень 1648 р.), переросло в національно-визвольну війну всього українського народу проти Польщі. Перемога під Пилявцями (вересень 1648 р.), облога Львова (жовтень 1648 р.), Замостя (листопад 1648 р.), перемир'я з Польщею і тріумфальний вступ повстанського війська на чолі з Б.Хмельницьким до Києва засвідчили величезний потенціал українського народу в боротьбі за незалежність. Але Б.Хмельницький та його соратники у цей період стояли на позиціях традиційного «козацького автономізму», реформування Речі Посполитої та надання Україні такого ж статусу і прав як Литві.

Хронологічні рамки другого етапу визначаються часом від Зборівського мирного договору 1649 р. до Білоцерківського мирного договору (вересень 1651 р.). На цьому етапі уконституювалася Українська держава Богдана Хмельницького по всіх параметрах, які характеризують будь-яку державу: кордон, адміністративно-територіальний поділ, система влади, військо, судова, фінансова системи, міжнародні відносини і т.д.

Третій етап розпочався від укладення Білоцерківського мирного договору 1651 р. і тривав до Переяславської угоди (січень 1654 р.) та Березневих статей (1654 р.). На цьому етапі внаслідок поразки під Берестечком, суттєво зменшилася територія Української держави, а в наслідок чергової зради татар, в зовнішньополітичних орієнтаціях Б. Хмельницького почав домінувати Московський вектор, який привів до укладення союзу з Московщиною. Четвертий етап тривав від часу підписання Березневих статей 1654 р. до Гадяцької угоди (вересень 1658 р.). В цей період помер Богдан Хмельницький, а його наступник Іван Виговський кардинально змінив вектор зовнішньої політики на пропольський. П'ятий етап можна визначити періодом від Гадяцької угоди 1658 р. до підписання Андрусівського договору (перемир'я) 1667 р. В цей період, з одного боку, посилилася боротьба за українські землі між Московщиною і Польщею, в результаті якої Україну було поділено навпіл – Лівобережну у складі Московської держави й Правобережну в складі Речі Посполитої. З другого ж – в Україні розгорнулася боротьба козацько-старшинських угруповань за владу, що переросла фактично у громадянську війну й привела Україну до стану Руїни.

Шостий етап тривав найдовше – від Андрусівського трактату до укладення Вічного миру 1686 р. між Московською державою та Річчю Посполитою, за яким остаточно відбулось закріплення поділу Української держави на дві частини: Правобережжя залишалось під польською короною, а Лівобережжя залишалось під владою російського царя. Водночас – це період

поглиблення внутрішніх протиріч і взаємної боротьби між козацько-старшинськими угрупованнями, а також посиленням зовнішньої агресії не лише з боку східного сусіда й Варшави, й Туреччини та Кримського ханства. (Детальніший аналіз перших трьох етапів Української національної революції зроблено в наступних питаннях семінарського заняття, а четвертого-шостого в семінарському занятті №5).

2. Збаразько-Зборівська кампанія і Зборівський мирний договір (1649 р.) – Берестецька битва і Білоцерківський мирний договір (1651 р.): порівняльна характеристика

Аналіз політичної діяльності Б. Хмельницького наприкінці 1648 – першій половині 1649 рр. дає підстави стверджувати про еволюцію поглядів гетьмана на українську державну ідею. Від «козацького автономізму» він перейшов до усвідомлення необхідності розбудови Української держави в її етнічних межах. На переговорах з поляками він заявив: «Досить на Україні і Подолу, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть ляхи... А будуть і за Віслою брикати знайду їх і там певне. Не постоїть мені нога жодного князя і шляхтича тут в «Україні.» (Див.: Полянський О. Історичні силуети. – Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 1998. – С. 14).

Ставши на шлях проголошення незалежності своєї держави, її соборності, Б. Хмельницький розглядав її як спадкоємицю Київської Русі: «гетьман і військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть. ... А нас Бог від них (Польщі і Литви) увільнив – королями не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали і ми волею Божою цим від них стали вільними». Говорячи про примирення з Річчю Посполитою, він наголосив, що це можливо лише за умови визнання Польщею незалежної Української держави «по тих

кордонах, як володіли благочестиві великі князі» (Див.: Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – С. 122).

Але варшавський уряд став на шлях зриву переговорів, тому і польська, і українська сторона готувалися до майбутніх воєнних дій. Основні події влітку 1649 р. розгорнулися поблизу Збаража і Зборова на Тернопільщині. Облога польського табору під Збаражем тривала з 29 червня. Козаки взяли табір в облогу так, щоб ніхто з нього не міг «ані пташкою перелетіти». Розпочався планомірний обстріл ворога, але спроби українського війська взяти відразу ворожий табір не вдалися. 27 липня розпочався генеральний штурм. Шляхта з останніх сил чинила опір. Все йшло до того, що Б. Хмельницький виграє і цю битву. Передбачуючи неминучість поразки, керівництво польського війська розпочало сепаратні переговори з союзниками України татарами, які поки-що не бажали торгуватися. Натомість король Ян Казимир зібрав нове 20-тисячне військо і вирушив на допомогу обложеним у Збаражі. 4 серпня він підійшов до містечка Зборова. Б. Хмельницький тим часом, залишивши частину свого війська й надалі тримати облогу Збаража, з більшою частиною війська і татарами здійснив швидкий перехід до Зборова. 5 серпня розпочалася битва, про яку очевидець написав: «Не битва була, а скоріше різня. Перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога» (Див.: Брехуненко Віктор. Богдан Хмельницький. – Київ, 2007. – С. 34). Повний розгром ворога був не за горами. Гинуло останнє зібране польське військо, віщуючи крах усієї Речі Посполитій, на руїнах якої підносилася молода Українська козацька держава.

Але, як зазначають дослідники, геополітична ситуація склалася вкрай несприятливо для України, бо виникнення незалежної Української держави могло «призвести не лише до серйозної зміни співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а й до порушення...хисткої системи міжнародних відносин, що утворилася в Європі внаслідок Тридцятилітньої війни» (Див.: Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – С.

126). Хоча Московщина й була зацікавлена в послабленні Польщі, все ж не наважувалася піти на конфлікт з нею, оскільки її зовсім не влаштовувала поява на своїх південно-західних кордонах незалежної України. Незважаючи на те, що татари були союзниками українців, політична еліта Криму також виступала проти становлення нової держави на північних кордонах ханства, бо чітко усвідомлювали, що це приведе до краху її традиційної політики й покладе край найбільшому джерелу наживи – грабунку українських земель і торгівлі ясиром. Так для української незалежності сформувався геополітичний «трикутник смерті» (Московія, Річ Посполита і Кримське ханство, за спиною якого стояла Туреччина), вирватися з якого було майже неможливо» (Див.: Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – С.127).

В результаті під Зборовом татари зрадили, вивівши свої загони з поля битви і заявивши Б. Хмельницькому про необхідність піти з поляками на переговори, які увінчалися підписанням Зборівського договору. «В трагічній історії України, – писав М. Грушевський, – не багато було моментів, страшніших від цього». Тож відповідно до укладеної Зборівської угоди від 18 серпня 1649 р. Україна отримувала автономію лише у складі Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств. Західний і північний кордони проходили по лінії: м. Бар – м. Староконстянтинів – р. Случ – р. Прип'ять – м. Любеч – м. Стародуб. Східний збігався з тогочасним кордоном між Річчю Посполитою та Московією, починаючись на північному сході від м. Мглин й далі випуклою дугою від Глухова та Гадяча. На півдні кордону не було демарковано, оскільки значну частину Степу не мала змоги чітко контролювати жодна з держав. Ця територія була своєрідною буферною зоною між європейським та азійським світом. Чисельність козацького реєстру обмежувалась 40 тис. осіб; шляхта отримала право повернутись до своїх маєтків, а піддані мали виконувати на її користь попередні повинності.

Аналізуючи Збаразько-Зборівську кампанію, мусимо визнати, що її політичні наслідки засвідчили провал намірів Б. Хмельницького добитися незалежності, а також ненадійність воєнно-політичного союзу з Кримським ханством. В той же час, одержана автономія дозволила Україні продовжити боротьбу за реалізацію державної ідеї. (*Текст Зборівського мирного договору див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 219–221*).

Компромісна Зборівська угода не задовольняла жодну з сторін, тому вони готувалися до поновлення війни. В лютому 1651 р. поляки напали на Брацлавщину, під час оборони якої загинув один з найвидатніших козацьких полководців Данило Нечай. Польське військо концентрувалося в районі Сокаля, а українське в трикутнику між Тернополем, Озерною і Заложцями. Весною вони вирушили на зустріч один одному й у червні 1651 р. зійшлися під Берестечком. Союзниками українців знову були ненадійні татари. Бої розпочалися 28 червня окремими сутичками. Та вигідніші стратегічні позиції польського війська, яке дислокувалося в добре укріпленому таборі на височинах, а також зрадлива дворушницька позиція татар поставили українське військо, яке, до того ж змушене було будувати табір в заболоченій низинній місцевості, в невідгдане становище. І хоча, українці «воліли загинути, ніж піддатися», – як писали сучасники, все ж воєнні дії під Берестечком склалися не на користь Б. Хмельницького. Кримський хан Іслам-Гірей протягом тривалого часу уникав сутичок з поляками, а коли розпочалася генеральна битва, взагалі вивів свої війська з поля бою. Гетьман кинувся за ним, але хан фактично полонив Б. Хмельницького і повернутися до свого війська він зміг лише через два тижні, коли битву під Берестечком було програно.

Саме Берестецька битва стала першою поразкою гетьмана Б. Хмельницького. Вона була настільки жорстокою та кровопролитною, що один з її учасників згадував: «... у вогні не було нічого чути, лише гук ... з гучної стрільби і гармат, так, що ми вже думали, що звідтіля ніхто живим не

повернеться» (Див.: Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С. 159). Після затримання татарами Б. Хмельницького козацьке військо очолили Филон Джеджалій та Іван Богун. Саме вони організували оборону і відступ українського війська. Невмирущою славою відкрили себе 300 українців, котрі засівши на одному з острівків, чинили відчайдушний опір поки всі не загинули. Згадаймо Шевченкове: «Нас тут триста, як скло // товариства лягло // і земля не приймає.». Детальний опис цього бою дає П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі»: «В одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусюди; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя ... вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, але довелося з кожним з них вести бій. Залишився один, який боровся, протягом трьох годин ... Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує їй життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояка» (Див.: Історія України. Документи. Матеріали. – С. 131).

Нещастя для України не завершилися катастрофою під Берестечком. Литовські війська в липні-серпні 1651 р. захопили Чернігівщину, Овруччину, Київ. Становище України стало критичним, її врятували масові повстання народу від Дністра до Дніпра проти польських окупантів та надзвичайні організаторські здібності Богдана Хмельницького. Зібравши знову 60-тисячне військо в міцно укріпленому таборі під Білою Церквою, він змусив командування польсько-литовських військ піти на переговори, які закінчилися підписанням 28 вересня 1651 р. Білоцерківського мирного договору. Статті цього договору зводили Українську державу та її автономію нанівець. Так, її територія обмежувалася лише Київським воєводством; чисельність козацтва

зменшувалася до 20 тис., козаки отримали право на проживання тільки в королівських маєтках Київського воєводства; всі, хто залишався за межами реєстру повинні були повернутися до домівок і виконувати «звикле послушення» панам; шляхті та урядникам дозволялося повертатися до маєтків; гетьман мав підлягати владі коронних гетьманів, дозволялося повертатися євреям і відновлювались їхні права на оренди. Поза сумнівом втілення в життя таких умов неминуче мало привести до загострення ситуації в козацькій Україні. Про це пише у своєму літописі Григорій Граб'янка: «... коли ж вони перед сірою прочитали статті миру і дійшли до пунктів, де говорилося, що козаки повинні відступитися від татар, де зазначалося, що війська козацького має бути тільки двадцять тисяч, то хвилиною знялося невдоволення, зчинився галас. Козаки кричали: «Оце так ти, гетьмане, миришся з ляхами? Орду зраджуєш і нас хочеш віддати ляхам на муку? Та перш, ніж це станеться, сам накладеш головою разом з ляхами!» І обступила сірома з усім військом білоцерківський замок, вирішила комісарів і Хмельницького перебити. Побачив Хмельницький таку непокору, вийшов з Виговським та з полковниками до народу і ледве-ледве втихомирив його» (Див.: Історія України. Документи. Матеріали. – С. 133)

3. Формування Української козацької держави : політичний та адміністративно-територіальний устрій, фінансова система, судочинство, армія, зміни в соціально-економічному житті

Найвизначнішим здобутком Української національної революції та гетьмана Богдана Хмельницького було відновлення української державності. Так сталося, що починаючи від XIV ст. стара еліта князівських часів поступово втрачала здатність повнокровно виконувати функцію провідної верстви українського народу й не зберегла основу повноцінного розвитку будь-якого етносу – власну державу. Славні державницькі традиції могутньої української

держави Київської Русі почали занепадати й на середину XVI ст. князі та шляхта остаточно втратили інстинкт до організації власного державного життя. Розпочався процес розмивання цілісності українського світу, спольщення української еліти, що привело до остаточної втрати української державності. Однак знайшлася сила, спроможна зупинити цей націоруйнівний процес – козацтво. Саме воно на середину XVII ст. стало українською елітою, почало виражати національно-релігійні прагнення українців й під проводом Б. Хмельницького підняло повстання, що переросло в Національно-визвольну війну всього українського народу, в Українську національну революцію, під час якої було створено Українську Козацьку Державу. Власне сама організація козацтва, а особливо Запорозької Січі – це своєрідна Українська Козацька Держава. В час Української Національної Революції ця держава уконституювалася, як у своїй внутрішній будові, так і на міжнародній арені.

В адміністративному плані Українська Козацька Держава була поділена на полки, а полки на сотні. Полково-сотенний устрій мав військово-територіальний характер. Полк чи сотня – це водночас і певна територія, і військова одиниця. За козацьким реєстром 1649 р. існувало 16 полків : Вінницький, Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Чигиринський, Паволоцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Прилуцький, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський. В кожному полку налічувалося від 10 до 29-ти сотень. . За часів Хмельниччини територія Української держави займала майже 200 тис. км². І охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя і Степу. На цих землях проживало майже 3 млн. чол.

За своїм суспільним устроєм Українська Козацька Держава була республікою. Вся повнота влади належала загальній козацькій раді. В роботі ради мав право брати участь кожний козак. У полках і сотнях збиралися відповідно полкові і сотенні ради. Генеральна (загальна) рада обирала

генеральну старшину, тобто уряд держави: гетьмана, генерального писаря, генерального обозного. Найвищою посадовою особою в державі був гетьман, який керував військом, розпоряджався державним скарбом, державними земельними угіддями, видавав універсали на власність, керував дипломатичною службою. Б. Хмельницький прагнув перетворити свою державу у спадкову монархію і це цілком узгоджувалось із загальноєвропейськими тенденціями до створення абсолютних монархій. Другим за значенням посадовцем був генеральний писар, який керував гетьманською канцелярією, вів внутрішнє та міжнародне листування, приймав іноземних послів. За гетьманування Б. Хмельницького ним був Іван Виговський. Генеральний обозний відповідав за військо Гетьманщини, а генеральний суддя очолював найвищу судову інстанцію – генеральний суд. В полках і сотнях вся повнота влади зосереджувалася в руках полковників і сотників, які розпоряджалися земельними ресурсами, давали дозволи на промисли, забезпечували козацькі військові підрозділи зброєю, фуражем, а під час воєн командували ними. Відповідно діяла полкова і сотенна старшина, полкові і сотенні ради.

Основу збройних сил України складали козаки, які поєднували військову службу з господарськими заняттями. Організаційно козацьке військо поділялося на полки, полки на сотні. В цілому Гетьманщина могла виставити не менше 60 тис. озброєних козаків. Крім того, до війська з власної волі долучалися озброєні селяни. Так, у битвах під Пилявцями(1648) та Зборовом (1649) поряд з козаками налічувалось до 100 тис селян. Гетьмана Богдана Хмельницького оточувала ціла плеяда талановитих козацьких полководців: Іван Богун, Данило Нечай, Максим Кривоніс, Антон Жданович, Іван Золотаренко, Филон Джеджалій та інші.

Важливою ознакою Української Козацької держави була дипломатична служба. Б. Хмельницький надавав дипломатії надзвичайно великої уваги. Дипломатичні заходи мали створити сприятливі міжнародні умови для ведення війни з Варшавою, тим більше, що Україна перебувала в оточенні явно

недружних сусідів. Відтак вже на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати два ключові зовнішньополітичні завдання: нейтралізувати Москву й задовільнити добичницькі плани Криму. Добрі знання іноземних мов – латинської, турецької, польської, російської було візитною карткою представників української дипломатичної служби. З середовища козацької старшини вийшли талановиті дипломати: Силуян Мужилівський, Кіндрат Бурляй, Семен Савич, Павло Тетеря та інші. Гетьман також старався мати агентів в усіх державах, які так чи інакше мали інтереси щодо України.

Таким чином, Б. Хмельницький розбудовуючи свою державу зумів створити й налагодити добру роботу війська, дипломатичної, митної, фінансової служби, а також розвідки й контррозвідки. Він усіляко дбав про внутрішню стабільність держави й без жодних вагань розправлявся з бунтами. Добре розуміючи роль еліти, Б. Хмельницький надавав особливу увагу проблемі її формування та зміцнення. Основу її склали козаки й та частина української шляхти, яка перейшла на бік Української Національної Революції. Ця нова українська еліта визначала обличчя української держави, виробляла основні напрямки її внутрішньої й зовнішньої політики.

Потрібно також звернути увагу на те, що нова модель соціально-економічних відносин в Українській державі мала свої особливості. Козаки, селяни й міщани в ході національно-визвольної війни добилися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, великого та середнього феодального землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва й різних форм феодальної залежності. Були завойовані особиста свобода, право власності на землю і сільськогосподарські угіддя, право вступу до козацького стану. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів, католицької церкви, польської держави перейшла у власність Державного Скарбу. Зростає землеволодіння православних монастирів, започатковується становлення

гетьманського й старшинського землеволодіння, завершується формування козацької власності на землю. Значна частина землі переходить до рук селян, котрі виступають її співвласниками на рівні з державою.

Відбулися істотні зміни в соціальній структурі суспільства: було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти, але зросла її політична вага у державі; керівна роль у житті суспільства перейшла до козацької старшини; поліпшилося становище селянства; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати українці; пришвидшилося становлення нової еліти українського суспільства. Та ці революційні перетворення, на жаль, не були закріплені законодавчо. Як пишуть історики: «Скасування феодалних відносин в Українській державі «шаблею» без скріплення «пером» відповідних юридичних актів ... створювало сприятливі умови для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин» (Див.: Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С. 168).

4. Переяславсько-Московська угода 1654 р. та її наслідки для України

Переяславсько-Московська угода 1654 р. стала однією з ключових подій Першої української національної революції середини XVII ст. і, водночас, помітною віхою у розвитку геополітичних процесів Європи. По-перше, істотно зміцнилися позиції Московської держави, виникли передумови її перетворення в одну із світових імперій. Почався занепад Речі Посполитої й водночас відбулося істотне послаблення політичної сили і ваги Оттоманської Порти (Туреччини) та її васала – Кримського ханства. Як зазначає Норман Дейвіс : «... перехід України від Польщі до Росії важко переоцінити. Московія дістала економічні ресурси і геополітичну позицію, необхідні, щоб стати великою державою. ... Формула «Московія+Україна=Росія» не фігурує у власне

російських версіях російської історії, проте має фундаментальне значення» (Див.: Дейвіс Норман. Європа: Історія / Норман Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. – С. 576)

Ставлення до Переяславко-Московської угоди 1654 р. завжди було неоднозначним, але для нас, українців важливо оцінити її з точки зору українських інтересів, тих негативних наслідків, які мала вона для подальшого розвитку України. Насамперед слід зазначити, що правова невизначеність характеру відносин між обома державами, різне бачення політичного смислу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх непорозумінь. Адже, якщо українська сторона розглядала його радше, як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська – як акт включення козацької України до складу своїх володінь, як реалізацію імперської ідеї «збирання земель», концепції «Третього Риму».

В цьому контексті питання про наслідки Переяславсько-Московської угоди для України має принципове значення. Адже вся подальша доля України, включаючи і сьогодні, фактично визначалася і значною мірою визначається вибором Богдана Хмельницького. Серед істориків й досі не вщухають дискусії з приводу історико-юридичної суті та наслідків Переяславсько-Московської угоди. Написано десятки монографій й сотні статей. Але якщо подивитися на цю проблему очима українця, то визначальними будуть оцінки Тараса Шевченка і Михайла Брайчевського:

«...Мир душі твоїй, Богдане! // Не так воно стало; // Москалики, що задріли, // То все очухрали./Могили вже розривають // Та грошей шукають, // Льохи твої розкопують // Та тебе ж і лають... // Отак-то, Богдане! // Занапастив еси вбогу // Сироту Украйну! // За те ж тобі така й дяка. //...Отак-то, Зіновію, // Олексіїв друже! // Ти все оддав приятелям, // А їм і байдуже.» (Див.: Тарас Шевченко. Великий льох // Кобзар. – К., 2006. – С. 219 – 221).

«За що ж боролись ми з ляхами? // За що ж ми різались з ордами?»

За що скородили списами // Московські ребра?» (Див.: Тарас Шевченко. Чигирине, Чигирине // Кобзар. – К., 2006. – С. 166).

Аналізуючи наслідки Переяславсько-Московської угоди 1654 р. для України М. Брайчевський зазначає: «... історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найбільшими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалось під кутом зору... їхньої позиції щодо Росії» (Див.: Михайло Брайчевський. Приєднання чи возз'єднання? // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 307–308).

Феодальні порядки були реставровані в повній мірі і в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом. Велике землеволодіння було відновлене в повних масштабах. ...Натомість кріпосне право, що існувало в російській державі, простим актом було поширене на українське селянство і проіснувало тут (як і в цілій Росії) до 1861 р. Таким чином, усі соціально-економічні здобутки Національно-визвольної війни були остаточно зведені нанівець.

На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені: вони виявилися неспроможними протистояти злагодженій і добре озброєній феодальній машині царської Росії. На кінець XVII ст. буржуазні відносини на Україні були виражені значно слабше, аніж перед початком Національно-визвольної війни, не кажучи вже про 50-ті роки XVII ст., коли велике феодальне землеволодіння було практично ліквідоване. На зміну

дрібнобуржуазному сільськогосподарському виробництву знову прийшло латифундійне, засноване на використанні кріпосної праці. Мануфактурне виробництво підупало; позбавленні самоврядування міста переживали занепад соціально-економічного життя.

Політична автономія України була ліквідована остаточно і повністю в другій половині XVIII ст. в 1764 р. остаточно скасовано Гетьманщину; в 1775 р. здобуто і зруйновано Запорозьку Січ – останнього носія української державності. Від того часу аж до 1917 р. Україна своєї держави не мала.

Значний крок назад зроблено в сфері культурного життя. Країна з майже стовідсотковою грамотністю, якою її описав в середині XVII ст. Павло Алепський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток.

Українська мова була заборонена ще на початку XVIII ст. спеціальним указом Петра I, виданим 1720 р. «дабы никакой розни и особого наречия не было». Цей указ завдав жорстокого удару справі книгодрукування на Україні (він забороняв видавати на Україні будь-які книжки, крім богослужебних). Україна, що довгий час була головним поставщиком книг в інші країни, в тому числі і в Росію, тепер змушена була сама ввозити з Росії книги, друковані чужою для неї мовою. Це в свою чергу, боляче відбивалося на стані української літератури, яка аж до Т. Г. Шевченка вважалася «літературою другого сорту». І пізніше царський уряд неодноразово підтверджував своїми циркулярами заборону української мови і українського книгодрукування (указ Валуєва 1863 р., Емський указ 1876 р. тощо) (*Див.: Михайло Брайчевський. Приєднання чи возз'єднання? // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 342–343*).

Таким чином, оцінка Переяславсько-Московської угоди є негативною. Доречі, багато жителів України вороже зустріли навіть саму думку про присягу

московському цареві й тому ухилялися від неї. Опиралися прийняттю присяги навіть міщани Переяслава, тому їх силою гнали на раду. Люди, присягаючи, часто називалися не своїми іменами, що уневажлювало, на їх думку, присягу. Проти присяги також виступило київське духовенство, на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, архімандрит Києво-Печерського монастиря Йосип Тризна. Відмовились присягати і відомі козацькі ватажки Іван Богун, Іван Сірко, Йосип Глух, Філон Джалалій та інші. Небажання присягати виявили козаки Полтавського, Кропивнянського, Уманського і Брацлавського полків. Отже, конкретні історичні факти розвіюють міф про те, що нібито українці добровільно і одностайно піддалися під руку Москви.

Врешті, як би не оцінювався українсько-російський договір 1654 р., очевидно, що кожна із сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації своїх планів: Москва хотіла часткову залежність України перетворити на цілковиту; Чигирин прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті визволити українські землі і від Речі Посполитої та розбудувати власну державу. Але, надавши Україні воєнну та дипломатичну допомогу, Московська держава одразу ж почала активно здійснювати експансіоністську, імперську політику денационалізації українського народу, яка мала катастрофічні наслідки для України. Вже в другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. Росія завдала Україні смертельного удару: значно звузила її суверенітет, розколола навпіл і віддала значну її частину під владу Польщі. В умовах демонтажу української державності російські правителі за підтримкою частини українських можновладців, продовжували посилювати політико-адміністративний та фінансово-економічний тиск на Україну, використовуючи її економічний і демографічний потенціал у власних цілях. З кінця XVIII – початку XIX ст. розпочалася цілеспрямована політика русифікації українського народу, що привело до денационалізації, глибоких деформацій в його духовно-культурному розвитку, деградації й розпорошення української еліти,

величезних викривлень в етносоціальній структурі суспільства і тенденціях його демографічного розвитку (*Докл. див.: Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для Українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2004. – 26 с.; Грабовський С. І. Що принесла Україні Переяславська рада? – К., – 64 с.)*

Семінарське заняття №5. *Боротьба за українську державність наприкінці*

XVII – XVIII століттях

1. Порушення російським царизмом Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Боротьба козацько-старшинських угруповань за владу. Поділ України на Лівобережну і Правобережну та боротьба за возз'єднання.
2. Гетьман Іван Мазепа, його внутрішня і зовнішня політика та роль в історії України.
3. Посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України в першій половині XVIII ст.
4. Ліквідація Російським самодержавством Гетьманщини та Запорозької Січі.
5. Російсько-турецькі війни, поділи Польщі та їх вплив на нове територіальне розчленування України.
6. Гайдамацький та опришківський рухи в Україні.

Рекомендована література

- ✓ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 221 с.
- ✓ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: збірник документів. – К., 1970. – 660 с.
- ✓ Голобуцький В. Запорізьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

- ✓ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
- ✓ Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В.Чухліб. – К.: Видавничий центр «Альтернативи», 1999. – Т. 8. – 303 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодні. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 187–198; 231–237; 239–245; 246–247; 248–252; 254.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К.: Вид. центр «Академія», 2002. – С. 151–152; 158–160; 161–162; 165–169; 173–175; 180.
- ✓ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут; [пер. з англ. Софії Грачової]. – К.: Критика, 2004. – 354 с.
- ✓ Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 302 с.
- ✓ Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць / упоряд. О. Ткачук. – К., 1996. – 178 с.
- ✓ Кулиняк Д. Соловецький в'язень / Д. Кулиняк. – К., 1991. – 70 с.
- ✓ Мазепа: Збірник / упоряд. тексту Ю.І. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1993. – 240 с.
- ✓ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – 3-тє вид. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острогозьк; Торонто, 2003. – 496 с.
- ✓ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (др. пол. XVII – XVIII ст.) / В. Панашенко. – К., 1995. – 211 с.

- ✓ Реєнт О. П. Усі гетьмани України : Легенди, міфи, біографії / О. Реєнт. – Х.: Фоліо, 2007. – 415 с. – (Історичне досє).
- ✓ Смолій В. Українська державна ідея в XVII–XVIII ст.: проблеми зародження, формування, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 366 с.
- ✓ Смолій В. Правобережна Україна в др. пол. XVII–XVIII ст.: Проблеми державотворення / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 500с.
- ✓ Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К., 1994.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. III. Кн. 2. – С. 297–316; 463–467; Т. IV. Кн. 1. – С. 201–215; 237–245.
- ✓ Україна: антологія пам'яток державотворення X–XX ст.: у 10 т. – К.: Основи, 2008. – Т. IV. – С. 7–26; 27–40; 53–60; 155–160.
- ✓ Універсали українських гетьманів від Івана Мазепи до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л.: НТШ, 2004. – 1086 с.
- ✓ Яковлева Т. Гетьманщина в др. пол. 50-х років XVII ст.: причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – Київ: Основи, 1998. – 447 с.
- ✓ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської Ради 2 – до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева; Ін-т історії НАН України. – Київ: Основи, 2003. – 644 с.

Реферати

1. Конотопська битва 1659 р.

Література

- ✓ Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року / А. Бульвінський. – Київ, 2008. – 64 с. – (Перемоги української зброї).
- ✓ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський / Ю. Мицик. – К., 2004. – 84 с.

- ✓ Конотопська битва 1659 року: зб. наук. праць / упоряд. О. Ткачук. – К., 1996. – 178 с.

2. Іван Мазепа як меценат української культури

Література

- ✓ Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях / О. Ковалевська. – К.: Темпора, 2008. – 200 с.
- ✓ Мазепа: Збірник / упоряд. тексту Ю.І. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1993. – 240 с.
- ✓ Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – Київ, 2007. – 72 с. – (Великі Українці).
- ✓ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – 3-тє вид. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острого; Торонто, 2003. – 496 с.
- ✓ Павленко С. О. Іван Мазепа / С. О. Павленко. – К.: Видав. дім «Альтернативи», 2003. – 415с. – (Особистість і доба).
- ✓ Універсали українських гетьманів від Івана Мазепа до Івана Самойловича (1657–1687). – К., Л.: НТШ, 2004. – 1086 с.
- ✓ Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой / В. Шевчук. – К.: Либідь, 2006. – 464 с.

3. Пилип Орлик та його «Конституція»

Література

- ✓ Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський: Історичне есе / І. Борщак. – Л.: Червона калина, 1991. – 256 с.
- ✓ Реєнт О. П. Усі гетьмани України : Легенди, міфи, біографії О. П. Реєнт. – Х. : Фоліо, 2007. – 415 с. – (Історичне досє).
- ✓ Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України: Історична оповідь. / В. Різниченко. – К.: Укр. письменник, 1996. – 302 с.

4. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Запорозької Січі

Література

- ✓ Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Київ, 2007. – 72 с. – (Кошові отамани).
- ✓ Енциклопедія історії України. Т.4: Ка-Ком / НАН України; Ін-т історії України; гол. ред. ради В. М. Литвин; гол. редкол. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2007. – 527с.
- ✓ Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів. – К., 2009. – 432 с.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Чому другу половину XVII ст. в історії України називають добою Руїни?
2. Багато хто вважає, що укладення між Росією і Польщею Віленського (1656 р.), Андрусівського (1667 р.) перемир'я та Вічного миру (1686 р.) є зрадою Московщиною України. Висловіть свій погляд на цю проблему й обґрунтуйте його.
3. Визначте місце і роль в історії України гетьманів: Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи.
4. В чому полягала колоніальна антиукраїнська політика російської імперії щодо України у другій половині XVII–XVIII століттях?
5. В чому суть і значення Конституції Пилипа Орлика?
6. Які наслідки для України мала ліквідація російським самодержавством Гетьманщини (1764 р.) та Запорозької Січі (1775 р.)?

Документи і матеріали

З роздумів Б. Грінченка про причини «Руїни» (друга половина XVII ст.)

Власне ще з давніх-давен українсько-руське громадянство мало знало, що то таке йти вкупі. Поруч з Іваном Виговським стоїть Пушкар, поруч з Дорошенком стоїть Многогрішний та Ханенко, не кажучи вже про Брюховецьких, Адамовичів, Лісовських. І кожен з тих згаданих веде за собою якусь частку України, і всі вкупі, волею чи неволею, заливають Україну кров'ю, повивають її вогнем і з багатої, пишно-барвистої, сяйвом соняшним та волею повитої країни роблять розлогу труну народну, ховають у ній українську волю,

українське право, українське добро, і історія пише «руїна» там, де колись було осяйне слово «Життя». Минуле не минається дурно сьогочасному. Воно залишає наслідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить — іти вкупі...

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 142.*

Із «Записок про Московію» де ля Невіля (друга половина XVII ст.)

З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього лист від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа...

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами... Мова його взагалі добірна й чепурна... При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою...

Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбивий і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними приняттями в своїй резиденції для козацької старшини...

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слідкує й знає, що діється у чужоземних країнах...

Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледви чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя..."

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 151–152.*

Угода та Конституція Пилипа Орлика (1710р.)

... Щоб на Україні була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського.

...Вітчизна наша щоб у потверджених пактами Речі Посполитої і Московської держави кордонах, які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, була відступлена, вічно віддана й пактами укріплена від Речі Посполитої в гетьманську область, щоб не були насильно змінені й порушені її кордони.

...Має ясновельможний гетьман із найяскравішим ханом кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової делегації та потвердження постійної приязні, на яку оглядаючись довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь-чому присилування.

...При трактуванні найяснішого його милості короля шведського з Московською державою про мир об тім дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Війська Запорозького повернено.

...Коли деякі Війська Запорозького гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Так хочу, так

повеліваю!» — то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в запорозькому війську незгоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, легке насильне і купне розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом таке право, яке має бути збережено постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина... За ними за звичайним порядком слідує городові полковники, нехай вони будуть пошановані як публічні радники. Крім того, з кожного полку до загальної Ради мають бути обрані за гетьманською угодою генеральні радники — по одній значній старовинній, добrorозумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками мають радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілісність Вітчизни, її загальне добро і всілякі публічні справи, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не приводячи.

... У гетьманській резиденції тричі на рік має обиратися генеральна Рада: на Різдво, Великдень і Покрову. На ній, окрім названих вище представників, мають бути послі Запорозького Низового війська, тобто Січі.

Між Радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповіді.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 158–160.*

З «Літопису Малоросії...» Ж.-Б. Шерера Промова Павла Полуботка, виголошена цареві (1787 р.)

Ваша величносте, мушу сказати Вам, що я добре бачу, як Ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою Батьківщину. Посилаючися на фальшиві принципи, Ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які Ваші попередники й Ви самі, Ваша величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чию свободу Ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є Ваші раби, копати канал, який Ви наказали зробити у Вашій країні. А найприкріше для нас те, що Ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме — вільно самим обирати наших гетьманів та провідирів. І замість того, щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, ви ставите над ними суддями підданих Великоросії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша величність зможе засвідчити Богові вдячність за всі успіхи, які Він дарував? Вас засліплює лише блиск величі та могутності, якими Ви тішитесь з Його ласки, а про Його Суд і гадки не маєте. Хай же мені буде дозволено, Ваша Величносте, заявити востаннє, що Ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що незмірно менша слава для Вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлими рабами, аніж бути провідирем і батьком всього народу, що, вдячний за Вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за Ваші інтереси і для Вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені своєї Батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу

страшне видовище повної загибелі мого народу. Подумайте над цим, самодержавцю, і будьте певні, що коли-небудь Ви дасте звіт Панові над усіма царями про всі несправедливості, що їх чинили над народом, який Ви взяли під свій захист.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 161–162.*

З указу Катерини II, виданого князю О. Вяземському під час вступу його на посаду генерал-губернатора (1764 р.)

Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такій же основі було б більше, ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 165–166.*

З указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення

Малоросійської колегії (10 листопада 1764р.)

Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймілостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майор Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам, малоросійських — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він поступатися як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорізькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 166–167.*

З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.)

Ми захотіли через це оголосити всім вірогідним цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвали вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повеліть.

...Ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 173–175.*

З указу Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.)

8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселенців залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

9. Містам, що знаходяться у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, надати рівні вигоди і переваги, якими на підставі дарчих грамот наших предків користуються міста Київ, Чернігів, Ніжин і інші, передбачаючи, між іншим, спільні постанови, які ми видаємо для міст нашої імперії, і, крім цього, сприяти перетворенню їх в квітучий стан...

12. Все це йде мова про такі міста, які не можуть підлягати ніяким сумнівам, з приводу яких не може бути суперечок і які складаються із мешканців казенного відомства і нікому не віддані у володіння. Щодо міст, про які йдуть суперечки, то тут треба спочатку розглянути і вирішити звичайним порядком, кому вони належать. Але через те, що майже в усіх малоросійських містах за дворянами і чиновниками з різних нагод приписані двори з селянами та землі, потрібно запропонувати тамтешньому нашому генерал-губернаторові намагання придбати їх на користь міста шляхом купівлі або обміну, щоб таким чином цілком очистити міста від усього їм не властивого ...

15. ... Право на викуп майна найближчими родичами, про яке в малоросійських правах немає ніякої постанови, поширити і на губернії Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, оскільки воно відноситься до загального державного законодавства.

... Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких складалася колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронезького намісництв.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 180–181.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Які аналогії з сучасністю викликають у вас роздуми Б. Грінченка про Руїну?
- ✓ Як характеризує Івана Мазепу і український народ де ля Невіль?
- ✓ Визначте найхарактерніші риси Конституції П. Орлика. У чому полягає її історичне значення.
- ✓ Як у промові П. Полуботка охарактеризовано антиукраїнську політику Петра І?
- ✓ На основі указів Катерини II опишіть колоніальну антиукраїнську політику Російської імперії щодо України?

Методичні рекомендації

1. Порушення російським царизмом Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Боротьба козацько-старшинських угруповань за владу. Поділ України на Лівобережну і Правобережну та боротьба за возз'єднання

Висвітлення першого питання дає можливість з'ясувати важливу проблему ролі зовнішніх і внутрішніх факторів в історії України і, зокрема, негативних наслідків союзу з Московщиною, а також не менш драматичне питання внутрішніх незгод й боротьби за владу між тогочасною політичною елітою. Тому мають рацію ті дослідники, які зазначають: «Розв'язавши цілу низку складних соціально-політичних суперечностей, Козацька революція спричинилася до виникнення нових проблем у суспільному розвитку України. Слід пам'ятати, що держава, створена Хмельницьким, була молодим утворенням, якому доводилося боротися за існування, утверджувати свою роль на міжнародній арені й водночас визрівати як державному організму, шукати оптимальний шлях розвитку політичної системи, адміністративного апарату, збройних сил, суспільних відносин». (Див.: Історія України: навч.-метод. посіб.

для семінар. занять / В.М. Литвин, А.Г. Слісаренко, В.Ф. Колесник [та ін.]. – К.: Знання-Прес, 2006. – С. 133).

Ще за життя Б. Хмельницького стало очевидно, що московська держава є ненадійним союзником. Укладення сепаратного Віленського перемир'я 1656 р. з Польщею, поширення російських військових залог на Лівобережжі, намагання приборкати до своїх рук збір податків тощо, свідчило про систематичне порушення російським царизмом Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Тому вже Б. Хмельницький почав шукати альтернативу Москві, що втілювалося в укладенні наприкінці 1656 р. українсько-трансільвансько-шведсько-бранденбурзького військового союзу, спрямованого проти Польщі й пошуках нового протектора. Але смерть Б. Хмельницького у серпні 1657 р. внесла свої корективи, оскільки постала необхідність обрання нового гетьмана. І тут, у боротьбі за гетьманську булаву зіткнулися відразу кілька політичних угруповань у козацько-старшинському середовищі, котрі мали різне соціальне походження, зовнішньополітичну орієнтацію й погляди на майбутнє держави.

Одне з них очолював генеральний писар Іван Виговський. Проголошений на старшинській раді в липні 1657 р. гетьманом, Виговський прагнув трансформації соціально-політичного устрою України за зразком Речі Посполитої. Зневірившись у союзі з Московщиною й розуміючи загрозу суверенітету козацької держави гетьман спробував повернутися під протекцію польського короля. З цією метою у вересні 1658 р. І. Виговський уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою, який завершував десятилітню українсько-польську війну. За умовами договору передбачалося повернення української козацької держави (Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств) до складу оновленої Речі Посполитої на правах федеративної її частини – Великого князівства Руського, яке разом з Великим князівством Литовським та Польщею мали утворити одну конфедеративну державу. Король гарантував амністію всім учасникам війни, Військо Запорозьке отримувало

підтвердження старих привілеїв й мало становити 60 тис. осіб, Берестейська унія ліквідовувалась, православний київський митрополит отримував місце в Сенаті, Києво-Могилянський колегіум отримував статус вищого навчального закладу – академії; передбачалось заснування ще однієї академії, відкриття українських середніх навчальних закладів та друкарень. З іншого боку, Гадяцький договір уможлилював повернення в Україну польських землевласників, яким, однак заборонялося переобтяжувати своїх підданих.

Але загострення соціальних суперечностей в суспільстві, несприйняття Івана Виговського частиною козаків і старшини, прорахунки в політиці щодо Запорожжя привели до різкого загострення соціально-політичного становища в Україні, яке переросло в громадянську війну. Навіть блискуча перемога над російською армією в битві під Конотопом (червень 1659 р.), не привела до остаточного розриву з Москвою, оскільки частина українського суспільства, в т. ч. козацької старшини, була налаштована в антипольському дусі. В результаті у вересні 1659 р. І. Виговський змушений був зректися гетьманської булави, а в лютому 1664 р. його розстріляли поляки за участь в повстанні за об'єднання Правобережної і Лівобережної України у складі незалежної держави.

Варто звернути увагу, що дослідники наголошують на еволюції поглядів І. Виговського «від автономізму до державної незалежності України, Виговський став першим гетьманом Української козацької держави, страченим за участь у боротьбі за її незалежність» (Див.: Енциклопедія історії України: в 5 т. – К., 2005. – Т. 1. – С. 502–503).

В жовтні 1659 р. гетьманом України було проголошено Юрія Хмельницького, який під тиском Москви підписав т. зв. **нові Переяславські статті**, котрі повертали гетьманат під московську протекцію. Царські дипломати запропонували українській стороні буцімто автентичний текст Переяславських (Березневих) статей 1654 р., який насправді був фальсифікатом, доповненим новими положеннями, що істотно обмежували автономні права

козацької держави у зовнішній політиці, обранні гетьмана та генеральної старшини. Російські залоги вводилися у Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, Брацлав та Умань. Таким чином, гетьманат втрачав ознаки політичної автономії, перетворюючись на автономію адміністративну.

Прийняття нових Переяславських статей поглибило суспільно-політичну кризу в Україні. Частина козацької старшини, зокрема правобережної, схилила Ю. Хмельницького підписати у жовтні 1660 р. **Слободищенський трактат** з Польщею, який фактично перетворював гетьманат на провінцію Речі Посполитої. Але, проросійська орієнтація більшості козацтва і старшини Лівобережжя, які виступали проти трактату, змусили Ю. Хмельницького скласти булаву.

Правобережне козацтво обрало гетьманом **Павла Тетерю** (1663–1665 рр.), який дотримувався пропольської орієнтації, а лівобережне – **Івана Брюховецького** (1663–1668рр.), який зробив ставку на російське самодержавство. Таким чином, козацька держава, створена Богданом Хмельницьким, втратила територіальну єдність, розкололася на два гетьманати, з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави, з окремими урядами, що перебували у стані війни. Було створено передумови для поділу України по Дніпру між Росією та Польщею. До протистояння на рівні еліт додалися жорстокі й руйнівні виступи незаможного козацтва (черні) та селян, незадоволених розширенням соціальної ролі старшини та її збагаченням.

Розкол Гетьманщини по Дніпру на Лівобережну і Правобережну Україну був закріплений домовленостями між Росією та Польщею, зокрема **Андрусівським перемир'ям** (січень 1667 р.) на 13,5 років, за яким визнавалося входження Лівобережної України до складу Росії, а Правобережної – до складу Польщі, Київ на два роки залишався за Росією, а Запорозька Січ мала перебувати під владою двох держав.

Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив правобережний гетьман **Петро Дорошенко** (1665–1676 рр.). Переконалий в тому, що уряд Польщі прагне порозумітися з Московською державою ціною поділу України, він розпочав військові дії проти польської окупаційної армії в Україні. Свого часу П. Дорошенко підтримував І. Виговського, воював проти російської армії під Конотопом. Після укладення російсько-польського Андрусівського договору проводив політику зближення з Османською імперією та Кримським ханством з метою отримання військово-політичної допомоги для возз'єднання етнічних українських земель в межах незалежної держави. Оскільки уряди Російської держави, Речі Посполитої та Кримського ханства виступали проти соборності козацької України й провокували міжусобну боротьбу, козацька старшинська рада в березні 1669 р. ухвалила прийняти турецьку протекцію. Зрештою, в цьому не було чогось дивного, оскільки ще Б. Хмельницький одним з можливих варіантів протекторату розглядав Туреччину, Швецію. То ж турецька орієнтація П. Дорошенка, як і пізніше шведська – І. Мазепи, фактично були продовженням пошуків української політичної еліти найбільш прийнятних на той час союзників. У внутрішній політиці П. Дорошенко послідовно і рішуче проводив курс на зміцнення гетьманської влади, підтримку козацького типу господарства, ліквідацію великого й середнього феодалного землеволодіння, фільварково-панщинного господарства й кріпацтва. Він намагався зіграти на суперечностях між Османською, Російською імперіями й Річчю Посполитою, але в умовах наступу лівобережних і російських полків, зазнавши невдачі потрапив в критичне політичне становище й змушений був зректися гетьманської булави на користь Івана Самойловича.

Як зазначають дослідники, міжусобна збройна боротьба в українському суспільстві стала результатом загострення соціальних, політичних і регіональних суперечностей, яка фактично привела до розв'язання

громадянської війни. Її основними причинами були: неадекватне реаліям економічного життя збагачення правлячої еліти й посилення її станового егоїзму; нехтування козацькою старшиною соціально-економічними інтересами рядових козаків, селянства, міщанства; відсутність в суспільстві та в середовищі еліти згоди щодо моделі соціально-економічних відносин і форми політичного устрою Української козацької держави. Деструктивну роль в ескалації громадянського протистояння в Україні відігравав фактор іноземного втручання в її внутрішні справи, моральної та військово-політичної підтримки іноземними державами (зادля досягнення власних інтересів) опозиційних сил. Чи не нагадує це нинішню ситуацію в Україні?

Наслідки Руїни були фатальними для України. Після зречення П. Дорошенка Правобережжя практично перестало існувати як цілісне й самостійне державно-політичне утворення, перетворившись в ході безперервних війн другої половини XVII ст. на справжню пустку. Демографічні втрати сягали тут 65–70 % від загальної чисельності населення. Менш катастрофічною виявилася Руїна для Лівобережжя, яке в складі Московської держави, під назвою Гетьманщина, зберегло адміністративну автономію. Якщо порівняти загальноєвропейський контекст з подіями власне української історії, варто зазначити, що XVII ст. закінчувалося грандіозним поділом земель у Центрально-Східній Європі, котрий супроводжувався жахливими війнами й тривалим дипломатичним протистоянням найпотужніших держав цього регіону – Польщі, Туреччини й Московщини. Об'єктом їх боротьби, починаючи з середини століття, стали українські землі, на яких у результаті Першої української національної революції виникло нове державне утворення – Військо Запорозьке. Відіграючи від початку революції роль активного суб'єкта міжнародних відносин, козацька держава, під впливом внутрішньої нестабільності й зовнішніх втручань поступово стає об'єктом геополітичних устремлінь згаданих вище держав. Вже в 60-х рр. XVII ст., територія колишньої

держави Б.Хмельницького стає предметом торгу між сусідами, в першу чергу Польщі та Московщини, зацікавленими в їх поділі. Козацькі еліти по обидва боки Дніпра намагалися використати зіткнення цих інтересів, але не спромоглися відновити територіальну цілісність Гетьманщини.

2. Гетьман Іван Мазепа, його внутрішня і зовнішня політика та роль в історії України

Серед історичних постатей України особливе місце посідає Іван Мазепа – гетьман, політик, полководець, військовий діяч, будівничий національної системи освіти, науки, культури; високоосвічена людина, який навчався в Києво-Могилянській академії, єзуїтській колегії у Варшаві, поглиблював освіту у Франції, Німеччині, Італії, Нідерландах; досконало володів польською, латинською, знав російську, німецьку, французьку, італійську, голландську, татарську мови; мав безпосередній стосунок до поезії, музики, театру; був тонким психологом і вмілим оратором. Ще за життя зажив європейської слави. Про нього писала тогочасна преса, складали вірші, поеми, драми, оповідання, повісті, романи; малювали живописні портрети та гравюри, писали музичні твори.

Очевидно зовсім не випадково в українській історії з'явилися такі поняття, як: «Мазепа – мазепинці – мазепинство», зрештою пізніше: «Петлюра – петлюрівці – петлюрівщина» й «Бандера – бандерівці – бандерівщина». Для російської імперської свідомості та національних ренегатів ці поняття носили й носять негативний зміст, тоді як для національно свідомої частини українського суспільства вони є синонімом боротьби за незалежність України, живили й живлять нашу історичну пам'ять та свідомість.

Звичайно, Іван Мазепа не був людиною безгрішною, в ньому воювали, так-би мовити, «плоть і дух», але ще складнішою була боротьба не лише з власним домашнім ворогом, а й ворогом зовнішнім – тим, котрий хотів стерти з

лиця землі його Козацьку державу, яку він так скрупульозно творив. Власне за це його проклинали і зневажали, обплювали й брутально ганили – від російського самодержавства до генсека КПРС, від анафем з московських церковних амвонів до пасквілів напівосвічених політруків.

Насамперед потрібно говорити про Івана Мазепу як українського державника. В умовах перебування лівобережної України під московською зверхністю, він докладав чимало зусиль до об'єднання українських земель в єдиній державі, утвердження міцної гетьманської влади, розбудови станової держави європейського зразка на основі традиційного українського козацького устрою. Реалізуючи плани політичного об'єднання українських земель, І. Мазепа намагався поширити свій вплив на Правобережну Україну. Через розвідників, агентів, полонених, шляхом збору інформації від приїжджих осіб вів постійне спостереження за міжнародною ситуацією, підтримував контакти з Туреччиною, Кримським ханством, Волощиною, Молдовським князівством, Польщею, Литвою. Гетьманування І. Мазепи позитивно позначилося на економічному розвитку Української козацької держави: збільшувалася кількість населення, освоювалися запустілі та раніше не оброблювані землі, зростали вже існуючі та засновувалися нові населені пункти, розвивалися ремесла, промисли й торгівля. Політика гетьмана сприяла еволюції українського суспільства в напрямку подальшого поділу на стани, особиста залежність селян поступово перетворювалася на кріпосницьку. Опорою влади була козацька старшина. Мазепа докладав зусиль для збереження за містами магдебурзького права, особисто піклувався ливарництвом, паперовою промисловістю, займався питаннями поліпшення боєздатності козацького війська.

Гетьман сприяв розвитку української культури. Він докладав значних зусиль для відродження Києва як духовної столиці України, спрямовував значні кошти на церковне та цивільне будівництво, дбав про монастирі, освітні заклади, зокрема Київську академію, Чернігівський колегіум та ін.

Посилення антиукраїнської політики Росії, значні матеріальні і людські втрати у непотрібній Україні Північній війні Петра I, змусили І. Мазепу та його найближче оточення шукати виходу із цієї складної ситуації. Адже розвиток політичної ситуації міг привести до повного поділу українських земель між Річчю Посполитою і Росією у випадку їх перемоги над Швецією, або до втрати української державності при переході під польську зверхність у разі шведської перемоги. У цій складній політичній ситуації українська еліта вбачала вихід у налагодженні контактів з противниками Росії. В результаті було прийнято рішення про перехід на бік шведів. У жовтні 1708 р. гетьман І. Мазепа залишив свою столицю Батурин і вирушив на з'єднання із шведським королем Карлом XII. Разом з гетьманом на шведський бік перейшли представники верхівки українського політикуму: кошовий отаман К. Гордієнко, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний писар П. Орлик, генеральні осавули М. Гамалія, Д. Максимович, генеральний бунчужний Ф. Мирович, генеральний хорунжий І. Сулима, миргородський полковник Д. Апостол, прилуцький Д. Горленко, лубенський Д. Зеленський, а також кількатисячний загін козаків.

28 березня 1708 р. у Великих Будищах на Полтавщині було укладено українсько-шведський договір. Карл XII приймаючи Україну під свою владу, зобов'язувався не чинити мирного договору з Російською державою до того часу, поки Українська козацька держава не буде повністю звільнена від російської окупації, а українцям не будуть повернені давні права та привілеї. (*Докл. див.*: Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 421–425)

Але, як пише Ю. Мицик, «вирішальну свою справу – змагання за незалежність України – І. Мазепа програв, що стало не тільки його особистою трагедією, а й справжньою катастрофою для всього українства» (*Див.*: Мицик Ю. Іван Мазепа. – К., 2007. – С. 4). Російські війська знищили гетьманську столицю Батурин, зруйнували Запорозьку Січ. За розпорядженням Петра I

російська православна церква оголосила І. Мазепі анафему, яка не скасована й до нині.

Вважаємо також за необхідне детальніше зупинитися на концептуальних висновках відомого дослідника В. Шевчука, який зазначає, що гетьман І. Мазепа був інтелектуально розвинутою особистістю, здобув ґрунтовну освіту, володів кількома іноземними мовами, цікавився музикою, віршотворенням, архітектурою, книгами, образотворчим та ужитковим мистецтвом. В його найближчому оточенні були філософи та богослови, поети, художники і архітектори, вчені. Він дбав про розвиток в Україні освіти, зокрема Київської академії, сприяв національному книгодрукуванню, розбудовував українську церкву. Інтереси держави та своєї землі ставив вище особистих, але при цьому, звичайно, його уявлення про державу були на рівні тогочасних теорій, що їх сповідували правлячі еліти європейських держав.

При цьому потрібно зважати на те, що І. Мазепа не був незалежним володарем, а перебував у васальній підпорядкованості російському монархові Петру І, що великою мірою визначало поведінку гетьмана. Фактично український народ перебував під подвійним тягарем. Крім утримання власної держави Гетьманщини, він виконував різноманітні повинності на користь чужої – Російської: податки, утримання окупаційного війська, підпорядкування Української церкви Московському патріархату, систематичне викачування інтелектуальних сил з України і переселення їх до Московщини, використання українських людських ресурсів на різних будівельних роботах – побудові Санкт-Петербурга та інших міст, численних каналів, укріплених ліній, фортець тощо. У численних війнах, що їх проводила агресивна Російська імперія, гинула українська військова еліта, козацтво. Більше того, Петро І намагався дестабілізувати державний устрій гетьманської України, вбиваючи клин між гетьманом та старшиною, гетьманом та Запорожжям, старшиною і козацтвом, поспільством і козацтвом і т.д.

За таких обставин гетьман І. Мазепа не міг вести прямої, чесної і зрозумілої всьому суспільству політики, а змушений був вдаватися до політики таємної, обережної, хитрої, що стало основною причиною його поразки в боротьбі за свободу рідної землі.

Але не це визначає місце і роль гетьмана Івана Мазепи в історії України. Він був будівничим Української Козацької держави з національною ідеєю в її основі. Будуючи Козацьку державу Іван Мазепа творив, як пише Валерій Шевчук, не тільки її політичне тіло, а й духовне – виступаючи щедрим меценатом української культури. Врешті, І. Мазепа, як і І. Виговський відважився розірвати союз з Москвою та спробували заручитись підтримкою європейських держав – Польщі та Швеції. Але до таких кроків, не було готове тогочасне українське суспільство, з одного боку, і не допустила Московщина – з другого. Саме остання доклала максимальних зусиль для фальсифікації образу Івана Мазепи, як зрадника і його спроб визволитися з-під московського ярма.

3. Посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України в першій половині XVIII ст.

Естафету боротьби за незалежність України перейняв **Пилип Орлик** – гетьман України в еміграції (1710–1742), найближчий радник І. Мазепи, який у 1708–1709 рр. разом з ним намагався створити за участю східноєвропейських держав та Швеції антимосковську коаліцію, яка б стала гарантом політичної незалежності України. Після поразки під Полтавою разом з І. Мазепою змушений був емігрувати, а в квітні 1710 р., у зв'язку з смертю останнього, П. Орлика на козацькій раді обрали гетьманом. Під час обрання між ним, старшиною та козаками було укладено угоду – **«Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська»**. Цей документ пізніше дістав назву **«Конституція Пилипа Орлика 1710 р.»** – унікальна пам'ятка української суспільно-політичної думки початку XVIII ст., фактично перша українська

конституція, яка не має аналогів в світовій історії того періоду, оскільки конституція США була прийнята у 1787, а Франції та Польщі у 1791 рр. Вона випереджала свій час, адже вперше в світі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незаних досі демократичних засадах суспільного життя.

Пилип Орлик був автором ще цілого ряду блискучих політичних праць, серед яких в першу чергу слід назвати: «Вивід прав України», «Маніфест до європейських народів», «Причини виходу України з-під московського протекторату», в яких він аргументовано доводив право українського народу на незалежну державу. Але не лише політичними трактатами, теоретично, він боровся за українську незалежність. Навесні 1711 р. П. Орлик, уклавши союзний договір з Швецією, Кримським ханством та Туреччиною, на чолі 16 тис. війська розпочав наступ на Правобережну Україну. Українське населення радо вітало П. Орлика і здавало міста без бою, а правобережні полки визнали владу гетьмана й перейшли на його бік. Паралельно розпочалися масові народні виступи проти московської окупації на Лівобережній Україні. І лише деструктивна поведінка татар підірвала авторитет П. Орлика серед частини українського населення й він змушений був відступити. Протягом багатьох років, проживаючи у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдові, П. Орлик робив безуспішні спроби організувати нову антимосковську коаліцію, неодноразово порушував перед європейськими країнами питання про допомогу у відновленні незалежної української держави. Його справу продовжував син Григор Орлик – український політичний діяч, генерал-поручник французької армії, дипломат. Але поразка під Полтавою докорінно змінила ситуацію в Україні. Колоніальна політика Російської імперії більш посилилася й проявлялася тепер у всіх напрямках: політичному, економічному, культурному, вона пройшла кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність

та результативність імперської експансії були різними, але наступальність цього процесу зберігалася постійно.

Дослідники виділяють кілька етапів офіційної російської політики в українському питанні:

- I. етап (1709–1727) – форсований наступ на українську автономію;
- II. етап (1728–1734) – повернення Україні частини її прав та вольностей;
- III. етап (1734–1750) – посилення імперського тиску;
- IV. етап (1750–1764) – тимчасове уповільнення процесу російської експансії;
- V. етап (1764–1783) – остаточна ліквідація української автономії.

Проаналізуємо детальніше перші три, тобто від поразки під Полтавою й до відновлення Гетьманства К. Розумовського.

Колоніальна політика Російської імперії на першому етапі проявилася хвилею масових репресій, розгромом гетьманської столиці Батурина, ліквідацією Запорозької Січі, що було першою реакцією Петра I на перехід І. Мазепи до шведів. Після цього російський цар вирішив остаточно «прибрати Україну до рук». Він спочатку видає універсал, у якому обіцяє українському народові всілякі милості і свободи, наказує обрати нового гетьмана – **Івана Скоропадського** (1708–1722), але справжня суть імперської політики Росії висловлена в листі князя Голіцина до канцлера Головкина: «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже немає такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами».

Коли І. Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити традиційні права та вольності, резюме Петра I було коротким і однозначним: «Українці і так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Після цього розпочинається форсований наступ російського самодержавства на автономію України, що проявлялося у обмеженні влади гетьмана та контроль за нею, перенесення гетьманської столиці із Батурина до Глухова, ближче до

російського кордону, а біля самого гетьмана перебував резидент-наглядач; економічних утисках – коли значну частину українських товарів дозволялося вивозити через російські порти, водночас певні товари заборонялося ввозити з-за кордону в Україну, їх змушували купувати в Росії; експлуатувався демографічний потенціал України – десятки тисяч українських козаків і селян використовували на будівництві Петербурга, Ладозького каналу, завойовницьких походах імперії; заборонах української мови – **1720 р. сенатським указом заборонявся друк** «книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати ... щоб ніякої різниці і осібною наріччя не було». Крім того росіяни вперше отримали в Україні великі землеволодіння, на яких встановлювали поширені в Росії панщину та кріпосне право. **Важким ударом для України стало створення у 1722 р. Малоросійської колегії**, яка контролюючи фінанси, стежачи за стосунками старшини та козацтва, не лише звужувала владні повноваження гетьмана, а й обмежувала українську автономію, була тим дестабілізуючим чинником, що вбивав клин між українською елітою і народом. Без візи Малоросійської колегії не міг побачити світ жоден з важливих універсалів. Практично в залежність від колегії потрапили майже всі українські державні структури: адміністрація, суд, Генеральна канцелярія.

Дещо змінила ситуацію поява наказного гетьмана **Павла Полуботка** (1722–1724), людини енергійної, палкого борця за українську автономію. Він намагався нейтралізувати антиукраїнські руйнівні дії Малоросійської колегії, робив спроби добитися відновлення прав і вольностей Гетьманщини, але був ув'язнений й загинув у Петропавлівській фортеці.

Смерть Петра I дещо змінила політичну кон'юнктуру. 1727 р. було скасовано Малоросійську колегію й знову дозволено вибори гетьмана. Ним став **Данило Апостол** (1727–1734), який добився права повернення запорожців із т. зв. Олешківської Січі (у володіннях кримського хана) й заснування на р.

Підпільній Новій Січі. Але, певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні було лише тактичним відступом від стратегічної мети – повної ліквідації української автономії. Після смерті Д. Апостола імперський тиск знову посилювався, нового гетьмана ухвалили не обирати, а всю повноту влади передали «Правлінню гетьманського уряду», якому наказувалося: «недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа». Характерними ознаками цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського народу і т.д.

4. Ліквідація Російським самодержавством Гетьманщини та Запорозької Січі

У 1750–1764 рр. спостерігалася тимчасове уповільнення процесу російської експансії, пов'язане з відновленням інституту гетьманства. Гетьманом став брат фаворита нової імператриці Єлизавети – **Кирило Розумовський** (1750–1764). Як вважає О. Субтельний «за Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії». Тут було проведено судову реформу, модернізацію війська, починають скликатися Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент за зразком польського сейму. К. Розумовський виношував план відкриття у Батурині університету. Однак прихід до влади російської імператриці Катерини II кардинально змінив ситуацію. Ще перед тим, крім старих традиційних обмежень (заборона листування з іноземними державами, призначення полковників, російська імперська влада ліквідувала митний кордон між Гетьманщиною та Росією (1754); цього ж року гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини; 1761 р. Київ назавжди переходить під пряме імперське правління. Тому антиукраїнська діяльність Катерини II була логічним продовженням

шовіністично-централізаторської політики Російської імперії в попередню добу (Докл. див.: Субтельний О. Україна: історія. – С. 218.)

Так, 1764 р. в одній із інструкцій зазначалося: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями ... Ці провінції ... треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки в ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...» (Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 166).

В листопаді 1764 р. спеціальним указом Катерини II було ліквідовано Гетьманство та утворено Другу Малоросійську колегію: «Після все милостивішого від нас звільнення графа Розумовського ... з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. ... Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові» (Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 166).

Таким чином, після ліквідації гетьманства **1764 р.** вся повнота влади в Україні зосередилася в руках Другої Малоросійської колегії на чолі з графом П. Румянцевим. Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Суть цієї політики стисло виражена у фразі імператриці: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу». Руйнування історичної пам'яті українців відбувалося цілеспрямовано й наполегливо протягом усього періоду російської окупації України. Важливим фактором у цьому процесі стала ліквідація Запорозької Січі, яка завжди, протягом більш як двохсот років свого існування, була центром національно-визвольного руху, своєрідним втіленням української державності. Запорозький козак в уявленнях

українців був уособленням найкращих людських якостей, виразником національного духу. Упродовж всього подальшого існування український народ зберігає історичну пам'ять про Запорозьку Січ як виключно позитивне явище національної історії. Тому починаючи від Катерини II і до радянських ідеологів, велася ціле спрямована робота з фальсифікації історії українського козацтва та Запорозької Січі.

В червні **1775 р.** за таємним наказом Катерини II російські війська, що поверталися з турецького фронту, несподівано оточили, захопили і зруйнували Січ. **Останнього кошового отамана Петра Калнишевського** заслали на Соловки – монастир на Білому морі, який став останньою домівкою (чи швидше домовиною) для тисяч відомих українців з кінця XVIII до середини XX ст., тобто, і російський самодержавний і радянський тоталітарний режими використовували Соловецький монастир як тюрму для політичних в'язнів, серед яких значний відсоток займали українці.

Лише через два місяці, в серпні 1775 р., імператриця своїм маніфестом сповістила: «Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь. ... Ми вважаємо нині своїм обов'язком перед Богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 173–174*).

5. Російсько-турецькі війни, поділи Польщі та їх вплив на нове територіальне розчленування України

Ліквідація Гетьманщини і Запорозької Січі відбувалося в руслі імперіалістичної політики Росії, яку вона здійснювала починаючи з XV ст.

Російський експансіонізм був головним чинником історії східної Європи й, зокрема, України. Як зазначає О. Субтельний, з 1462 р., коли молода московська держава охоплювала якихось 24 тис. км.², до 1914 р., коли Російська імперія займала 23,8 млн. км.², територія Росії збільшувалася із середньою швидкістю 80 км.² на день (Див.: Субтельний О. Україна: історія – С. 221–222.).

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія спрямувала свої зусилля на завоювання півдня. Тут лежали неозорі причорноморські степи, а також морські шляхи, які відкривали доступ до Середземномор'я й світової торгівлі. Зрештою спроби прорватися до Чорного моря, на якому панувала Туреччина, були зроблені ще наприкінці XVII ст. Це були перші кроки зовнішньополітичної діяльності Петра I. Але т.зв. «Азовські сидіння» завершилися невдачею і російський самодержець заходився «прорубувати вікно в Європу» через Балтійське море, де домінувала Швеція. Російська експансія на південь до Чорного моря, яку проводила Катерина II, привела до двох російсько-турецьких воєн, що суттєво позначилися на Україні. У 1768–1774 рр. між Росією і Туреччиною відбулася перша війна, яка закінчилася підписанням Кючук-Кайнарджийського мирного договору (1774), за умовами якого Кримське ханство оголошувалося незалежною державою. Російська імперія приєднувала українські землі у межиріччі Дніпра і Південного Бугу до Чорного моря та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Єнікале, Кінбурн, Азов. Кримське ханство було оголошене незалежним, але фактично потрапило під контроль Росії. У **1783 р.** Катерина II підписала маніфест, яким оголошувала, що Кримський, Таманський півострови і т. зв. «Кубанська сторона» прийняті «під державу Російську». Саме перемога Росії у війні з Туреччиною визначила долю Запорозької Січі, яку зруйнували, щоб витравити з історичної пам'яті народу, навіть, згадку про козацьку вольницю. Землі, що належали Війську Запорозькому, були заселені німецькими, грецькими, сербськими колоністами. Згадайте Шевченкове: «А на Січі мудрий німець // картопельку садить...».

У 1787–1791 рр. відбувалася друга російсько-турецька війна. **За Ясським мирним договором** (1791) було підтверджено приєднання Криму і Кубані до російських володінь. До складу Російської імперії переходили також українські землі між Південним Бугом і Дністром, таким чином зміцнювалися її позиції на півдні України та на всьому північному узбережжі Чорного моря. У ХІХ ст. Росія продовжувала свою загарбницьку, експансіоністську політику, в результаті якої окремі держави взагалі припинили своє існування, як от Кримське ханство, а деякі – Туреччина, перетворилися на другорядні держави.

Таким чином, ліквідація Кримського ханства та переможні війни Росії з Туреччиною ліквідували ту небезпеку, яка загрожувала Україні з боку цих держав-агресорів. Та з другого, це дало змогу Російській імперії зміцнитись, розширити свої володіння, утвердитись на Чорному морі і, в той же час, знищити останній форпост української державності – Запорозьку Січ та приєднати Південну Україну разом з Кримом до своїх володінь.

Ще однією державою з якою Україна була пов'язана протягом багатьох століть, стала Польща. Починаючи з ХІV ст. ці зв'язки здебільшого набували характеру польської експансії на українські землі. В трикутнику Україна – Росія – Польща, перша, на жаль, здебільшого була об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу. На історичних шляхах українського і польського народів були й періоди, коли російський експансіонізм спричинився не тільки до загарбання більшої частини українських земель, а й до поділів Польщі і втрати нею національної незалежності. Саме **Росія, Австрія та Прусія у 1772, 1793 і 1795 рр. провели три поділи Польщі** і вона, як національна держава припинила своє існування. Внаслідок цього одночасно відбувся черговий перерозподіл й українських земель, які свого часу загарбала Польща.

Так, за першим поділом Польщі 1772 р. Австрійській монархії дісталася Галичина. 1774 року вона загарбала ще й Буковину. Закарпаття ще з кінця ХІ ст. захопила Угорщина, яка в останній чверті ХVІІІ ст. входила до складу

Австрійської монархії. За другим поділом Польщі 1793 р. Росія отримала Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та східну частину Волинського воєводства. А за третім – 1795 р. вона загарбала західну частину Волинського, Белзького воєводства, а також українські етнічні землі Підляшшя та Холмщини.

Тож відбувся третій перерозподіл українських земель іноземними загарбниками. Як зазначає І. Крип'якевич: «Україна увійшла знову в період бездержавності і мусила пристосуватись до життєвих форм, які накиннули їй чужі імперії» (*Докл. див.: Крип'якевич І. Історія України. – Л.: Світ, 1992 – С. 276.*). Серед них найбільш агресивну шовіністично-централізаторську, антиукраїнську політику проводила Росія. Так, після скасування Гетьманщини, наступного 1765 р. було видано маніфест про скасування на Слобожанщині козацьких полків і створення замість них регулярних гусарських полків на зразок російських. На території п'яти слобідських полків утворено Слобідсько-Українську губернію. 1775 року здійснено реорганізацію місцевого управління в Україні на основі загальноросійського «Учреждения для управления губерниями». Всі новостворені органи місцевого самоуправління почали діяти згідно з російським законодавством. 1781 року видано указ Катерини II про створення на території Лівобережної України Малоросійського генерал-губернаторства. Протягом 1782–1786 рр. у колишній Гетьманщині було ліквідовано Генеральний суд, полкове і сотенне правління, які замінили загальноімперськими установами. У 1783 р. указом Військової колегії лівобережні козацькі полки перетворили на карабінерські полки російської армії. Цього ж **1783 р. указом Катерини II юридично узаконено закріпачення українських селян.** Намагаючись задобрити та підпорядкувати собі українську еліту, Катерина II **1785 р.** видала «**Жалувану грамоту дворянству**», відповідно до якої українська знать звільнялася від військової служби та урівнювалася в правах з російським дворянством. Внаслідок цих акцій було остаточно ліквідовано українську автономію.

Характеризуючи імперську політику російських царів Петра I та Катерини II щодо України, Тарас Шевченко писав: «Це той перший, що розпинав // Нашу Україну, // А вторая доконала // Вдову сиротину».

6. Гайдамацький та опришківський рухи в Україні

Гайдамацький рух зародився у першій половині XVIII ст. на Волині та Західному Поділлі, згодом охопив Київщину та Брацлавщину. Це була яскрава форма національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту на землях Правобережної України. Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734–1738рр., 1750 р., 1768 р. (Коліївщина). Серед гайдамаків були переважно селяни-втікачі, найбільша частина міського населення, козацька сірома, наймити. Гайдамаки користувалися широкою підтримкою населення. У 1734 р. відбулося перше велике гайдамацьке повстання під проводом Верлана проти польсько-шляхетського панування в Україні. Це повстання охопило значну територію Правобережжя й показало велику силу гайдамацьких загонів, що спиралися на військову організацію. Гайдамацький рух набув особливо великого розмаху під час повстання 1750 р. Воно охопило Правобережжя аж до території Польщі. Вогонь повстання частково перекинувся на Лівобережжя, Слобожанщину, а також білоруські землі. Польська влада не могла справитися із повстанцями і попросила допомоги у царського уряду, який надіслав каральні війська. Наприкінці 1750 р. основні сили гайдамаків були розбиті. Кульмінацією гайдамацького руху стало селянсько-козацьке повстання **1768 р.**, що носило національно-визвольний характер й отримало назву «**Коліївщина**» (назва походить від слова «кіл», як основної зброї повстанців). Його очолили запорізький козак Максим Залізняк та уманський сотник Іван Гонта. Коліївщина охопила Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь й була спрямована проти національно-релігійного та соціального гніту польської шляхти.

Варто звернути увагу на трактування Коліївщини Тарасом Шевченком, який у відомій поемі «Гайдамаки», написаній через 73 роки після повстання, напевно вперше змалював усю складність тих подій: «Розбрелись конфедерати // По Польщі, Волині, // По Литві, по Молдаванах // І по Україні; // Розбрелися та й забули // Волю рятувати, // Полигалися з жидами, // Та й ну руйнувати. // Руйнували, мордували, // церквами топили... // А тим часом гайдамаки // Ножі освятили. // ...На гвалт України // Орли налетіли; вони рознесуть // Ляхам, жидам кару; // За кров і пожари // пеклом гайдамаки ляхам оддадуть. // ... // Отаке-то було лихо // По всій Україні! // Гірше пекла... А за віщо, // За що люди гинуть? // Того ж батька, такі ж діти – // Жити б та брататься. // Та не вміли, не хотіли, // Треба роз'єднається! // Треба крові... // ... Замучені руки // Розв'язались – і кров за кров, // І муки за муки! // Болить серце як згадаєш: // Старих слов'ян діти // Впились кров'ю. А хто винен? // Ксьондзи, єзуїти».

На західноукраїнських землях (Галичина, Буковина, Закарпаття) соціальний протест проявився у русі опришків, що виник ще у XVI ст. й тривав майже до середини XIX ст. Найбільш відомим ватажком опришків був Олекса Довбуш, який діяв у 1738–1745 рр.

В українській історіографії гайдамацький та опришківський рухи здебільшого трактувалися й трактуються в контексті національно-визвольної парадигми. Свою концепцію пропонує відома дослідниця Наталія Яковенко, яка зауважує, що «у двох прикордоннях Речі Посполитої (київському – на межі з запорозьким степом, і галицькому – у лісах та полонинах Карпат, де сходилися межі Польського королівства, Волощини й Угорщини) набуває величезного розмаху соціальний бандитизм, який тогочасні джерела називають опришківством і гайдамаччиною» (Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 482)

Дослідниця зазначає, що гайдамаків та опришків фольклорна традиція зображала як благородних розбійників, що відбирають несправедливо нажите

добро й роздають його бідним, захищають скривджених та убогих. Насправді тим і другим траплялося «розбивати» не тільки панів, а й свого брата-простолоудина (ясно заможного), однак симпатії до них селянського загалу від цього не меншали.

Опришківство як форма соціального бандитизму протрималася в Карпатах від середини XVI ст. до 1720–1730 рр. (помилково, очевидно до 1820 – 1830-х рр. – О.П.). За три століття воно виробило власні ритуали та символіку, пояснити які можливо тільки в тому разі, коли відмовитися нарешті від погляду на цей феномен як на саму лише кримінальність чи «форму класової боротьби селян західноукраїнських земель проти кріпосництва та гніту поневолювачів».

Щодо феномену гайдамаччини, Н. Яковенко зазначає, що запорозькі ватаги з території Поля, контрольованої Січчю, переходили на Київщину, базуючись, як правило, у Чорному лісі. Звідси обростаючи спільниками-селянами розбійницькі гурти здійснювали рейди на садиби шляхти та євреїв-орендарів, костьоли, містечка, хутори. На відміну від опришківських побратимських гуртів, пов'язаних взаємною клятвою, гайдамаки створювали суто військові ситуаційні загони. На зламі 1765–1766 рр. до гайдамацької проблеми долучився церковний конфлікт: сільські й міські парафії Подніпров'я були унійними, але паралельно існувало кілька православних монастирів. На заклик ігумена одного з цих монастирів – Мотронинського, священники 150 парафій оголосили про своє повернення в православ'я. У відповідь унійна церковна влада розпочала репресії над «новосхизматиками». Крім того репресії та безчинства творила т. зв. Барська конфедерація, яка чинила «по всій Україні різні жорстокості та заворушення, то ж внаслідок таких непристойних учинків дали привід до гайдамацтва...». Свою роль у кривавій стихії 1768 р. відіграли провокаційні дії російської влади, яка за посередництвом православного духівництва умисне підбурила спалах релігійного фанатизму серед українських селян та козаків, підсилений соціальною ненавистю.

Як висновок: «Як опришківство, гайдамацький соціальний бандитизм завжди був полем протистояння польських та єврейських істориків – з одного боку та російських та українських – з другого. ... Не вивчивши гайдамаччину спеціально, не вважаю за можливе пропонувати готові рецепти пошуків порозуміння. Проте вихід усе-таки бачиться в нагадуванні банального постулату: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву. А під таким кутом зору гайдамаччину ще не досліджували» (Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 490).

Семінарське заняття №6. Суспільно-політичний рух й національне відродження в Україні наприкінці XVIII на початку XX ст.

1. Передумови національного відродження: політичне становище та соціально-економічний розвиток України в складі Російської імперії та Австрійської монархії.
2. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху та культури України.
3. Кирило-Мефодіївське товариство в історії суспільно-політичного руху та культури України.
4. Національний рух на східно і західноукраїнських землях в другій половині XIX ст.: громадівство, народництво; москвофільство, народовство.
5. Створення, програмні документи та діяльність українських політичних партій.
6. Україна у Першій світовій війні.

Рекомендована література

- ✓ Алексієвець М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (др. пол. 19 – поч. 20 ст.) / М. Алексієвець, В. Савенко – Тернопіль, 1999. – 188 с.
- ✓ Алексієвець М. Діяльність «Просвіти» у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914) / М. Алексієвець, І. Зуляк – Тернопіль, 1999. – 184 с.
- ✓ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій / упоряд. В. Журавський. – К., 1992. – 96 с.
- ✓ Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914 / Даніель Бовуа; [пер. на укр. З. Борисюк; за ред. Н. Яковенко]. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
- ✓ Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації (статті і матеріали) / Л. Винар. – К., 1995. – 304 с.
- ✓ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
- ✓ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – 632 с.
- ✓ Добржанський О. Національний рух українців Буковини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Добржанський. – Чернівці, 1999.
- ✓ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – 156 с.
- ✓ Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – С. 259–271; 311; 314–323; 324; 340; 342–343; 357–366; 394–400; 428–429; 457–473; 474–475; 477–479; 495–496; 501–502.

- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 225–226.
- ✓ Капеллер А. Росія, як політична імперія: Виникнення, Історія. Розпад / А. Капеллер [перекл. з нім. Х. Назаркевич]. – Л., 2005. XII+360 с.
- ✓ Кирило-Мефодіївське товариство. Документи у 3-х томах. – К., 1990.
- ✓ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
- ✓ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Етап перший 1900–1920 рр. / В. Мороз. – Л.: Ліга-Прес, 2005. – 656 с.
- ✓ Москвофільство: документи і матеріали. – Львів, 2001. – 236 с.
- ✓ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кін. XVIII – 60-і рр. XIX ст.) / І. Орлевич. – Львів, 2000.
- ✓ Патер І. Союз Визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Л., 2000. – 346 с.
- ✓ Подолинський В. Слово перестороги / упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – 120 с.
- ✓ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т.1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень; І. Ф. Курас, Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець [та ін.]. – К.: Генеза, 2002. – 420 с.
- ✓ Полянський О. Курс лекцій з історії України / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 192 с.
- ✓ Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1848–1918 / О. Полянський. – Тернопіль: Джура, 1998. – 52 с.
- ✓ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.
- ✓ «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1989. – 544 с.

- ✓ «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху й культури України. – К.: Наукова думка, 1987. – 340 с.
- ✓ Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – 335с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Стеблій Феодосій. Предтеча «Руської Трійці» / Феодосій Стеблій; ІУ ім. І.Крип'якевича НАН України. – Л., 2003. – 96 с. – (Бібліотека Шашкевичіани, №2(7)).
- ✓ Стеблій Феодосій. Сподвижник Маркіяна Шашкевича: Яків Головацький – діяч українського національного відродження / Феодосій Стеблій; ІУ ім. І.Крип'якевича НАН України. – Л., 2004. – 96 с. – (Бібліотека Шашкевичіани, №3(8)).
- ✓ Сухий О. Галичина: Між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / О. Сухий. – Л., 1997. – 206 с.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. V. Кн. 1. – С. 236–246; 314–315; 424–427; Т. VI. – С. 18–20; 61–71.
- ✓ Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. – К.: Основи, 2008. – Т. V. – С. 160–170; Т. VII. – С. 86–98; 147–172.

Реферати

1. Місце і роль Тараса Шевченка в історії України

Література

- ✓ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с
- ✓ Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні / І. Дзюба. – К., 2006. – 60 с.

2. Український національний рух в час революції 1848 р.

Література

- ✓ Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1848–1918 / О. Полянський. – Тернопіль: Джура, 1998. – 52 с.

3. Товариство «Просвіта» в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст.

Література

- ✓ Алексієвець М. Діяльність «Просвіти» у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914) / М. Алексієвець, І. Зуляк. – Тернопіль, 1999. – 184 с.
- ✓ Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с.

4. Українські Січові Стрільці в національно-визвольному русі періоду Першої світової війни

Література

- ✓ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
- ✓ Ріпецький С. Українське січове стрілецтво / С. Ріпецький. – Л.: НТШ, 1995. – 426 с.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Доведіть або спростуйте тезу про те, що політика Російської імперії щодо України наприкінці XVIII – на початку XX ст. була шовіністично-централізаторською, антиукраїнською.
2. Порівняйте політичне й соціально-економічне становище східно і західноукраїнських земель в складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії.
3. Проаналізуйте основні ідеї програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства – «Книги буття українського народу» («Закон Божий»).

4. Визначте місце і роль Тараса Шевченка в історії України.
5. Проаналізуйте основні ідеї «Русалки Дністрової».
6. Визначте місце і роль «Руської трійці» в історії України.
7. В чому полягали особливості національного руху на східно і західноукраїнських землях в другій половині XIX ст.?
8. Проаналізуйте основні досягнення українського національного руху в час революції 1848 р.
9. З'ясуйте хто такі народники і народовці, громадівці і москвофіли?
10. Проаналізуйте суть аграрної, міської, судової, військової, освітньої реформи в Російській імперії.
11. Складіть історичну довідку про товариство «Просвіта», «Наукове товариство ім. Т. Шевченка».
12. Складіть таблицю «Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.»

Назва партії	Рік створення	Лідери	Мета
--------------	---------------	--------	------

13. В чому полягали особливості становища України під час Першої світової війни?
14. Яку роль в історії України відіграли Українські Січові стрільці?

Документи і матеріали

Із прокламації «Південного товариства» (1825 р.)

...Запитання. Що значить бути вільним і щасливим?

Відповідь. Без волі немає щастя. Святий апостол Павел говорить: ціною крові куплені ви і не будете рабами іншим людям.

Запитання. Чому ж руський народ і руське воїнство нещасні?

Відповідь. Тому, що царі викрали у них волю.

Запитання. Отже, царі діють всупереч волі божій?

Відповідь. Так, звичайно, бог наш сказав: вищий за вас нехай буде вам слуга, — а царі тільки тиранять народ.

Запитання. Чи повинні ми підкорятися царям, коли вони діють всупереч волі божій?

Відповідь. Ні! Христос сказав: не можете ви богові робити (одночасно) і мамоні; від того руський народ і все руське страждають, що підкоряються царям.

Запитання. Що ж святий закон наш велить робити руському народові і воїнству?

Відповідь. Розкаяться в тривалому раболіпстві і, ополчившись проти тиранства та нечестя, поклястися: нехай буде всім єдиний цар на небі і на землі тільки Ісус Христос.

Запитання. Що може утримати нас від виконання святого цього подвигу?

Відповідь. Ніщо! Ті, хто будуть противитися святому подвигу цьому, є зрадники, боговідступники, які продали душі свої нечестю, і горе їм, лицемірам, бо страшна кара божа вразить їх на цьому світі і на тому.

Запитання. Яким же чином ополчитися з усім щирим серцем?

Відповідь. Взяти зброю і йти за тими, хто говорить в ім'я господне, пам'ятаючи слова спасителя нашого: блаженні алчущі і жаждущі правди, бо вони наситяться; і, скинувши неправду і нечестя тиранства, поновити правління, схоже з законом божим.

Запитання. Яке ж правління схоже з законом божим?

Відповідь. Таке, де нема царів. Бог створив усіх нас рівними і, зійшовши на землю, обрав апостолів з простого народу, а не із знатних та царів ...

Уривок з мемуарів І. І. Горбачевського, одного з керівників «Товариства об'єднаних слов'ян», який виклав програму цієї організації

... Товариство мало головною метою звільнення усіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті і возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз.

Предбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління справами Союзу і для зміни, в разі потреби, загальних основних законів, надаючи кожній державі [права] зайнятися внутрішньою будовою і бути незалежною в складанні окремих своїх узаконень.

Переконаність у цих правилах примушувала слов'ян робити такі висновки:

1. Ніякий переворот не може бути успішним без згоди і сприяння цілої нації, тому треба насамперед підготувати народ до нового устрою цивільного існування і потім вже дати йому його.

2. Народ може стати вільним не інакше, як зробившись моральним, освіченим і промисловим. Хоч воєнні революції швидше досягають мети, але наслідки їх небезпечні: вони бувають не колискою, а труною вільності, в ім'я якої вони здійснюються ...

Розпорядження митрополичої консисторії про покарання М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького за видання в Угорщині альманаху, відхиленого раніше цензурою 1837 р., серпня не пізніше 31, Львів.

Виданням в Угорщині руського твору «Русалка Дністрова» теологи Яків Головацький, Маркіян Шашкевич і Іван Вагилевич, а особливо перший з них, допустилися гідного кари вчинку, і це тим більше, що є підстави вважати, що цей твір, з деякими змінами, є той самий, який у 1835 р. під заголовком «Зоря» підготував Шашкевич і який був відхилений цензурою. Однак висока Крайова президія зволила на цей раз відмовитися від застосування проти цих теологів суворих заходів, і їм від її імені виноситься [лише] сувора догана з застереженням, що на випадок повторення проти них буде вжито безоглядних заходів, навіть може наступити їх виключення з духовного стану.

Відібрані у Вагилевича 2 листи професора Погодіна і один лист Шафарика пересилаються в додатку і їх належить йому повернути.

Про це доводиться до відома ректорату на основі високого президіального розпорядження від 29 серпня цього року № 5197–5853, виданого в результаті розгляду його [ректорату] донесень від 15 і 28 червня та 26 липня цього року № 225, 240 і 279, для повідомлення вищеназваним теологам.

Рукопис М. І. Костомарова «Книги буття українського народу» 1845 р.

кінець — 1846 р.

[70.] По многих летах стало в Слов'янщині три неподлеглих царства: Польша, Литва і Московщина.

[71.] Польша було в поляков і кричали поляки: «У нас буде рівність і свобода». Але поробили панство і одурів народ польськ[ий], і народ простий попав у неволю гіршу, як се було на світі, бо пан без жодного закону.

[72.] Московщ[ина] була з москалей: там, на севері, буде велика Річ Посполита Новгород і управлялась свободно, але також не без панства і пропала і запановав над Московщиною цар, а той цар узяв верх, кланяючись і ноги цілючи хану татарському бусурману і с бусурманами закріпив народ москалей.

[73.] І одурів народ московський, і попав у ідолопоклонство, бо цар[я] свого назвав земним бог[ом] і усе, що цар робив, теє уважав за добре, так уж[е] цар Іван у Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу за оди[н] день, а літописці, розказуючи теє, звали його христоролюбивим.

[74.] А в Литві були литв'яки, та ще була й Україна.

[75-76.] І Україна, поєднавшись з Польщею як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське[е] також з другим люд[ом] слов'янського[го] брат[ства]; вони не сотворили, ні царя, ні пана, а сотворили братство — козацтво, куди кожний пристав[ав], був би він пан чи невольник, аби христ[иянин]. Там усі були рівні і старшини вибирались і повинен був слугувати всім і за всіх працювати. І жодної помпи, ні титула не було між козаками.

[78.] І постановило козацтво оборонять віру святую і визволяти ближн[іх] своїх із неволі.

[82.] І коли пани та іезуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу, щоб україн[ці]-христия[ни] повірили, буцім і справді усе так єсть, що папа сказав, тоді на Україні з'явилися братств[а] такі, які були у перш[их] християн, і пан записув[ався] у брат[ство], і мужик і називались братами. Таке братств[о] було і в Луцьку, і в Києві, і потім Львові [?].

[83.] Але панство побачило, що погано йому буде, взяло зараз мучить людей, брат[ів] своїх, нарікл[о] невольниками, не допускало в козацтво, драли пани шкури в людей, варили в котлах дітей і ругались над вірою і продавали жидам на заріз, як скотину, і примучили козаків, поробили коз[аків] кріпаками, так що думали, що воно вже пропало, козацтво.

[86.] Але не скоро так думалось, козацтво піднялось, а за ним весь народ — вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, єсть то вольне, бо всі були вільні і рівні.

[87.] І хотіла Україна тоді знову жити по-братерсь[ки] з Польщею, але Польша жадним побитом не хотіла покинуть своє панство.

[88.] Тоді Україна пристала до Московщини, як країна слов'янська до слов'янської, як один люд слов'янський до друг[ого] слов'янського, так щоб жили укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янсь[кими] людьми.

[89.] Але скор[о] побачил[а] Україн[а], що попалась в неволю вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усервівно, що ідол і мучитель.

[90.] І одбилась Укра[їна] од Москво[щини] і не знала бідна, куди їй схилить голову.

[91.] Бо вона любила і Польщ[у], і Москов[щину], як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі, теж щоб були при Річі Посполиті, а з всі[х] трьо[х] вкупі були б одною.

[92.] Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москал[еві], по праву — ляхові.

[93.] І билась Україна літ п'ятдесят, а єсть се святішая і славнішая борба за свободу. яка коли-небудь була на світі, а розділ України єсть саме негодне діло, яке колись було на світі.

[97.] І так пропала Україна, але так здається.

[98.] Вона не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужи[й], і хоч би і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з укра[їнського] роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справж[ній] українець, не любить ні цар[я], ні пана і зна[є] одного бога. Так і перше було, так і тепер.

[99.] І Слов'янщина хоч і терпіла і терп[ить] невол[ю] от царя і панства, однак і цар, і пани у них не слов'янські, а німецьк[і], або татарські, бо од чужих забігли, щоб розво[дити] панство, а правд[иві] слов'яни не жаліють ні царя, н[і] пана, приз[нають] одно[го] бога.

Тим не пропали слов'яни, не пропала і Укра[їна].

[100.] Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже прихо[дить] голос і пробудить.

[108.] І в трет[ій] раз во[на] скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщ[ину], і почують крик її.

[109.] І встане Україна, і буде підлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським.

І тоді звершиться та й писаніє: Камень его же не брего[ша] зиждуш[іи], то і бисть во главу угла».

Запис рішення у справі Т.Г. Шевченка, зроблений III відділенням (1847 р., травня 30)

Художник С.-Петербуржской академии художеств Тарас Шевченко. Этот художник, вместо того, чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольницы казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает молодость и людей со слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства.

Судя по этому чрезмерному уважению, которые питали и лично к Шевченко, и к его стихотворениям все украино-славянисты, сначала казалось, что он мог быть если не действующим лицом между ними, то орудием, которым они хотели воспользоваться в своих замыслах; но, с одной стороны, эти замыслы были не столь важны, как представлялось при первом взгляде, а с другой — и Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения еще с 1837 г., когда славянские идеи не занимали киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украино-славянскому обществу и действовал отдельно,

увлекаясь собственною испорченностью. Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости, выходящих из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников.

По высочайше утвержденному решению поставлено: Шевченко определить рядовым в Отдельный оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений.

Шевченко передан военному министру 30 мая 1847.

Із циркуляру міністра внутрішніх справ П. Валусьва про заборону української мови (18 липня 1862 р.)

...Ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальнооруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них українська мова.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства, пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити. ...

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 211–212.*

Із царського указу про заборону друкувати і ввозити з-за кордону книги українською мовою (1876 р.)

Госуд. імп. в 18/30 день минулого травня височайше наказав:

1) Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головн. упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн. управл.

3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

4) Припинити видання газети «Киевский Телеграф». Про цю височайшу волю пропонує Головн. упр. до належного виконання.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 212–213.*

З програми Русько-української радикальної партії (поч. XX ст.)

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народа і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовська і москальофільська, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н.ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою Русько-українська радикальна партія з ось такою програмою:

А. Програма максімальна

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без ріжницьи пола, як найповнійшого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки й їх дотикають; уділення кождому народови можности як найповнійшого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 217.*

Микола Міхновський. Самостійна Україна (березень 1900 року)

...Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплеменного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальности можливий тільки в державі, для якої плеканне індивідуальности єсть метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері межинаціональних відносин.

...Коли доводиться нам іти на свої збори під допитливими поглядами цілої фаланги правительственних шпіонів, коли Українцєві не вільно признаватись до своєї національности, і коли любити вітчину рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речи виникає повне обурення питанне, яким правом російське царське правительство поводитьсь з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубольців своєї країни, видано закон з 17 мая 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно Росиян (Москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітий готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, штуку, літературу, промисловість і т. д. І нарешті найголовнійше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?

... Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації. Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?». Се не є самі слова: зміст їм відповідає.

Коли в українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні! Висмоктує остатні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погорджуються невимовне, а небезпечні з них засилаються на Сібір. Законами російської імперії зневажається право совісти, погорджується право свободи особистої, ганьбється навіть недоторканість тіла.

...Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові і доки хоч на одним клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружя, доти всі покоління українців йтимуть на війну.

...Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи. Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або ввremo... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України!

...Усіх, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога - це доля борців за народню справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

Подано за виданням: *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. – К., 2001. – Т. VI. – С. 61–73.

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Які проблеми порушуються у програмних документах декабристів? Чи висвітлено в них національне питання?
- ✓ На основі документу митрополичої консисторії та інших відомих вам джерел зробіть висновок: за що були покарані М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький?

- ✓ Які основні ідеї «Книги буття українського народу»?
- ✓ На основі рішення III відділення зробіть висновок: чого найбільше боялися царські власті у творчості Тараса Шевченка?
- ✓ Чому царизм своїми указами забороняв українську мову? Яку загрозу становила вона для Російської імперії?
- ✓ Яка спільна ідея програми Русько-української радикальної партії та «Самостійної України» М. Міхновського?

Методичні рекомендації

1. Передумови національного відродження: політичне становище та соціально-економічний розвиток України в складі Російської імперії та Австрійської монархії

Наприкінці XVIII ст. Україна знову стала об'єктом експансіоністської політики іноземних держав, цього разу Російської імперії Романових та Австрійської монархії Габсбургів. У результаті відбувся черговий, третій, перерозподіл українських земель, унаслідок чого Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя та Південь України разом із Кримом загарбала Російська імперія. Українські землі у її складі становили близько 80–85 % усіх етнічних українських територій. Решту – 15–20 %, тобто Галичину, Буковину і Закарпаття – захопила Австрійська монархія. З ліквідацією Гетьманщини (1764 р.) та Запорізької Січі (1775 р.) – останніх bastionів української державності для України настав період повної бездержавності, який тривав 142 роки, до проголошення Української Народної Республіки.

Входження України до складу двох імперій визначило загальні закономірності політичного становища східно й західноукраїнських земель. На обох частинах України Росія та Австрія проводили колоніальну політику, використовуючи давній імперський принцип – *«поділяй і володій»*. Обидві імперії були багатонаціональними, але австрійці ніколи не посідали таких

домінуючих позицій в Австрійській монархії, як росіяни у своїй імперії. Причому в усіх сферах суспільного життя: політичних структурах, економіці, культурі, релігії. Звідси впливали специфічні особливості політичного становища східно й західноукраїнських земель. Більше того, маємо підстави стверджувати про специфіку політичного розвитку кожного з регіонів навіть у рамках однієї імперії. Тобто з одного боку, йдеться про певну відмінність двох суспільно-політичних систем – російської та австрійської. А з другого – про різницю в історичному державному досвіді та історичних традиціях населення різних регіонів України.

Російська імперія поділила окуповані українські землі на 9 губерній, по три у кожному регіоні: на Лівобережжі – Чернігівська, Харківська, Полтавська; Правобережжі – Київська, Подільська, Волинська; Півдні – Катеринославська, Херсонська, Таврійська. Розкриваючи питання колоніальної політики російського царату щодо України, можна дійти висновку, що її суть зводилася до обмеження українських прав та вольностей, посилення тенденцій централізації, уніфікації, русифікації, цілеспрямованого розколу українського суспільства – з одного боку, заохоченням чвар між старшиною і гетьманом, а з другого, підбурюванням селян проти старшини, хижацькою експлуатацією людських і матеріальних ресурсів України.

В той же час у найбільш критичні періоди української історії, коли на карту було поставлено саме існування народу, як самодостатньої, окремішньої етнічної одиниці, в українському суспільстві відбувалася мобілізація сил, що не давали народові остаточно зникнути, асимілюватись, розчинитись в чужонаціональній стихії.

«...Приблизно в одному часі, – пише В. Шевчук, на Україні з'являються два епохальні твори, які для самооздоровлення нації мали виняткову вагу: «Енеїда» Івана Котляревського, яка розбудила українців емоційно... та «Історія Русів», яка дала підстави до національного пробудження в освічених сферах

суспільства» (*Див.: Історія Русів. – К., 1991. – С. 5*). Фактично «Історія Русів» стала першою політичною історією України. Саме історична наука стала важливим фактором формування й поширення національної самосвідомості. Власне наприкінці XVIII ст. з'являються дослідники з високою, часто європейською освітою, які у своїх дослідженнях не просто висвітлювали ті чи інші факти історичного минулого України, а й єднали людей відчуттям спільності їхньої історичної долі, викликали любов до своєї Батьківщини, до її славної та трагічної історії. Помітне місце серед цих дослідників займали О. Шафонський, О. Рігельман, Я. Маркович, П. Симоновський, М. Маркевич та ін.

Важливу роль у створенні передумов для національного відродження відіграли наукові центри українознавства: Харківський колегіум та Харківський університет, Ніжинський ліцей, Одеське товариство історії та старожитностей, Київський університет, Київська археографічна комісія. Як підкреслював дослідник І. Борщак: «... керівники українського руху XIX ст. майже всі були людьми, яких поважали в Європі, насамперед за їх моральний рівень, за добропорядне життя, здібності, знання, таланти. ... Національний рух є насамперед апостольство..., ідеї здебільшого є такими, як і люди. Які їх пропагують; вони заслуговують стільки ж уваги, скільки й самі ці люди».

Німецький мандрівник Й. Г. Коль у 1814 р. відзначав: «Українці дуже погані російські патріоти. Властива росіянам любов і обожнювання царя є для українців цілковито чужі і незрозумілі. Українці служать царю, бо інакше не можуть, але його владу вважають чужою і накиненою... Коли ви не хочете образити українця, то не смієте говорити йому про завоювання України Московщиною, бо українець свідомий того, що його батьківщина заключала союз з Московщиною, яка зі свого боку обманула Україну».

Слід також зазначити, що кінець XVIII ст. позначився новими процесами в соціально економічному розвитку України. В надрах т.зв. феодальної суспільно-економічної формації виростав капіталістичний уклад. Елементи

нових буржуазних відносин проявлялися в дальшому розвитку поміщицького й селянського господарства, ремесел, промислів, мануфактур, торгівлі. Але на шляху прогресу існувало чимало істотних перешкод, найголовнішою з яких було панування феодально-кріпосницької системи. В умовах розвитку великого феодального землеволодіння різко погіршилося становище безпосередніх виробників. Спостерігалось збільшення числа днів панщини, зростання тягара феодальних повинностей. Як зазначають дослідники, в цілому українські землі як у Російській імперії, так і в Австрійській монархії були здебільшого відсталими аграрними регіонами. Традиційна сільськогосподарська орієнтація перетворювала їх на економічно відсталі провінції не лише обох імперій, а й усієї Європи.

Нові перспективи соціально-економічного розвитку відкрилися під час революційних подій 1848 р. на західноукраїнських землях, де було скасовано кріпосне право та панщину, а також результаті реформ 60–70-х років на східноукраїнських землях (аграрної (1861), земської (1864), судової (1864), військової (1864–1883), фінансової (1860–1864), освітньої (1864), міської (1870)). Внаслідок цих реформ, особливо на Наддніпрянщині, відбулися докорінні зміни в розподілі земельної власності, товарно-грошові відносини ставали домінуючими у господарствах поміщиків та заможних селян чіткіше виявилася економічна спеціалізація окремих регіонів України, застосовувалися різні методи використання землі, підвищилася врожайність сільськогосподарських культур і т. д.

Наприкінці XIX на початку XX ст. Україна перетворювалася на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції не лише в Російській імперії, а й на світовому ринку. Так, частка експорту української пшениці становила 90% обсягу експорту цієї культури всієї імперії. До того ж, в Україні збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% – пшениці та 10% кукурудзи. У 1906 р. Донбас давав 73% усього видобутку кам'яного вугілля, а в 1913 – 78%.

Цього ж року Україна виробляла: 81% – цукру, 72,34% – залізної руди, 69% – чавуну, 63% – соди, 58% – сталі, 57% – прокату, 50% – сільськогосподарських машин, 50% – тютюну, 40% – паровозів.

В той же час, розвиток промисловості України в системі економіки Російської імперії мав ряд недоліків, зокрема: територіальна диспропорційність промислового розвитку різних регіонів України, гіпертрофована увага важкій індустрії, гальмування частини галузей легкої промисловості, розвиток насамперед видобувної промисловості й відсутність замкнених технологічних циклів. Достатньо сказати, що лише 15% українських промислових підприємств виробляли готову продукцію. До речі, ці тенденції економічного розвитку України збереглися і в т. зв. радянські часи.

Розгортання буржуазних реформ і завершення промислового перевороту, що відбувалося в другій половині XIX ст. суттєво змінили соціальну і національну структуру українського суспільства. Поряд з традиційними станами феодального суспільства – селянами і поміщиками (землевласниками), виникають нові – пролетаріат і буржуазія. Як зазначає О. Бойко, робітничий клас України формувався як складова частина загальноросійського пролетаріату. Порівняно із західноєвропейським він сформувався пізно й відповідно із запізненням вийшов на політичну арену. Його характеризували важке економічне становище, політичне безправ'я, багатонаціональний склад, значний відсоток молоді. У своїй сукупності ці особливості визначили політичне обличчя та специфіку психологічного складу вітчизняного пролетаріату, стимулювали розвиток революційності та радикалізму. Додамо – це визначило також його слабкий зв'язок з національним рухом. Суттєво відрізнялась від західної буржуазія України. Вона була тісно пов'язана з поміщицьким землеволодінням, консервативною і вірнопідданою царизму, ще більше, ніж робітництво – багатонаціональною. Крім української (Терещенки,

Харитоненки, Яхненки, Семиренки, Алчевські), вагоме місце серед буржуазії займали й росіяни, євреї, французи, англійці, бельгійці, німці.

У другій половині XIX ст. формується інтелігенція України, специфічна верства, яка займалася розумовою працею. Відповідно до перепису 1897 р. до цієї верстви в Україні належало 4,1% населення. Але більшість інтелігенції була неукраїнського походження: лише 16% юристів, 25% вчителів і тільки 10% письменників були українцями. Українська нація формувалася й розвивалася переважно як селянська. За даними перепису 1897 р. 74% населення України становили селяни. Найбільшою була їх частка на Лівобережжі (80,9%), Правобережжі (76,9%) і лише на Півдні України (56%). У містах проживало тільки 16% українського населення. Наприкінці XIX ст. частка українців на їх рідній землі зменшилася з $\approx 90\%$ до 80%. В той же час збільшилася частка росіян – 12%; поляки в Україні наприкінці XIX ст. склали 2,8% (на Правобережжі – 6%); євреї становили 8% усього населення (33% міського), а на Правобережжі – відповідно 12,5% і 80% – (смуга осілості). Німці – 1 млн.; татари, румуни, молдавани по 0,5 млн.; болгари – 200 тис.; греки – 140 тис.; вірмени – 50 тис.; чехи – 38 тис.; словаки – 13 тис. (Див.: Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. К., 2001. – С. 48–49). За національним походженням робітничий клас: серед шахтарів – росіяни – 70%, металістів – 69%, на залізничному транспорті – 48,8%. Як зазначають автори підручника «Новітня історія України (1900–2000). – К., 2000»: «У цілому серед робітничого класу українці становили близько 70%. Національний склад робітництва України суттєво впливав на розвиток боротьби за незалежність України на наступних етапах. У східних і південних регіонах, де в містах переважав російськомовний елемент, серед робітництва панували промосковські настрої». Я. Грицак в посібнику «Нарис Історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.» зазначає: «Індустріалізація й урбанізація дуже слабо зачепили українців, які у своїй більшості залишалися

селянською нацією. ... Українські селяни не поспішали шукати роботи на промислових підприємствах. Виняток становили цукроварні на Правобережжі, куди селяни наймалися сезонно. Але здебільшого вони воліли застосовувати свої сили у сільському господарстві, аніж йти на великі заводи чи найматися на шахти. На час скасування кріпацтва південні чорноморські степи були вже заселені, тому вільної землі в Україні практично не лишилося. Отож українське селянство мігрувало на Схід, на неосвоєні землі Північного Кавказу, Казахстану, Середньої Азії, Сибіру, аж до басейну р. Амур.

... Еміграція разом з русифікацією стали головним чинником зменшення частки українців серед населення дев'яти українських губерній ... до 81,1% у 1897 р.». (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 60–61).

У той час, коли в останній третині XVIII ст. Правобережжя і Південь України розділили долю Лівобережжя, тобто були насильницьки приєднані до Російської імперії, західноукраїнські землі – Галичину, Буковину і Закарпаття – загарбала Австрійська монархія. Українці у її складі займали шосте місце за чисельністю. Австрійська монархія наприкінці XVIII ст. складалася з 10 великих народів і низки менших етнічних груп, тому історик О. Субтельний влучно зауважив: «Оскільки жодна нація чи народність не мала в імперії абсолютної більшості, то й жодна національна культура не була визначальною до такої міри, як російська культура в царській імперії ... Вражаючою особливістю цієї імперії залишалася її етнічна різноманітність» (Докл. див.: Субтельний О. Україна: історія. – С. 268.). Будучи монархією багатонаціональною, Австрія теж проводила класичну імперську політику – «розділяй і володій», але в цій політиці мали місце специфічні особливості, які проявлялися передусім у тому, що порівняно із польською окупацією, за австрійського панування життя західних українців стало більш регламентованим.

Політичне й соціально-економічне становище західноукраїнських земель значною мірою визначалося реформаційною діяльністю австрійських імператорів Марії-Терезії та Йосифа II. Їх політика мала на меті покращити матеріальне становище жителів монархії, урівняти їх вправах, щоб зробити їх лояльними громадянами та надійними платниками податків. Ці реформи охопили три сфери суспільного життя: сільське господарство, церкву та освіту й спричинилися до створення сприятливих передумов для національного Відродження, провідну роль в якому у той період відіграло греко-католицьке духовенство.

Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. попри несприятливі обставини, насамперед через поділ України кордонами чужих держав, на Наддніпрянщині та Наддністрянщині розпочалися процеси, які сприяли зростанню національної свідомості, активізації національного руху, що проявилось зокрема у виникненні Руської трійці та Кирило-Мефодіївського братства.

Отже, криза феодально-кріпосницької системи в Україні, одним з проявів якої був могутній селянський рух, активізація національного руху, який поступово від культурно-просвітніх форм переходив у стадію політизації, поширення ідей Просвітництва і Романтизму, участь українців у чужонаціональних таємних організаціях зумовили значне піднесення суспільної думки та суспільно-політичного руху. Має рацію історик Я. Грицак, який наголошує, що центральною темою новітньої української історії є формування модерної української нації (*Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 10*).

Тоді, коли поляки боролися за відновлення великої Речі Посполитої, а росіяни розв'язували проблеми соціального реформування та національної уніфікації населення імперії, українці, не маючи власної державності, ні нової політичної еліти у формі аристократії, змушені були вирішувати завдання збереження національної ідентичності. Значну роль у цьому відіграли

суспільно-політична діяльність, теоретична спадщина та творчість членів «Руської трійці» та «Кирило-Мефодіївського братства».

2. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху й культури України

Національний рух на західноукраїнських землях до революції 1848 р. найповніше і найяскравіше виявився в діяльності громадсько-культурного угруповання «Руська трійця». Її виникнення було результатом тривалих і складних процесів розвитку суспільно-політичного руху, починаючи з кінця XVIII ст. Окуповані польськими, угорськими та румунськими поневолювачами, втративши національну державність, відірвані протягом століть від основного етнічного материка, західноукраїнські землі перебували в особливо важкому політичному, соціально-економічному і духовно-культурному становищі. Тому національне Відродження мало тут свої специфічні особливості, відбувалося із певним хронологічним запізненням і протікало не в таких яскраво виражених формах, як на східноукраїнських землях. Та, незважаючи на це, на початку 30-х рр. на західноукраїнських землях теж відбувався процес демократизації громадсько-культурного життя, перехід від доби Просвітництва до Романтизму. Романтизм, із його орієнтацією на націю, поступово перетворився на провідний напрям духовного життя суспільства. Як зазначає відомий дослідник національного відродження на західноукраїнських землях Ф. Стеблій, «...утверджуючись на національній основі, культура епохи романтизму вступала в тісні контакти із культурами інших слов'янських народів і брала на своє озброєння ідею слов'янської взаємності і співробітництва» (Див.: «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987. – С. 33–34). Значний вплив на Галичину мала багатогранна діяльність видатних представників слов'янського національного Відродження – В. Ганки, П. Шафарика, Я. Коллара, В. Караджича, а також творчість польських поетів-романтиків т. зв. «української школи» – С. Гоцинського, Б. Залеського, Т.

Падури та ін., фольклористично-публіцистична діяльність Зоріяна Доленги-Ходаковського, Вацлава Залеського, Жеготи Паулі. Особливою популярністю на західноукраїнських землях користувалися твори Т. Шевченка, збірки М. Максимовича, О. Бодянського, І. Срезневського, М. Костомарова, Л. Боровиковського, А. Метлинського та інших.

Центрами національного руху на західноукраїнських землях були: наприкінці XVIII ст. – Львів, на початку XIX ст. – Перемишль і з кінця 20-х – початку 30-х років XIX ст. – знову Львів. І цього разу національне відродження пов'язане з виникненням та діяльністю знаменитої «Руської трійці» – Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького та їхніх побратимів. Як пише дослідник «Руської трійці» Осип Петраш: «...їх було троє. Один з них — енергійний, наполегливий, сміливий, готовий на самопожертву, на подвиг ... Це — Маркіян Шашкевич. Другий — людина палкої вдачі, з широким польотом фантазії. Прагнув рішучих дій. Це — Іван Вагилевич. Третій — ініціативний, діловий, працелюбний. Водночас — поміркований і обачний ... Це Яків Головацький» (*Див.*: Петраш О. «Руська трійця». – К.: Дніпро, 1986. – С. 3).

Навчаючись у духовній семінарії у Львові, як згадував Я. Головацький, вони часто зустрічалися, дискутували, критикували, розмовляли про літературу, народність, історію, політику. У процесі самоосвіти зросли духовні запити юнаків, розширювалося коло опрацьованих ними історичних джерел та літератури. Щоденник читального залу бібліотеки Інституту Оссолінських за 30-ті роки засвідчує опрацювання М. Шашкевичем, І. Вагилевичем та Я. Головацьким значної кількості праць із широкого діапазону гуманітарних дисциплін.

Особливу увагу «Руська трійця» приділяла вивченню джерел з історії України: «Повісті временних літ», «Львівського літопису», «Слова о полку Ігоревім», «Історії малої Росії» Д. Бантиш-Каменського, праць Д. Зубрицького, Я. Длугоша, М. Стрийковського, М. Карамзіна. Особливий інтерес і захоплення

викликають у них твори нової української літератури – І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка (Див.: «Русалка Дністрова» Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 18–51).

Завдяки такій багатогранній, інтенсивній праці вони оволоділи величезним матеріалом гуманітарного профілю, глибоко пізнали українську історію і культуру, а також слов'янського світу, зацікавилися актуальними проблемами суспільно-політичного і духовного життя. Це дало їм змогу подивитися на власну історію в контексті загальноєвропейського і світового історичного процесу. Учасники «Руської трійці» уважно стежили за сучасними їм суспільно-політичними рухами й, узявши до уваги найбільш поширені й актуальні на той час ідеї Просвітництва і Романтизму, створили на їхній основі світ власних ідейно-естетичних цінностей і започаткували новий етап у розвитку суспільно-політичного руху, в т. ч. національного й культурного.

Історія створення і особливо видання альманаху «Русалка Дністрова» є яскравим свідченням, в яких нестерпно важких умовах відбувалося національне Відродження на західноукраїнських землях. Інтенсивне опрацювання «Руською трійцею» величезного масиву документальних джерел, різноманітної літератури гуманітарного змісту, їх осмислення, обговорення, мандрівки рідним краєм, непересічний талант дослідників і письменників неминуче мав реалізуватися у власних працях та творах. Тому поява рукописної поетичної збірки «Син Русі» (1833 р.) була закономірним результатом попередньої багатогранної праці її авторів. Поетичні рядки М. Шашкевича «Разом к світлу, други жваві» стали девізом діяльності «Руської трійці» протягом десятирічного періоду її існування. Ця діяльність проявилася в збирацькій, дослідницькій, літературній, видавничій та публіцистичній сферах. Рукописна, не призначена до друку, збірка «Син Русі» стала першим виявом, свідченням громадсько-культурної

діяльності гуртка, що сформувався навколо М. Шашкевича.

У 1834 р. «Руська трійця» підготувала до друку збірку «Зоря». До збірки, яку відкривав портрет Б. Хмельницького, увійшли вірші М. Шашкевича, серед яких твори на історичну тематику: «Болеслав Кривоустий під Галичем», «О, Наливайку», життєпис Б. Хмельницького, написаний М. Шашкевичем, його вірш «Хмельницького обступлення Львова», оповідання «Олена» – про опришків; поезії І. Вагилевича і Я. Головацького, цикли народних пісень тощо. За своїм змістом збірка практично засуджувала режим шляхетської сваволі та іноземне поневолення, схвалювала боротьбу українського народу за національну і соціальну свободу, возвеличувала національних героїв – Б. Хмельницького, С. Наливайка та ін.

Після заборони «Зорі», «Руська трійця» вирішила обійти львівську цензуру і видати свій альманах в Угорщині, де цензура була менш суворою. Я. Головацький мав приятельські зв'язки з багатьма слов'янськими діячами. Цього разу альманах було вирішено назвати «Русалка Дністрова», що мало символізувати Наддністрянщину, Галицьку Русь – складову частину всієї Русі-України. Саме так, до речі, зрозумів цю назву угорський цензор, який розшифрував її у перекладі на латинську як «Русинка з-над Дністра». До збірки було включено матеріали із забороненої «Зорі», крім найбільш політично загострених, а також деякі нові. Епіграфом до книги стали слова Я. Коллара: «Не тоді, коли очі сумні, а коли руки діяльні, розцвітає надія».

«Русалка Дністрова» вийшла наприкінці 1836 р., хоч на титулі стоїть 1837 р., у Будимі (Будапешті) накладом 1000 примірників. Як зазначає Ф. Стеблій: «...так, у Галичині вперше з'явилась народна книга, ластівка нової демократичної культури на західноукраїнських землях. Своєю живою народною мовою, фонетичним правописом, усім своїм змістом «Русалка Дністрова» була виявом протесту проти феодальної та клерикальної реакції, проти реакційної політики денационалізації і штучного розчленування українського народу. Це

був сміливий виступ на захист права народу на свою мову і культуру, заклик до згуртування патріотичних сил для праці на благо народу, для розвитку національної культури на демократичних засадах. І. Франко, відзначаючи ідейну спрямованість «Русалки Дністрової»..., справедливо зауважив, що ця невеличка книжечка «була свого часу явищем наскрізь революційним» (*Див.*: «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. – С. 118). Вихід «Русалки Дністрової» з радістю зустріла передова громадськість України та інших слов'янських країн.

Отже, для цих молодих людей, які в умовах поневолення відважилися висловити свої національні переконання, за що були поставлені під нагляд поліції і занесені у т. зв. «чорні списки» політично неблагонадійних, розпочалися довгі роки поневірян. У нестерпних умовах постійної матеріальної скрути і поліцейських переслідувань, розкидані життям у різні боки, вони прагнули підтримувати між собою творчі зв'язки та продовжували свою літературну, наукову і публіцистичну діяльність. Але після смерті М. Шашкевича у 1843 р., шляхи І. Вагилевича та Я. Головацького розійшлися – одного в польський, іншого – російський бік.

Визначаючи місце і роль «Руської трійці» в історії України, звернімося до слів нашого видатного земляка Богдана Лепкого про Маркіяна Шашкевича: «Він перший вивів нас, галичан, із зачарованого кола поза галицькі рогатки на широкий шлях українства... Для Галицької України зробив те, що роблять генії для свого народу – вказав нам шлях поступу». Справді-бо, здавалося, що віками зневажані і гноблені, відірвані від материнського лона галичани не швидко зможуть заявити про свою людську гідність, свою національну належність. У такі критичні моменти вкрай необхідна поява тих, які на крутих, переломних етапах історії, коли на карту поставлено саме існування народу, своєю творчістю, громадянською позицією не лише утверджують його буття та глибокі історичні традиції, а й дають йому надію на майбутнє, вказують шляхи

у прийдешність, накреслюють історичну перспективу. Такими будителями національного духу були Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, відомі в історії як «Руська трійця».

Коли поглянути лише на основні напрями діяльності «Руської трійці», то варто підкреслити, що це явище не лише західноукраїнського масштабу, її слід розглянути в загальноукраїнському, навіть всеслов'янському контексті. Внесок «Руської трійці» в духовну скарбницю українського народу надзвичайно вагомий і багатогранний. Крім започаткування нової демократичної літератури, на західноукраїнських землях М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький залишили пам'ятний слід на ниві етнографії та фольклористики, історіографії та археографії, мовознавства та педагогіки, перекладацтва та публіцистики. Її члени брали активну участь у таємних організаціях початку 30-х років, пропагували демократичні, національні ідеї. Публікацією історіографічних джерел, зразків пісенної творчості та народного епосу – від «Історії Русів» і козацьких літописів до творів Шевченка, інших романтиків, історіософських роздумів Шашкевича – бачимо цей почин українців. Власне фольклорними творами розкривалася глибока духовність народу; історичними джерелами обґрунтовувалась його самобутність; літературною творчістю засвідчувався національний талант; широкі можливості української мови реалізовувались у літературі та науці. Політичне й культурне становище, у якому опинилася Україна, покраяна кордонами між чужинськими державами, спонукала «Руську трійцю» до роздумів над історією краю, долею народу, явищами духовності, над зв'язком людини із суспільством, національного і загальнолюдського. Так у суспільній свідомості визрівали ідеї нового світосприйняття, народна свідомість робилася чинником національного самопізнання, формувалася ідея нації, національний характер. Власне в цьому місці і роль «Руської трійці» в нашій історії.

3. «Кирило-Мефодіївське товариство» в історії суспільно-політичного руху й культури України

«Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія», «Кирило-Мефодіївське братство», «Україно-слов'янське товариство», «Кирило-Мефодіївське товариство» –такі назви отримала перша українська таємна організація, що виникла на переломі (грудень–січень) 1845–1846 рр.

Аналізуючи передумови виникнення Кирило-Мефодіївського товариства, мусимо врахувати той факт, що політичне становище українців у першій половині XIX ст. було одним з найскладніших в Європі. Рівень їхньої дезінтегрованості, порівняно з іншими народами, був найбільшим, найтривалішим і це справляло особливо негативний вплив на національну свідомість народу, формування національної еліти, консолідацію української нації, формування її всебічної соціальної структури. В умовах централізаторської антиукраїнської політики Російської імперії питання українського національного відродження, формування української національної ідеї, створення національної політичної організації стає найголовнішим для подальшого існування українців як окремої етнічної спільноти, що має сконсолідуватися в єдину націю на всій етнічній території. Безперечно, що в цих умовах на український національний рух впливали російський і польський національні рухи, зокрема декабристський та визвольна боротьба польської шляхти. Але фактичні шовіністичні позиції їх учасників ставали за окремими винятками, відштовхуючим фактором для масової участі у них українців. Навіть відоме гасло польської шляхти: «За нашу і вашу свободу!» не привернуло увагу українців.

Водночас серед українців визрівало невдоволення тим, що загарбники (російські, польські, австрійські, угорські та інші) почувалися повновладними господарями в Україні. Саме їм належала більшість землі і маєтків, промислових підприємств, вони займали провідні місця в органах державного

управління. Як зазначає відомий дослідник В. Сарбей, на 1832 р. співвідношення власників заводів і фабрик за національністю було таким: росіян – 44,6%, українців – 28,7%, євреїв – 17,4%, інших – 9,3%. Російський капітал переважав і в торгівлі – 52,6% становили російські купці і лише 22,2% – українські. Такі реалії політичного й соціально-економічного становища ображали почуття національної гідності українців й породжували, подекуди, ксенофобські настрої.

Отож, на середину 40-х років XIX ст. в Україні склалися об'єктивні та суб'єктивні передумови для виникнення першої нелегальної політичної організації, що стало кульмінацією національного Відродження, яке розпочалося в Україні ще наприкінці XVIII ст. Тобто йдеться про політичні передумови, які полягали, з одного боку, в шовіністично-централізаторській політиці Російської імперії та відповідній реакції національно свідомої частини українського суспільства, яка, пройшовши добру школу російських та й частково польських нелегальних організацій, у 40-х рр. XIX ст. дозріла до створення своєї національної політичної нелегальної структури. З другого боку, існували також соціально-економічні передумови, насамперед наявність кріпосного права та панщини, необхідність ліквідації яких теж добре усвідомлювали учасники національного руху. По-третє, збереження національної ідентичності, національної культури, духовності теж було важливим завданням, яке ставили перед собою учасники національного руху. Все це відбувалося в контексті європейських політичних процесів того часу, зокрема розвитку політичної, філософської думки, створення моделей таємних організацій, що боролися за національне й соціальне визволення.

Таким чином у грудні 1845 р. – січні 1846 р. у Києві сформувалася нова організація – Кирило-Мефодіївське товариство – перша політична нелегальна українська організація, яка відіграла важливу роль у політизації українського національного руху, його організаційному становленні, виробленні перших

національних організаційних статутних та програмних документів, розгортанні практичної діяльності. Надзвичайно важливим було те, що в процесі утворення Кирило-Мефодіївського товариства відбулася демократизація складу учасників національно-визвольного руху, тобто розширилася його соціальна база. В університетах Києва та Харкова навколо передової професури гуртувалися прогресивно настроєні представники інтелігенції: університетські викладачі, студенти, вчителі - вихідці з різних соціальних верств.

Організаторами Кирило-Мефодіївського товариства були: професор історії Київського університету Микола Костомаров (1817–1885), службовець канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернаторства Микола Гулак (1817–1899), учитель Полтавського кадетського корпусу Василь Білозерський (1825–1899). Це, так-би мовити, були фундатори товариства. Незабаром до нього увійшли: письменник, учений і педагог Пантелеймон Куліш (1819–1897), Тарас Шевченко (1814–1861), полтавський поміщик, педагог і журналіст Микола Савич (1808–1892), історик і педагог Олександр Тулуб (1824–1872), педагог Дмитро Пильчиков (1821–1893), студенти Київського університету – етнограф-фольклорист Панас Маркович (1822–1867), поет-перекладач Олександр Навроцький (1823–1892), громадсько-культурний діяч, педагог Іван Посяда (1823–1894), поет і публіцист, учений Георгій Андрузький (1827– р. с. невід.).

Отже, основу, своєрідне ядро, товариства склали ці 12 осіб, хоча дослідники зауважують, що прихильниками його ідей, які підтримували доволі тісні зв'язки із «братчиками», було близько сотні людей. Щодо засновників товариства, то більшість із них увійшли в історію та культуру України (і не тільки) як зірки першої величини. І тут насамперед слід назвати імена Тараса Шевченка, Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша. Але й інші «братчики» – це далеко не пересічні особистості. Наприклад, М. Савич, який вищу освіту здобув у Парижі, де й сформувався як непохитний прихильник ідей

Великої Французької революції; Г. Андрузький – автор правознавчого трактату «Ідеали держави»; П. Маркович – фольклорист і етнограф, чоловік письменниці Марко Вовчок; М. Гулак – випускник юридичного факультету Дерптського (Тартуського) університету, відомий своїми працями з історії, філології, математики, юриспруденції.

Кирило-Мефодіївське товариство було назване на честь відомих слов'янських просвітителів, православних святих Кирила і Мефодія. Члени товариства мали своїми знаками персні з викарбуваними іменами цих святих та відповідною іконкою.

Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства викладена в таких документах: «Книга буття українського народу» (інша назва – «Закон Божий»), «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», у відозвах «До братів велико росіян і поляків», у поясненнях В. Білозерського до Статуту Кирило-Мефодіївського братства та інших матеріалах. Головними ідеями програмних документів товариства були: скасування кріпацтва і станів, визволення слов'янських народів, створення федерації «Союз слов'янських республік». Усім народам гарантувалося право національної самостійності, вільного розвитку своєї мови, культури, виходу із федерації. Верховним органом Союзу мав стати Слов'янський собор, до складу якого увійшли б представники кожної країни.

Найдокладніше програму Кирило-Мефодіївського товариства викладено в історико-публіцистичному творі «Книга буття українського народу» («Закон Божий»). Його автором вважається М. Костомаров. За формою «Книга буття» – це 109 положень релігійно-повчального та історико-публіцистичного змісту. Провідною в трактаті є ідея про те, що кожен народ має свою місію в історії, дану йому Богом. Шлях реалізації цієї місії – виконати певні функції «Світового духу». Неабиякого значення у творі надається переконливості та вагомості історичних аргументів, обґрунтовується християнсько-романтичне виникнення

України.

Кирило-мефодіївці, у т. ч. М. Костомаров, були переконані, що саме українському народові – демократичному за своєю природою, органічно несприятливому до будь-якої неволі і рабства – випала історична місія бути ініціатором боротьби за національне і соціальне визволення слов'янських народів. «І пропала Україна. Але так здається. Не пропала вона...Лежить у могилі Україна, але не вмерла... Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа... Україна буде не підлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «Ось камінь, його занедбав будівничий, то й бути йому наріжним»». (Докл. див.: Полянський О. Курс лекцій з історії України. Остання чверть XVIII – середина XIX ст. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – С. 160–168).

Я. Грицак наголошує, що ідеологія братства була синтезом ідеї трьох рухів – українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Причому політична філософія братства мала синкретичний характер: Куліш наголошував на національному елементі, Костомаров – загальнолюдському – християнському, а Шевченко – на соціальному елементі.

Важливо наголосити, що кирило-мефодіївці розробили не лише важливі теоретичні документи українського національного руху, а й займалися конкретною практичною діяльністю щодо їхньої реалізації. Кирило-Мефодіївське товариство лише розгортало свою практичну діяльність. Поряд зі створенням програмних документів, його члени докладали чимало зусиль для поширення своїх ідей через листівки, лекції в навчальних закладах, художні і

публіцистичні твори. Визначне місце в політичній пропаганді товариства посідали твори Т. Шевченка. Важливою формою практичної діяльності були конспіративні збори, де члени товариства обговорювали програмні документи, накреслювали плани дій, розподіляли доручення, висловлювали свої погляди на політичні події, визначали тактику боротьби тощо.

Національне відродження України кирило-мефодіївці не мислили без просвітництва. Вони виступали поборниками ідеї поширення освіти серед простого народу, бо вбачали в освіті й науці могутній рушій соціального прогресу, важливий засіб усвідомлення людьми їхнього підневільного становища, прагнення до волі. За допомогою освіти вони мріяли досягти національної злагоди, забезпечити суспільний прогрес, високу духовність і повернення державності.

Особливої уваги вони надавали історичним знанням – важливому чиннику утвердження національної самосвідомості. Тому не випадково велику небезпеку імперська Росія побачила в українознавчих наукових студіях, передусім з історії України. У доповідній записці про завершення слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства, надісланій імператору Миколі I, окремим пунктом містилася пропозиція «чтобы обращали внимание на тех, которые особенно занимаются малороссийскими древностями, историей и литературой, и старались бы прекращать в этой области наук всякое злоупотребление, но самым незаметным и осторожным образом, без явных преследований и, сколь возможно, не раздражая уроженцев Малороссии». Як зазначає В. Сарбей, так було започатковано переслідування тих, хто глибоко цікавився історією України. Воно тривало понад століття як у царській, так і в радянській імперіях.

Поява і діяльність Кирило-Мефодіївського товариства – це спроба передової частини національної еліти осмислити і визначити місце і роль українського народу в тогочасному світовому історичному контексті. «Заслуга членів Кирило-Мефодіївського товариства в тому, – пише О. Бойко, – що вони,

врахувавши уроки світового досвіду і спроектувавши передові західноєвропейські ідеї на український ґрунт, сформулювали основні постулати українського національного відродження, визначили форми і методи досягнення поставленої мети».

Тому виникнення і діяльність Кирило-Мефодіївського товариства знайшла широкий відгук як у тогочасній суспільно-політичній думці, так і в пізнішій історіографії. Так, М. Грушевський ще у 1904 р. чітко висловився про історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства: «...тут ми вперше бачимо спробу теоретичного обґрунтування української ідеї в політичній і суспільній сфері в дусі прогресу і свободи».

Д. Дорошенко із цього ж приводу зазначав, що Кирило-Мефодіївське братство «виробило першу політичну програму для українства. Це товариство скупчило в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. ...Можна сказати, що його ідеї й його програма надовго зазначили головні напрямки лінії українського національного відродження».

Галицький дослідник М. Лозинський підкреслював, що згідно із програмою Кирило-Мефодіївського братства «Повинна була здійснитися також державність України як вільного члена вільної державної спілки слов'янських народів».

Відомий український історик О. Субтельний наголошує, що «значення Кирило-Мефодіївського братства важливе з кількох міркувань. Воно являло собою першу, хоч і невдалу, спробу інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку; воно привернуло увагу царського уряду... до потенційної небезпеки зростаючої національної свідомості українців; ліквідація товариства дала сигнал до наступу антиукраїнської політики й ознаменувала початок довгої безупинної боротьби української інтелігенції з російським царатом».

4. Національний рух на східно і західноукраїнських землях в другій половині XIX ст.: громадівство, народництво; москвофільство, народовство

В контексті суспільно-політичної ситуації в Російській та Австро-Угорській імперіях другої половини XIX ст., до складу яких входили українські землі, слід зауважити, що в імперії Романових, у цей період, визрівало масове незадоволення: селян від безземелля та грабіжницьких викупних платежів; робітників – жахливими умовами праці та низькою платнею; молоді буржуазії, яка зміцнивши економічні позиції, рвалася до політичної влади; інтелігенція, яка вимагала політичних прав і свобод. Не менш гострими були прагнення неросійських народів, які посилювали національно-визвольний рух. Так, зокрема, пожвавлення національного руху українців спостерігається вже наприкінці 50 – на початку 60-х років XIX століття. Його ініціаторами стали колишні кирило-мефодіївці, які в Петербурзі у 1859 р. створили першу українську громаду – культурно-освітню організацію, що мала на меті сприяти розвитку народної освіти, літератури, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко). У 1861–1862 рр. петербурзькі громадівці видавали перший україномовний часопис «Основа». Згодом аналогічні громади виникають в Харкові, Полтаві, Чернігові, Києві та інших містах. Найвпливовішою була Київська громада, що утворилася на основі гуртка т. зв. «хлопоманів», лідерами яких стали В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький. Ідейні засади «хлопоманства» викладено у відомій праці В. Антоновича «Моя сповідь». Громадівський рух, названий властями «українофільством», набув значного поширення, проявлявся, в основному, в культурно-просвітницькій діяльності (відкриття недільних шкіл, пропаганда художньої та наукової літератури, вивчення української мови,

історії, етнографії тощо). Серед найактивніших учасників громадівського руху були композитор М. Лисенко, письменники М. Старицький, О. Кониський, В. Самійленко, П. Мирний, історик М. Драгоманов, соціолог С. Подолинський, етнограф П. Чубинський, статистик О. Русов. Громади підтримували зв'язки з представниками національного руху Західної України.

Але, навіть, культурно-просвітницька діяльність громадівців викликала тривогу й несприйняття російської влади, яка вкотре вдалася до антиукраїнських акцій, що найяскравіше проявилися у виданні Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) про заборону української мови.

У 1873 р. громадівці сформувавши свою політичну програму, в основі якої лежала вимога перетворення Росії на федерацію і надання Україні широкої автономії. В національному напрямку працював «Південно Західний відділ Російського географічного товариства», українські вчені якого займалися археологією, етнографією, історією, географією, статистикою України. Українофільського напрямку дотримувалася газета «Киевский телеграф», часопис «Киевская старина». Власне відповіддю російського самодержавства на активізацію національного руху й став Емський указ. Це остаточно підірвало основи легальної культурницької діяльності, на яку орієнтувалися громадівці. Незабаром М. Драгоманов змушений був виїхати за кордон, де розвинув активну діяльність, в т. ч. почав видавати часопис «Громада», в якому виклав свою програму українського руху: демократизм, федералізм, європеїзм, культурництво, еволюційність. Паралельно з програмою М. Драгоманова українська суспільно-політична думка того періоду висувала й інші моделі майбутнього суспільного розвитку й пропонувала різні шляхи досягнення поставленої мети. Але найвпливовішими політичними силами в Україні другої половини XIX ст., на жаль, були загальноросійські політичні течії народників, соціал-демократів, лібералів і лише в останню чергу – український національний рух. Тому варто зробити принаймні коротку характеристику цих

загальноросійських політичних течій.

Народництво, народницький рух як ідеологія і громадсько-політичний рух стали реакцією частини суспільства на пореформений злам традиційного селянського життя, на появу та поширення західних буржуазних ідей, звичаїв та порядків. Вважаючи капіталістичний шлях розвитку для Росії безперспективним, народники обстоювали необхідність переходу до т. зв. «народного виробництва», артільно-общинного методу організації господарства, встановлення соціалістичного устрою на основі селянської общини. В російському народницькому русі другої половини XIX ст. існувало три напрямки: 1) пропагандистський (П. Лавров); 2) бунтарський (М. Бакунін); 3) змовницький (П. Ткачов)

Чимало народницьких організацій діяло в Україні: у Києві – гурток т. зв. «чайківців» (1872–1874); «Київська комуна» (1873–1874). Активними учасниками останньої були В. Дебогорій-Мокрієвич та Я. Стефанович. Існували також народницькі гуртки в Одесі, Харкові, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Миколаєві. Наприкінці 70-х років народницький рух розколовся на дві течії: помірковану, яку представляла організація «Чорний переділ» та радикальну – «Народна воля». В Україні діяли обидві організації, до складу яких входила чимало українців, серед яких відомі – Д. Лизогуб, М. Кибальчич, С. Перовська та ін.

Розчарування частини народників у революційному потенціалі селянства («Ходіння в народ» 1874 р.; «Чигиринська змова» 1877 р.) привело до посилення ідеології марксизму, на основі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. Тобто, мова йде про певне розповсюдження марксистських соціалістичних ідей в Україні. Популяризаторами їх в Україні були професор Київського університету М. Зібер та С. Подолинський. Заслужують на увагу погляди на марксизм, соціалізм й соціал-демократизм Івана Франка, зокрема його праці: «Соціалізм і

соціал-демократизм», «Народники і марксистки», «Поза межами можливого».

Так, зокрема, характеризуючи марксистське вчення у статті «Що таке поступ?» І. Франко звертає увагу на такі його особливості: « Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є в тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного чоловіка мусіла би щезнути, знидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою державною муштрою. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким тягарем держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою. ..., соціал-демократична «народна держава», коли б, навіть, було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найбільшій разі завадою до дійсного поступу» (Див.: Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. – Л.: Світ, 1996. – С. 93–94).

Глибокий аналіз марксистської доктрини дозволив йому зробити такий однозначний висновок: «Соціалістичний рух є ... грізною небезпекою, синонімом перевороту та побіди варварства й нового деспотизму найбільшим ворогом індивідуальної свободи та загального поступу».

З приводу марксизму варто навести думку відомого українського історика М. Брайчевського:

- Маркс і Енгельс вважали, що соціалізм прийде на зміну капіталізму внаслідок світової пролетарської революції. Цього ж не сталося! Те, що нині називається «соціалізмом», було побудовано в окремо взятих країнах.
- Маркс і Енгельс вважали, що прорив ланцюга капіталістичної системи відбудеться у найбільш розвинених країнах (Англія, Франція, США), де

пролетаріат найбільш численний і сильний. Цього не сталося. Соціалістичні гасла перемогли у відсталих країнах, де пролетаріат був слабкий або його зовсім не існувало.

- Маркс і Енгельс вважали, що внаслідок перемоги соціалістичних сил має відмерти держава як машина класового гноблення. Цього не сталося. Навпаки, вона безмежно розширила свою компетенцію, узурпувавши всі важелі суспільного життя.
- Маркс і Енгельс вважали, що побудова соціалізму викличе нечуване піднесення всіх сторін виробництва і споживання. Але соціалізм завів ті народи. Що мали нещастя зробити «соціалістичний вибір», у глухий кут загальної кризи, з якої поки що не видно виходу.
- Маркс і Енгельс вважали, що соціалістичний лад забезпечить людству незрівнянно вищий рівень матеріального і духовного процвітання та благоденства. Цього не сталося. Соціалістична революція всюди спричинилася до різкого зниження життєвого рівня, до зубожіння, до падіння духовної культури, до моральної деградації, до панування брехні і облуди.
- Маркс і Енгельс вважали, що соціалізм буде царством соціальної справедливості і загального добра. Цього не сталося. Нечуваного розмаху набула корупція, зловживання службовим становищем, казнокрадство, хабарництво тощо.
- Маркс і Енгельс вважали, що соціалізм буде царством свободи і всебічного розвитку вільної людини. Цього не сталося. Соціалістичні держави перетворилися на суцільний концтабір, царство страху, терору і знущання.
- Маркс і Енгельс вважали, що в умовах соціалізму за відсутністю визиску людини людиною з порядку денного зникне національна проблема, а суспільство консолідується в єдину націю з єдиною загальнолюдською

мовою. Цього не сталося. Навпаки, ХХ століття пройшло під знаком націоналізму і національно-визвольної боротьби, розпаду великих імперій та здобуття народами світу (і великими, і малими) державної незалежності.

Що ж являла собою Галичина, чи ширше – західноукраїнські землі, в другій половині ХІХ століття? У 1867 р. внаслідок досягнення австро-угорського компромісу, Австрія перетворилася в дуалістичну Австро-Угорську імперію. В результаті Галичина і Буковина ввійшли до австрійської частини імперії, а Закарпаття – до складу її угорської частини. Стосовно Галичини австро-угорський компроміс доповнювався австро-польським компромісом, який розширив політичні права поляків у краї. Уся соціальна, економічна та освітня політика була спрямована насамперед на задоволення польських інтересів. Варто також звернути увагу на те, що з 1867 р. суттєво змінився базовий державотворчий принцип – централізм поступився місцем федералізму. Характеризуючи національний рух на західноукраїнських землях потрібно сказати про економічну ситуацію в другій половині ХІХ століття. По-перше, хоча аграрна реформа 1848 р. відкрила перспективи переходу сільського господарства до капіталізму, його розвиток в аграрному секторі західноукраїнських земель відбувався пруським шляхом, тобто шляхом поступового вростання поміщицьких господарств у капіталізм, яке супроводжувалося багаторічною кабалою та хижацькою експропріацією селянства. Крім того, гостро постала проблема аграрного перенаселення в західноукраїнських землях. А звідси – масова еміграція з цього регіону – до Канади, США, Аргентини, Бразилії, Австралії, а також т. зв. сезонна – до Німеччини, Росії та інших європейських країн. По-друге, економіка західноукраїнських земель мала чітко виражений колоніальний характер. Особливо це помітно у галузі промисловості: 1) гальмування промислового розвитку західноукраїнських земель; 2) кустарно-ремісничий характер

промисловості; 3) орієнтація фабричного виробництва на добування та первинну переробку сировини, деформована структура промислового потенціалу; 4) залежність промислового розвитку від іноземного капіталу; 5) хижацька експлуатація природних багатств західноукраїнських земель; 6) низька енергоозброєність західноукраїнської промисловості; 7) перетворення західноукраїнського краю на ринок збуту товарів, вироблених сусідніми, більш розвинутими австрійськими регіонами та державами. (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 300–302).

Ось як характеризував ситуацію один з тогочасних галицьких економістів: «Вироби з тканини і пряжі. Від сорочки аж до килиму, залізні й металеві вироби, знаряддя, машини, добрива, вироби шкіряної промисловості, хімічні вироби, словом, усе, чого потребує людина від колиски аж до могили, майже усе імпортуємо, купуємо, позичаємо у чужих» (Див.: Ковальчук Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988. – С. 185).

Не менш складною була ситуація в суспільно-політичній сфері. Посилення польських позицій в Галичині супроводжувалося розколом в українському таборі. Українські лідери почували себе зрадженими австрійським урядом, який полишив їх віч-на-віч з сильнішим польським супротивником. «Одним з наслідків польсько-українського антагонізму ... стало практичне зникнення старого типу українського інтелектуала *gente Ruthenus, natione Polonus*». – пише Я. Грицак. Один з польських дослідників писав на початку ХХ ст.: «Те, що селянин став синонімом русина, а поляк – синонімом пана, стало фатальним для нас» (Див.: І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе: в 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 424). В таких умовах й появилася в суспільно-політичному русі західноукраїнських земель течія яка в історіографії отримала назву москвофільської . «Поміщицько-клерикальною» – називає її В. Сарбей, автор праці «Національне відродження України. – К., 1999». О. Турій в «Довіднику історії України. – К., 2001» зазначає: «Москвофільство (русофільство) – мовно-

літературна і суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття у сер. XIX – 30-х рр. XX ст. Обстоювали національно-культурну, а пізніше державно-політичну єдність з російським народом і Росією. Основною передумовою виникнення москвофільства була втрата українським народом власної державності, багатовікове іноземне поневолення, роздробленість і відособленість окремих земель, денационалізація освіченої еліти та низький рівень свідомості мас. Перші прояви москвофільства у Закарпатті сягають кін. XVIII – поч. XIX ст., коли звідти до Росії переселилися відомі вчені й громадські діячі І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, які зайняли високі посади в російських урядових та наукових інституціях й користувалися великим впливом при царському дворі. Підтримуючи постійні відносини зі своєю Батьківщиною, вони сприяли зростанню там зацікавленості Росією. ...Першим пропагандистом «общерусских» ідей у Галичині був ідеолог панславізму М. Погодін, який у 1835 і 1839–1840 рр. побував у Львові й познайомився з місцевою інтелігенцією. Особливо тісні зв'язки налагодив з істориком Д. Зубрицьким, навколо якого й почало формуватися коло прихильників російської мови та національної єдності «Галицької Русі з Великоросією». Перетворення Москвофільства в окрему суспільно-політичну течію прискорила революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії» (Див.: Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С. 485–487).

Я. Грицак наголошує: «... москвофіли шукали порятунку від полонізації в орієнтації на Російську імперію. В середовищі останніх гору взяла думка, що «краще втопитися у російському морі, ніж у польській калабані». Москвофіли заперечували існування окремого українського народу, а галицьких русинів зачисляли до «єдиного великорусского народа», що проживає на території «від Карпат до Уралу». ...Москвофіли користувалися щедрою фінансово-організаційною підтримкою російського режиму, який використовував їх як

протидію українському рухові. ...Московська орієнтація стає домінуючою у політичному і громадському житті галицьких українців 1860–1880-х років» (*Див.*: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 75).

О. Сухий у роботах: «Москвофільство: Документи і матеріали. – Львів, 2001» та монографії «Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). – Львів, 2003» пише: «На загал можна твердити, що національно-культурні процеси, які охопили Галичину у 30–40-х роках стали у майбутньому основою витоків української національної ідеї, засвідчивши національно-етнічне відродження галицьких українців. Водночас процес пошуку «руськості», «русинства» вів і до іншого напрямку, який в майбутньому стали називати москвофільством» (*Див.*: Сухий О. Москвофільство: Документи і матеріали. – Львів, 2001. – С. 9).

«Для українських діячів Галичини з дійового покоління 1848 р. в його боротьбі проти польської і німецької асиміляційної і культурної агресії, за захист прав свого народу залишився шлях шукати собі союзника в особі мовно й історично близької, овіяної ореолом сили державної Росії.

...В галицькому суспільно-культурному рухові чітко визначився курс на ототожнення історико-культурної традиції, релігійного обряду, мови і орфографії русинів з відповідними компонентами росіян.

...Помимо означених політичних причин такого повороту поглядів на Росію, важливе значення відігравали інші суб'єктивні та об'єктивні фактори: цілеспрямована діяльність російських державних дипломатичних та фінансових служб, що всіляко заохочували проросійські настрої і течії в Галичині; знайомство галицької інтелігенції з високими досягненнями російської культури, що в очах галицького українця аж ніяк не поступалися здобутками польській, неусталеність граматичних норм літературної мови українців Галичини, відсутність професійного мистецтва і культури. Оце-то усвідомлення

власної відсталості підштовхнуло до найлегшого виходу з ситуації шляхом власного прилучення до «общерусских» досягнень літературної мови і професійної культури, до захоплення могутністю державної Росії» (Див.: Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). – Львів, 2003. С. 8–9).

В 50–80-х рр. на москвофільських позиціях стояли такі відомі громадські діячі і вчені, як: Д. Зубрицький, Я. Головацький. Б. Дідицький, І. Наумович, М. Малиновський, В. Дудикевич, Д. Марков та ін.

Під вплив москвофілів потрапили практично усі культурно-освітні установи: Ставропігійський інститут, Народний дім, Галицько-Руська матиця. На противагу народовській «Просвіті» було засновано «Общество им. Качковского». У 1870 р. москвофіли заснували Руську Раду – політичну організацію, яка нібито мала продовжувати традиції Головної Руської Ради.

Періодичними виданнями москвофілів були: «Слово» (1861–1887), «Страхопуд» (1863–1865), «Боян» (1867), «Славянская заря» (1868), «Пролом», «Русская Рада» (1871–1912), «Галичанин» (1883–1913), «Русское слово» (1890–1914), «Прикарпатская Русь» (1909–1915).

Дослідники О. Аркуша та М. Мудрий у своїй розвідці: «Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд» // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична, 1999. – Вип. 34. – С. 231–233., зазначають, що у т. зв. русофільстві можна виділити такі напрями:

- старорусини – для означення певної генерації українських галицьких діячів, яку відрізняв від народовців специфічний світогляд;
- русофіли – для підкреслення панрусських настроїв серед більшої частини представників цієї генерації;
- москвофіли – для означення групи осіб старорусинського кола, які орієнтувалися не на панрусський простір, а власне на Росію, чітко бачили

різницю між Україною і Росією, але заперечували її.

Для частини молодшої української інтелігенції неприйнятними були орієнтація москвофілів й вони започаткували в суспільно-політичному русі Галичини течію, яка в історіографії відома як – народовська. Так на початку 60-х рр. виник народовський рух. Його очолили В. Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич, Є. Згарський, Д. Танячкєвич.

Народовський рух виник на ґрунті ідей національного відродження, започаткованих «Руською трійцею» та Кирило-Мефодіївського товариства й сформувався під впливом творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова. Народовці виходячи з того, що українці – це окрема нація, яка проживає на території від Карпат до Кавказу, виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної української мови на основі народної говірки. Організаційними центрами народовського руху стали редакції журналів: «Вечорниці» (1862–1863), «Мета» (1863–1864), «Нива» (1865), «Русалка» (1866).

Водночас слід зауважити, що «піднесення української орієнтації в Галичині стало результатом дій свідомих східноукраїнських патріотів, які мали на меті перенести сюди центр загальноукраїнської діяльності й перетворити цей край на П'ємонт України. У 1873 р. за ініціативою наддніпрянців О. Кониського, М. Драгоманова та Д. Пильчикова на кошти полтавської поміщиці Єлизавети Милорадович, за активної участі галицьких народовців, у Львові було створено Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, трансформоване у 1892 р. в Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке стало фактично неофіційною Всеукраїнською Академією Наук.

За зразком київської громади, народовці почали створювати студентські та учнівські громади в навчальних закладах Галичини, в яких їх учасники вивчали українську літературу, історію, збирали етнографічні та фольклорні матеріали, влаштовували літературні вечори, концерти. Народовці заснували ряд культурно-освітніх товариств: «Руська бесіда» (1861) і театр «Руська

бесіда» (1864), «Просвіта» (1868). Вони відкривали читальні, бібліотеки, видавали твори українських письменників, шкільні підручники, влаштовували театральні вистави, щорічні Шевченківські вечори-концерти.

В 70-х роках розпочали видання політичних часописів: «Батьківщина» (1879), «Діло» (1880). Серед керівництва цих видань були головні ідеологи народовського руху: Володимир та Олександр Барвінські, В. Навроцький, О. Огоновський, Ю. Романчук, А. Вахнянин.

1885 народовці створили політичну організацію – Народну Раду на чолі з Юліаном Романчуком. Якщо серед москвофілів переважало духовенство, то серед народовців більшість складала світські особи: адвокати, вчителі, лікарі тощо.

На відміну від старорусинів народовці рішуче відмовилися від концепції «історичного права», яким традиційно обґрунтовувалась справедливість національно-політичних домагань. Відмовившись від покладення в основу національно-політичних побудов державно-історичного права і традиції, вони проголосили природне право народу на самостійний розвиток, якого ніхто не може заборонити. Цим народовці стверджували у галицькому суспільстві зовсім іншу систему цінностей, ніж ту, яку підтримували старорусини, яка будувалась, головним чином на середньовічних уявленнях і поняттях. Як зазначає В. Барвінський: «Історія у своїй спадщині не передала галицьким русинам безпосередньої ... традиції зверхньої форми державної, традиції самодержавности, так сказати: традицію королівсько-династичну, котру мають Поляки, а котрої не мають Русини, але за те, вона передала їм традицію того, що називається народним життям історичним. Цієї традиції історичної не мають Поляки. Це народна пам'ять про його боротьбу за свою волю і правду» (*Див.: Янишин Б. Народовці на рубежі 70–80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури // Український історичний журнал. – 2001.–№6. – С. 88*).

Різниця в розумінні функцій народу, у підходах до історичної традиції, в

основах національно-політичних побудов простежується і в історичних працях народовських і старорусинських авторів. Останні звертали увагу, перш за все, на історію державних утворень та інституцій (Галицьке князівство, Київську Русь, церкву і т. д.), а народовці – на історію народу, народних мас, а оскільки особливо яскраво це простежується у козацтві, тому й ставили акценти на козацьку добу в історії України. Давньоруський період не викликав в них такого захоплення, як козацький.

Народовці оголошують народну мову найвищою цінністю, «скарбницею нашого духа», «великим заповітом нашої предківщини», «одним з найперших і найважливіших знамен народності», зі смертю якого вмирає й народ.

Варто звернути увагу на те, що в середині 70-х рр. у Галичині з'являється молода інтелігенція, яка, як зазначає Я. Грицак: «...критично оцінювала діяльність обох руських течій і прагнула надати українському рухові модерного європейського характеру. Під впливом Михайла Драгоманова молоді українські політичні діячі Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький та ін. наворачтаються до соціалізму. Так в українському таборі виникає ще одна, так звана радикальна течія. ... Українські радикали видавали часописи «Громадський друг», «Дзвін», «Молот» (1878), «Світ» (1881–1882), вели пропагандистську роботу серед українських селян і робітників» (*Див.*: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 76). Саме радикали утворили в жовтні 1890 р. першу українську політичну партію – Русько-Українську Радикальну Партію (РУРП).

Повертаючись до проблематики народовського руху, який наприкінці 80-х рр. XIX ст. починає домінувати в Галичині, потрібно розглянути ще одне важливе питання про т. зв. «Нову еру». 1890 р. лідери народовців Ю. Романчук, О. Барвінський, С. Сембратович при посередництві В. Антоновича уклали з польськими політичними колами і австрійським урядом компромісну угоду, яка, власне, отримала назву «Нової ери».

Від імені уряду намісник Галичини К. Бадені пообіцяв надати кілька

депутатських місць у парламенті, запровадити українську мову в судах і адміністративних органах, відкрити українські гімназії, утворити кафедри української історії і української літератури у Львівському університеті. За ці поступки Ю. Романчук від імені частини народовців заявив про підтримку політики австрійської держави. Він та частина інших народовців, передовсім О. Барвінський, прагнули перетворити український рух у політичний чинник державної ваги. Греко-католицька церква (митрополит С. Сембратович), яка шукала своє місце в національно-політичному спектрі Галичини і яку обтяжувала русофільська ідеологія теж підтримувала «Нову еру». В ній була зацікавлена група діячів київської «Старої громади» (В. Антонович, О. Кониський), котрі мали на меті перетворити Галичину в осередок загальноукраїнського національного руху.

З польського боку головним ідеологом угодовського процесу був Адам Сапега. В умовах загострення австро-російських відносин не був зацікавлений в посиленні міжнаціональної напруги в Галичині й австрійський уряд.

Найважливішими здобутками, які українці отримали від угоди, були:

- запровадження у галицьких та буковинських освітніх установах українського фонетичного правопису (1892);
- відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським (1894);
- перетворення Літературного товариства ім. Т. Шевченка на НТШ (1892) та розширення завдяки державним субсидіям його діяльності;
- відкриття української гімназії в Коломиї (1892);
- поширення принципу двомовності на низку учительських семінарій;
- створення страхового товариства «Дністер» (1891);
- поява низки урядових розпоряджень про підтвердження прав або розширення вжитку української мови в державних установах;
- повернення у Східну Галичину службовців-українців, відправлених

раніше на польські етнічні терени;

- відкриття для українців ширшого доступу до державних посад тощо.

В сучасній українській історіографії «Новій ері» дається така оцінка: «Завдяки політиці «Н. е.» Галичина перетворилася в «український П'ємонт» – осередок загальноукраїнського національного руху. Угода не виправдала всіх сподівань українського суспільства, кинула його у вир політичних пристрастей. З антиавстрійських позицій виступали русофіли й радикали, не підтримала угодової політики й галицька провінція, обтяжена антипольськими настроями. Але в підсумку дискусії навколо «Н. е.» зміцнили галицьке українство, ідеологічно осучаснили його, заклали основу для партійної структуризації» (*Див Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С. 518*).

5. Створення, програмні документи та діяльність українських політичних партій

На зламі XIX – XX ст. український національний рух вступив у нову фазу свого розвитку характерною рисою якої було зростання національної самосвідомості. В цей час припадає зародження і виникнення перших українських політичних партій, формуються ідеологічні, економічні й національні засади їх діяльності. На початку XX ст. на території України діяло більше 20 політичних партій і товариств. Бурхливий політичний і соціально-економічний розвиток Австро-Угорщини, перетворення її на дуалістичну монархію, прийняття конституції, не просто перетворили її на правову монархію, а й сприяло активізації національного руху на західноукраїнських землях. Тому саме тут виникли перші українські політичні структури. Так, у жовтні 1885 р. у Львові була заснована Народна Рада – політичне товариство, головною метою якого була боротьба за розвиток українського народу та захист його суспільно-політичних, економічних та культурних інтересів. Новостворена

організація стояла на позиціях єдності наддністрянських та наддніпрянських українців та окремішності українського народу від поляків та росіян. Друкованими органами Народної Ради були газети «Батьківщина» та «Діло»; лідерами: Ю. Романчук, О. Барвінський, В. Навроцький.

Першою українською політичною партією стала створена в жовтні 1890 р. у Львові Русько-Українська Радикальна Партія (згодом Українська Радикальна Партія), яка домагалася національного самовизначення українського народу, відстоювала необхідність всеукраїнської національної єдності, проголошувала новаторські соціально-економічні ідеї. Її лідерами були: І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький. На IV з'їзді партії було прийнято важливе доповнення до Програми, в якому підкреслювалась необхідність повної самостійності українського народу: «...здійснення усіх її ідеалів ... можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу...».

З цього приводу історик Я. Грицак зазначає: «... вперше в історії українського руху було висунуто й аргументовано постулат політичної самостійності України» (*Див.*: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 77).

Ще однією політичною структурою стала Українська Національно-Демократична Партія, яка утворилася внаслідок злиття двох важливих політичних течій – національно-радикального крила РУРП з одного боку та членів Народної Ради. Установчий з'їзд партії відбувся в грудні 1899 р. у Львові. Серед провідних діячів партії в першу чергу слід назвати: Ю. Романчука, К. Левицького, О. Борковського, І. Белея, М. Грушевського, І. Франка. Друкованим органом УНДП був тижневик «Свобода». Базуючись на національній платформі, вона об'єднала різні верстви українського суспільства і стала першою реальною силою, яка змогла протиставитися польському натиску в Галичині. Кінцевою метою партія ставила здобуття культурної економічної та політичної самостійності українського народу та об'єднання його в «єдиний національний організм».

Крім них, на західноукраїнських землях діяла, створена теж у 1899 р., Українська Соціал-Демократична Партія (М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський), а також «Русько-український християнський союз», що трансформувався 1911 р. в Християнсько-суспільну партію.

«Таким чином, в українському русі в Галичині на початку ХХ ст., – зазначає Я. Грицак, – виникла фактично двопартійна система..., усі новостворені партії стояли на суспільній платформі політичної самостійності України...» (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 78).

Політизація національного руху на східноукраїнських землях відбувалася в умовах безпрецедентного імперського тиску, значно більшого розшарування й різних ідеологічних симпатій його учасників. Важливими віхами на цьому шляху стало створення та діяльність таких політичних українських структур, як Загальна Українська Безпартійна Демократична організація (популярніше – Загальна Українська Організація) та Братство Тарасівців. Членами першої були В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко, Є. Чикаленко та інші, а другої – І. Липа, Б. Грінченко, М. Коцюбинський. В програмі Братства Тарасівців містилися вимоги політичної автономії України, захисту культурних і соціальних прав українського народу.

Перша на східноукраїнських землях українська партія була створена 1900 року, під назвою Революційна Українська Партія. До неї увійшли: Д. Антонович, Л. Мацієвич, М. Русов. Програмними документами РУП стала праця Миколи Міхновського «Самостійна Україна». Головною її ідеєю, що виражена у формі категоричного імперативу, стала ідея створення незалежної української держави: «...коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежовану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого гаразду; коли справедливо, що

пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плеканне індивідуальності єсть метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері межинаціональних відносин.

...Нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ».» (Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 6. – С. 62, 72).

Оцінюючи значення цього твору історик Стефан Томашівський писав: «Від часу, коли появилися уперве рукописні поеми Шевченка, розсипавшись по Україні, огнем запалювали серця для двигнення поневоленого народу на політичну та суспільну волю, від того часу аж по нинішній день не було серед української суспільності в Росії нічого, щоб сю ідею незалежності України подало так рішучо, ясно і горячо, як отся брошурка» (Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 6. – С. 61).

«Самостійна Україна» стала своєрідним лакмусовим папірцем для політичного самовизначення та розмежування не тільки членів РУП, а й багатьох інших учасників національного руху. Багатьох з них лякала безкомпромісність, категоричність та радикалізм М. Міхновського, але він та його однодумці твердо стояли на своїх позиціях. Це привело до першого розколу РУП та утворення 1902 року міхновцями Української Народної Партії. Невдовзі стався новий розкол (1904), від РУП відмежувалася група на чолі з Мар'яном Меленевським та Олександром Скоропис-Йолтуховським, яка утворила Український соціал-демократичний союз («Спілку»), що став автономною частиною РСДРП (м).

В час революції 1905–1907 рр. шляхом перейменування РУП виникла Українська соціал-демократична робітничка партія, що стояла на позиціях найширшої автономії України у складі демократичної російської держави. Її

лідерами були: В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш.

1904 року на базі ЗУБДО була створена Українська Демократична Партія (засновники: Б. Грінченко, І. Стешенко, С. Єфремов), яка наголошувала на потребі утворення демократичної республіки з широкою національною місцевою автономією, заведення парламентського ладу і т. д.

Восени 1904 р. групою членів, які вийшли з УДП була створена Українська Радикальна Партія (Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Л. Юркевич), що висувала вимоги надання широкої національно-територіальної автономії Україні, яка повинна була стати рівноправною складовою частиною реформованої федеративної Російської держави.

Вже наприкінці 1905 р. УДП та УРП об'єдналися в Українську Радикально-Демократичну Партію. Оновлена держава розглядалася нею, як «федерація рівноправних автономно-територіальних одиниць». Автономна Україна повинна була управлятись виборною Українською народною радою (сеймом), що виробила б конституцію, в якій були б закріплені права кожної нації на культурне й політичне самовизначення. До керівного органу партії входили: Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Левицький, Є. Чикаленко.

В умовах поразки революції 1905–1907 рр. й посилення антиукраїнської політики царизму, у 1908 р. було засновано Товариство Українських Поступовців – міжпартійну громадсько-політичну організацію, політична програма якої зводилася до трьох основних вимог: парламентаризму, перебудови Російської держави на федеративних засадах, національно-територіальної автономії України. Друкованими органами товариства були газета «Рада» та щомісячник «Украинская жизнь».

Отже наприкінці XIX – на початку XX століття в Україні відбулася політизація національного руху, виникла система багатопартійності. Але, різний рівень розвитку національного руху в т. зв. «російській» та «австрійській»

Україні привели до різних підходів у розробці програми боротьби за незалежність та національну свободу. Ситуація в обох частинах України ускладнювалася антиукраїнською політикою Відня та Петербурга, несформованістю повної соціальної структури української нації, різним, загалом недостатнім, рівнем національної самосвідомості, а також розпорошеністю ідеологічних уподобань української еліти.

6. Україна в Першій світовій війні

Кінець XIX – початок XX століття в історії України – це період кардинальних змін в політичному становищі, соціально-економічному розвитку та суспільно-політичному русі, в т. ч. національному. В плані політичному ще більше посилювався імперський асиміляційний тиск із загальними закономірностями й специфічними особливостями на Наддніпрянщині та Наддністрянщині. Соціально-економічний розвиток обох регіонів теж мав свою специфіку, яка полягала насамперед в тому, що східноукраїнські землі фактично перетворювалися в один з найрозвинутіших регіонів Російської імперії, а західноукраїнські дедалі більше ставали аграрно-сировинним придатком Австро-Угорської монархії. Відбулася політизація національного руху, його ідеологами було сформульовано постулат самостійності України й розпочалася підготовка до його реалізації. Певні шанси для цього давав конфлікт між двома блоками держав, до складу яких входили українські землі й який загрожував перетворитися у світову війну.

За даними перепису 1897 р. у Російській імперії, в Україні проживало 23.776280 осіб, з яких 17.373525 становили українці (73,8%). А в 1900 р. в Східній Галичині 4.130 тис. осіб; з них – 2.685 тис. українців (65%); в Північній Буковині – 460 тис. осіб, з них – 260 тис. українців (56,5%); Закарпатті – 530 тис. осіб, з яких 320 тис. українців (60,4%) (Див.: Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. – С. 48).

На зламі XIX–XX ст. сформувалися два військово-політичні блоки, які прагнули до переділу сфер впливу. З одного боку – це т.зв. Четверний союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), з другого – Антанта (Велика Британія, Росія, Франція), але поступово у Першу світову війну було втягнуто 33 з 59 держав світу і $\frac{3}{4}$ населення земної кулі. Ворогуючі сторони ставили перед собою такі цілі: ствердження власного домінування в світі, загарбання чужих територій, встановлення контролю за ринками збуту та джерелами сировини, послаблення хвилі народних виступів за соціальне та національне визволення, знешкодження опозиційних політичних сил, концентрація уваги народів не на внутрішніх проблемах, а на зовнішній загрозі.

Геополітичне розташування України неминуче перетворювало її на зону інтересів ворогуючих коаліцій, місце, де мало проходити збройне протистояння. При цьому жодна з ворогуючих сторін не брала навіть до уваги інтересів самого українського народу. Як зазначав І. Франко: «на шахівниці політики Європи українці не є навіть нікчемною пішечкою» (*Див.*: Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – С. 258).

Так, якщо Австро-Угорщина претендувала на Поділля та Волинь, то Німеччина виношувала більш масштабні плани – захопити Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям. Російське самодержавство, прикриваючись ідеєю «об'єднання усіх руських земель» під владою російського царя, планувало приєднати до своєї імперії Галичину, Буковину та Закарпаття .

З початком війни українські землі перетворилися на арену бойових дій і, відповідно, були у числі тих, що найбільше постраждали від неї. Від самого початку боїв влітку 1914 р. територія Галичини, Буковини, Волині, а також, хоча меншою мірою, Центральної України стала одним з основних театрів воєнних дій. Але до початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію з її величезними природними багатствами, що мало надзвичайне значення для вирішення воєнного конфлікту у Центральній та Східній Європі»

(Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 103).

За увесь час війни в російську армію було мобілізовано 3,5 млн. українців, а в складі австрійської воювало понад 300 тис. «русинів». В цьому полягала найбільша трагедія української нації – не маючи власної держави, східні українці були змушені воювати в складі російської армії проти своїх єдинокровних братів – західних українців, що перебували у лавах австрійської армії. Українські землі стали об'єктом експансії воюючих сторін.

Під час війни в скрутному становищі опинилося цивільне населення Галичини й Буковини. «З одного боку, – пише Т. Гунчак, – його мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з іншого – над ним знущалися австрійці та мадяри, звинувачуючи у русофільстві» (Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.).

Росії йшлося не просто про приєднання Галичини, але ще про придушення тут «гнізда мазепинства», тобто знищення основного центру українського національного руху, своєрідного галицького «П'ємонту», який поширював свої впливи на Наддніпрянську Україну. Російська окупація Галичини, Буковини і Закарпаття тривала з осені 1914 р. до весни-літа 1915р. Російська окупаційна влада розпочала переслідування всього українського: було закрито «Просвіту», інші українські установи, бібліотеки, школи, пресу, видавництва, розпочалася насильницька русифікація, репресії проти інтелігенції, гоніння греко-католиків, масові депортації населення. «Разом з російською мовою і російськими законами, – пише Я. Грицак, – в Галичині вводилася російська система хабарів, громадського безправ'я та утисків «іногородців». Варварство окупаційного режиму у Галичині стало справжнім європейським скандалом, але міністр закордонних справ Росії Сазонов заявив: «якраз тепер прийшов найвідповідніший час, аби раз і назавжди покінчити з ... українством». Український рух став об'єктом репресій і в Російській імперії.

Були закриті українські видання, українські організації.

Війна принесла українським землям руйнацію господарства, деформацію структури виробництва, гальмування поступального розвитку, посилення залежності від іноземного капіталу, а також внесла певний розкол в національний рух. Загалом на підтримку Австро-Угорщини висловилася переважна більшість суспільних організацій та партій західних українців. Створена 1 серпня 1914 р. Головна Українська Рада (згодом – Загальна Українська Рада) у своєму Маніфесті закликала український народ «стати однодушно проти царської імперії... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України». Більшість українських партій і організацій підросійської України виступили за перемогу Росії у війні. Так, С. Петлюра у статті «Війна і українці» писав: «Українці ... виконують свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою ..., але й як громадяни-обивателі...».

Щоправда, українські емігранти з Наддніпрянщини (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Скоропис-Йолтуховський та ін.) заснували у Відні Союз Визволення України, який підтримуючи держави Четверного союзу, виступав за утворення самостійної Української Держави у формі конституційної монархії. СВУ провів величезну проукраїнську пропагандистську й агітаційну роботу в багатьох європейських країнах, а також в таборах для військовополонених українців. В своїх програмних документах СВУ заявляв: «Об'єктивна історична конечність вимагає аби між західною Європою і Московщиною повстала самостійна українська держава».

Окрему сторінку історії України періоду Першої світової війни становить процес створення, бойовий шлях і культурно просвітня праця Українських Січових Стрільців – військової формації українців у складі австрійської армії, подвиг яких не втратив свого історичного значення, він далі працює на державницьку ідею побудови незалежної України, він навечно залишиться

збройним символом безсмертності українства. Створення влітку 1914 р. легіону Українських Січових Стрільців ознаменувало відновлення військової традиції та збройної боротьби українського народу. Об'єднуючи кращі сили молоді, які представляли практично всі суспільні верстви Галичини, легіон УСС, незважаючи на численні перешкоди, перетворився у добре вишколену українську формацію з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською військовою термінологією. Поставивши своєю основною метою здобуття національної державності, Українські Січові Стрільці усвідомлювали, що реалізація цього потребує ретельної і цілеспрямованої підготовки. Тому в легіонах УСС діяв ряд інституцій, покликаних ознайомлювати стрільців з їх завданнями у війні, з основами стрілецької ідеології а також підвищувати освітній рівень стрілецтва й готувати його до післявоєнної громадської діяльності.

Бойовий шлях Українських Січових Стрільців проліг від стародавнього Львова, через Стрий до сонячного Закарпаття, де остаточно завершилося формування легіону чисельністю 2,5 тис. стрільців, який поділявся на три курені, а ті відповідно на сотні, чоти, рої. Там, в боях за Карпатські перевали Українські Січові Стрільці пройшли перше бойове хрещення, щоб надалі позначити свої звитяги пам'ятними віхами Маківки та Лисоні, важкими боями під Семиківцями, Сосновом, Куропатниками, Конюховом. Тому можна беззастережно погодитися з автором ювілейного альбому «Українські Січові Стрільці. 1914–1920», перше видання якого побачило світ 1935 року: «Всюди, куди перейшли УСС, залишали за собою чар національного війська, національної ідеї; їхній похід був справжньою рухомою пропагандою за українську державність. Щоденні нічліги та короткі постої по селах і містечках від Кам'янця Подільського через Дунаївці, Ушицю, Станиславчик, Жмеринку, Вапнярку і далі на південному Правобережжі давали Стрілецтву змогу пізнати своїх братів, їхні настрої та потреби. Стрільці залишали по собі серед

українського населення національне освідомлення, віру у власну державу та любов до Стрілецтва» (*Див.: Українські Січові Стрільці. 1914–1920. Ювілейне перевидання. – Львів, 2005. – С. 97).*

«Прошло чотири роки світової завірюхи. Грізний молох кривавої війни пожер мільйони людських жертв. Пропадали нераз у цій борні цілі полки, дивізії, а то й армії. У. С. С. існували немов той легендарний Фенікс, що згоряє та за єдино відроджується до нового життя. Силою нечисленної формації Українського Січового Стрілецтва була свідомість, що воно є заборолом волі народу, кошем майбутньої Української армії. Це почуття веліло з вибухом російської революції полоненим У. С. С. прямувати з таборів в Україну, працювати для українізації частин російської армії і творити в Києві формацію Січових Стрільців. Коли ж в 1918 р. затріщали основи Австро-Угорської монархії і в жовтні повстала Українська Військова Організація з Центральним Військовим Комітетом у Львові, очі всіх тих, що підготовляли переворот, звернулись на У. С. С.» (*Див.: Українські Січові Стрільці. 1914–1920. – С. 129).*

І як зазначає сучасний дослідник: « значення стрілецтва не обмежується лише тим, що воно стало першою в новітній історії України добровільною військовою формацією, яка збройною боротьбою зв'язала перервану нитку визвольних змагань. Українські січові стрільці ввійшли в історію ще й тому, що були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки та на формування національної психології. ...Об'єднуючи кращі сили української молоді, захопленої ідеєю відбудови власної держави й об'єднання всіх гілок українського народу, легіон УСС у роки Першої світової війни перетворився на своєрідний військово-політичний організм у середовищі якого тривав невпинний пошук найефективніших шляхів досягнення поставленої мети. Результати такої діяльності вплинули позитивно на весь подальший хід національного розвитку українського суспільства» (*Див.: Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль,*

2005. – С. 6).

Як відомо, Перша світова війна закінчилася в листопаді 1918 року. Внаслідок неї держави-учасниці втратили 25 млн. своїх громадян, у тому числі 12 млн. становили прямі бойові втрати. Якщо напередодні війни в Європі налічувалося 401 млн. жителів, то в 1919 – лише 389 млн., хоча за прогнозами мало бути 424 млн. європейців.

МОДУЛЬ II

Семінарське заняття №7. Друга українська національна революція 1917–1921

рр.

1. Причини, початок, характер та періодизація української національної революції.
2. Утворення Української Центральної Ради, її склад, внутрішня і зовнішня політика. Проголошення УНР.
3. Українська гетьманська держава Павла Скоропадського: її внутрішня і зовнішня політика.
4. Українська Народна Республіка доби Директорії: її внутрішня і зовнішня політика.
5. Західно-Українська Народна Республіка: її внутрішня і зовнішня політика.
6. Причини поразки та уроки національної революції 1917–1921 рр.

Рекомендована література

- ✓ Верстюк В. Українська Центральна Рада: навч. посіб. / В. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
- ✓ Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. – К.: Політвидав. України, 1990.
- ✓ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 507–516; 526–528; 531–532; 543; 547–549; 552–555; 570–572; 574–575; 583–585; 603–606; 609–610.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 247–250; 253–255; 260–272; 274–276; 277–282; 284–285.

- ✓ Литвин М. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Кость Науменко. – Л.: Олір, 1995. – 368 с.
- ✓ Литвин М. Україно-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Л.: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 526 с.
- ✓ Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Л.: Світ, 1997. – 192 с.
- ✓ Реєнт О. П. Павло Скоропадський / О. П. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 304 с. – (Особистість і доба).
- ✓ Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 10. – 319 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; [передмова Г. В. Папакіна]. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
- ✓ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VI. – С. 238–245; 272–278; 283–284; 311–314; 341–358; 373–380.
- ✓ Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: у 10 т. – К.: Основи, 2008. – Т. VII. – С. 258–271; 292–297; 300–312; 318–323; 364–368; 381–383; 430; 437–438; 447–448; 451–452.
- ✓ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. / упоряд.: В.Ф. Верстюк [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. – 589 с.
- ✓ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. / упоряд.: В.Ф. Верстюк [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. – 423 с.

- ✓ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Данило Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 486 с.

Реферати

1. Михайло Грушевський: історичний портрет

Література

- ✓ Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.
- ✓ Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації (статті і матеріали) / Л. Винар. – К., 1995. – 304 с
- ✓ Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
- ✓ Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д / НАН України; Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2004.

2. Володимир Винниченко: історичний портрет

Література

- ✓ Гнідан О. Володимир Винниченко: Життя, діяльність, творчість: навч. посіб. / О. Гнідан, Л. Дем'янівський. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 256 с.
- ✓ Довідник з історії України. А–Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
- ✓ Кульчицький С. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К.: Альтернативи, 2005. – 376 с.
- ✓ Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2007. – 621 с.

3. Павло Скоропадський: історичний портрет

Література

- ✓ Довідник з історії України. А–Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
- ✓ Реєнт О. П. Павло Скоропадський / О. П. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 304 с. – (Особистість і доба).
- ✓ Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; [передмова Г.В. Папакіна]. – К.: Україна, 1992. – 112 с.

4. Симон Петлюра: історичний портрет

Література

- ✓ Литвин С. Симон Петлюра: штрихи політичної біографії / С. Литвин // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С. 55–63.
- ✓ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
- ✓ Довідник з історії України. А–Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

5. Євген Петрушевич: історичний портрет

Література

- ✓ Коритко Р. Євген Петрушевич – президент ЗУНР / Р. Коритко // Літопис Червоної Калини. – 1991. – №1.
- ✓ Довідник з історії України. А–Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

6. Кость Левицький: історичний портрет

Література

- ✓ Довідник з історії України. А–Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

- ✓ Василик І. Громадсько-політична діяльність Костя Левицького (остання чверть XIX ст. – 1919 р.) / І. Василик // Наукові записки ТНПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 2.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Як вплинуло повалення самодержавства в Росії на політичну ситуацію в Україні?
2. Проаналізуйте соціальний, партійний та національний склад Української Центральної Ради.
3. Що собою являли Українська Центральна Рада та Генеральний Секретаріат? Якими були їх повноваження?
4. Проаналізуйте зміст чотирьох Універсалів Української Центральної Ради.
5. Охарактеризуйте взаємини Тимчасового уряду та Української Центральної Ради й Генерального Секретаріату.
6. Охарактеризуйте взаємини Української Народної Республіки та більшовицької Росії.
7. Доведіть або спростуйте тезу про те, що наприкінці 1917 – на початку 1918 р. мала місце збройна інтервенція Радянської Росії проти Української Народної Республіки.
8. Визначте причини поразки Української Центральної Ради.
9. Охарактеризуйте досягнення і прорахунки Гетьманської держави Павла Скоропадського.
10. Чи можна вважати оголошення Директорією повстання проти Гетьманської держави формальним узаконенням громадянської війни в Україні?
11. Як проголошувалася й встановлювалася радянська влада в Україні?
12. Проаналізуйте державницькі концепції Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Павла Скоропадського, Симона Петлюри.

13. Чим Українська Соціалістична Радянська Республіка відрізнялася від Української Народної Республіки?
14. Чому у 1917–1921 рр. одночасно існувало кілька держав: Українська Народна Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Західно-Українська Народна Республіка?
15. Охарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику ЗУНР.
16. Чому Акт Злуки 22 січня 1919 р. був реалізований лише частково?
17. Проаналізуйте причини поразки та уроки Другої Української національної революції.

Документи та матеріали

З I Універсалу Української Центральної Ради (червень 1917р.)

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти і боротися за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Подано за виданням: *Хрестоматія з історії України: Посіб. для 7-11 кл. серед. шк./упоряд.: В. І. Гусев, Г. І Сургай – К.: Освіта, 1996. – С. 155–158.*

II Універсал Української Центральної Ради (липень 1917 р.)

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні

організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремий відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої влади тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він яко представник демократії на цілій Україні й рівночасно яко найвищий краєвий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будування життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи яко орган тимчасового правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготувлятиме проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим Зборам.

Зважаючи, що утворення краєвого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії Установчих Зборів.

Подано за виданням: *Хрестоматія з історії України: Посіб. для 7-11 кл. серед. шк./упоряд.: В. І. Гусев, Г. І Сургай – К.: Освіта, 1996. – С. 158–159.*

З ІІІ Універсалу Центральної Ради (листопад 1917 р.)

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не віддаляючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав революції не тільки нашої землі, але й усеї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина,

Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Подано за виданням: *Хрестоматія з історії України: Посіб. для 7-11 кл. серед. шк./упоряд.: В. І. Гусєв, Г. І Сургай – К.: Освіта, 1996. – С. 166–167.*

З IV Універсалу Української Центральної Ради (січень 1918 р.)

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну в Україні. ...

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбийчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. ...

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн підтверджувати не будемо, бо український народ бажає мира і мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції і нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою Українського Народу.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів. ...

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними. ...

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпустити салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною і демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Подано за виданням: *Хрестоматія з історії України: Посіб. для 7-11 кл. серед. шк./упоряд.: В. І. Гусєв, Г. І Сургай – К.: Освіта, 1996. – С. 178–181.*

Грамота Павла Скоропадського (29 квітня 1918 р.)

Громадяне України!

Всім Вам, козаки та громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безработиця збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я вирішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Мені далекі і чужі які-б-то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогою нам України.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 277–279.*

Універсал Директорії Української Народної Республіки до трудового селянства (10 січня 1919 р.)

Громадяни труженики!

Визволивши Вас од тяжкого ярма гетьманського та московських панів, Директорія дає Вам закони про землю та ліси.

Тяжке лихо було впало на Ваші голови, але славне республіканське військо під нашим проводом довершило велику народну справу і тепер трудовий народ України має надію пережити лиху годину і взятись до культурної роботи на вільній землі Української Республіки.

Директорія з великою радістю заявляє, що земля переходить в руки трудового народу, але Директорія вимагає порядку і ладу.

Народня правда взяла верх над ворогами, і хай усі знають, що трудовий Український народ зуміє в лад у порядку далі життя своє влаштовувати.

Хай же процвіте народня земля добром і достатком на щастя України і вільне трудове життя Ваше і Ваших дітей.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 284–285.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Визначте головні ідеї перших трьох універсалів Центральної Ради.
- ✓ Як творці універсалів розуміли і бачили взаємини із Росією?

- ✓ В чому полягає історичне значення IV Універсалу Центральної Ради?
- ✓ Як характеризує ситуацію в Україні Грамота П. Скоропадського?
- ✓ Визначте головні ідеї Універсалу Директорії до трудового селянства.

Методичні рекомендації

1. Причини, початок, характер та періодизація української національної революції

Перша світова війна привела до розвалу двох імперій до складу яких входили українські землі: Російської – Романових та Австро-Угорської – Габсбургів. Народи, які входили до них, отримали шанс створити свої національні держави, в т. ч. такий шанс отримали українці. Як же скористалися вони наданою можливістю? Щоб відповісти на це запитання слід насамперед проаналізувати причини, початок, характер та періодизацію української національної революції 1917–1921 р.

Отже, в лютому 1917 р. в Російській імперії відбулася революція в результаті якої впало самодержавство і фактично в країні встановився республіканський лад. Перемога революції сприяла створенню на теренах колишньої імперії нової політичної ситуації та суспільної атмосфери. Формально влада перебувала в руках Тимчасового уряду, водночас виникли альтернативні органи влади – Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, в т. ч. в Україні, де в середині 1917 р. їх налічувалося 252. У Радах домінували загальноросійські соціалістичні партії есерів та соціал-демократів. Поступово в Радах взяли гору радикальні елементи – більшовики, лідер яких – Володимир Ленін проголошував лозунг «Вся влада – Радам!» і взяв курс на підготовку збройного повстання.

Після повалення царського самодержавства на теренах колишньої імперії активізувався національний рух. Особливо бурхливим він був в Україні, яка опинилася в епіцентрі політичної боротьби. Величезна територія, матеріальні й

людські ресурси, природні багатства притягували до неї увагу різних імперських політичних сил. Крім того, **специфіка української ситуації полягала в тому, що тут у 1917–1921 рр. одночасно розвивалося кілька конфліктів:**

- До пізньої осені 1918 р. продовжувалася Перша світова війна й Україна залишалася одним з головних театрів воєнних дій;
- Тривав конфлікт між тимчасовим урядом і Радами, який після повалення уряду більшовиками набрав форми громадянської війни між т. зв. «білими» та «червоними», під час якого, особливо в час денікінського наступу влітку 1919 р. Україна була тереном, де вирішувалася доля цього конфлікту;
- Визрів і набрав великої сили Український національний рух, який виступав за політичне самовизначення України аж до державного відокремлення від Росії, проти чого були як «білі», так і «червоні»;
- Врешті, в самій Україні була розв'язана «власна» громадянська війна між лівими і правими силами, яка привела до поразки української національної революції й падіння національної державності.

Головними причинами революції став кризовий стан Російської імперії викликаний світовою війною, зокрема загостренням політичних, соціально-економічних та національних проблем. Невирішеність національного питання особливо гостро відчувалася саме в Україні, де на 1917 р. український рух мав свою політичну програму, певні політичні структури, деякий досвід агітаційно-пропагандистської роботи серед народних мас, а отже, міг розраховувати на їх підтримку. Щоправда, початок революції був наслідком не стільки широкого національного руху, як, швидше, природною реакцією на розпад центральної влади Російської імперії, тобто її ініціювали не так внутрішні причини, а передовсім зовнішні чинники.

Визначаючи характер революційних подій 1917–1921 рр. в Україні, слід мати на увазі, що тут фактично одночасно відбувалося дві революції - національна і соціальна, які представляли й очолювали різні політичні сили: першу – національно-демократичні сили правої і лівої орієнтації, при домінуванні останніх; й другу – крайні ліві (більшовики), які були противниками національної державності.

В Українській національній революції 1917–1921 рр. можна виділити такі періоди:

- I. Доба Української Центральної Ради та Першої Української Народної Республіки (березень 1917 – квітень 1918 рр.);
- II. Доба гетьманської монархічної держави (квітень 1918 – грудень 1918 рр.);
- III. Друга Українська Народна Республіка часів Директорії (грудень 1918 – листопад 1920 рр.);
- IV. Доба Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – липень 1919 рр.).

При цьому слід мати на увазі, що сама національна революція тривала до листопада 1921 р., тобто до поразки Другого Зимового походу армії УНР й трагедії під Базаром. І лише рішення Сен-Жерменського мирного договору (вересень 1919 р.) про передачу Буковини Румунії; Тріанонського мирного договору (червень 1920 р.) про передачу Закарпаття Чехословаччині та ради послів Антанти (березень 1923 р.) про приєднання Галичини до Польщі, поставили останню крапку в поразці Другої Української Національної Революції.

2. Утворення Української Центральної Ради, її склад, внутрішня і зовнішня політика. Проголошення УНР

Піднесення українського національно-визвольного руху, яке проявлялося в численних маніфестаціях, мітингах, демонстраціях, відродженні старих та створенні нових громадських організацій, політичних партій, появі української

преси диктувало необхідність створення єдиного координаційного українського центру. Ним стала Українська Центральна Рада, що постала 4 березня 1917 р. До її складу увійшли члени Товариства українських поступовців, представники української соціал-демократії, українських військових, робітників, кооператорів, студентства, духовенства, різних товариств, громад і т. д.

Роз'яснюючи необхідність створення Центральної Ради, М. Грушевський писав: «Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовластя, право народу правити самому всіма своїми справами. Для цього, як упав старий режим, українці усіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, одностайній політичній організації на весь час, поки буде досягнена спільна широка національно-територіальна автономія України в федеративній російській республіці» (*Докл. див.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.* – С. 6).

М. Грушевський був головним ідеологом української революції, творцем її концепції. Його праці, написані в 1917–1918 рр., обґрунтовували стратегію, визначали нагальні тактичні гасла боротьби. Цій меті були підпорядковані брошури і статті: «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої автономії і федерації хочуть українці», «Українська самостійність і її історична необхідність», «На порозі нової України» та ін.

Центральна Рада стала яскравим свідченням інтенсивного зростання національної свідомості українського народу. Як зазначає Я. Грицак, весна-літо 1917 р. в Україні пройшли під знаком «українізації» суспільно-політичного життя. 19–21 квітня 1917 р. був скликаний Всеукраїнський національний конгрес, майже 900 делегатів якого представляли різні політичні партії, культурно-просвітні, селянські, професійні організації, земства та ін. Конгрес проголосив Центральну Раду верховною національною владою, затвердив М. Грушевського її головою й поставив метою здобуття національно-

територіальної автономії України. Вимогу національно-територіальної автономії підтримали з'їзди найбільших соціальних верств українського суспільства – селян, робітників і військових. Щоправда, слід звернути увагу, що водночас на з'їздах лунали голоси, яких не задовольняла автономія, тому вони вимагали політичної самостійності України, але голоси самостійників були ледь чутними в «хорі» автономістів. Чим же пояснити, що в Україні тоді переважали автономістські, а не самостійницькі настрої? О. Бойко пояснює дану ситуацію так: програмними документами більшості політичних партій та сил Центральної ради була саме політична автономія; ідея самостійності ще не набула поширення, визнання та популярності в масах; серед української політичної еліти поширеними були ілюзорне сподівання на справедливе і раціональне вирішення національного питання революційною демократією Росії; вважалося, що в межах Росії в Україні був реальний шанс вибороти бодай автономію, а проголошення самостійності залишило б її самотньою в епіцентрі Першої світової війни, фактично без державних структур, без армії і т. д. (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 320).

Тому, Центральна Рада активно вимагала визнання і схвалення Тимчасовим урядом автономії України. Поклавши в основу своєї тактичної лінії принцип «ні бунту, ні покірності», Центральна Рада поставила Тимчасовий уряд перед доконаним фактом: **23 червня 1917 р.** вона прийняла **I Універсал**, в якому проголошувала: «Народе Український! ...Волею своєю ти поставив нас, українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі. ...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі, має право сам порядкувати своїм життям. ...Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо

й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 260–263*).

Так, поступово Українська Центральна Рада з координаційного центру національним рухом перетворювалася на державну структуру, законодавчий орган влади, своєрідний парламент. В ній мали своє представництво всі тогочасні політичні сили, всі соціальні верстви та національності. 15 червня 1917 р. було створено Генеральний секретаріат – виконавчий орган, свого роду уряд, який очолив Володимир Винниченко. Вони провели значну державотворчу роботу, яка, щоправда гальмувалася невизначеністю взаємин з Тимчасовим урядом, його негативним ставленням до національних процесів в Україні, з одного боку й таким самим негативним ставленням до цих процесів російськомовного населення та лідерів правих і лівих партій, що діяли в Україні. Так, наприклад, чільний діяч київських більшовиків Георгій П'ятаков закликав «боротися з шовіністичними устремліннями українців», бо «Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати й щодо вугілля (Донбас), хліба і т. д.». А голова виконкому ради робітничих депутатів у Києві меншовик Незлобін погрожував, що російська революційна демократія «багнетами відповість на проголошення автономії України» (*Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 114*).

В таких умовах Центральна Рада проголосила **3 липня 1917 р.** свій **II Універсал**, основою якого була угода між тимчасовим урядом і Центральною Радою, за якою перший змушений був визнати автономні права України, щоб «вдержати все, що можна вдержати». В II Універсалі були такі рядки: «Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності...» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 263*).

Звичайно, II Універсал був кроком назад у порівнянні з I Універсалом, мав компромісний характер й не задовольняв обидві сторони. Юрисдикція української влади уточнювалася «Тимчасовою інструкцією», виданою Тимчасовим урядом в серпні 1917 р., яка суттєво обмежувала права України. Адже згідно з нею, Генеральний секретаріат визнавався виконавчим органом Тимчасового уряду, а не Центральної Ради. Варто також зазначити, що Центральна Рада пішла на розширення свого складу за рахунок представників національних меншин, що проживали в Україні. Причому відсоток наданих їм місць (30%), перевищував їх процентну частку серед жителів України (не більше 20%). Цікаво, яким є процентне співвідношення національного складу вищих законодавчих та виконавчих органів влади нинішньої України? Такими були зовнішньополітичні конфронтації зароджуваної української державності, які ускладнювалися рядом внутрішніх проблем. Спроба прихильників державної самостійності здійснити переворот в ніч на 17 липня 1917 р. закінчилася невдачею й Україна надалі йшла у фарватері тих подій, що відбувалися в Росії.

До того ж, не маючи змоги обсадити адміністративний апарат людьми, які могли б проводити її лінію на всіх рівнях влади, Центральна Рада часто не могла добитися виконання своїх рішень на місцях. Брак національно свідомих людей, які змогли б зайняти місце у механізмі державного управління відчувався не лише у провінції, а й у самій столиці. Та, все ж, «наприкінці літа-восени 1917 р. українські землі являли собою спокійний острів-оазу серед розбурханого російського моря. Панувало загальне враження, що Україна стане опорою порядку, законності і зможе краще влаштувати своє життя, аніж Росія» (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 116). Та цим планам, як і багатьом іншим, не судилося здійснитись.

Восени 1917 р. боротьба за владу в Україні загострилася й проходила між трьома політичними силами:

1) прибічниками Тимчасового уряду, опорою яких був штаб Київського

військового округу;

- 2) більшовиками, яких підтримували ради робітничих і солдатських депутатів;
- 3) національними силами, що гуртувалися навколо Центральної Ради.

Події поступово набирали надзвичайно гострих і практично непередбачуваних форм, за якими, на жаль, не встигали соціалістичні лідери Центральної Ради. Так, в Україні значною мірою стихійно наростав процес українізації армії. Український національний рух охопив величезну кількість військових частин російської армії. Водночас у провінції набирало сили Вільне Козацтво. Але ні перших, ні других не зумів використати український уряд, щоб створити боєздатну Українську Армію.

Тим часом владу у Петрограді 25 жовтня 1917 р. захопили більшовики на чолі з В. Леніним. Звістка про події в столиці, змусили Центральну Раду створити Крайовий комітет охорони революції в Україні, який у своїй відозві заявив, що буде всіма способами протидіяти спробам більшовиків повторити сценарій петроградських подій в Києві. Тут одночасно сформувалися три центри, які претендували на захоплення влади в Україні: штаб КВО, рада робітничих і солдатських депутатів і Українська Центральна Рада. Саме остання вийшла в листопаді 1917 р. переможцем із цієї боротьби.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила **III Універсал**, в якому проголошувалося **утворення Української Народної Республіки**: «Народе український і всі народи України! ... Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. ... До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 266–267*).

В той же час, III Універсал містив в собі суттєву суперечність, яка межувала з абсурдністю. Визначивши Україну як незалежну державу, він все ж залишив федеративний зв'язок з Росією, що як держава вже не існувала. Вчитайтеся, це теж рядки із III Універсалу: «Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів» (Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 266).

Важливо наголосити, що восени 1917 р. український національний рух ще йшов по висхідній про що засвідчили вибори до Всеросійських Установчих Зборів (Вибори до Українських Установчих Зборів мали відбутися 27 грудня 1917 р. (за н. ст. – 9 січня 1918 р.). Так от, на виборах до Всеросійських, в Україні за більшовиків проголосувало лише 10% виборців, а за українські партії – майже 75%! За таких обставин, щоб схилити політичну фортуна на свій бік, більшовики різко змінюють тактику своєї боротьби за владу.

4 грудня 1917 р. в Києві розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд рад, на якому більшовики планували здійснити внутрішній переворот і захопити владу. Але сил для цього в них виявилось замало, більшість делегатів київського з'їзду рад підтримувала Центральну Раду. Тоді більшовики разом з лівими есерами, деякими соціал-демократами та кількома безпартійними (всього 127 осіб) залишили Всеукраїнський з'їзд рад і перебрались до Харкова, який в той час був форпостом більшовизму в Україні. Саме в цьому пролетарському центрі **11–12 грудня 1917 р. відбувся альтернативний з'їзд Рад, що проголосив встановлення радянської влади в УНР** та обрав Центральний виконавчий комітет рад України – на противагу Генеральному Секретаріату. Незважаючи на те, на харківському з'їзді було лише 200 делегатів, які представляли 89 рад, з понад 300 існуючих в Україні, його рішення тут же були визнані Радянською Росією.

Як зазначають сучасні дослідники, аналіз офіційних нормативних актів, архівних матеріалів, спогадів учасників української революції, діячів радянських установ та більшовицької партії засвідчує, що I Всеукраїнський з'їзд був скликаний і проведений із порушеннями встановленої процедури, без підтримки й повноправного представництва населення України, тобто не виражав волевиявлення українського народу, а тому не був правочинним, а створені рішенням нелегітимного з'їзду – органи радянської влади в Україні – незаконними.

Своєрідним каталізатором українських подій кінця 1917 р. став Маніфест Ради народних комісарів з ультимативними вимогами до Центральної Ради від 3 грудня 1917 р. В ньому більшовицький уряд радянської Росії на чолі з В. Леніним вимагав від української влади зупинити пропуск через українську територію донських козаків, які поверталися з війни додому і вели на Дону воєнні операції проти більшовиків, а також припинити роззброєння більшовицьких частин в Україні. Було очевидно, що Раднарком шукає приводу для війни з Україною.

«Ми обвинувачуємо Раду в тому, – наголошувалося в ультиматумі, – що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні. ... В разі неохочої задовільної відповіді на ці питання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважатиме Раду у стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії та на Україні» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 253–254*). Український уряд відкинув всі фальшиві, експансіоністські вимоги більшовиків й заявив: «Генеральний Секретаріат у заяві народних комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість, або суперечність самим собі. Не можна одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада

Народних Комісарів щодо Народної Української Республіки». (Див.: Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998. – С. 38).

Після відхилення ультиматуму Українська Народна Республіка перебувала в стані війни з радянською Росією. Це була перша війна більшовиків проти України. Більшовики в Україні могли перемогти лише в результаті зовнішньої агресії, оскільки тут їм бракувало власних сил для захоплення влади. І така агресія з боку радянської Росії розпочалася в грудні 1917 р. захопленням Харкова. Вирішальні бої розпочалися наприкінці грудня, коли радянські більшовицькі війська почали наступ на столицю УНР – Київ. В складних умовах для української влади потрібно було вирішити насамперед такі завдання: мобілізувати та організувати український народ на відсіч агресору, офіційно відмежуватися від більшовицького режиму, створити передумови для переговорів з Німеччиною та її союзниками і, звичайно, створити боєздатну армію.

Спробою реалізувати ці завдання став **IV Універсал (22 січня 1918 р.)**, яким **проголошувалася незалежність УНР**: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду! ... Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». (Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 269–270).

На жаль, цей важливий акт було проголошено надто пізно, коли кульмінаційний пункт української національної революції вже був пройдений. Маятник суспільних настроїв все більше відхилявся у лівий бік, до демагогічних більшовицьких гасел: «Земля – селянам!», «Мир – народу!» і т. д.

Нерішучість, непослідовність Центральної Ради, ігнорування нею необхідності створення національної армії привели до трагічної ситуації, коли підступи до української столиці змушені були захищати під Крутами студенти,

гімназисти та юнкери, більшість з яких загинула у нерівному протистоянні. «Героїчна смерть цих 300 юнаків стала одним із центральних символів українських визвольних змагань». (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 122).

В такій складній ситуації українська влада змушена була піти на переговори з Центральними державами, які відбувалися в Брест-Литовську з кінця грудня 1917 р. Делегацію УНР представляли: В. Голубович (голова), М. Левицький, М. Полоз, О. Севрюк. Мирний договір між УНР з одного боку і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другого було підписано 9 лютого 1918 р. Він передбачав: встановлення кордонів між УНР та Австро-Угорщиною по лінії Хотин – Гусятин – Збараж – Броди – Сокаль. Майже вся Холмщина і Підляшшя мала повернутись до УНР; відмову від взаємних претензій на відшкодування збитків заподіяних війною; взаємний обмін військовополоненими; взаємний обмін надлишками промислових та сільськогосподарських товарів; встановлення взаємних митних пільг; налагодження дипломатичних відносин. Українська делегація звернулася до німецької сторони з проханням «надати допомогу українському народові у важкій боротьбі за своє існування», розраховуючи на введення на територію України двох дивізій – т. зв. «синьожупанників», «сірожупанників» сформованих з полонених українців-воїнів російської армії (Див.: Історія України: Словник-довідник. – Харків, 2004. – С. 117, 118). Проте німецький блок, крім них, ввів в Україну ще й власні регулярні війська, а в їх складі полк Українських Січових Стрільців. Варто зазначити, що підписання Брестського миру стало першим актом визнання УНР як незалежної держави в новітній час.

Під тиском армій німецького блоку більшовики вже на початку березня 1918 р. змушені були залишити Київ, а до травня німецько-австрійські війська зайняли майже всю Україну і Крим. При тому, німецькі дислокувалися в центральній Україні, а австрійські – Південно-Східній. Але для Центральної

Ради це була «піррова перемога», тому, що в Україні фактично, було встановлено окупаційний режим.

Отже, проголошення УНР стало своєрідною реакцією на жовтневе більшовицьке повстання в Петрограді. Намагаючись завоювати владу в Україні, більшовики розгорнули широку пропагандистську кампанію, підтримували ліві елементи українських партій з метою розколу Центральної Ради, чинили зовнішній силовий тиск тощо. Їхня спроба легітимним шляхом завоювати командні висоти та трансформувати Центральну Раду в «кишеньковий» Центральний виконавчий комітет рад України зазнала поразки.

Грудневий ультиматум Раднаркому призвів до спалаху війни між Раднаркомом і Центральною Радою, яка в критичних умовах своїм IV Універсалом проголошує суверенність, незалежність УНР. Проте проголошення універсалу не давало змоги зберегти контроль за територією України. Під тиском переважаючих сил більшовицьких військ Центральна рада втрачає територію, вплив, владу.

Брестська мирна угода давала Центральній Раді ще один шанс для політичної самореалізації, але її демократизм та республіканізм не стикувалися з консерватизмом керівництва окупаційних військ німецького блоку. За цих обставин встановлення авторитарного правління в Україні було лише питанням часу.

3. Українська гетьманська держава Павла Скоропадського: її внутрішня і зовнішня політика

Розглядаючи питання про Українську гетьманську державу Павла Скоропадського, причини її виникнення, внутрішню і зовнішню політику слід мати на увазі, що навесні 1918 р. Україна опинилася в складній політичній ситуації. Існувала загроза поновлення більшовицької експансії, т. зв. «союзники» – Німеччина та Австро-Угорщина, зокрема їх війська в Україні,

поводили себе швидше як окупанти й прагнули перетворити її в колонію, в той час як Центральна Рада дедалі більше втрачала контроль над ситуацією, була нездатною досягти нормального рівня розвитку держави в політичній та, особливо, економічній сферах. Розчарування Центральною Радою проявлялося не лише серед політичної еліти несоціалістичного спрямування, а й широких народних мас.

29 квітня 1918 р., коли Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, в Києві проходив Всеукраїнський з'їзд хліборобів-власників на якому **Павла Скоропадського було проголошено гетьманом України**. Фактично в країні відбувся державний переворот і в українських землях виникло нове державне утворення – гетьманат «Українська Держава». На зміну республіці фактично прийшла монархія. Державний переворот був узгоджений з представниками німецької військової адміністрації. Претендентів на гетьманську булаву було кілька і серед них: М. Міхновський, В. Габсбург (Василь Вишиваний), але зупинилися на кандидатурі Павла Скоропадського – нащадка старовинного українського козацького роду, царського генерала, ад'ютанта царя Миколи II, одного з найбільших українських землевласників.

Як зазначають дослідники, суть перевороту полягала в спробі шляхом зміни демократичної парламентської форми державного правління на авторитарну створити нову модель української держави, яка була б здатною зупинити радикалізацію, дезорганізацію і деградацію суспільства, стала б творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався б на приватній власності та дотриманні правових норм (*Див.: Бойко О. Історія України. – С. 335–336*).

У своїх спогадах сам П. Скоропадський так характеризує свою програму: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію та адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні і соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого

класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу найбільших маєтків» (*Див.*: Бойко О. Історія України. – С. 336).

Основними державотворчими документами Української Держави за гетьманства П. Скоропадського стали: «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». В них визначалися засади внутрішньої та зовнішньої політики гетьманської держави. Так в «Грамоті до всього українського народу» зазначалося: «Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатючої колись-то України встає грізна мара голоду. При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України» (*Див.*: Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 82).

«Закони...» стали конституційною основою нової держави. Вони включали в себе такі акти: «Про Гетьманську владу», «Про Віру», «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян», «Про закони», «Про Раду Міністрів і про Міністрів», «Про Фінансову Раду», «Про Генеральний Суд» (*Див.*: Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – С. 84–

86.).

Гетьман П. Скоропадський зробив спробу збудувати державу силами всіх її громадян, незважаючи на їх соціальне та етнічне походження. В її основу він поклав право приватної власності – «як фундаменту культури і цивілізації». Першим прем'єром уряду став Ф. Лизогуб. У ньому, як відзначала Н. Полонська-Василенко: «не було соціалістів, але були солідні українські діячі з цілої України. Дванадцять міністрів були українці з походження; були й інші авторитетні діячі, що брали участь в українському житті, як земські діячі, професори, правники, громадські працівники». (Див.: Н. Полонська-Василенко. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 493). Справді, сам Ф. Лизогуб походив з відомого роду Лизогубів, близьких приятелів Т. Шевченка; Микола Чубинський – син відомого етнографа й автора слів українського національного гімну Павла Чубинського; Микола Василенко – український історик і правник, один з фундаторів Української Академії Наук; Дмитро Дорошенко – відомий український історик; Дмитро Донцов – відомий політичний діяч та інші.

Однак лідери українських соціалістичних партій, а за ними ліва преса оголосили всіх гетьманських міністрів не українцями та ворогами українського народу й його держави. Напевно тому, що в гетьманському уряді також були: поляк А.Ржепецький, єврей С. Гутник, німець Ю. Вагнер та росіянин Г. Афанасьєв та ін..

У травні 1918 р. була опублікована Заява-декларація гетьманського уряду в якій наголошувалося, що П. Скоропадський не прагне стати самодержцем, а Гетьманство – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній та національно-державній формі.

Але більшість тогочасного українського суспільства не сприйняла приходу до влади П. Скоропадського й тієї політики, яку він здійснював. Гетьмана підтримували помірковані політичні течії, які займали центристські позиції й не мали значного впливу на переважну більшість населення держави.

Соціальною базою гетьманського режиму були в основному заможні верстви міста і села, тобто вона була надто вузькою для його утвердження. Майже весь період свого правління гетьман змушений був долати протидію з усіх боків, а це не сприяло розбудові національної держави. Хоча навіть за таких умов Українська Держава П. Скоропадського досягла помітних успіхів, особливо у сфері національно-культурного будівництва: було створено понад 150 українських гімназій, вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників, відкрито два державних університети в Києві та Кам'янці-Подільському, засновано широку мережу загальнокультурних закладів та установ (Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр, відкрито Українську Академію Наук тощо). Важливим зрушенням у духовній сфері стало утворення Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом Василем Липківським.

Значними були успіхи гетьманської держави у сфері зовнішньої політики. Посольства Української Держави було поділено на два розряди, до першого було віднесено дипломатичні представництва в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині та Болгарії, до другого – в Румунії, Швейцарії, Фінляндії, Польщі та Дону. Всі інші місії в Грузії, Кубані, Литві, Іспанії, Данії, Норвегії, Швеції мали статус надзвичайних. Головним напрямком зовнішньої політики Гетьманату було налагодження дружніх відносин з країнами Четверного Союзу, в першу чергу з Німеччиною та Австро-Угорщиною, 450 тис. військ яких перебувало в Україні й справляло визначальний вплив на внутрішню і зовнішню політику Української Держави.

Ще одним напрямом дипломатичної діяльності Гетьманату було налагодження відносин з сусідніми державами, зокрема радянською Росією, яка воювала з УНР, мала до неї територіальні претензії й звідки Українській

Державі загрожувала нова агресія. Росія набувала для української зовнішньої політики величезної ваги ще й тому, що там проживало кілька мільйонів українців, які постійно зазнавали утисків з боку більшовицької влади.

На загал, в період Гетьманату спостерігалось певне економічне піднесення України. Цьому сприяли відновлення приватної власності, підтримка гетьманом вільного підприємництва, можливість промислових і торгівельних кіл суттєво впливати на економічну політику влади, широкий збут товарів до Німеччини та Австро-Угорщини. У цей час було налагоджено грошовий обіг, вдосконалено грошову систему, створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства, відновлено рух залізничного транспорту, реорганізовано і зміцнено державний флот.

З іншого боку, Україна в добу Гетьманату стала своєрідною резервацією для консервативних та реакційних сил колишньої Російської імперії. Тут активно діяли «Монархический блок», «Союз возрождения России», «Союз русского народа» та інші проімперські структури; перебував центр у справі вербування до білогвардійської Південної армії; знайшли притулок відомі контрреволюційні лідери – Мілюков, Пуришкевич, Шульгін та інші. Як зазначає О. Бойко: «Основною опорою гетьманського режиму були поміщики, буржуазія та старе чиновництво, значною мірою зрусифіковані, яких насамперед цікавили стабільність та звичні норми життя. До національної ідеї вони ставилися байдуже» (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 339).

В силу цих обставин, соціально-економічна політика гетьманського уряду вела не до консолідації суспільства, а поглиблення розколу. В липні-серпні 1918 р. піднімається антигетьманська хвиля страйкового руху, активізується селянська боротьба проти окупаційних військ та гетьманщини. Використавши їх опозиція створила свій координаційний центр – Український національно-державний союз (УНДС), основними формами діяльності якого стали виступи

проти дій гетьманського уряду. Згодом він був перетворений в Український національний союз, який очолив В. Винниченко. УНС, як і його попередник, прагнув не зміцнення державної влади, а соціально-економічних змін у державі. Тому, не маючи підтримки українських партій, П. Скоропадський змушений був шукати допомоги в неукраїнських політичних сил. В результаті загострення соціальних і політичних антагонізмів в Україні помітно зростали пробільшовицькі настрої. Та й це не зупинило соціалістичних лідерів опозиції, які в листопаді 1918 р. утворили Директорію – тимчасовий орган для керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. До її складу увійшли: Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра, Федір Швець, Опанас Андрієвський, Андрій Макаренко.

Тоді ж, в листопаді 1918 р., коли стало зрозуміло, що Німеччина та її союзники програли війну, гетьман терміново починає шукати контакти з державами Антанти – Англією та Францією. Знаючи про прихильність їх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», П. Скоропадський робить крок, який перекреслив його попередні досягнення в розбудові Української Держави й «поставив хрест» на його політичній кар'єрі в Україні – проголошує федеративний союз з т. зв. «небільшовицькою» Росією, тобто з державою якої вже не існувало.

14 листопада 1918 р. Директорія звернулася до народу з відозвою в якій закликала до повстання проти гетьманського режиму. Центром повстання стала Біла Церква, де дислокувалися Січові Стрільці, які розпочали наступ на Київ. В ході його було зайнято Фастів, розбито гетьманські війська під Мотовилівкою. На бік Директорії почали переходити рештки гетьманських частин, повсталі селянські загони. Гетьманська держава розвалювалася і 14 грудня Павло Скоропадський зрікся влади, передав її своєму урядові, а той – Директорії.

Розглянутий період був важливим етапом у розбудові української державності. Як зазначають дослідники: «в драматичних умовах, в яких

опинилася УНР спочатку внаслідок російсько-більшовицької, а згодом німецько-австрійської окупації, державний переворот в Україні 29 квітня 1918 р. та встановлення Гетьманату – це, по суті, відчайдушна спроба консервативних сил припинити анархію, відновити порядок і спокій на українських землях, покласти край радикально-економічним реформам Центральної Ради та врятувати національну державність, зірвавши плани окупаційних властей, спрямовані на її ліквідацію. Як це не парадоксально, але гетьманська Українська Держава з більшості засадничих питань успадкувала і продовжила те, що було напрацьовано за доби Центральної Ради, відмовившись лише від її лівацьких крайнощів і соціалістичних експериментів.

За короткий час, в непростих зовнішніх і внутрішніх умовах гетьману вдалося сформувавши чітку, дієздатну систему управління державою, домогтися обмеження повноважень окупаційних військ, налагодити фінансову справу і підготувати державний бюджет, розпочати організацію регулярної армії і сформувавши військово-морський флот. Значними були успіхи в розширенні меж Української Держави, осягненні соборності українських земель, в зовнішньополітичній сфері. Багато зроблено в галузі освіти, науки й культури. На жаль, П. Скоропадському так і не вдалось консолідувати широкі політичні кола суспільства навколо ідеї незалежності України. Він легше знаходив спільну мову з російськими консервативними організаціями, ніж з українськими політичними партіями. Але провина за це лежить не лише на ньому, а й на його політичних опонентах». (Див.: Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998. – С.115).

4. Українська Народна Республіка доби Директорії: її внутрішня і зовнішня політика.

Перемога збройного антигетьманського повстання привела до влади Директорію – колегіальний управлінський орган, створений лівими

політичними партіями. Оголошене Директорією повстання проти Української Держави Павла Скоропадського засвідчило, що громадянська війна в Україні досягла свого апогею. 19 грудня 1918 р. Директорія вступила до Києва й через тиждень, тобто 26 грудня 1918 р., видала свій програмний документ – «Декларацію», в якій проголошувалося відновлення Української Народної Республіки (яку можна вважати 2-ою УНР доби Директорії), скасовувалися всі закони Гетьманату в галузі державного управління, землеволодіння, робітничої політики. Декларація встановлювала статус самої Директорії як «тимчасової верховної влади революційного часу» і т. д.

Так, зокрема в ній заявлялося: «Героїчним поривом українського народу зметено з лиця Землі Української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину. Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих кляс. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя. ... Відновлено восьмигодинний робочий день. ... Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які є сутью основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності... Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим – робітництву та селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю» (*Див.: Хрестоматія з історії України: посіб. для 7–11 кл. серед. шк. / упоряд.: В. І. Гусев, Г. І Сургай – К.: Освіта, 1996. – С. 192*).

26 грудня 1918 р. був сформований перший уряд Директорії УНР – Раду Народних Міністрів, яку очолив Володимир Чеховський. В подальшому уряд очолювали: Сергій Остапенко, Борис Мартос, Ісаак Мазепа. Часті зміни урядових кабінетів посилювали політичну нестабільність в республіці, призводили до кадрових переміщень на різних рівнях державного апарату й заважали формуванню сталого корпусу досвідчених урядовців, яких і так бракувало.

Якщо Рада Народних Міністрів уособлювала виконавчу гілку влади, то законодавчою мав стати Трудовий конгрес України. Напередодні відкриття Конгресу сталася визначна подія на шляху відновлення соборності українських земель. **22 січня 1919 р.** на Софіївському майдані Києва відбувся урочистий **Акт Злуки** – об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу. В Універсалі Директорії, з цього приводу, проголошувалося: «3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою - одноцільну, суверенну Народню Республіку. Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року. Од нині воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України» (*Див.: Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – С. 107*). На жаль, Акт Злуки був лише продекларований, але до кінця не реалізований через ряд внутрішніх і зовнішніх причин.

Більше того, початок роботи Трудового Конгресу України (23 січня 1919 р.) проходив під звуки артилерійської канонади. Це з північного сходу на УНР розпочалася інтервенція російських більшовицьких військ. На південному сході діяла т. зв. «біла гвардія» – Добровольча армія А. Денікіна. На півдні висадились французькі та англійські війська. А на заході ЗУНР зазнала агресії з боку Польщі. По всій території України діяли численні повстанські загони різних отаманів, які часто змінювали свої політичні симпатії, переходили з

одного табору в інший, вносячи і в так нестабільну ситуацію, хаос, анархію, сіяли зневіру і т.д. Фактично Друга УНР опинилася у 1919 р. в своєрідному кільці фронтів, вирватися з якого, так і не змогла.

В той же час, соціальний і національний максималізм Директорії відштовхнули від неї розсудливі верстви населення, які однаково боялися як російських білогвардійців, так і соціалістів-експериментаторів. Під натиском наступаючих радянських військ Директорія, яка зосередила в силу воєнних обставин всю повноту законодавчої та виконавчої влади, змушена була на початку лютого 1919 р. залишити Київ й переїхала до Вінниці, а далі її шлях проліг через Проскурів – Рівне до Кам'янця-Подільського.

Недостатня ефективність соціально-економічної (насамперед аграрно-селянської) політики Директорії та урядів УНР, гострі суперечності серед її керівництва щодо внутрішньополітичного устрою та курсу зовнішньої політики держави призводили до того, що Директорія виявилася неспроможною створити єдиний фронт національно-демократичних сил для конструктивної державотворчої праці й гідного опору зовнішнім противникам, для підтримання злагоди в суспільстві. Згадані фактори внутрішньополітичного і соціального характеру мали катастрофічні наслідки для визвольних змагань в Україні. Практично вся доба існування УНР була часом безперервної нерівної збройної боротьби проти декількох потужних зовнішніх противників. Тому, ці фактори слід мати на увазі характеризуючи ситуацію в Україні доби Другої УНР.

Елемент дезорганізації вносило й особисте протистояння лідерів УНР, в першу чергу В. Винниченка й С. Петлюри, відсутність єдності щодо першочергових завдань та політичної орієнтації. Так, якщо В. Винниченко та його прибічники обстоювали «радянську платформу», виступали за союз з більшовицькою Росією проти Антанти та пріоритетне вирішення соціальних проблем, то С. Петлюра зі своїми соратниками схилився до зближення з Антантою, а першочерговим завданням вважав зміцнення незалежності держави

через посилення армії та її адміністративних органів.

Ще однією проблемою Української національної революції 1917–1921 рр. були антиєврейські погроми. Як зазначає Я. Грицак, наймасовіша хвиля погромів розгорнулася весною і літом 1919 р. Найбільше погромів вчинили самозвані «отамани» і «батьки». На їхню частку припадає 40% погромів. Ще 20% вчинили банди, які часто не мали жодної політичної прив'язки. До погромів вдавалися Добровольча (20%) і навіть Червона (6%) армії. Однак у масовій свідомості розправи над євреями пов'язувалися передовсім з Директорією, хоча український уряд боровся проти антиєврейських насильств усіма можливими засобами. «Українські лідери навесні і влітку 1919 р. являли собою нечисленну й позбавлену впливу групу, яка перебувала на самій вершині вулкану насильства і анархії. Їхня трагедія полягала в тому, що вони розбудили сили, з якими не могли справитись. ... Радикалізм та популізм українських соціалістів накладався на хвилю народної стихії й взаємно посилювали один одного». (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 146).

Ще один аспект, на який звертає увагу історик, це той факт, що у 1919 р. жодна сторона, яка вела боротьбу в Україні не мала вирішальної переваги сил. За таких умов, результат воєнних дій залежав від того, кому надавало підтримку українське селянство. Але його лояльність була дуже мінливою. Спочатку воно підтримувало Центральну Раду проти Тимчасового Уряду, пізніше більшовиків проти Центральної Ради. Селяни були основною силою у боротьбі Директорії проти Скоропадського, а потім, охолонувши до неї, дозволили більшовикам відтиснути її з Лівобережної України. Весною 1919 р. вони повстали проти більшовиків і вітали Денікіна, щоб через кілька місяців виступити проти Денікіна й вітати більшовиків. (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 148).

Одним з найяскравіших прикладів підтвердження цієї тези стала махновщина – масовий повстанський селянський рух Півдня України, а також повстанський рух на Правобережній Україні. Загальна кількість повстанців

становила близько 250 тис. чоловік, але єдиного антибільшовицького фронту створено не було.

Ще одним чинником, який впливав на державотворчі процеси в Україні був т. зв. білогвардійський рух, який прийнято вважати антибільшовицьким, найвищою метою якого було відновлення Російської монархії. Проте, як зазначає Я. Грицак, «найголовнішою метою білогвардійського руху було відновлення не монархії, а територіальної єдності Російської імперії – «єдиної і неподільної Росії» і російського політичного та культурного панування» (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С.150). Виступаючи під гаслом відновлення «Великої Росії», білогвардійці діяли здебільшого на неросійських етнічних територіях, в т.ч. Україні. Директорія, знаючи про крайні антиукраїнські настрої Денікіна, все більше схилялася до союзу з Польщею. Лідери ЗУНР, вважаючи Польщу своїм головним ворогом, не йшли на конфронтацію з білогвардійським рухом і розраховували знайти спільну мову з Антантою, яка підтримувала Білу гвардію. За її допомогою вони сподівалися визволити Галичину з-під польської окупації. Такі взаємовиключаючі орієнтації послаблювали український національно-визвольний рух.

Затиснуте між трьома ворогами – російськими білогвардійцями, поляками і більшовиками та заблоковане Антантою українське військо восени 1919 р. зазнало величезних втрат (70% свого складу). Головний отаман С. Петлюра, загнаний у безвихідь, 4 грудня 1919 р. приймає рішення про припинення регулярних воєнних дій і перехід до партизанської боротьби. З 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. тривав Перший зимовий похід – військово-партизанський рейд по тилах Червоної та Добровольчої Армії. Пройшовши з боями понад 2500 км по Єлисаветградщині, Київщині, Полтавщині, Одещині, похід завершився з'єднанням частин, що брали участь в ньому, з військами УНР, які разом з польською армією, у відповідності з Варшавським договором, спільно воювали

проти більшовиків. (*Докл. див.: Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 260–261*).

Отже, **Варшавський договір (квітень 1920 р.)** було укладено між Українською Народною Республікою і Польщею. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність УНР й надавав їй військову допомогу у спільних польсько-українських діях проти більшовицьких військ в Україні. УНР, відповідно, визнавала анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини. Укладення С. Петлюрою Варшавського договору привело до суттєвих розходжень серед українських політичних сил, більшість яких, зокрема на західноукраїнських землях, засудили його.

С. Петлюра так пояснював свій крок: «при тому стані національної свідомості нашого народу, його організованості і дисциплінованості, на якому застав його 1917 і 1918 роки, лише скоординованою акцією обох частин – «наддніпрянців» і «галичан» можна досягнути ідеалу державної самостійності. Цієї скоординованості не було в самому початкові боротьби. Обидві частини не доросли до визнання єдиної керуючої волі, щодо того пляну і програми, по яких ця боротьба мусіла провадитись. Фактично ідея Соборної України була фразою, якою користувались для святочних промов, декларацій і з якої не уміли і не хотіли витягти обов'язуючих логічних наслідків. Стратегія національної боротьби, як і боротьби військової, вимагає: бити в першу чергу по головному ворогові, з другорядним потім можна раду дати! В своїй діяльності я керувався думкою, що таким ворогом була, є і буде Московщина... Для мене, як для реального політика, який базує свою діяльність на підрахункові дійсних сил, як своїх, так і ворожих, було ясно вже в кінці 1918 року, що ми свою справу на деякий час програли. Я гадав і сподівався, що спільна акція «галицької» і «наддніпрянської» армії допоможе її направити: ударом по головному ворогові, з тим, щоб потім, зміцнившись, організувавшись, набувши зброї – вдарити по

інших... Щоб спасти ситуацію, і мені і моїм політичним однодумцям нічого не залишалось, як, забезпечити себе від Польщі, спробувати боротись проти Москви. Настрій на Україні цьому сприяв...

Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що «Петлюра продав» Галичину, Волинь тощо. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і хиби української незорганізованості, малої культурності і не сприяючих обставин в житті української нації...

Я вірю і певний, що Україна, як держава, буде. Може не зразу такою великою як нам хотілось би, але буде. Думаю я, що шлях Української Державності стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Українська Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика – це мрії, нереальні комбінації, що призведуть до того, що ніякої України не буде... У мене немає розчарування ні в нашому народі, бо він є такий, яким його зробили обставини, часом сильніші од нього, ні в його здатності до самостійного життя, бо ця здатність буде розвиватись і зміцняти його. Ситуація, в якій він опинився сьогодні, не є ні вічною, ні безнадійною. Змінити її до певної міри залежить і від напруження власних сил. Треба працювати над цим всім і кожному – в міру його сил і можливостей» (*Докл. див.: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія–Київ–Вашингтон, 1993. – С. 37–40*).

У відповідності з договором 25 квітня 1920 р. об'єднанні польсько-українські війська перейшли Збруч і вступили в боротьбу з Червоною Армією. 7 травня вони вигнали з Києва більшовиків, але вже через тиждень радянські війська розпочали контрнаступ і 11 червня взяли українську столицю, а до середини липня Кінна армія Будьонного примусила польсько-українські війська відступити за Збруч. Під час наступу Червоної армії на території 20 повітів

східної Галичини була утворена Галицька Соціалістична Радянська Республіка, яка, спираючись на багнети більшовицької армії, протрималася тут близько двох місяців. В серпні 1920 р. під Варшавою відбулася битва, в якій радянські війська зазнали нищівної поразки. 13 жовтня у Ризі між Польщею і Радянською Росією було підписано попередній договір, в якому Польща офіційно зреклася від союзу з УНР і визнала УРСР. Натомість радянська сторона відмовилася від Галичини.

В березні 1921 р. між РРФСР, УРСР з одного боку та Польщею, з другого було підписано **Ризький мирний договір**, згідно з яким сторони припиняли воєнні дії, анулювався Варшавський договір, встановлювався новий кордон між УРСР та Польщею по р. Збруч. Таким чином, Польща одержувала значну частину українських земель. Договір гарантував українській меншині в Польщі (тобто на західноукраїнських землях) культурні, мовні та релігійні права, які, щоправда, так і не виконувалися польською стороною. «Ризький мир, – пише Я. Грицак – поховав самостійницькі плани урядів УНР та ЗУНР й узаконив контроль більшовицької Росії над більшістю території України... Однак святкувати перемогу було ще рано: проти них в Україні залишалася діяти найчисленніша армія, якій нікуди було емігрувати. Йдеться про українське селянство. Воно не визнавало радянської влади в Україні і воліло дивитися на неї через приціл рушниці» (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 156).

Так, лише в квітні-липні 1919 р. в Україні вибухнуло близько 300 селянських антибільшовицьких повстань, а в 1921 р. в Україні та Криму діяли 464 повстанські загони, які налічували від 20 до 500 чол. в кожному. На початку 1921 року селянськими повстаннями була охоплена майже вся Україна. Селяни збройно виступали проти продовольчої та посівної розкладки, за вільну торгівлю Як зазначають дослідники, навесні 1921 року «громадянська війна плавно переросла в селянську війну».

При цьому в селянсько-повстанському русі простежуються дві течії. У південних районах і частині Лівобережжя повстанці діяли під анархо-комуністичними гаслами, які сповідували талановиті селянські ватажки Н. Махно та М. Григор'єв. Так, наприклад, з'їзд Військово-революційної Ради в Гуляй-Полі прийняв резолюцію, у якій зазначалося: «Визнаємо радянську владу на Україні в особі вільно обраних на пропорційній основі з трудящих мас найбільш селян та робітників. Диктатур будь-яких партій не допускаємо, вимагаємо негайну заміну «чрезвычайек»..., свободи слова, друку, зборів...».

На решті території України діяли повстанські загони, об'єднані національними гаслами, які були прихильниками ідеї створення самостійної Української держави. За офіційними даними, наприкінці 1920 – на початку 1921 років лише у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тисяч бійців (Див.: Полянський О. Український рух Опору в 1921–1939 рр. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – С. 12).

Для придушення цього масового селянського руху більшовики розпочали червоний терор в Україні. Спеціально створені численні каральні загони, надзвичайні комісії, особливі відділи, ревтрибунали, політвідділи, регулярні війська й частини особливого призначення, міліція заарештовували, й без суду розстрілювали тисячі людей, у тому числі дітей.

Тому мають рацію ті дослідники, які підкреслюють, що «... численні заходи, здійснювані керівними колами країни і повністю залежними від них партійними і державними правителями республік, нагадували спробу врятувати від розпаду Російську імперію і подати її суспільству під новим марксистським ідеологічним прикриттям і новою – комуністичною назвою... Це був шлях у безвихідь, величезний, світового масштабу експеримент над мільйонними масами, який силою започаткували більшовики. Диктатура, встановлена після перевороту, означала присвоєння ними права ламати життя мільйонам, руйнувати народний побут, сім'ї, релігію, національні святині, традиції, права і

свободи станів, устої приватної власності тощо» (Див.: Курносів Ю. Ю. Насилля – головний аргумент більшовизму // Український історичний журнал. – 1991. – №12. – С. 21).

В умовах безперервних селянських повстань український еміграційний уряд в Польщі виробив відчайдушний план. З інтернованих у польських таборах вояків УНР була сформована Українська Повстанська Армія (так вперше в новітній історії України прозвучала назва УПА). В листопаді 1921 р. під проводом Ю. Тютюнника вона розпочала Другий зимовий похід. Наступ проводився у трьох напрямках: на Бессарабію, Поділля і Волинь. З боями Волинська група підійшла аж до Києва, але під натиском переважаючих сил ворога – червоних, змушена була відступити. Найтрагічніше склалася доля Подільської групи очолюваної Ю. Тютюнником. Біля містечка Базар на Житомирщині її оточила червона кіннота Г. Котовського. Частина вояків загинула, багато потрапило у полон і 359 із них були розстріляні під Базаром. Лише невеликій частині вдалося прорватися й відступити на територію Польщі.

Трагічна поразка під Базаром символізувала завершення Другої української національної революції й перемогу в Україні більшовицького режиму.

5. Західно-Українська Народна Республіка: її внутрішня і зовнішня політика

Перша світова війна спричинила розпад двох імперій до складу яких входили українські землі – Російської й Австро-Угорської, саме ця обставина – входження до різних імперій, стало головною причиною появи Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Власне про останню – ЗУНР: державу між Сяном і Збручем йтиме мова далі.

З виникненням української держави на Наддніпрянщині національно-визвольний рух на Галичині, крім традиційної для старшого покоління

політиків орієнтації на Австро-Угорщину, дедалі більше прагнув до державної самостійності та об'єднання всього українського народу в одній державі. Так, виступаючи на засіданні австрійського парламенту Є. Левицький заявив: «Східна Галичина з історичного погляду творить колишнє самостійне староукраїнське князівство Галицько-Володимирське, яке довгий час було складовою частиною великої всеукраїнської Київської держави. Теперішня Східна Галичина... творить... в цілості неподільну... спадщину української нації й тому може або в цілості залишитись при Австрії, або так само в цілості бути влучена в Українську Народну Республіку, що відповідало би найвищому ідеалові української нації» (*Див.: Українська революція і державність (1917–1920 рр.)*. – К., 1998. – С. 117).

З послабленням і початком розпаду Австро-Угорської монархії восени 1918 р. в Галичині гостро постало питання: українці чи поляки матимуть перевагу у політичному житті краю. Вирішення цього питання багато в чому залежало від наявності та організованості національних збройних сил. Тому у вересні 1918 р. у Львові було створено Українську Військову Організацію, яка сформувала Центральний військовий комітет. Його очолив сотник УСС Дмитро Вітовський. Саме військові відіграють вирішальну роль у т. зв. «листопадовому зриві» – тобто національно-демократичній революції на західноукраїнських землях.

Активну участь в цих подіях брали й галицькі політики. Зокрема посли (депутати) австрійського парламенту. Так, Євген Петрушевич заявив: «Вже сьогодні рекламуємо найсвятіше для нас... право на з'єднання всіх українських земель в самостійну українську державу». Аналогічну заяву зробив Кость Левицький – шлях українців «не веде до Варшави, але до Києва». Найрішучіше виступив Семен Вітик: «Український народ, який в Австрії числить більш 4 мільйонів, а на Україні більш 40 мільйонів... Тому домагаємося права самовизначення також для українського народу... український нарід жадає як

одинокі умови свого національного життя між свободними державами Європи, сполучення всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині з областями України в Одну самостійну республіканську державу, яка є і стане незалежною від всіх слов'янських і других сусідніх держав...» (*Див.: Українська революція і державність (1917–1920 рр.)*. – С. 118–119).

В таких умовах 18 жовтня 1918 р. в Народному домі у Львові відбулася нарада українських послів Австрійського парламенту та Галицького і Буковинського крайових сеймів, представників політичних партій, громадських організацій, студентства, за участю митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина. На зборах було проголошено утворення Української Національної Ради – Конституанти (Конституційних Зборів) українського народу, що проживав на своїх етнічних землях в Австро-Угорщині, яка згодом трансформується у вищий законодавчий орган Західно-Української Народної Республіки. Президентом Української Національної Ради обрали Є. Петрушевича. 19 жовтня 1918 р. було проголошено створення західноукраїнської держави: «Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада... постановляє: 1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Строжинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини [тобто – Закарпаття – О. П.] – творять одноцілу українську територію. 2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава» (*Див.: Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України*. – С. 93).

20 жовтня 1918 р. на площі перед собором св. Юра відбулася політична маніфестація українців Львова, де було оголошено про утворення Української держави. Але польські політики, а разом з ними й польське громадянство, не просто проігнорували створення УНРади та проголошення Української

Держави, а створили в Кракові т.зв. Ліквідаційну комісію, що мала прибути 1 листопада до Львова, зліквідувати всі австрійські установи і замінити їх польськими. Борючись за відновлення власної держави, поляки прагнули включити до її складу й західноукраїнські землі й не визнавали аналогічного права на свою національну державність за українцями. Саме тоді поглибилися передумови того польсько-українського конфлікту, що спалахне кривавим протистоянням на Волині у 1943 р.

Оскільки УНРада орієнтувалася на мирні парламентські методи державного будівництва й сподівалася отримати Українську Державу з рук австрійського уряду, що було в тих умовах нереально, справу захисту проголошеної української держави взяв у свої руки Центральний військовий комітет. 31 жовтня 1918 р., виступаючи на засіданні ЦВК, Д. Вітовський заявив: «Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра його візьмуть поляки. Наша честь вимагає, що ми перші взяли владу в краї хоч би навіть прийшлося зараз її втратити». Розпочалася підготовка до взяття влади у Галичині в українські руки. Було призначено керівників військових підрозділів, кожен з яких отримав конкретне доручення на час повстання. ЦВК реорганізували в Українську Генеральну команду. До всіх повітових центрів направили кур'єрів з наказом такого змісту: «В ніч з 31 жовтня на 1 листопада ц.р. Українська Національна Рада переймає владу над українськими землями Австро-Угорщини. Тієї ночі українські військові частини займають Львів. Те саме заряджено по всіх містах Східної Галичини. Після одержання цього наказу негайно опанувати містом».

Наказ отримали нелегальні окружні військові комітети у Станіславі, Чернівцях, Тернополі, Коломиї, Золочеві, Перемишлі, Самборі, Чорткові, Стрию, Рава-Руській, а де таких не було – довіреним українським політичним діячам з чіткою вимогою «зібрати якнайбільше боєдатних селян і спільно з українськими військовими захопити владу у Львові».

Як і передбачалося планом, 1 листопада 1918 р. о четвертій годині ранку у

Львові розпочалося збройне повстання. На ранок 1 листопада 1918 р. були зайняті всі урядові будинки та стратегічні пункти міста: намісництво, міська ратуша, на якій було встановлено синьо-жовтий прапор, Галицький крайовий банк, головний вокзал, пошта, телеграф, військові склади. У відповідності з оперативним планом було нейтралізовано австро-угорські частини, а також обеззброєно польських солдатів та офіцерів львівського гарнізону, інтерновано намісника Гуйна, командуючого військами Галичини і Буковини маршала Пфєффера. О 7 год. ранку Д. Вітовський доповів К. Левицькому про взяття Львова в українські руки. Звістка про переможне повстання у Львові швидко поширилася по всій Галичині. Згідно з планом ЦВК в містах, містечках та селах краю протягом одного-двох днів теж було взято владу.

Одночасно з подіями в Галичині активізувався національно-визвольний рух на Буковині. В Чернівцях, Сторожинецькому, Вижницькому, Вашківському, Кіцманському й Заставнівському повітах спалахнули повстання. 2 листопада 1918 р. в Чернівцях відбулося Всебуковинське віче, яке ухвалило резолюцію про возз'єднання краю з Українською державою щойно проголошеною у Львові. Але вже 5 листопада румунський уряд віддав наказ своїм військам окупувати Буковину. 11 листопада румунські війська зайняли Чернівці і всю Північну Буковину, яку було включено до складу Румунії. В травні 1919 р. Паризька мирна конференція санкціонувала цю анексію.

Населення Закарпаття на своїх вічах і зібраннях теж заявляло про своє бажання бути в складі єдиної України. Так, в Хусті на Всекарпатському конгресі прийняли таку резолюцію: «Всенародні збори угорських Русинів-Українців з дня 21 січня 1918 року висказують з'єднання всіх Русинів-Українців... й прилучення Русинами-Українцями заселених земель до Соборної України...». Але, на жаль, частина політичних лідерів продовжували орієнтуватися на Угорщину, інші – Чехословаччину і навіть Румунію. В результаті Сен-Жерменського договору у травні 1919 р. Закарпаття увійшло до

складу новоствореної Чехословацької держави.

Сьогодні, з відстані історичної ретроспективи, маємо змогу проаналізувати події, що відбувалися в ті листопадові дні 1918-го, зрозуміти велич всенародного зриву, врахувати допущені тоді помилки для сучасних процесів українського державотворення. Отже, в листопаді 1918 р. в Східній Галичині відбулася національно-демократична революція, в ході якої було повалено монархічну владу Габсбургів, ліквідовано іноземне поневолення і на давніх теренах Галицько-Волинського князівства відродилася Українська держава – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

Вже вранці 1 листопада 1918 р. у Львові з'явилася відозва Української Національної Ради, в якій проголошувалось: «Волею українського народу утворилась на українських землях бувшої Австро-Угорської держави Українська Держава. Найвищою державною властю Української Держави є Українська Національна Рада...». Того ж дня УНРада звернулася до населення Галичини: «Український Народе! Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави... Заки будуть установлені органи державної влади в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати владу... Всім горожанам української держави без різниці народности і віросповідання запоручається горожанську, національну і віросповідну рівноправність...» (*Див.: Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – С. 94*).

5 листопада 1918 р. Українська Національна Рада видала програмну Декларацію, в якій зазначалося: «Український Народе! В створеній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській Державі всі горожани без різниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді

рівні перед законом, а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основними керманичами держави. Український парламент, що вибереться і збереться зараз як тільки край успокоїться, проведе справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих дібр перейде у власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникам 8-годинний робочий день, дасть безпеку на старість і нездібнім до праці і взагалі повну охорону праці».

9 листопада 1918 р. Українська Національна Рада сформувала уряд - Державний Секретаріат на чолі з Костем Левицьким. У складі Державного Секретаріату було 14 міністерств – Державних Секретаріатів, які очолювали державні секретарі.

10 листопада Державний Секретаріат склав присягу на вірність українському народові і державі. УНРада визначила йому чітку лінію дальшого національно-державного будівництва: вжити всіх необхідних заходів «для з'єднання всіх українських земель в одну державу».

13 листопада 1918 р. були затверджені конституційні основи новоствореної держави – «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». В ньому стверджувалося: «Держава , проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаючи весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка. Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських

столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош... Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку... Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі Державний прапор є синьо-жовтий» (*Докл. див.: Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – С. 96*).

Новостворена українська Держава займала приблизно 70.000 км² території з 6.000.000 населення, з яких 71% становили українці, 14% поляки, 13% євреї і 2% інших національностей. Але, оскільки Буковина була окупована Румунією, а Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, фактично ЗУНР охопила лише територію Східної Галичини з 4 млн. населення (75% українців, 12% поляків, 11% євреїв і 2% – інші). З них 62% вважали себе греко-католиками, 18% – римо-католиками, 11–12% – іудеями, 6% – православними. Вища законодавча влада була зосереджена в руках Української Національної Ради, а виконавча – Державного Секретаріату.

В складних умовах розпочалося відродження національно-державного життя. Особлива увага приділялася організації і виведенню з глибокої кризи економіки. Активно відбудовувався залізничний транспорт, була запроваджена національна валюта – гривні та карбованці. В квітні ухвалено земельний закон, яким ліквідоване велике землеволодіння. Запроваджено державність української мови, обов'язковість її вживання у державних установах, організаціях, громадських інституціях. Закон про вибори передбачав загальні, таємні, прямі вибори. Ухвалено закон про громадянство. Розпочалася перебудова системи народної освіти.

Широкі політичні, національні, релігійні свободи свідчили про демократичний характер нової влади, її прагнення творити не просто суверенну національну республіку, а й громадянське суспільство. Важливо підкреслити, що ці демократичні принципи ЗУНР проголошувала не в мирній, спокійній обстановці, а в час воєнного лихоліття. Адже вже з перших днів молода

республіка змушена була вести важку, кровопролитну боротьбу з польськими окупантами, які, дотримуючись шовіністичного гасла «Польща – від моря до моря», не визнавали права українського народу на створення своєї національної держави.

Отже, з самого початку ЗУНР опинилася у надзвичайно складних внутрішніх, військово-політичних і міжнародних умовах, які, врешті, стали вирішальними в її подальшій долі. Уже в перший день свого існування молода Українська держава була втягнена у війну з поляками, яким в Австро-Угорщині належала майже вся адміністративна влада на українських землях Галичини і яким у їх загарбницькій війні з українцями 1918–1919 рр. допомагала морально, матеріально й військово Антанта, особливо Франція і США.

В такій складній ситуації керівництво ЗУНР звернулося за допомогою до Директорії УНР, яка надіслала в Галичину загін ім. Гонти отамана А. Долуда, Козятинську стрілецьку бригаду полковника Кравчука, артилерійську бригаду. Якщо б сюди прибули ще Січові Стрільці, доля молодій українській державі була б, очевидно, іншою.

Під час листопадових боїв 1918-го за Львів було допущено ряд серйозних прорахунків. Втрата Перемишля, стратегічної ініціативи у Львові, запізнення Українських Січових Стрільців, відмова Січових Стрільців прибути в Галичину, перемир'я з поляками дозволили їм взяти ініціативу в свої руки. Внаслідок було прийнято не зовсім вмотивоване рішення відступити зі Львова.

В грудні 1918 р. до Галичини з Наддніпрянщини прибув генерал Михайло Омелянович-Павленко, який став головнокомандуючим УГА. Начальником штабу армії було затверджено полковника Євгена Мишковського. Саме він став автором плану і душею докорінної реорганізації, а фактично створення нової сучасної армії, яка була завершена в січні 1919 р.

На початку грудня 1918 р., коли генерал М. Омелянович-Павленко очолив УГА, вона нараховувала близько 30 тис. старшин і вояків при 40 гарматах (без

наддніпрянських частин). А в квітні 1919 р. чисельність УГА складала 52 тис. вояків і 1412 старшин при 533 кулеметах, 188 польових і 13 важких гарматах. Але труднощів вистачало, особливо відчутним був брак командних кадрів вищої ланки, зокрема, старшин Генерального штабу. Саме тому до УГА були запрошені наддніпрянці, генерали Михайло Омелянович-Павленко, Олександр Греков, полковник Євген Мишковський, австрійські старшини Антон Кравс, Альфред Шаманек, Альфред Бізанц та інші.

Певні тактичні прорахунки, допущені в ході боїв за Львів, втрата Перемишля, недостатня кількість військових сил на першому етапі боротьби, а також величезна допомога польським бойовикам, що надходила з усієї Польщі, дещо пізніше від Антанти, змусили українські частини після важких боїв 22 листопада 1918 р. залишити Львів. Уряд ЗУНР – Державний Секретаріат – переїхав до Тернополя, де перебував з кінця листопада до кінця грудня 1918 р. На початку січня 1919 р., у зв'язку з польським наступом, столицею ЗУНР став Станіслав. Спроба наприкінці грудня 1918 р. – на початку січня 1919 р. відвоювати Львів закінчилася невдачею. У кровопролитних боях взимку 1919 р., реорганізована генералом М. Омеляновичем-Павленком та полковником Є. Мишковським, УГА зуміли стримати польський наступ і на кілька місяців стабілізувала становище на польсько-українському фронті.

На допомогу полякам Антанта перекинула, сформовану у Франції з числа польських емігрантів на заході, 80-тисячну армію генерала Й. Галлера. В середині травня 1919 р. вони розпочали загальний наступ. На більш як 300-кілометровому фронті 100-тисячній польській армії протистояло 37 тис. стрільців УГА, при 553 скорострілах (кулеметах) і 200 гарматах.

Незважаючи на відчайдушний опір стрільців УГА, поляки 23 травня 1919 р. зайняли Красне, Броди, Буськ, Ходорів, а через два дні Станіслав. 1 червня поляки захопили Тернопіль. Відступаючи, УГА опинилася на невеликому трикутнику Подільської землі між ріками Дністер – Збруч, залізницею Гусятин

– Чортків – Заліщики, де зайняла кругову оборону. На допомогу полякам прийшла ще й Румунія, яка в цей час зайняла Покуття, а до Збруча зі сходу підступила Червона Армія, притиснувши союзна армію УНР в районі Кам'янця-Подільського.

У цій вкрай критичній ситуації група старшин II корпусу під командуванням полковника М. Тарнавського, начальника штабу А. Шаманека, командира Львівської бригади – отамана А. Бізанца, Бережанської – А. Вольфа, сотника Р. Волощука розробила план наступу, який відомий як Чортківська офензива, тобто червневий 1919 р. наступ УГА. Тритижневий чортківський наступ виснажив стрільців УГА, бракувало боєприпасів. 27 червня до Галичини прибув Ю. Пілсудський. Польське командування, підтягнувши резерви, зуміло зупинити українські війська і 28 червня по всьому фронту від Бродів до Калуша поляки перейшли в контрнаступ. В районі Бережан, Коропця розгорілися жорстокі бої. Ведучи ар'єргардні бої, УГА відступила знову на Поділля, де була затиснута у т. зв. «трикутнику смерті», що визначався ріками Дністер – Збруч і залізницею із Заліщик через Чортків до Гусятин.

8 липня 1919 р. до Борщова – місця перебування диктатора ЗУНР Є. Петрушевича – прибув головний отаман військ УНР Симон Петлюра. На зустрічі, враховуючи безвихідність ситуації, було прийнято рішення про перехід УГА та уряду ЗУНР за Збруч. Протягом 16–18 липня 1919 р. Українська Галицька Армія (49800 стрільців і старшин при 603 кулеметах і 17 гарматах) перейшла Збруч, де об'єдналася з армією Української Народної Республіки.

Отже, Західно-Українська Народна Республіка, що постала понад 90 років тому, як синтеза національно-визвольних змагань українців впала. Основною причиною цього стали надзвичайно складні міжнародні обставини, підтримка повоєнною Європою експансіоністських загарбницьких дій щодо західноукраїнських земель Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Та навіть у таких складних обставинах, ЗУНР за короткий час свого

існування була справді народною, демократичною державою, політичний устрій якої являв собою добру модель тогочасної європейської правової держави. ЗУНР стала прикладом можливого українського державного правопорядку, що ґрунтувався на розумному гуманізмі і поступовому утвердженні демократичних засад у суспільстві. Громадянській толерантності і шляху до згоди сприяло те, що восени 1918 р. всі основні політичні сили, передовсім націонал-демократи і радикали, зуміли об'єднатися в уряд національної коаліції. Незважаючи на війну, західноукраїнському урядові вдалося налагодити адміністрацію краю, уникнути загрози поширення голоду й епідемій, забезпечити функціонування шкіл, пошти, телеграфу й залізниці. Доказом зрілості української влади був той факт, що за весь період польсько-української війни на території ЗУНР не було жодного випадку виступів проти цивільного польського населення та антиєврейських погромів. Галичани, на відміну від наддніпрянців, не займалися в процесі державотворення соціалістичними експериментами, а зуміли забезпечити на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату, боєздатної армії являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи про уряди УНР.

Як зауважує Я. Грицак: «Приклад ЗУНР наочно демонстрував переваги австрійської правової школи над російським правовим нігілізмом, в атмосфері якого вирости східноукраїнські політики». Акцентуючи на цих же моментах, І. Лисяк-Рудницький підкреслював: «В Галичині була здійснена відома своєю доцільністю двопартійна система (націонал-демократи й радикали), що обидві основні партії (разом з деякими дрібнішими угрупованнями) зуміли в цей вирішальний час об'єднатися в уряді національної коаліції. Галичина 1918–19 років – єдиний в новій історії приклад українського державного правопорядку» (Див.: Полянський О. Західна Україна у двох революціях 1848–1918. – Тернопіль: Джура, 1998. – С. 32–49).

6. Причини поразки та уроки національної революції 1917–1921 рр.

В бурхливому морі революцій, іноземної інтервенції та громадянської війни, що пронеслась Україною у 1917–1921 рр., незважаючи на національне пробудження українського народу, героїчним поривом якого постали Українська Народна Республіка часів Центральної Ради та Директорії, а також Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, Західно-Українська Народна Республіка, національна форма державності не утвердилася на українських теренах. Після поразки української національної революції, Україна знову була розшматована між державами-окупантами: Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Натомість, на більшій частині території України закріпилась радянська форма державності – УРСР, яка була повністю підпорядкована союзному центру і зберігала власну державність лише номінально. Тобто, українці не використали свого історичного шансу й на відміну від фінів, поляків, литовців, латишів, естонців, чехів, словаків та ін., не створили своєї національної держави і понад сімдесят років перебували в складі СРСР.

Під цим кутом зору, аналіз причин поразки та уроків української національної революції 1917–1921 рр. має не тільки науково-пізнавальне, а й практичне значення. Отже, невдача визвольної боротьби українців пояснюється цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин. Чільне місце серед перших посідають, зокрема, несприятливі зовнішні чинники. Однак фатальні наслідки мали притаманні самому українському національно-визвольному рухові серйозні внутрішні слабкості. Крім того, провідники української революції допустилися чимало помилок. На них звернули увагу самі учасники революції. Одні з них, зокрема соціалістичної орієнтації, вбачали головною причиною поразки низьку національну і політичну свідомість народних мас, які у критичні моменти не надали підтримки українській революції. Так, Ісаак Мазепа писав: «Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ:

знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян» (*Див.*: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 159). Інші перекладали всю вину на тогочасну еліту, зокрема керівників Центральної Ради та Директорії, які займалися соціалістичними експериментами, не розуміли державних інтересів і т.д.

І все ж, одним з вирішальних факторів поразки українських визвольних змагань стали несприятливі зовнішні обставини для утвердження національної державності: світова війна, в епіцентрі якої опинилась значна частина українських земель; гострі суперечності між провідними державами за сфери впливу і бази сировини, серед яких помітне місце належало Україні; спричинений історичними обставинами розподіл українців по двох ворожих імперіалістичних військових блоках, що, по суті, призвів до братовбивчої війни; міжнародна ізоляція України, особливо після поразки Німеччини та Австро-Угорщини, на підтримку яких сподівались спочатку Центральна Рада, а потім гетьман П. Скоропадський, оскільки не мали надійного власного війська; недооцінка державами Антанти значення українського питання в контексті міжнародного розвитку. Нарешті, неодноразові агресії з боку «червоної» і «білої» Росії, Польщі, а також деяких інших держав (*Див.*: Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998. – С. 224).

В цьому контексті привертають до себе увагу безкомпромісні слова С. Петлюри: «Логіка розвитку національного руху на Україні веде до повторення воєнних подій 1918–1920 рр. Ми хотіли б, щоб неминучість їх була засвоєна широкими колами громадянства, як і той факт, що цей конфлікт матиме місце незалежно від форми влади в Росії. Всі вони для нас мають однакову вагу, бо однаково не миряться з існуванням державної незалежності України і однаково будуть боротися проти неї і з нею, як політичними, так і мілітарними засобами.

Між царською Росією і сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони являють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіялізму. Ідеал державности української не може бути втиснутий у вузькі межі федерації, конфедерації, тим більше автономії ні з Росією, ні з ким би то не було» (*Докл. див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С. 883*).

Однак, було б неправильно говорити лише про поразку Української національної революції. Це зважаючи на те, що вона не досягла остаточної мети – утвердження самостійної соборної Української держави, її значення важко переоцінити. «Наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами, – говорив С. Петлюра в листопаді 1919 р., – ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою й безкомпромісною, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність» (*Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – С. 883–884*).

В такому дусі висловлюється згаданий Ісаак Мазепа: «Революційні роки 1917–1921 будуть навіки вписані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя. В огні великої революційної бурі з аморфної і майже етнографічної маси створилася українська нація» (*Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – С. 885*).

Оригінальну концепцію уроків Української національної революції зробив сучасний історик Я. Грицак, який наголошує, що: «без Української Народної Республіки не було б і Української Радянської Соціалістичної Республіки. У такому сенсі поразка українських сил не була повною. За весь час радянської влади, існування хоча і формальної української держави у складі відновленої імперії становило поважну проблему для Москви. Витрачаючи величезні

зусилля для поборення автономістичних і самостійницьких прагнень української політичної еліти, вона підривала свої внутрішні сили. Українській революції не вдалося утримати свою окремішність. Вона була втягнута у водоворот російських подій. Але разом з тим не можна недобачати іншого факту, що українська революція стала поворотною віхою в російсько-українських відносинах. Революція засвідчила вибух національного почуття серед раніш несвідомих селян та робітників. Тому цілковиту рацію мав Іван Лисяк-Рудницький, коли вважав, що «було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з цього часу розвивається все даліше українське життя». ... Перемога більшовиків зупинила еволюцію Росії у нормальну державу і нормальну націю. Тому їхня перемога була перемогою на коротшій меті; на довшій часовій засяг їм так і не вдалося створити стабільного політичного ладу. ... Спроба українських лідерів утвердити свій політичний контроль над Україною і збудувати українську державу виявилася невдалою. Вони відступили перед більшовиками. Але досвід цієї боротьби не можна оцінювати лише з точки зору того, хто виграв і хто програв. «Універсальне значення боротьби між УНР та Советською Росією в тому, – писав Лисяк-Рудницький, – що це був не тільки міжнаціональний конфлікт, але також зудар двох соціально-політичних систем й ідеологій: устрою вільної, гуманної демократії з устроєм тоталітарної диктатури, що в самій основі ворожа до свободи й гідності людини. Нема сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі» (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 164–165).

Семінарське заняття №8. Україна між Першою та Другою світовими війнами: проблеми політичного та соціально-економічного розвитку й боротьби за національну державність

1. Політичне й соціально-економічне становище УСРР в 20-х роках: голод 1921–1923 рр.; нова економічна політика; українізація; утворення СРСР й обмеження суверенітету республіки.
2. Індустріалізація в УСРР: причини та методи досягнення й прорахунки.
3. Колективізація в УСРР: причини, методи та наслідки.
4. Масові політичні репресії більшовицького тоталітарного режиму в 20–30-х роках ХХ століття.
5. Територіальне розчленування західноукраїнських земель й політика окупаційних режимів Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Рекомендована література

- ✓ Безансон Ален. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Ален Безансон; [пер. з фр. Т. Марусик]. – К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – 136 с. – (Історія і сучасність).
- ✓ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно політичний та правовий аналіз: у 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.
- ✓ Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти / М. Вегеш – Ужгород: Карпати, 2004. – 432 с.
- ✓ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
- ✓ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
- ✓ Даниленко В., Сталінізм на Україні (20–30-ті роки) / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

- ✓ Еплбом Енн. Історія ГУЛАГу / Енн Еплбом; [пер. з англ. А.Іщенко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 645–653; 667–673; 706–707; 712; 726; 730.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2001. – С. 293–295; 299; 300–303; 308–309; 312–314; 317–318.
- ✓ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К., 1992. – 176 с.
- ✓ Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.) Г. Касьянов, В. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
- ✓ Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис / А. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 81 с.
- ✓ Кентій А. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.) / А. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 201 с.
- ✓ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Р. Конквест [пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної]. – Луцьк: ВМА «Терен», 2009. – 880 с.
- ✓ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест; [пер. з англ.]. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.
- ✓ Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К., 1995. – 508 с.
- ✓ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / С. Кульчицький. – К., 1996. – 396 с.
- ✓ Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К.: Видавничий центр «Альтернативи», 1999. – Т. 11. – 336 с. – (Україна крізь віки).

- ✓ Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л.: ІУ, 1999. – 152 с.
- ✓ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, С. І. Білокінь [та ін.] – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
- ✓ Полянський О. Український рух опору в 1921–1939 рр. / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 64 с.
- ✓ Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
- ✓ Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: навч. посіб. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 544 с.
- ✓ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
- ✓ Рубльов О. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті рр. ХХ ст. / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. VII. – С. 264–274; 305–316; 375–376.
- ✓ Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.; [пер. з фр. Яреми Кравця]. – Львів, 2008. – 712 с.
- ✓ Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 607 с.

Реферати

1. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид проти українського народу

Література

- ✓ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
- ✓ Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / за ред. о. Ю. Мицика. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія». – Т. 1. – 2005. – 296 с.; Т. 2. – К., 2004. – 443 с.; Т. 3. – К., 2006. – 432 с.; Т. 4. – К., 2007. – 504 с.; Т. 5. – К., 2008. – 322 с.

2. Організація Українських Націоналістів в боротьбі за Українську Самостійну соборну Державу

Література

- ✓ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1.: 1929–1939. – Українське видавництво: Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. / перевид. у Львові 2003 р.
- ✓ Український визвольний рух. Збірник 3. До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – Львів, 2004. – 304 с.

3. Карпатська Україна в 1938–1939 роках

Література

- ✓ Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939) / М. Вегеш. – Ужгород, 1993. – 137 с.
- ✓ Вегеш М. Карпатська Україна: Документи і факти / М. Вегеш. – Ужгород: Карпати, 2004. - 431с.
- ✓ Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів: ЗУКЦ, 2004. – 414 с.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Голод 1921–1923 рр. в Україні: закономірність чи випадковість?
2. Розкрийте причини згорання радянською владою курсу на «українізацію».

3. Визначте основні риси «нової економічної політики».
4. Визначте досягнення і прорахунки політики індустріалізації в Україні.
5. Розкрийте методи, якими більшовики в 1930–1932 рр. проводили колективізацію українського села.
6. Масові політичні репресії більшовицького режиму в Україні: закономірність чи випадковість?
7. Чому події 1932–1933 рр. можна вважати голодомором і геноцидом проти українського народу?
8. Зробіть порівняльну характеристику політичного, соціально-економічного та духовно-культурного становища українських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.
9. Визначте основні програмні цілі Організації Українських Націоналістів та шляхи і методи їх досягнення.

Документи і матеріали

Закон про незалежність Карпатської України (15 березня 1939 р.)

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.
3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом КУ на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині й жовті смуги в правому півполі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.
7. Державний гимн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...»
8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 320.*

Устрій Організації українських націоналістів (1929 р.)

І розділ. Політичні засади

А. Загальні означення

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правовної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава.

16. Першим зав'язком та перемником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности й монокрatismу.

Б. Державний устрій

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то національного визволення, державного закріплення та розвитку.

Ж. Організація Українських Націоналістів

1. Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов та установ, що стан українського національно-державного розірвання сотворили та закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхилення від повищих засад.

2. Не обмежуючись у своїй діяльності на той чи інший терен, але змагаючи до опанування української національної дійсності на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями, Організація Українських Націоналістів вестиме всеукраїнську політику державництва без придавання їй партійного, класового чи яко-небудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і класовим угрупованням з їх методами політичної праці.

3. Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх вколо українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання уздоровити відносини внутрі нації, викликати в українському народі державотворчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину і таким чином забезпечити великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу.

Подано за виданням: *Україна: антологія пам'яток державотворення, X-XX ст.: у 10 т. / редкол.: І.М. Дзюба[та ін.]. - К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 9: Час випробувань. Консолідація національно-патріотичних сил (1939 рік – початок 80-х років XX ст.) / упорядкув., передм. та прим. Ю. Сливки. – 2009. – С. 479, 480, 486.*

Із протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про вилучення цінностей в церквах (31 березня 1922 р.)

Слухали: 1. Про кампанію по вилученню із церков (циркуляр ЦК РКП).

Ухвалили: 1. Циркуляр підтвердити і розіслати з тією зміною, що замість підготовчих секретних комісій керівництво вилученням цінностей покладається безпосередньо на Бюро губкому, зважаючи на те, що вилучення вже фактично почалося*.

**Лише в 1918-1923 рр. в Україні було вилучено понад 10 млн пам'яток історії та культури, предметів побуту на суму 10 млрд крб. у царських грошах. У ті часи було знищено до 30 млн ікон, стільки ж потрапило за кордон. До жовтня 1930 р. було закрито 533 церкви. В 1917 р. в Україні було 1710 діючих церков, а в 1940 – лише 2.*

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 298.*

Із книг А. Антонова-Овсієнка та О. Петрова про наслідки масових репресій в СРСР і в Україні (30-ті роки ХХ ст.)

Загальні втрати, які понесла в роки терору армійська парторганізація... [до кінця 1937 р. чисельність членів партії в РСЧА зменшилась порівняно з 1932 р. удвічі – до 150 тисяч]. З урахуванням того, що серед політпрацівників безпартійних бути не могло, а серед командного складу членів партії було не менш 90 відсотків, то загальні втрати (без урахування осіб, яких в армії нараховувалось 20-25 тисяч) після сталінських репресій становлять не менш 80 тисяч.

Загальна частка репресованих (з них знищено понад 9/10) в середовищі вищого командування – від маршала до генерал-лейтенанта (в нових званнях) – становила 93 відсотки.

Погром, вчинений Сталіним в роки 1929-1933 і організований ним голод коштували трудівникам землі 22 мільйони життів.

Терор 1935-1941 рр. забрав ще 20 мільйонів.

Тільки в 1938 р. у в'язницях і винищувальних таборах перебувало ШІСТНАДЦЯТЬ МІЛЬЙОНІВ. За даними перепису 1926 і 1939 рр. населення УРСР зменшилось з 31 до 28 мільйонів. Приріст повинен був становити за 13 років не менш 6,5 мільйона (якщо взяти скромну цифру щорічного приросту в 0,5 мільйона).

Отже, дефіцит по Україні перевищив 9,5 мільйона.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 317-318.*

Із книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор»

...Сталін добре розумів, що рушієм національного відродження України є інтелігенція, яка втілює в собі самосвідомість українського народу, але також і селянські маси, які живили її протягом сторіч. «Обезглавлювання» нації шляхом усунення її кращих виразників було б суттєвою перепоною на шляху національного відродження. ... Сталін, очевидно, усвідомив, що лише масовий терор супроти основної частини нації, тобто проти селянства, міг примусити країну до покори. Свою ідею щодо зв'язку між нацією та селянством він висловив досить чітко: «Національна проблема, в самій своїй суті, це селянська проблема»...

Уся згубність розгрому української культури наочно виступає в цифрах. Згідно з однією оцінкою, зникли приблизно 200 з 246 письменників України (за іншими підрахунками 204 із 246). Із тих, що вціліли, один утік за кордон, семеро померли природною смертю, що залишає нам 32 чи 34 письменники, які або стали лакизами режиму, або перестали існувати як творчі особистості. А із приблизно 84 провідних дослідників у галузі лінгвістики ліквідували 62.

Отже, Україна лежала роздавлена: її церкву знищено, її інтелігенцію розстріляно або заслано, її селян, що переважно складали українську націю, або виморено, або підкорено. Навіть Троцький визнавав, що «ніде репресії, чистки, поневолення та всілякі інші різновиди бюрократичного хуліганства не набирали таких жахливих масштабів, як на

Україні, у боротьбі проти могутніх таємних прагнень українських мас до більшої свободи та незалежності».

Драконівські заходи, впроваджені Сталіним, мабуть, здавалися йому достатніми для досягнення його мети. Якщо ж вони все ж виявилися недостатніми, це сталося через те, що він недооцінив силу національного почуття, яке допомагало нації витримати ці удари і врешті вижити.

...Здається, немає жодного сумніву, що звинувачення в геноциді має пряме відношення до Радянського Союзу за його дії в Україні. Таким, принаймі, був погляд професора Рафаела Лемкіна, автора проекту резолюції.

Але справа, мабуть, не в тому, як саме слід формально кваліфікувати ці події. Факт є фактом: щодо української нації вчинено нечувані злочини. І чи то було в підвалах, де страчували безневинних, чи у таборах примусової праці, чи в селах, де вмирили з голоду, - це було свідоме винищення мільйонів індивідумів, з яких складається ця нація.

Подано за виданням: *Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест; [пер. з англ.]. – К.: Либідь, 1993. – С. 246,304,305.*

Із книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор»

Ми не маємо безпосередніх доказів того, що голод планувався Сталіним заздалегідь. Але те, що він – як із самого початку, так і далі – суворо вимагав реалізації курсу, який спричинився до катастрофи, показує, що Сталін вважав голодомор за ефективний і цілком сприйнятний засіб боротьби з українським селянством як «куркульсько-націоналістичним елементом».

Але, мабуть, найпереконливішим свідченням умисного характеру голоду є те, що українсько-російський кордон було практично заблоковано озброєними підрозділами ДПУ і надходження будь-яких харчів в Україну стало неможливим. Не можна було і виїхати з України, не маючи на те спеціальної перепустки. Свідок пише, що люди «застосовували найдивовижніші трюки, вигадували фіктивні історії, аби потрапити до Росії, придбати там чогось їстівного в обмін на останні кожухи, килими та білизну і привезти якийсь харч додому та врятувати своїх дітей від голодної смерті».

У Росії, як було добре відомо, справи виглядали інакше: «треба було лише перетнути кордон – і поза Україною умови були відразу кращі». Тодішній редактор головної одеської газети Іван Майстренко пізніше описував два села по різні боки російсько-українського кордону: з українського забрали все зерно, російському ж виставили досить сприйнятливий норми.

...Голодомор супроводжувався руйнуванням українського культурного й релігійного життя та масовим винищенням української інтелігенції. Здоровий глузд не дозволяє бачити у цьому подвійному ударі щось випадкове.

У найзагальнішому сенсі можна твердити, що відповідальність за ліквідацію «класового ворога» та придушення «буржуазного націоналізму» закорінена передусім у марксистських концепціях – точніше у тій формі, що їм надавала більшовицька партія і Сталін особисто.

Подано за виданням: *Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест; [пер. з англ.]. – К.: Либідь, 1993. – С. 356,357-358.*

Із книги Роберта Конквеста «Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років»

...Якщо взяти за середню величину мінімум 8 млн табірною населення за період з 1936 по 1950 р. включно і 10% смертності на рік, то отримаємо у підсумку цифру в 12 млн загиблих. До цього слід ще додати мільйони розстріляних у цей же період, хоча це буде занижена оцінка. А ще ж є жертви сталінського правління до початку ежовщини, у 1930-1936 рр. Сюди входять передусім ті 7 млн, які загинули під час насильницької колективізації, голодомору і пов'язаних із ними масових депортацій, а також у таборах до 1937 р.; знову-таки, це мінімальна оцінка. Таким чином, ми одержуємо цифру в 20 млн загиблих, яку з певністю можна вважати заниженою. Її можна збільшити ще десь на 50%, щоб охопити всі втрати народонаселення за двадцять три роки сталінщини.

Подано за виданням: *Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Р. Конквест; [пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної]. – Луцьк: ВМА «Терен», 2009. – С. 820.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Порівняйте Закон про незалежність Карпатської України з IV Універсалом Центральної Ради?
- ✓ Визначте головні ідеї устрою ОУН.
- ✓ Про що свідчить протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У від березня 1922 р.?
- ✓ На основі фрагментів з книг А. Антонова-Овсієнка, О. Петрова, Р. Конквеста доведіть або спростуйте тезу про те, що в СРСР та УРСР мав місце масовий терор.
- ✓ Спираючись на ці ж книги охарактеризуйте специфіку комуністичного терору в Україні.
- ✓ Використовуючи фрагменти праць Р. Конквеста дайте відповідь чому більшовицький режим влаштував Голодомор в Україні?
- ✓ Чи можна на основі наведених документів зробити висновок, що голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом українського народу?
- ✓ З'ясуйте суть терміну «геноцид»?

Методичні рекомендації

1. Політичне й соціально-економічне становище УСРР в 20-х роках: голод 1921–1923 рр.; нова економічна політика; українізація; утворення СРСР й обмеження суверенітету республіки

Політичне й соціально-економічне становище України у 20-х роках визначалося наслідками поразки української національної революції 1917–1921 рр. та приходом до влади на більшій частині її території більшовицької партії. Насамперед слід звернути увагу на глибоку кризу УСРР, яка була викликана рядом факторів. Вона проявлялася, зокрема, в економічній розрусі – зруйнованій тривалими воєнними діями промисловості і сільському господарстві. Так, виробництво промислової продукції знизилося до 1/10 довоєнного рівня. У 1920 р. в Україні вироблялося сталі – 1,7%, прокату – 1,8%, вугілля – 22% від рівня 1913 року, а валовий збір зерна становив лише 38,5% 1913 року. Ще одним фактором кризи була політична нестабільність, яка проявлялася в масовому русі Опору – від збройної боротьби селянства до опозиційних настроїв в середовищі української інтелігенції, учасників національної революції і, навіть, партійно-державної номенклатури. Поглиблював кризу голод 1921–1923 рр.

Важливо звернути увагу на такий аспект: «більшовизм був продуктом російської національної історії, а на неросійських етнічних землях імперії він утвердився шляхом експансії, підтриманої місцевим російським та зрусифікованим населенням. Експорт більшовицької революції з Росії в Україну та інші неросійські землі імперії набрав згодом світового масштабу, він тривав протягом усього існування СРСР і закінчився лише тоді, коли зазнав повного краху самий большевизм та його державно-політичний витвір – Радянський Союз» (Див.: Бадзьо Ю. Історія застерігає // Григорій Костюк. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. – К., 1995. – С. 16–17).

«Простежуючи генезу більшовизму, – пише Є. Стаднійчук, – можна стверджувати, що він не був внутрішнім національним витвором українського народу, а чужорідним, чужонаціональним, штучно перенесеним на українську землю. Головною соціальною опорою більшовицької партії в Україні став російськомовний і єврейський пролетаріат міст, а також ті верстви українських робітників, які зрусифікувалися» (Див.: Стаднійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). – К., 1998. – С. 76).

Тому не дивно, що ставлення українського населення до російських більшовиків і до революційної Росії було переважно негативним. Російські селяни, які під час голоду 1921–1923 рр. втікали у пошуках хліба з Поволжя до України, розповідали, що українці скрізь ставилися до них вороже. «Ви зробили революцію, – говорили українські селяни росіянам, – йдіть і живіть з нею і не приходьте до нас» (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 166). Вороже ставлення українського населення створювало особливі труднощі для функціонування більшовицького режиму в Україні, тому більшовики могли утриматися при владі, надалі застосовуючи терор проти місцевого населення.

Особливо активним і тривалим був збройний опір українського селянства. До середини 20-х років йшла активна збройна боротьба, в першу чергу українського селянства. Із другої половини 20-х років вона пішла на спад і лише в період здійснення насильницької колективізації дещо посилилася. Для придушення цього масового селянського руху більшовики розв'язали червоний терор в Україні. Спеціально створені численні каральні загони, надзвичайні комісії, особливі відділи, ревтрибунали, політвідділи, регулярні війська й частини особливого призначення, міліція заарештовували й без суду розстрілювали тисячі людей, в тому числі дітей (Див.: Полянський О. Український рух Опору в 1921–1939 роках. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 64 с.).

Як уже згадувалося у **1921–1923 рр. Україну охопив голод**, перший із трьох, за т. зв. радянської доби. Він значною мірою був зумовлений надмірним вивезенням хліба в голодуюче Поволжя та промислові центри Росії, насамперед Москву і Петроград, а також експортом українського зерна за кордон. За приблизними оцінками голод 1921–1923 рр. коштував Україні до 1,5–2 млн. жертв (*Див.: Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.*).

Ситуація вимагала від більшовиків готовності йти на певні компроміси з суспільством. Одним з перших таких компромісів стало скасування вкрай непопулярного «воєнного комунізму» з його продрозкладкою і **проголошення « нової економічної політики » в березні 1921 р.**, основою якої стала заміна продрозкладки продподатком, передача дрібних промислових підприємств у приватні руки, дозвіл приватної торгівлі та інше. Так звана непівська модель організації суспільства базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Її складовим були в політико-ідеологічній сфері - жорсткий однопартійний режим ВКП(б); в економіці – адміністративно-ринкова система господарювання; державна монополія у зовнішній торгівлі, нееквівалентний обмін з селом на основі продподатку; гальмування розвитку великого індивідуального господарства на селі. Запровадження непу дало помітні економічні наслідки. До середини 20-х років були відновлені довоєнні рівні збору зерна і промислового виробництва. Але посилення економічної незалежності населення викликало тривогу більшовицького режиму і на зламі 1928–1929 рр. неп була скасована.

Більшовики прагнули не тільки економічно тримати в покорі суспільство, проводячи жорстку політику централізації, вони вирішили замінити т. зв. «воєнно-політичний союз» радянських республік, новою формою їх об'єднання. Важливе місце в ньому мала посісти УСРР – як найбільша неросійська республіка в якій було сконцентровано значні матеріальні й людські ресурси.

Так, у 1913 р. Україна давала 70,2% загальноросійського видобутку вугілля, 67% виплавки чавуну, 57,2% заліза і сталі, 21,2% марганцю й 80–85% виробництва цукру. Влітку 1919 р. було проголошено т.зв. воєнно-політичний союз між РСФРР й УСРР. Наприкінці 1920 р. між ними було укладено нову угоду про воєнний і господарський союз. Але, по-суті, проголошений у Харкові український радянський уряд був фікцією, оскільки Україною управляли російські наркомати, а сама республіка перетворилася на автономну область РСФРР. Значну роль у зміцненні і посиленні об'єднавчих тенденцій відіграло те, що всі республіки мали однакову політичну структуру, яка характеризувалася монопартійністю. Реальна влада на місцях належала єдиній, жорстко централізованій більшовицькій партії, що керувалася московським ЦК.

В процесі створення союзної держави більшовицька партія, точніше її лідери, висунули три варіанти об'єднання:

- Сталінський план «автономізації», суть якого полягала у відмові радянських республік від планів створення власних національних держав, входження їх до складу РСФРР на правах автономних утворень;
- Ленінський план «федералізації», тобто об'єднання радянських республік у федерацію формально незалежних держав;
- Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський пропонував надати радянським республікам більше прав, реально гарантувати їм рівноправність та суверенність в межах союзної держави. Дослідники називають цей варіант – планом «конфедерації».

30 грудня 1922 р. I з'їзд рад СРСР затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір, у відповідності з яким СРСР складався з чотирьох республік: РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР. Розпочався процес ліквідації суверенітету УСРР. 26 січня 1924 р. II з'їзд Рад СРСР затвердив першу Конституцію Радянського Союзу. В ній було окреслено коло повноважень, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР:

зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни, підписання миру. Другорядні наркомати були передані у відання республік. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. СРСР був жорстко централізованою, унітарною, тоталітарною державою з диктатом однієї партії. Тому має рацію Я. Грицак, який наголошує, що Радянський Союз, як об'єднання незалежних держав, за умови існування єдиної унітарної правлячої партії був фікцією. (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 168).

Ще однією важливою сторінкою нашої історії цього періоду стала т. зв. «українізація» – процес укорінення партійно-радянських структур влади в УСРР, започаткований більшовицькою партією, який згодом фактично вийшов з-під її контролю й об'єктивно привів до зростання національної свідомості українців.

Отже, виходячи з національного складу КП(б)У, мізерного представництва українців у державному апараті УСРР, у якому їхня питома вага не перевищувала 35%, політика українізації офіційно мала мету ширше залучити корінне населення (звідси – «коренізація») до складу партії, управлінських структур, сприяти розвитку мови й культури українців. Фактично це мало забезпечити московському центру контроль над республікою не тільки силовими й адміністративно-політичними засобами. Крім того, здійснювана українською мовою ідеологічна робота мала зазвичай більшу ефективність. Із другого боку, українізація мала на увазі й зовнішню мету. Це насамперед намагання продемонструвати західним українцям та численній українській еміграції, як позитивно в УСРР розв'язується національне питання. Слід зазначити, що в цей тимчасовий тактичний маневр більшовиків справив на частину останніх певний вплив і вони почали, хто переїжджати, а хто й повертатися у радянську Україну. Усі вони були згодом знищені разом із мільйонами інших українців.

Один з найяскравіших прикладів справжньої суті радянського режиму та українізації – доля видатного українського історика та політика Михайла Грушевського. Повіривши облудним запевненням більшовиків, він у 1924 році повернувся з еміграції в радянську Україну, де через десять років був знищений, а разом з ним і його історична школа та спадщина.

Тому ще раз виникає запитання, що спонукало більшовицьке керівництво до такої політики. В українській еміграційній історіографії щодо цього вживають термін «обманна українізація». Деякі історики трактують українізацію як широкомасштабну провокацію, спрямовану на виявлення і наступне знищення національно свідомих українців.

Цікаве і глибоке трактування проблем українізації зробив у своїй статті відомий український історик Ярослав Дашкевич. Він зазначає: «натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була піти на національну реформу під дезорієнтуючою назвою українізації. У той же час серед певних кіл існував шалений опір її здійсненню. До них у першу чергу належали верхівка КП(б)У, російська і зрусифікована верхівка, росіяни й обрусіле міщанство, пролетаріат, інтелігенція, органи ЧК і ЧА, російська православна церква. З другого боку, – пише Я. Дашкевич, – чи не була українізація стратегічним ошуканством більшовицької партії, розрахованим на внутрішній і зовнішній ужиток, а то й широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення, а потім винищення національно свідомих елементів?» (Див.: Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20–30-х рр. // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня.)

Очевидно, що трактувати причини, результати й наслідки українізації не можна однозначно. Адже протягом приблизно десяти років її здійснення було розбудовано ряд національних структур в ділянці початкової, середньої, національної та вищої освіти, науки, літератури та мистецтва, культурно-освітніх закладів, засобів масової інформації, що сприяло зростанню

національної свідомості усіх верств українського суспільства. У цьому контексті дослідник української культури М. Семчишин, назвав українізацію «українським ренесансом ХХ століття» (*Див.: Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993. – С. 427*).

У той же час, аналізуючи наслідки українізації, Ю. Лавріненко справедливо наголошував, що процес ренесансу завершився трагедією розстріляного відродження (*Докл. див.: Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. – Мюнхен, 1959.*), про жахіття якої ж тоді ж писали С. Підгайний (*Докл. див.: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – К.: Прометей, 1997.*), В. Петров (*Докл. див.: Петров В. Діячі української культури – жертви більшовицького терору. – К., 1992.*) та ін. Однією із перших спроб проаналізувати на теоретичному рівні суть цих процесів стала праця І. Майстренка, в якій щодо припинення українізації автор зауважив, що в основу національної політики ВКП(б)-КПРС «лягли принципи не національної рівноправності, а асиміляції та русифікації, спрямовані на ліквідацію окремих націй, поглинання їх російською нацією, що прикривалася псевдонімом «радянський народ»» (*Див.: Майстренко И. Национальная политика КПСС. – Сучасність, 1978. – С.129*).

На цю антиукраїнську політику більшовицької партії вказує й І. Дзюба: «Майже вся українська культура виявилася «контрреволюційною». А тому знищено й всесвітньо відомих учених і письменників. І сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів – тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році. На зміну українізації прийшла русифікація» (*Див.: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / [передм. Ю. Шаповала]. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. – 331 с.*).

2. Індустріалізація в УСРР: причини та методи; досягнення й прорахунки

На базі непу промисловий розвиток СРСР в середині 20-х років досяг довоєнного (1913 р.) рівня, однак країна суттєво відставала від передових держав. Тому **XIV з'їзд ВКП(б) в грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію**, тобто комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості, зокрема важкої. Важливе місце у здійсненні індустріалізації відводилося Україні. Із 35 заводів-гігантів, побудованих в СРСР, 12 було розташовано в Україні. До новобудов належали: Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих були: Луганський паровозобудівний і чотири металургійних заводи в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Комунарську (Алчевську). В Донбасі стали до ладу майже 100 нових шахт.

Проголошений курс на індустріалізацію наштовхнувся на ряд труднощів об'єктивного й суб'єктивного характеру: величезні території, відсутність розвинутої інфраструктури, швидкі темпи, брак кваліфікованих кадрів, обладнання та ін. Але основною перешкодою для здійснення індустріалізації була нестача коштів. Більшовицька номенклатура вирішила здійснити її за рахунок села, тобто перекачуванням коштів із сільського господарства: спочатку завдяки т.зв. «ножицям цін» на промислову й сільськогосподарську продукцію, а опісля знову шляхом запровадження продрозкладки. О. Бойко називає такі джерела **фінансування індустріалізації**:

1. перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість;
2. податки з населення (для села «над податок» - постійне зростання цін на промислові товари);
3. внутрішні позики, спочатку добровільні, а згодом – «під контролем суспільних організацій». Так, протягом 1927–1929 рр. було випущено 3 державні позики індустріалізації, і населення України підписалося на суму понад 325 млн. крб.;

4. випуск паперових грошей, не забезпечених золотом (у роки першої п'ятирічки інфляційне покриття державних потреб становило 4 млрд. крб.);
5. розширення продажу горілки. У вересні 1930 р. Сталін у листі до Молотова писав: «Необхідно, на мою думку, збільшити (наскільки можливо) виробництво горілки. Необхідно відкинути удаваний сором і прямо й відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки». У 1927 р. завдяки продажу спиртних напоїв бюджет одержав понад 500 млн. крб., 1930 р. – 2,6 млрд., а 1934 р. – 6,8 млрд. крб.;
6. збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба;
7. режим економії. Так, у республіці 1927 р. при РНК УСРР було створено комісію з режиму економії на чолі з В. Чубарем, яка лише за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат зекономила за два з половиною роки майже 65 млн. крб.;
8. небаченого рівня досягла експлуатація селянства та робітничого класу, інших верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу (*Див.: Бойко О. Історія України. – С. 386–387*)

Особливостями процесу індустріалізації в Україні було:

- Інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів.
- Побудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації великих промислових об'єктів.
- Нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки.
- Поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей.
- Значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важкої індустрії внаслідок менших масштабів капітального будівництва і недостатньої сировинної бази.

- Вищі темпи витіснення приватного сектору в економіці України, ніж у СРСР загалом.

Та за блискучим зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу приховувалися невтішні як економічні, так і соціальні наслідки. Насамперед в економічній структурі України виникли великі диспропорції. Переважний розвиток важкої індустрії (її частка у промисловому виробництві збільшилася за рахунок валового випуску продукції з 68,7% у 1925–1926 рр. до 92,5% в 1938 р.) підривав сільське господарство (з нього «викачувалися» необхідні для індустріалізації кошти) і галузі легкої та харчової промисловості. У машинобудуванні України, яке за капіталовкладеннями в роки другої п'ятирічки вийшло на перше місце, все більшої сили набирали спеціалізовані підприємства військово-промислового комплексу, який не працював на задоволення матеріальних та економічних потреб суспільства. Під час індустріалізації відтворювалася народногосподарська структура, схожа на дореволюційну, коли українська промисловість працювала на задоволення інтересів Росії. Український метал, вугілля постачалися насамперед для російської промисловості. Отже, радянська модернізація промисловості поглибила підпорядкованість економіки України центру. Індустріалізація призвела до формування затратної економіки. Це пояснювалося високою часткою ВПК у машинобудуванні, а також тим, що важка індустрія була відірвана від кінцевого споживача, працювала не на підвищення матеріального добробуту народу, а на задоволення своїх внутрішніх виробничих інтересів. Із року в рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, що використовувалися знову-таки у вуглевидобутку. У ході індустріалізації остаточно сформувалася централізована, адміністративно-командна система управління, економіка командного типу, відбулося загальне одержавлення засобів виробництва, було ліквідовано ті ринкові відносини, які існували в умовах непу, праця набувала

все більш примусового характеру, що набувало прояву й у законодавстві. Нарешті, зумовлений високими темпами капітального будівництва прогрес у промисловості слабо позначився на матеріальному добробуті народу, а індустріальна гонка в роки першої п'ятирічки призвела до погіршення життєвого рівня населення. З кінця 1920-х рр. і до 1935 р. діяла карткова система розподілу продуктів і предметів широкого вжитку. З метою пошуку фінансів для індустріалізації сталінське керівництво різко збільшило продаж горілки, здійснювало невиправдану емісію грошей та завеликий експорт хліба (1930–1932 рр.), який експропріювався у колгоспів. Нормою стали примусові підписки на щорічні державні позики, започатковані з 1926 р. Високі темпи урбанізації ускладнювали і до того непросту проблему забезпечення населення житлом.

3. Колективізація в УСРР: причини, методи та наслідки

Здійснення індустріалізації за рахунок села, зокрема свідоме заниження цін на сільськогосподарську продукцію, привело до хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. Селянство відмовлялося продавати хліб, ціни на який були низькими, тоді як на промислові товари явно завищеними. Шлях виходу із цієї ситуації більшовицьке керівництво вбачало у насильницькому вилученні хліба з колективних господарств (колгоспів), які належало створити. **Курс на колективізацію визначив XV з'їзд ВКП(б) у 1927 р.** Ним передбачалося створити 200–300 тис. колгоспів, замість 25–35 млн. індивідуальних селянських господарств. Таким чином, не держава мусила залежати від неконтрольованих селянських господарств, а навпаки – селяни сконцентровані в колгоспах, мали перебувати в повній залежності від державних структур. Суцільна колективізація розпочалася у 1929 р. Селян почали насильно заганяти до колгоспів. Україна була віднесена до регіону, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 – весною 1932 р. Прискорення темпів колективізації

означало фактично оголошення війни селянству, яке не бажало йти в колгоспи й чинило опір сталінській політиці. В українському селі лише з січня до червня 1930 р. зареєстровано 1500 терористичних актів проти радянської влади. Селяни відмовлялися йти в колгоспи, нищили майно, яке підлягало колективізації, вирізали худобу і т. ін. У багатьох випадках доходило до відкритих селянських бунтів, які більшовицька влада придушувала збройною силою з використанням артилерії, бронетехніки, навіть авіації (*Докл. див.: Полянський О. Український рух Опору в 1921–1939 роках. – С.11–25*).

Одним головних напрямків колективізації стала ліквідація куркулів як класу. В Україні позиції заможного селянства були особливо сильними, тому ліквідація набрала різних форм. Так звані «куркульські контрреволюційні елементи», тобто селяни, котрі противилися колективізації, підлягали розстрілу, або ув'язненню. Інша категорія – заможні куркулі, виселялися у віддалені райони СРСР, а решту просто змусили покинути свої повіти. «Розкуркулювання» мало на меті насамперед позбавити селянство його природного керівництва, яке могло організувати опір насильницькій колективізації.

У проведенні колективізації в Україні можна виділити такі етапи:

- I. 1929–1930 рр. – час прискореної колективізації, яка перетворилася по суті в комунізацію. Село поринуло у вир самознищення: селянство почало продавати або забивати худобу, ховати або псувати реманент. У 1928–1929 рр. в Україні було знищено до 50% поголів'я худоби.
- II. 1930 р. – маневр сталінського керівництва з перекладенням відповідальності на місцеві партійні й радянські органи (стаття Й. Сталіна на початку березня 1930 р. «Запаморочення від успіхів», постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі»). Почався масовий вихід із колгоспів.

III. 1931–1933 рр. – новий етап суцільної колективізації, прискорення її темпів, закінчення в основному колективізації в Україні (було об'єднано 70% селянських господарств).

IV. 1934–1937 рр. – завершальний етап колективізації. У 1937 р. колгоспи об'єднували 96,1% посівних площ (*Див.: Гісем О. В. Історія України в таблицях. – Харків, 2006. – С. 331*).

Але найстрашнішим злочином більшовицького тоталітарного режиму супроти українського народу було влаштування голодомору 1932–1933 рр., якому. передували насильницька колективізація сільського господарства, т. зв. «розкуркулення» селян, хлібозаготівельні кампанії і масовий терор на селі. **Про штучний, організований характер голоду 1932–1933 рр., який дозволяє трактувати його як голодомор, дозволяють такі об'єктивні обставини:**

- Відсутність помітного негативного впливу на теренах України природного чинника (посух, повеней та інших катаклізмів);
- Відсутність голоду у сусідніх з Україною районах Росії;
- Різкий контраст рівня смертності у селах України порівняно з показником смертності у містах.

Про організацію більшовицьким режимом голодомору в Україні свідчить комплекс заходів, які вони здійснювали тут:

- Нереальні, завищені плани хлібозаготівель;
- Надмірний експорт хліба;
- Створення законодавчої бази для терору голодом;
- Недостатній рівень необхідної допомоги продовольством з центру;
- Радикальні кадрові зміни місцевої партійно-державної номенклатури на вірні Москві кадри з Центру;
- Активне включення у процес колективізації та хлібозаготівель органів безпеки;

- Масштабні репресії, судові переслідування, розстріли, т.зв. «чорні дошки», депортації;
- Заборона виїзду за межі України, запровадження внутрішнього паспорту;
- Блокування інформації про голод.

За цими теоретичними висновками стоять страшні картини голодної смерті мільйонів українців. В колишній «житниці Європи» у 1932–1933 рр. зафіксовано випадки канібалізму, трупоїдства, вживання м'яса дохлої худоби, домашніх тварин, гризунів, розлади людської психіки, самогубства, епідемії, інфекційні хвороби.

Особлива жорстокість і витончений цинізм тоталітарної держави в ставленні до селянства, як до класу ворожого комуністичній доктрині і системі влади, проявилися у занесенні багатьох сіл і цілих районів на сумнозвісні т. зв. «чорні дошки» (винахід Л. М. Кагановича). Занесення села на «чорну дошку» означало, що виїзд із нього було заборонено, воно оточувалося військами і ГПУ, припинявся підвіз будь-якого постачання й такі населені пункти були приречені на вимирання з голоду. Було запроваджено паспортну систему й Україна по периметру своїх кордонів була оточена загороджувальними загонами внутрішніх військ, щоб перешкодити переходу голодуючих селян в інші республіки. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницею.

«Скиглили діти, уже не плакали мами. Люди почали висихати або пухнути з голоду... Молоденькі дівчата за місяць-два перетворювались на старих, хворих бабусь. Вимирали сім'ями і селами. Першими помирали діти і мужчини, потім старики, потім жінки» (*Див: Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 328*).

Спогади тих, хто вижив у цьому страшному пеклі вражають до глибини душі. Ось кілька свідчень комуністичного апокаліпсису: «У селі було зовсім тихо, і було дуже добре чути, як скриплять колеса. Це було дуже страшно. Мені здавалося, що село вимерло і на цих підводах везуть наше життя...«Активісти»

вдиралися до хат у будь-який час і шукали хліб. Коли знаходили, то забирали все до останньої зернини. Усі речі викидали на вулицю, забирали всю скотину. Коли нас вигнали на вулицю, то було дуже холодно. Щоб не замерзнути, мої молодші брат і сестра брали ночви, вішали на дерево, сідали туди, а внизу розпалювали багаття...З нового року стало ще гірше. На кожному кроці можна було побачити опухлих від голоду людей. Ми всіма силами намагалися вижити. Варили юшку з листя, ходили за різним корінням та ягодами... Практично кожного дня у селі помирала людина...»(Спогади Плахути Ольги Пимонівни, 1917 р. н. з Апостолівського району Дніпропетровської області) (Див.: Український голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. – К., 2005. – Т.1. – С. 24–25.

«...Комісія вимітала все, в тому числі й борошно, і крупу. Вивертали діжки з квашеною капустою, огірками, топтали картоплю. Становище було важким. За цей рік вимерло дуже багато людей. Аби врятуватися, їли хліб наполовину з кураєм, цвіт акації, конину. Траплялися випадки, коли люди їли своїх дітей...» (Спогади Онікієнко (Бобир) Клавдії Олександрівни, 1914 р. н. з Апостолівського району Дніпропетровської області): там само. – С. 25.

«...Якось до мами у школу прийшла її подруга дитинства Марія, опухла, бліда, ноги потріскані, текла по них сукровиця. Вона каже: «Я тобі розкажу, бо не знаю, що робити. Чоловік помер з голоду, я осталася з трьома дітьми. Дочка померла і ми її з'їли...» (Спогади Малишко (Сольниченко) Надії Йосипівни, 1919 р. н. з Васильківського району Дніпропетровської області): там само. – С. 25.

«...Активісти з нашого села, чоловіки, а найбільше жінки, ходили гуртом по хатах із залізними ключками, палками, стукали по долівці, колупали землю, шукаючи. щоб нічого з продуктів не залишити. Вони перевертали все у дворі, шукали хліб у сараях, на горищах, а знайшовши, забирали і вивозили. Заглядали в піч, де щось із їжі варилося в горщиках. Перевіряли, навіть, колиски, де були

малі діти, щоб хто-небудь не заховав там вузлик з зерном. Забирали насіння, яке збиралися сіяти навесні. Забирали худобу, курей, свиней. Нищили жорна і ступи, щоб люди не товкли приховане зерно й сушений бур'ян, останню надію на виживання. Людей виселяли з власних хат. Вони пухли і мерли з голоду в степу або прямо на вулиці. Померлих закопували де завгодно. Дітей, які залишалися сиротами, відсиляли в дитбудинки.

Їли в той час майже все: мертвих коней, котів, собак, мишей, гав, горобців. Їли порожні кукурудзяні качани, спориш, кінський щавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, глід... Пам'ятаю, що жив у нашому селі Йосип, у нього була жінка і троє дітей. Поряд з ним жила жінка. Вже потім розповідали, він цю жінку вбив, м'ясо посолив, а голову з закрученою косою закопав у погребі. Але люди про це дізналися, бо жінка Йосипа часто пила воду в ті голодні дні...» (Спогади Усенко Галини Дмитрівни, 1927 р. н. з Верхньодніпровського району Дніпропетровської області): там само. – С. 32.

Отже, терор голодом, що діяв в УРСР протягом 22 місяців, – це свідомі і цілеспрямована політика радянсько-більшовицького режиму, карально-репресивна акція спрямована на упокорення українських селян, на знищення індивідуальних селянських господарств – соціально-економічних підвалин української нації.

Загальна кількість жертв українського Голокосту 1932–1933 рр. досі не відома. Історики лише наближаються до реальної статистики: С. Кульчицький називає цифру – 3,5 млн. осіб, Р. Конквест – 5 млн., інші дослідники, зокрема, діаспорні, подають ще більші цифри. Але, безсумнівно одне: голодомор став формою терору голодом, методом геноциду українського народу, засобом морального тиску на українське суспільство, яке до сьогодні відчуває його страшні наслідки.

4. Масові політичні репресії більшовицького тоталітарного режиму в 20-х – 30-х роках.

«Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» – так назвав свою працю дослідник Сергій Білокінь. Вона абсолютно закономірно і науково об'єктивно розкриває суть більшовицько-радянського тоталітарного режиму, оскільки державний терор лежав у самій природі більшовизму й проводився на суто науковій основі, як одна з ланок народного господарства. Внаслідок, українство зазнало таких кількісних і якісних деформацій, що дійшло до зміни людської суті. Пануючи протягом кількох десятиріч, влада просіяла увесь людський склад кожного суспільного класу, кожної суспільної верстви, винищуючи найкращих. Це погіршило людську субстанцію народу, пошкодило генофонд. У цьому суть, головний результат здійсненої соціальної революції. Найважливіше враження від історичного процесу ХХ століття – злам історичної традиції (*Докл. див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941pp.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999).*

«Червоним» визначив ХХ століття Мирослав Попович. Назвавши другий розділ своєї праці «Друга криза західної цивілізації – комунізм і фашизм», він наголошує, що тоталітарний переворот здійснено Сталіним у два етапи. На першому (1928–1933) був ліквідований ринок і вся економіка, включаючи селянську. У ході цього перевороту була тероризована інтелігенція і ліквідований будь-який можливий опір владі у масах, зокрема селянських та в національних осередках, передусім в Україні (*Див.: Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 521).*

Тому має рацію Т. Гунчак, що червоний терор в Україні, мабуть, є найтрагічнішою сторінкою в історії нашого багатостраждального народу. За числом жертв цей період значно перевершує будь-які суспільні катаклізми попередніх часів, а скільки на його рахунок понівечених людських душ – про це вже не дізнається ніхто.

«Увесь моральний жах терору, – зазначає І. Білас, – його вплив на розклад людської психіки визначався не окремими вбивствами і навіть не їх кількістю, а саме системою, яку насаджувала більшовицька диктатура» (Див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та правовий аналіз: у 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 11).

Не просто встановити кількість жертв радянського терору в Україні у міжвоєнний період. Так, за неповними підрахунками, у 1930–1941 роках в Україні було викрито 110 різного роду «контрреволюційних» організацій. У справі тільки однієї СВУ було засуджено у відкритому судовому процесі 45 осіб, відразу заарештовано 400 чоловік, а всього постраждало понад 30 тис. осіб (Див.: Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1997. – Т.1. – С. 47).

Тільки за офіційними даними, у 1935 році в Україні було заарештовано 24934 особи, у 1936 – 15717, 1937 – 159573, 1938 – 108006, 1939 – 12000, 1940 – близько 50000 осіб (Докл. див.: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події важкої історії. – К., 2001. – С. 39). Уявити розмах і жахіття терору дають можливість новознайдені архівні джерела, зокрема, документи, що стосуються розстрілів в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія). Тут, на ознаменування 20-ліття «Великого Жовтня», було розстріляно 1111 соловецьких ув'язнених, серед яких Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Марко Вороний, Мирослав Ірчан, Валеріан Поліщук, Олекса Слісаренко, Антон Крушельницькій, Микола Полоз, Матвій Яворський, Микола Павлушков і сотні інших відомих і не дуже політв'язнів радянського «грандіозного комбінату смерті». Це були інтелігенти, робітники, селяни, священики, політики, вчені, службовці. Протягом п'яти днів – 27 жовтня, 1, 2, 3, 4 листопада 1937 року капітан держбезпеки М. Матвєєв власноруч виконував наказ: з револьвера щодня, пострілом в потилицю, розстрілював не менше двохсот приречених.

Зрозуміло, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр потрібно додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД, проаналізувати смертність у таборах, додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 млн. чол.), мільйонні жертви голодоморів 1921–1923, 1932–1933 років, а також депортованих.

І на довершення теми про більшовицький терор ще кілька цікавих цифр, які наводить Ю. Шаповал, В. Пристайко та В. Золотарьов. У завершальному розділі своєї праці «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні» вони подають біографічні відомості про 184 чекістів. З них 97 були євреями, 49 – росіянами, 20 – українцями, 8 – латишами, 3 – поляками, 3 – білорусами, по одному – вірменин, грузин, молдаван, німець (*Докл. див.: Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 431–581*).

Варто зазначити, що самодержавна Росія у складі якої перебувала основна частина території України, не користувалася методами залякування своїх підданих, щоб прищепити повагу до законів. Їй досить було традиційних структур – адміністративних, судових, релігійних, освітніх тощо. Державна влада до 1917 р, як правило, не втручалася у повсякденне життя населення. Вона не ставила перед собою завдання змінити суспільство. І, навпаки, радянська держава одразу запланувала докорінно змінити умови життя і побуту переважної частини громадян. Усіх, хто не відповідав певним критеріям, було ухвалено позбавити самого права на життя і масовий державний терор тривав не одне десятиліття.

Автори фундаментальної праці «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. К.: Наукова думка, 2002. - 952 с.» звертають увагу на морально-психологічні аспекти державного терору. Державний терор, маючи на меті придушення у зародку будь-якої опозиційності й досягнення безумовної лояльності (чи, принаймні, демонстрації лояльності) режиму з боку широких верств населення, здійснювався не тільки у формі акцій масового фізичного, але

й духовного насилля, що були тісно пов'язані між собою. Масові арешти і ув'язнення, страти і заслання т. зв. «ворогів народу» вже самі по собі виступали уособленням психологічного терору, адже, з одного боку – вони супроводжувались морально-психологічними тортурами відносно безпосередніх об'єктів терору, а з іншого – виступали ефективним засобом залякування широких мас населення. Численні акції фізичного, ідеологічного та психологічного насилля оберталися й іншими істотними деформаціями суспільної свідомості – зокрема настанням такої ситуації, коли висунуті режимом звинувачення проти «ворогів народу» не тільки безоглядно приймалися на віру, але й спонукали значні маси населення до єднання з організаторами та виконавцями державного терору. Характерними для цієї доби стали й прояви аморальної (в контексті загальнолюдських цінностей) поведінки. Зокрема, майже нормою життя радянського суспільства ставали доноси – на рідних, близьких, друзів, сусідів, знайомих, навіть на сторонніх людей. Свідченням занепаду моралі, інших деформацій суспільної свідомості за умов тотального терору були також відмови рідних і близьких від засуджених «ворогів народу», абсолютизація культу насилля, подальша девальвація цінності людського життя - посилення тенденції «психологічного звикання» до масових репресій, своєрідне знеособлення жертв терору в масовій свідомості.

5. Територіальне розчленування західноукраїнських земель й політика окупаційних режимів Польщі, Румунії та Чехословаччини

Після поразки української національної революції трагізм українського народу полягав в тому, що його землі знову були розшматовані державами поневолювачами. На більшій частині території України насильно, силою зброї, було встановлено більшовицький тоталітарний режим у формі УСРР–УРСР, тобто фіктивну державність повністю підпорядковану союзному центру – Москві. А на Паризькій мирній конференції, що проходила від січня 1919 до

січня 1920 р., було здійснено розчленування західноукраїнських земель. Так, ще в червні 1919 р. Антанта визнала за Польщею право окупувати Галичину. За Ризьким мирним договором в березні 1921 р. до Польщі відійшли: Західна Волинь, Полісся, Посяння, Холмщина, Підляшшя, Лемківщина. В березні 1923 р. Рада послів Антанти прийняла остаточне рішення про приєднання Галичини до Польщі, з умовою надання українському населенню автономії, але ця умова ніколи не виконувалася польським урядом.

За Сен-Жерменським мирним договором (вересень 1919 р.) Північна Буковина, частина Марморощини; Аккерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти захопила Румунія. Відповідно з Тріанонським договором (червень 1920 р.) Закарпаття передавалося Чехословаччині. Так було здійснено четвертий перерозподіл українських земель й відбулося загарбання їх іноземними державами.

Українські землі у складі Польщі складали приблизно третину її території. У 1931 р. на цих землях проживало 8,9 млн. осіб, в тому числі приблизно 5,6 млн. українців, близько 2 млн. поляків і 0,9 млн. євреїв. Українці становили 16–19% населення всієї Польщі.

Офіційна польська політика в українському питанні пройшла у своєму розвитку кілька етапів:

- I. етап – 1919–1923 рр. – «невизначеності», коли влада Польщі над Західною Україною вважалася спірною й питання приналежності західноукраїнських земель розглядалася на Паризькій мирній конференції аж до прийняття Радою Антанти в березні 1923 р. рішення про передачу цих земель Польщі.
- II. етап – 1923–1926 рр. – «тиску». В цей період при владі в Польщі перебували народові демократи (ендеки), ідеологом яких був Р. Дмовський. Вони відстоювали т. зв. «інкорпораційну» програму, яка

передбачала створення однонаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин.

III. етап – 1929–1937 рр. – «пошуку компромісу», до якого польська влада вдалася з приходом Ю. Пілсудського. На зміну політиці тиску приходять гнучкіша політика певних поступок, пошуку компромісів (часто їх імітації). «Інкорпораційна» політика ендеків витісняється «федералістичною» програмою пілсудчиків, яка ще відома під назвою доктрини польського «прометеїзму». Її суть полягала в тому, що історична місія Польщі – допомогти звільненню українського й білоруського народів від московського панування й об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Курс на національну асиміляцію тепер був замінений «державною асиміляцією окраїн», тобто не змінюючи національної приналежності представників непольських народів, пропонувалося зробити їх свідомими громадянами і патріотами Польської держави. Але окремі поступки і компроміси, не змінювали по суті польського окупаційного антиукраїнського режиму.

Так, не зважаючи на те, що Галичина була одним з найбільш перенаселених сільськогосподарських регіонів у Європі, сюди, а також на Волинь, були спрямовані десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів, т. зв. «осадників», які одержували тут кращі землі і користувалися фінансовими субсидіями уряду. У 20–30-х роках Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Варшавський уряд поділив територію країни на дві частини: т. зв. Польщу «А» (корінні польські землі) і Польщу «Б» (т. зв. східні креси – Західна Україна і Білорусь). На розвиток Польщі «А» йшла більша частина капіталовкладень. Тут були зосереджені основні галузі промисловості, тоді як Польща «Б» служила ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості і джерелом сировини та робочої сили. Українців дискримінували й у сфері мови та освіти. У 1923 р. міністерство

освіти Польщі заборонило вживати слова «Україна», «українець», «український», запровадивши замість них терміни: «Малопольська всходня», «русин», «русинський». У 1924 р. вживання української мови було заборонено в усіх державних установах та органах самоврядування. Того ж року міністр освіти С. Грабський провів у сеймі закон, який перетворював більшість українських шкіл у двомовні польсько-українські, т. зв. «утраквістичні».

Економічна криза 1929–1933 рр. яка боляче вдарила по дискримінованому українському населенню, ще більше загострила польсько-український конфлікт. Влітку 1930 р. ворожнеча між українським селянством і польськими колоністами досягла критичної точки. Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських осадників. Під проводом боротьби з «українськими терористами» польський уряд здійснив жорстокі погроми мирного населення, які назвав «пацифікацією» – «умиротворенням», «заспокоюванням». Армійські підрозділи та поліція, руйнували українські громадські центри і бібліотеки, конфісковували майно, жорстоко били селян. Понад 2 тис. українців було заарештовано, з них третину засуджено до різних термінів тюремного ув'язнення. «Пацифікація» та політичні репресії 1930 р. надовго загострили польсько-українські стосунки, а спроба досягти компромісу в середині 30-х років шляхом політики «нормалізації» провалилася. Напередодні Другої світової війни відносини між Польською державою та українським населенням залишалися вкрай напруженими.

Що ж являло собою українське суспільство у міжвоєнний період? Як зазначає Я. Грицак, у межах кожної держави (Польщі, Румунії, Чехословаччини), західні українці демонстрували різні рівні національної свідомості і політичної активності. Причому за рівнем української свідомості та організованості галичани перевищували буковинців. Тяжкий спадок попереднього угорського панування позначився на сповільненості національного самовизначеності «закарпатських русинів». Найтяжча політична

і культурна спадщина дісталася тій частині західноукраїнського населення, яке перед Першою світовою війною було підданими Російської імперії. Українці Волині, Полісся, Холмщини і Бессарабії за рівнем своєї національної свідомості значно поступалося навіть населенню Закарпаття. Для українців Західної України підвалиною їхньої ідентичності була приналежність до своєї церкви. Це в однаковій мірі стосувалося як греко-католиків Галичини, так і православного населення Волині, Полісся і Буковини. Тому церква стала центральним об'єктом асиміляції. Польський і румунський режими зосередились на насильному викоріненню культурних, мовних і релігійних особливостей своїх національних меншин

«Відчуженим від Польської держави українцям Галичини вдалося розбудувати сильне громадянське суспільство, охопити різні сфери національного життя – від виробництва сільськогосподарської продукції аж до витворення наукових і культурних цінностей та представництва українських інтересів на міжнародній арені... По-суті, це була «державка в державі», зі своєю ієрархією і внутрішньою дисципліною, яка могла видавати розпорядження і добиватися виконання.» (Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 194).

За офіційною статистикою, 1920 р. на території Румунії проживало майже 790 тис. українців (4,7% усього населення). Основними місцями їхнього зосередження були Північна Буковина, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії. **22 роки, проведені українцями під владою Румунії історики поділяють на три періоди:**

- 1918–1928 рр. – перший період реакції;
- 1928–1937 рр. – період відносної лібералізації;
- 1938–1940 рр. – другий період реакції.

В перший період в українських провінціях запроваджується воєнний стан, землі роздаються румунським офіцерам (як у Польщі осадникам), йде активна румунізація краю: закрито всі українські школи, переслідується українська

церква, Буковина втрачає автономію, яку вона мала під владою Австрії. Другий період позначений певною лібералізацією румунського окупаційного режиму, що було пов'язано з внутріполітичною кризою. Але вже з 1933 р. на українських землях було введено надзвичайний стан, в країні набирають силу фашистські партії та організації. У 1938 р. король Кароль II встановив у Румунії військову диктатуру, що означало остаточний поворот до реакції. Варто наголосити, що буковинські українці зазнали найбільших утисків з боку румунської влади. Їх навіть не визнавали окремою національністю і трактували як «румунів за походженням, що забули рідну мову». До 1927 р. всі українські школи були закриті або румунізовано. У Чернівецькому університеті було закрито всі українські кафедри, українська преса заборонена, румунізовано православну церкву. Отже, характерними ознаками політики Румунії в українському питанні були: форсована, жорстка асиміляція, колоніальна експлуатація, гальмування економічного розвитку, блокування політичної активності української спільноти.

Після розпаду Австро-Угорщини серед політичних діячів Закарпаття змагалися три орієнтації: проукраїнська, проугорська та прочеська, однак важке становище УНР та громадянська війна в Угорщині підірвали позиції перших двох. З ініціативи закарпатської еміграції у США Центральна руська народна рада в Ужгороді в травні 1919 р. прийняла рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Закарпаття в Чехословацькій державі було окремим адміністративним краєм, що офіційно називався – Підкарпатською Руссю, а з 1928 р. – Підкарпатським краєм.

Чеська буржуазія підкорила собі економіку Закарпаття, фактично перетворивши цей край в аграрно-сировинний придаток економічно високо розвинутих чеських земель. Територія «Підкарпатської Русі» становила 5% усієї території Чехословацької республіки, на якій проживало 9% населення і було розміщено лише 0,07% виробничих потужностей, що в 136 разів менше, ніж у

Чехії та Моравії (*Див.*: Бойко О. Історія України. – С. 441). Але позиція властей Чехословаччини на українських землях у суспільно-політичній та культурній сферах була поміркованішою і виваженішою, ніж у Польщі та Румунії.

В жовтні 1938 р. Закарпаттю було надано статус автономії, створено перший уряд Карпатської держави на чолі з Андрієм Бродієм, який займав проугорську позицію, тому через два тижні був замінений Августином Волошиним. В листопаді 1938 р. відбувся т. зв. Віденський арбітраж за рішенням якого Угорщині було передано частину Закарпаття з містами Ужгород, Берегове, Мукачеве. Після цього столицю Карпатської України, так тепер називалася автономна держава, була перенесена з Ужгорода до Хуста. Уряд А. Волошина зайнявся державотворчими процесами. Проводилася українізація освітньої системи та адміністрації. На виборах до Союму Карпатської України в лютому 1939 р. Українське Національне об'єднання здобуло 93% голосів (*Див.*: Історія України. – Л.:Світ, 2003. – С. 304). Утворення української держави в Закарпатті справило велике враження в Галичині. Багато молодих людей нелегально переходили кордон і вливалися в Карпатську Січ – збройні сили молодої держави. Українськими державотворчими процесами на Закарпатті були занепокоєні окупаційні режими СРСР, Польщі, а також Німеччини, Угорщини та інших країн. Українське питання у міжвоєнній Європі, зокрема доля Карпатської України, стали розмінною монетою у великій стратегічній грі двох тодішніх найбільших диктаторсько-тоталітарних режимів – сталінського СРСР і гітлерівської Німеччини. Гітлер вирішив передати Закарпаття Угорщині, щоб залучити її до своїх агресивних планів.

З другого боку, події в Закарпатті викликали гострий конфлікт в Організації Українських Націоналістів, провід якої, на чолі з Андрієм Мельником, заборонив членам організації втручатися в справи Карпатської України. Проте група членів Крайової структури ОУН не підкорилася цьому

рішенню і виїхала в Закарпаття, серед них і Роман Шухевич – майбутній Головний командир УПА. У ніч з 14 на 15 березня Угорщина за згодою Гітлера, розпочала загарбання Закарпаття. В столиці Хусті Сойм 15 березня 1939 р. проголосив Карпатську Україну незалежною державою, президентом якої обрали Августина Волошина. Німецький консул запропонував Карпатській Січі негайно капітулювати, на що один з провідних членів ОУН – Михайло Колодзінський заявив: «У словнику українського націоналіста немає слова капітуляція. Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити на коліна ніколи!».

Таким чином, український національно-визвольний рух у міжвоєнний період знайшов своє найяскравіше виявлення в діяльності та боротьбі Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів. **Українська Військова Організація (УВО)** була створена влітку 1920 р. за ініціативою колишніх старшин армії УНР – Євгена Коновальця, Івана Андруха, Василя Кучабського та ін. з метою продовження збройної боротьби за незалежність України. Це була нелегальна військова структура, яка проводила боротьбу з окупаційними режимами на українських землях, в першу чергу – польським. Широкомасштабні акції опору включали в себе терористичні замаху на представників польської влади, масові саботажні кампанії, бойкот польської адміністрації і т. ін. В УВО було створено організаційно-кадрову, розвідчу, бойову і пропогандистсько-політичну референтури. Галичину, як основний терен діяльності УВО, поділили на 13 військових округів, кожний з яких складався з повіту з окружними та повітовими командами. УВО видавала власний друкований орган – журнал «Сурма», який нелегально поширювався в Західній Україні. Очолював УВО – Євген Коновалець. Організація співпрацювала з Українським Національно-Демократичним Об'єднанням та націоналістичними осередками – Групою української національної молоді (Прага), Легією українських націоналістів, Союзом української національної

молоді (Львів), Групою української націоналістичної молоді (Берлін). Власне ці структури в другій половині 20-х років виступили з ініціативою об'єднання націоналістичного руху в одній організації.

Нею стала створена наприкінці січня – на початку лютого 1929 р. – **Організація Українських Націоналістів (ОУН)**. Установчий конгрес ОУН відбувся 28 січня – з лютого 1929 р. у Відні. Конгрес обрав Провід українських націоналістів (ПУН) у складі: Євген Коновалець (голова), члени: Дмитро Андрієвський, Дмитро Демчук, Михайло Капустянський, Павло Кожевників, Леонід Костарів, Володимир Мартинець, Микола Сціборський, Ярослав Дуб (головний суддя), Ярослав Моралевич (головний контролер). Найголовнішими виданнями ОУН були журнали «Розбудова нації», «Сурма», «Український націоналіст» та ін.

Головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави (Української Самостійної Соборної Держави) на всій етнічній українській території. Ця мета мала досягатись через національну революцію, яка би витіснила окупаційну владу та запровадила уряд, що репрезентував би всі регіони та соціальні групи України. Економіка держави планувалася як поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала легальні українські партії Галичини як колабораціоністські, наголошувала на важливості формування сильної політичної еліти, національної солідарності та опору на свої власні сили. Організація сприймала насильство як політичне знаряддя в боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів. Основне вістря діяльності ОУН було спрямоване проти польського режиму. Так, в Галичині і на Волині вона здійснила сотні акцій саботажу, включно з підпалами маєтків польських землевласників, бойкотів державних шкіл, польської тютюнової й горілчаної монополії; десятки експропріаційних нападів на урядові установи. Не гребувала

ОУН й терористичною діяльністю, здійснивши у міжвоєнний період близько 60 вбивств (*Див.: Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 534*).

Найвизначнішими жертвами організації були польські високопоставлені чиновники: Т. Голувко та Б. Перацький, чиновник радянського консульства у Львові А. Майлов, І. Бабій – директор Української Академічної гімназії у Львові, якого звинувачували у співробітництві з польською поліцією та ін.

Немає, з відомих причин конспірації, достовірних даних про чисельність організації, але згідно найвищих оцінок вона могла сягати 20 тис. чоловік. Проте впливи ОУН значно перевищували кількість її членів. Властивий організації дух самовідданості, самопожертви («Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї») виявився надзвичайно привабливим для молодих людей. Тому, ОУН стала найбільш чисельною, радикальною та дійовою структурою українського національно-визвольного руху, не тільки у міжвоєнний період. Без сумніву, мають рацію ті дослідники, які зазначають, що ідеологія ОУН сформувала політичний світогляд й національні переконання кількох поколінь західних українців (*Докл. див.: Петро Мірчук. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920–1939. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968 (Перевидано у Львові 2003 року); Марія Мандрик. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу. – К., 2006; Галина Дичковська. Філософсько-політичні основи українського національно-визвольного руху 20–50-х років ХХ століття. – Івано-Франківськ, 2003; Український націоналізм: Антологія. – Т. 1. – К., 2010*).

Підсумовуючи, варто зазначити, що Україна у міжвоєнний період була не суб'єктом, а тільки об'єктом міжнародної політики, насамперед територіальних чи геополітичних інтересів великих держав, зокрема Радянського Союзу та Німеччини, які прагнули переглянути Версальсько-Вашингтонську систему договорів і в черговий раз перерозподілити сфери впливу в Європі та світі.

Семінарське заняття №9. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)

1. Пакт Молотова-Ріббентропа і його вплив на розв'язання Другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР.
2. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. і Україна: напад Німеччини на СРСР, встановлення фашистського окупаційного режиму в Україні.
3. Рух Опору в Україні: радянський партизанський та підпільний рух; створення та боротьба УПА (1942–1944).
4. Звільнення України від німецької окупації. Наслідки Другої світової війни для України.

Рекомендована література

- ✓ Білодід Ю. Через поразку системи – до Переяслава / Ю. Білодід // Дві Русі / за заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – С. 308–314.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 741–748; 749; 759; 772–773; 776–777.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 320; 323–325; 326–327; 346–347; 347–349; 357; 364–365.
- ✓ Кентій А. Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – Київ, 2010. – 80 с.
- ✓ Коваль М. В. Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах(1939-1945 рр.) / М. В. Коваль – К.: Видавничий центр «Альтернативи», 1999. – Т. 12. – 336с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Король В. Ціна Перемоги: військові втрати народів СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. Король // Історичний журнал – 2005. – № 2.
- ✓ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 660 с.

- ✓ Лисенко О. Важкий шлях до перемоги / О. Лисенко // Історичний журнал. – 2005. – №2.
- ✓ Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л.: ІУ, 1999. – 152 с.
- ✓ Махун С. Ціна великої Перемоги / С. Махун // Дві Русі / за заг. ред.. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – С. 315–318.
- ✓ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: документи і матеріали / П. Мірчук. – Л.: [б. в.], 1991. – 446 с.
- ✓ Муковський І. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко. – К., 1996. – 568 с.
- 16. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / НАН України; Ін-т історії України; [С.В. Кульчицький (відп. ред.)]. – К., 2005. – 495 с.
- 17. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / упоряд. Ярослав Шашкевич; Василь Кук. – Львів: ЛА «Піраміда» 2010. – 594 с.
- ✓ Полянський О. Армія нескорених / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 48 с.
- ✓ Попович М. Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
- ✓ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950): у 2 т. – К.: ПП. Сергійчук М.І., 2007. – Т. 2. – 584 с.
- ✓ Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го / В. Сергійчук. – К.: Укр. Видавнича спілка, 1999. – 128 с.
- ✓ Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945): текст леуцій / В. Трохимович. – Л., 1995. – 102 с.

- ✓ Трубайчук А. Друга світова війна: коротка історія / А. Трубайчук. – К.: Істина, 1995. – 192 с.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т.VIII. – С. 24-25; 77-79.
- ✓ Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П.П. Панченко, О.І. Уткін, В.І. Горелов. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
- ✓ Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л.: [б. в.], 2004. – 294 с.
- ✓ Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
- ✓ Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941–1944 / В. Шайкан. – К., 2010. – 80 с.
- ✓ Шаповал Ю. Армія без держави, держава без армії / Ю. Шаповал // Дві Русі / за заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – С. 339–350.

Реферати

1. Масові репресії радянського режиму на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.

Література

- ✓ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно політичний та правовий аналіз: у 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.
- ✓ Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: у 3 т. – Львів, 1996. – Т. 1.
- ✓ Літопис нескореної України: документи, матеріали. Спогади. – Л., 1993. – Кн. 1.

- ✓ Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л.: ІУ, 1999. – 152 с.
- ✓ Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939–1941 рр.) / І. Лучаківська. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 120 с.
- ✓ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, С. І. Білокінь [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 574–595.
- ✓ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк, Надстир'я, 1995. – 176 с.

2. Українська Повстанська Армія

Література

- ✓ Українська Повстанська армія в боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів, 2004.
- ✓ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К., 2005.
- ✓ Українська Повстанська армія. Історія нескорених. – Львів, 2006.
- ✓ Полянський О. Армія нескорених. До 60-річчя УПА / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 48 с.
- ✓ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950): у 2 т. – К.: ПП. Сергійчук М.І., 2007. – Т. 2. – 584 с.

Проблемні завдання для самостійної роботи:

1. Хто і з якою метою розв'язав Другу світову війну?

2. Проаналізуйте пакт Молотова-Ріббентропа і визначте його вплив на розв'язання Другої світової війни.
3. Який з термінів: «Велика вітчизняна війна» чи «німецько-радянська війна» ви вважаєте більш прийнятним для характеристики подій 1941–1945 рр.?
4. Чому на вашу думку Червона армія за кілька місяців 1941 р. зазнала нищівних поразок від німецької армії й відступила аж до Москви?
5. Охарактеризуйте німецький «Новий порядок» на окупованій території України.
6. Порівняйте яку мету ставили перед собою радянське підпілля й партизанський рух та оунівське підпілля й Українська Повстанська армія?
7. Чому українська Повстанська Армія та збройне підпілля ОУН змогли боротися до середини 50-х років?
8. Які наслідки мала Друга світова війна для України?

Документи і матеріали

Таємний додатковий протокол до Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23серпня 1939 р.)

У зв'язку з підписанням пакту про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік нижчепідписані уповноважені обох сторін обговорили у цілком конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до такого результату:

1. У разі територіально-політичних змін у державах, що входять до Прибалтійського регіону (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежовуватися по лінії рік Нарев, Вісла, Сан.

Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясовано лише в ході дальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.

3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бессарабії. Німецька сторона заявляє про її повну незаінтересованість у цих областях.

4. Цей протокол буде зберігатися обома сторонами у цілковитій таємниці.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 323–324.*

Таємний додатковий протокол до німецько-радянського договору «Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною» (1939 р.)

Нижчепідписані уповноважені констатують згоду Німецького Уряду й Уряду СРСР в наступному: Підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п. 1 таким чином, що територія Литовської держави входить до сфери інтересів СРСР, позаяк з іншого боку Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства входять до сфери інтересів Німеччини (див. карту до підписаного сьогодні Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною). Як тільки уряд СРСР уживе на литовській території особливих заходів для охорони своїх інтересів, то з метою природного і простого проведення кордону теперішній німецько-литовський кордон виправляється так, що литовська територія, яка лежить на південний захід від лінії, вказаної на карті, відходить до Німеччини.

Далі заявляється, що нині діюча економічна угода між Німеччиною і Литвою не буде порушена зазначеними вище заходами Радянського Союзу.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 324–325.*

З архівів про співробітництво між СРСР і Німеччиною після підписання Пакту про ненапад 23 серпня 1939 р.

Почалося це ще під час воєнних дій в Польщі. Так, радянські і німецькі війська наступали на Львів з двох боків і врегулювали всі деталі, щоб уникнути конфлікту. Справа закінчилась спільним парадом німецьких і радянських військ у захопленому Львові. Співробітництво продовжувалось і після розгрому Польщі. Так, було налагоджене регулярне забезпечення люфтваффе (німецької авіації) радянськими метеозведеннями, що полегшило німцям бомбити Англію. В. Молотов і А. Мікоян підшукали в 35 км східніше Мурманська військово-морську базу для ремонту німецьких кораблів, яка служила німцям включно до закінчення операцій в Норвегії.

Протягом сімнадцяти місяців після підписання радянсько-німецького пакту Німеччина отримала з Радянського Союзу 865 тис. тонн нафти, 140 тис. тонн марганцевої руди, 14 тис. тонн міді, 3 тис. тонн нікелю, 101 тис. тонн бавовни-сирцю, понад 1 мільйон тонн лісоматеріалів, 11 тис. тонн льону, фосфати, платину і майже півтора мільйони тонн зерна. Через радянську територію здійснювався транзит стратегічної сировини і продовольства з країн Тихоокеанського басейну. СРСР практично перетворився на невоюючого союзника Гітлера.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 326–327.*

Акт проголошення у Львові відновлення Української держави (червень 1941 р.)

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімециною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Револьюційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Подано за виданням: *Хрестоматія з історії України: Посіб. для 7-11 кл. серед. шк./упоряд.: В. І. Гусев, Г. І Сургай – К.: Освіта, 1996. – С. 247.*

Із спогадів очевидців про масові вбивства українських в'язнів силами

НКВС (літо 1941 р.)

Вже в перших днях після вибуху німецько-советської війни в червні 1941 р. старенький чоловік з с. Тинович повідомив, що біля лісу т.зв. Кушнірка енкаведисти вивезли і розстріляли якихось людей. Я з друзями пішов туди. І справді, на краю лісу біля дороги ми побачили страшну картину; 12 чоловік, прострілених кулеметною чергою, конали в передсмертних судорогах. Постріляні лежали там кілька днів, бо ніхто не відважився їх похоронити.

Другого дня подібне повторилося в іншому місці, біля лісничівки в ліску т.зв. Писарка, поблизу с. Баранівка, чотири кілометри від Бережан. Туди енкаведисти вивезли вантажним авто 6 чоловік, розстріляли і так залишили. Опісля мешканці з хуторів похоронили розстріляних. Це було майже тиждень перед приходом німців.

Два дні до приходу німців місто пережило жахливе страхіття. По вулицях вешталися розбещені енкаведисти і міліціонери, ловили кожного підозрілого і розстрілювали десь у поблизькому ліску.

Як член ОУН, я одержав доручення відійти з друзями до с. Вербова, а звідси ще перед приходом німецьких військ дістатися до Бережан і там знайти важливіші об'єкти, між іншим, комісаріат НКВД, приміщення Райпарткому, суд і тюрму. Вже по дорозі до Бережан ми стрінули дівчину з с. Вербова, якій удалося щасливо втекти з тюрми в Тернополі під час німецьких налетів. Вона розповіла нам про жахливі масакри, вчинені большевиками в тернопільській тюрмі.

Біля 10-ї години ми разом з німецькими передовими частинами чекали на передмісті, бо з південно-західнього боку міста було чути страшну стрілянину, а втікаючі на схід

большевицькі війська забили кіньми, возами і людьми дорогу Бережани-Тернопіль. О 10.30 год. ми були вже на призначених місцях. Вскочивши в приміщення комісаріату НКВД, перше, що я побачив: на столі лежав альбом УСС, а на стіні висіла рушниця. Всі документи в найкращому порядку опинилися в наших руках.

Через кілька хвилин я одержав від сп. п. Івана Королишина, який пізніше перебрав адміністрацію цілого повіту, доручення дістатися до тюрми і не впускати туди нікого аж до переведення повної перевірки. Ми подалися туди з другом Б. з Нараєва.

Від тюрми заносило неприємним запахом і не було помітно жодного життя всередині. Через пів години прибули І. Королишин, С. Б. і троє німецьких старшин, і всі ми разом ввійшли до тюрми.

В сторожівій кімнаті ми знайшли майже всі ключі, що, зрештою, були нам непотрібні, бо камери не були замкнені. Переглядаючи камеру за камерою, ми знаходили лише людські трупи і більш нічого.

В одній з камер у підвалі я почув якийсь рух і зараз про це зголосив. Майже всі ми кинулися туди і в сутінках знайшли трьох напівживих людей. Це були жиди — два чоловіки й одна жінка. Вони були дуже виснажені і один з них помер зараз по виході, а другий упав трохи далі на подвір'ї. Жінку взяли німці на руки і кудись понесли, що з нею сталося, не знаю.

Того ж таки дня ціле подвір'я тюрми було встелене людськими трупами, що їх винесено з камер. Хто мав когось арештованого з родини, той одержував дозвіл розпізнати його між замордованими.

Поблизу річки Золота Липа, що пропливає попри місто, стоїть серед невеликого парку старовинний замок Винявських. Коли розбито замуровані льохи цього замку, то в них теж знайдено людські трупи.

А скільки замордованих большевиками і зв'язаних по кілька разом понесла вода Золотої Липи, про це можуть розповісти мешканці сіл Посухів, Потутори і Саранчуки.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 347–349.*

Наказ СД про страту членів ОУН Бандери (25 листопада 1941 р.)

Справа: ОУН (рух Бандери).

Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5.

Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 357.*

Листівка «За що бореться Українська Повстанська Армія (УПА)?»

(Серпень 1943 року)

Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних,

самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі.

УПА бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької « нової Європи ».

УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, « визволяв », « брав під охорону » інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст – поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-більшевицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх « опікунів » і « визволителів », поки не здобуде Української Самостійної Соборної Держави, в якій селянин, робітник і інтелігент могли б вільно, заможнo і культурно жити та розвиватися.

УПА за повне визволення українського народу з-під московсько-більшевицького ярма, за побудову УССД без поміщиків, капіталістів та без большевицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів.

В українській державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневолених країн і пригноблених народів у своїй державі, народна влада України не витратиме часу, енергії та коштів на творення апарату гноблення. Українська народна влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.

В лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів за УССД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад.

Подано за виданням: *Україна: антологія пам'яток державотворення, Х-ХХ ст.: у 10 т. / редкол.: І.М. Дзюба[та ін.]. - К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 9: Час випробувань. Консолідація національно-патріотичних сил (1939 рік – початок 80-х років ХХ ст.) / у порядкув., передм. та прим. Ю. Сливки. – 2009. – С. 136-137.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Про що свідчать таємні протоколи підписані між СРСР та Німеччиною у серпні-вересні 1939 року.
- ✓ Як і чим пояснити співробітництво ОУН з німецькою владою в період Другої світової війни на основі Акту відновлення української державності у червні 1941 року.
- ✓ В чому полягають «плюси» та «мінуси» цього документу.
- ✓ Про що свідчить наказ СД про страту членів ОУН.
- ✓ Охарактеризуйте мету ОУН та УПА на основі листівки «За що бореться Українська Повстанська Армія».

Методичні рекомендації

1. Пакт Молотова-Ріббентропа і його вплив на розв'язання Другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР

Як і напередодні Першої світової війни, на кінець 30-х років у світі виникли два протилежні блоки: 1) держави т. зв. антикомінтернівського пакту у складі Німеччини, Італії, Японії та 2) СРСР, Велика Британія, Франція, в подальшому США – їх потенційні супротивники. Перші намагалися змінити Версальсько-Вашингтонську систему, другі, зокрема Англія і Франція, її зберегти. Сталінський СРСР, прагнучи до світової соціалістичної революції, фактично підтримував наміри гітлерівської Німеччини розв'язати широкомасштабну війну під час якої ослабнуть обидві сторони, що дозволить СРСР досягти своїх політико-стратегічних цілей. Знаменними в цьому плані були слова одного з радянських функціонерів М. Калініна: «Війна – це такий момент, коли можна розширити комунізм».

При цьому, всі конфліктуючі сторони активно «розігрували українську карту», внаслідок чого українське питання у міжвоєнній Європі зайняло одне з чільних місць у міжнародній політиці. Українське питання у вузькому розумінні – це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі; в широкому розумінні – це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та створення власної національної державності. Напередодні Другої світової війни роз'єднаність українських земель, їх перебування у складі чотирьох держав, що мали різний соціально-політичний устрій, – зазначає О. Бойко, – були важливим дестабілізуючим чинником політичного життя Європи (*Див.: Бойко О. Історія України. – С. 442*).

Наприкінці 30-х років чітко визначилося три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання:

- СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина – тобто країни до складу яких входили українські землі. Їх основна мета – втримати підвладні їм землі й при нагоді приєднати нові;
- Велика Британія, Франція, США – країни-творці Версальсько-Вашингтонської системи, які своїм втручанням у вирішення українського питання, або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси;
- Німеччина, яка борючись за т. зв. «життєвий простір», претендувала на українські землі і Угорщина, яка домогалася повернення Закарпатської України.

Драматизм ситуації полягав в тому, що український народ, позбавлений національної державності не міг впливати на ці процеси, тобто Україна того часу була лише об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу.

В зазначений період основними «гравцями» на «політичній шахівниці» Європи стають гітлерівська Німеччина та сталінський СРСР. «Мюнхенська змова» у вересні 1938 р., яка поклала початок руйнуванню Чехословацької держави, закінчилася окупацією Німеччиною Богемії і Моравії та дозволом Угорщині окупувати Карпатську Україну. В квітні 1939 р. Гітлер віддає наказ вермахту готуватися до нападу на Польщу, при цьому у війні проти неї планує використати українців, зокрема оунівців. В той же час, Німеччина розуміє, що СРСР має власні інтереси у Західній Україні, а тому потрібно шукати з ним тимчасового союзу. «Ви можете бути або нашими друзями, або нашими ворогами» – заявляє Німеччина радянській стороні. Так починає формуватися німецько-радянський альянс, який став основною причиною розв'язання Другої світової війни.

23 серпня 1939 р. між Німеччиною і СРСР було підписано договір про ненапад терміном на 10 років. Крім того, було укладено таємний протокол, який містив положення, що стосувалися українських земель: «...нижчепідписані

уповноважені обох сторін обговорили у цілком конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до такого результату:

1. У разі територіально-політичних змін у державах, що входять до Прибалтійського регіону (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР...
2. У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежовуватися по лінії Нарев, Вісла, Сян. Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясовано лише в ході дальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.
3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бессарабії. Німецька сторона заявляє про її повну незаінтересованість у цих областях.
4. Цей протокол буде зберігатися обома сторонами у цілковитій таємниці»
(*Докл. див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 323–324*).

Пакт Молотова-Ріббентропа будучи актом свавільного поділу Європи на «сфери інтересів» між сталінським СРСР і гітлерівською Німеччиною, фактично розв'язував руки лідерам Третього рейху для початку Другої світової війни, через тиждень після його підписання – 1 вересня 1939 р. німецькі війська нападають на Польщу, що стало її початком. 17 вересня радянські війська перейшли польський кордон й вступили на західноукраїнські землі. Свої дії Радянський Союз цинічно пояснював бажанням допомогти «єдинокровним

українцям і білорусам, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними».

28 вересня 1939 р., тобто майже через місяць після початку війни, був підписаний радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордони між СРСР Німеччиною» в якому зазначалося: «Підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п. 1. таким чином, що територія Литовської держави входить до сфери інтересів СРСР, позаяк з іншого боку Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства входять до сфери інтересів Німеччини» (*Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 324*).

Таким чином, у 1939 р. відбулися значні територіальні зміни в Україні. Закарпаття було окуповане й приєднане до Угорщини. Східна Галичина і Західна Волинь увійшли до складу УРСР. Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина окуповані Німеччиною й увійшли до складу Польського генерал-губернаторства. В 1940 р. до складу Радянського Союзу увійшли Північна Буковина, Хотинщина і Південна Бессарабія.

В жовтні 1939 р. під контролем радянської влади відбулися вибори до т. зв. Народних зборів, які 22 жовтня прийняли Декларацію про входження Західної України до складу СРСР і об'єднання її з УРСР. В листопаді 1939 р. сесії Верховної Ради СРСР і УРСР ухвалили відповідні закони. В грудні 1939 р. на території Західної України було утворено шість областей: Львівську, Станіславську, Тернопільську. Волинську, Рівненську та Дрогобицьку, а в серпні 1940 р. – Чернівецьку. Після включення до складу УРСР Західної України, Північної Буковини і Південної Бессарабії населення України збільшилося на 8,8 млн. осіб й на середину 1941 р. становило понад 41,6 млн. осіб, а її територія зросла до 565 тис. км². (*Докл. див.: Гісем О. В. Історія України в таблицях. – Харків, 2006. – С. 351–352*).

Тут розпочалася радянська – тобто процес встановлення радянської влади, насадження в усіх сферах життя зразків, вироблених за роки радянського

тоталітарного режиму. Складовими частинами радянзації стали: юридичне оформлення входження до складу УРСР, зміна держапарату, формування радянських органів влади, націоналізація, аграрні перетворення, початок колективізації, т.зв. «культурна революція», обмеження впливу церкви, масові репресії не тільки проти незгодних з радянською владою і потенційних противників, а й широких верств населення. При цьому, варто підкреслити, що найважливішим для радянського режиму було встановлення тотального контролю над потенційно ворожим йому західноукраїнським суспільством. Цієї мети він намагався досягнути в першу чергу, репресіями, яким було піддано практично всі соціальні верстви й представників всіх національностей, але особливу увагу режим приділив українцям та їх структурам й інституціям.

Так репресії кінця вересня – початку жовтня 1939 р. зачепили представників усіх українських партій. Було заарештовано і вивезено на схід К. Левицького, В. Старосольського та багатьох інших. Органи НКВС мали списки заздальгідь складені радянським консульством у Львові, а також ними були використані матеріали з архівів польської поліції. Загалом тільки у вересні – жовтні 1939 р. органами НКВС були заарештовані, вбиті або вивезені до Сибіру 250 галицьких інтелігентів (*Докл. див.: Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 575*). Далі каральні органи приступили до ліквідації основних осередків суспільно-політичного та економічного життя українців. Було ліквідовано Ревізійний союз українських кооператорів, Наукове товариство ім. Тараса Шевченка; з книгарень і бібліотек була вилучена майже вся українська друкована продукція, видана після 1917 р., зачинено більшість музеїв та бібліотек. За неповними даними, станом на 15 квітня 1940 р. з установ і підприємств Львова та області було звільнено 13847 осіб, з навчальних закладів – 1820. Подібна «чистка», тобто звільнення з роботи і наступні арешти, відбувалися в усіх західних областях УРСР. Особливу увагу радянська влада приділяла антицерковній діяльності, зокрема УГКЦ. Восени

1939 р. припинено діяльність Богословської академії у Львові, а також Перемишльської, Львівської та Станіславської духовних семінарій. Заборонено видання церковних газет і журналів, націоналізовано всі церковні землі, священники зазнавали соціальної дискримінації. Лише у Львівській архієпархії працівниками НКВС було вбито 40 священнослужителів, а 80 священників вивезено у Сибір. Своєрідним терористичним методом залякування населення Західної України служили політичні судові розправи над членами ОУН. Так, великий розголос у краї одержав «Процес-59», що відбувся у січні 1941 р. у Львові. 42 чоловік засудили до розстрілу, 17 – на 10 років каторжних робіт у концтаборі і 5 років заслання. Аналогічні судові процеси над оунівцями відбулися у Дрогобичі та інших містах.

Своєрідну панацею для придушення будь-якого антикомуністичного опору радянська влада вбачала у масовому насильницькому виселенні населення – депортаціях, які проходили у кілька етапів. Усього за 1939–1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було виселено приблизно 550 тис. осіб, тобто жертвами насильницького переселення став майже кожен десятий житель Західної України.

Завершальною трагічною сторінкою у взаємовідносинах радянського режиму з населенням Західної України стали масові розстріли у тюрмах західного регіону у перші дні німецько-радянської війни. В'язнів розстрілювали в тюремних камерах, подвір'ях тюрем, у різних урочищах за межами міст, над шурфами шахт і т. ін. Після вступу нацистів до Львова, для мешканців міста відкрилися жахливі картини більшовицьких злочинів у тюрмах «Бригідки», на вул. Лонцького, на Замарстинові. Загалом було страчено близько 10000 в'язнів: у в'язницях Львівської області – 2464; у двох в'язницях Дрогобицької області, у містах Самборі та Стрию – 1101; у тюрмах Станіславської області – 1000; м. Луцька – 2000; Дубно – 200; Ковеля – 194. Із Чорткова Тернопільської області

було евакуйовано 954 в'язні, з них по дорозі розстріляли 123, а в м. Умані – 767; у Перемишльській тюрмі страчено 267 в'язнів. (Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – С. 589).

Підрахунки депортованих, ув'язнених та вбитих мешканців Західної України виявили, що радянський режим репресував у 3–4 рази більше людей, ніж гітлерівці, причому на території, удвічі меншій ніж зона німецької окупації. Ці дані дають найкраще уявлення про істинний характер радянської влади й держави-вбивці.

2. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. і Україна: напад Німеччини на СРСР, встановлення фашистського окупаційного режиму в Україні.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР; в рамках Другої світової війни розпочалися воєнні дії між двома колишніми союзниками, які комуністична пропаганда протягом багатьох років називала, зрештою й називає до тепер називає Великою Вітчизняною війною, хоча більш об'єктивною, не заідеологізованою є назва – німецько-радянська війна. В процесі експансії проти Радянського Союзу український напрямок для Німеччини був одним із головних. Це пояснювалося багатьма чинниками, зокрема, економічними, адже захоплення України суттєво підривало військово-промисловий потенціал СРСР і забезпечувало Німеччину ресурсами для ведення війни. Варто наголосити, що напередодні війни частка УРСР в Радянському Союзі становила: у видобутку вугілля – 50,5%, залізної руди – 67,6%, у виплавленні чавуну – 64,7%, сталі – 48,9 (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 461).

Тому, ще задовго до початку Другої світової війни Україна входила в орбіту колоніальних планів Німеччини. Міф про т. зв. «Велику Україну» використовувався гітлерівським рейхом не лише для притягнення на свою сторону українців, зокрема оунівців, а й для шантажу СРСР, з одного боку, і західноєвропейських держав, з другого.

Згідно з планами німецького командування, 22 червня 1941 р. на територію України почали наступ 57 дивізій і 13 корпусів німецького вермахту, яким протистояли 80 дивізій Київського і Одеського військових округів, що були перетворені відповідно на Південно-Західний та Південний фронти. Німецькі танкові з'єднання просувались зі швидкістю 50–60 км. за добу і за підтримки мотопіхоти створювали небувалі в історії воєн оточення – котли. Так, під Уманню (серпень 1941 р.) в полон потрапили 103 тис. радянських бійців; під Києвом (вересень 1941 р.) – 665 тис.; під Харковом (травень 1942 р.) – 240 тис. тощо. У 1941 р. полонені склали 64,5% всіх втрат Південно-Західного фронту та 60,3% – Південного. До 15 липня 1941 р. війська Південно-Західного фронту втратили 3648 танків з 6998; 1907 літаків з 2256. За перші півроку війни в полон потрапило 3,6 млн. військовослужбовців, у т. ч. 1,3 млн. українців (*Див.: Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – С. 413*). На 12-й день війни німецькі з'єднання прорвалися вглиб території України на 350 км. Загалом, коли 22 липня 1942 р. радянські війська залишили м. Свердловськ на Ворошиловоградщині, вся територія України опинилася в зоні окупації німецьких військ та їх союзників. Зрештою, восени 1941 р. війська вермахту були уже під Москвою.

Виникає логічне запитання: які ж істинні причини катастрофічних поразок Червоної армії на початковому етапі війни? Чому мільйони радянських військовослужбовців опинилися в полоні? Куди щезла могутність «непереможної» Червоної армії? Чому неефективними виявилися «найпередовіші» марксистсько-ленінські ідеї?

В радянській історіографії панувало твердження, що винуватцем Другої світової війни був світовий імперіалізм, а розпочав її Гітлер. Про причини та розв'язання Другої світової війни вже йшлося вище. Зараз хочемо звернути увагу на роздуми історика В. Ф. Остафійчука. Він зазначає, що ще до приходу Гітлера до влади Сталін поряд з подальшим зміцненням особистої диктатури,

значну увагу приділяв проблемам світової соціалістичної революції, яка, за твердженням класиків марксизму-ленінізму, могла виникнути тільки внаслідок нової світової війни. Друга світова війна для сталінського керівництва була бажаною, необхідною і неминучою. Сталін неодноразово на таємних нарадах наголошував на своєму плані «визволення Європи»: «Втянуть Европу в войну, оставаясь самому нейтральным, затем, когда противники истощат друг друга, бросить на чашу весов всю мощь Красной Армии». Тому Сталін намагався зіткнути Велику Британію і Францію, а згодом і всю Європу з Німеччиною. І лише тоді, коли німецькі війська буде розпорошено по всій Європі, а воюючі сторони послаблено, тоді й слід СРСР розпочати звільнення Європи від німецьких загарбників, щоб «советизувати» європейські країни. Таємне рішення розпочати війну за «звільнення Європи» від фашистської загрози прийняли 19 серпня 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). «Диктатура большевистской партии становится возможной только в результате большой войны» – заявив Сталін. Виявлені архівні та інші документи радянського генштабу Червоної армії засвідчують, що 15 травня 1941р. в Кремлі військові розглядали розроблений план війни проти Німеччини та Румунії і його було схвалено. Раптового удару (операція «Гроза») намічалось завдати 6 липня 1941 р. Та на світанку 22 червня 1941 р. тисячі німецьких гармат обрушили шалений вогонь на прикордонні застави, райони масового розміщення радянських військ. Того самого дня міністр закордонних справ Німеччини зробив заяву, що фюрер змушений завдати удару по сталінській імперії, щоб випередити радянський напад на Німеччину (*Див.: Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення. – Київ, 2006. – С. 293–296*).

На початковому етапі війни радянські війська зазнавши катастрофічної поразки, змушені були залишити Литву, Латвію, Естонію, майже всю Білорусію, Молдову і значну частину України. За три тижні війни німцям вдалося повністю розгромити 30 і на половину 70 дивізій із 170. Червона армія втратила 850 тис.

осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків і близько 10 тис. гармат. Німецькі бойові втрати в живій силі були майже 10 разів меншими.

Варто також зробити періодизацію участі України у Другій світовій та німецько-радянській війнах. В них можна виділити такі етапи: I. з вересня 1939 до червня 1941 рр.; II. з червня 1941 до липня 1942 рр.; III. з липня 1942 до грудня 1942 рр.; IV. з грудня 1942 до жовтня 1944 рр.; V. з жовтня 1944 до травня 1945 рр.; VI. з травня 1945 до вересня 1945 рр.

Отже, в липні 1942 р. вся територія України була окупована гітлерівською Німеччиною, але більшість українських земель опинилася під окупацією вже наприкінці 1941 р. На захопленій території було встановлено окупаційний режим, який характеризувався: масовим знищенням населення, в т. ч. мирного; фізичним та моральним терором проти осіб, які не підкорялися окупантам; грабінницьким вилученням продовольства та інших матеріальних ресурсів, варварським використанням виробничих потужностей; кріпосницького типу експлуатацією трудових ресурсів, вивезенням до Німеччини молоді на примусові роботи; расовою дискримінацією, геноцидом, антисемітизмом, терором, репресіями.

Територію України розділили на кілька окупаційних зон:

- 1) дистрикт «Галичина», що підпорядковувався Польському генерал-губернаторству (генерал-губернатор Г. Франк) і включав до свого складу Львівську, Дрогобицьку, Станіславську і Тернопільську області (без північних районів);
- 2) рейхскомісаріат «Україна» з центром у Рівному, що включав Рівненську, Волинську, Кам'янець-Подільську, Житомирську, північні райони Тернопільської та Вінницької областей, східні райони Миколаївської, Київську, Полтавську, Дніпропетровську області, північні райони Криму та південні райони Білорусії (гауляйтер Е. Кох);

3) Трансністрія, до якої входили Одеська, Чернівецька, південні райони Вінницької і західні райони Миколаївської областей, які відійшли до Румунії (губернатор Г. Алексяну);

4) «зона військового тилу групи армій «Південь», тобто територія, яка підпорядковувалася військовій адміністрації, до якої належали Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас, південь Кримського півострова.

В різних регіонах України існували особливості окупаційного режиму. Так, найбільш жорстоким він був у рейхскомісаріаті «Україна». Гауляйтер Е. Кох говорив: «Мене знають як скаженого собаку. Саме завдяки цьому мене призначено рейхскомісаром України... Від вас я чекаю якнайсуворішого ставлення до місцевого населення». Німецький окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреби Рейху; вивільнити від українського населення шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини життєвий простір («лебенсраум») для арійської раси; сприяти колонізації значної частини окупованих українських земель, заселенню їх німецькими переселенцями.

У дистрикті «Галичина» окупаційний режим був менш жорстоким. Тут було дозволено функціонування українських громадських установ, кооперативних організацій, закладів освіти. В той же час, ситуація ускладнювалася переплетінням інтересів окупаційної влади, українських сил, польських націоналістичних і комуністичних сил, націоналістичного підпілля й прорадянських угруповань.

У т. зв. Трансністрії румунський окупаційний режим теж був відносно ліберальним. Тут не було такого масового терору як в рейхскомісаріаті, але влада чітко виконувала наказ диктатора Антонеску: «Брати на зайнятих місцевостях усе, що потрібно, все, що можливо. Без усяких церемоній».

У східних районах, що знаходилися під владою військової адміністрації не існувало всеохоплюючого систематичного терору, це пояснювалося особливостями прифронтової смуги, де окупанти намагалися зменшити опір місцевого населення. Тому, тут допускалося існування деяких українських громадських організацій, навіть було зроблено спробу реорганізувати колгоспи у т. зв. «хліборобські спілки», де господарі мали б власну землю. Серед нацистського керівництва не існувало єдиної думки щодо майбутньої долі України й українців. Якщо шеф зовнішньополітичного бюро НСДАП А. Розенберг волів бачити на карті колишнього Радянського Союзу маріонеткові псевдодержави, з національними ознаками, для протиставлення Москві, то щодо українських земель, позиція цього відомства була дещо іншою – передбачалось створення т. зв. «Великої України». На подібних позиціях щодо України і українців стояла частина керівництва вермахту. Але більшість німецьких верховодів вважала Україну виключно життєвим простором для німців, джерелом сировини, продовольства, робочої сили і т. д. тому фашистський «новий порядок» характеризувався ліквідацією суверенітету або державності завойованих країн, економічним пограбуванням і використанням віх ресурсів в інтересах III Рейху, расовою дискримінацією, геноцидом, антисемітизмом, терором, репресіями, масовими вбивствами людей.

Автори книги «Історія України: Неупереджений погляд...» зазначають, що умовно все доросле населення окупованих районів можна розділити на такі чотири групи: «I група – ненавиділи більшовицьку владу і свідомо співпрацювали з окупаційними органами; II група – допомагали партизанам, підпільникам, працюючи водночас без саботажу на окупантів; III група – боролися з ворогом усіма доступними для них засобами; IV група – підкорялися німцям, зберігаючи лояльність до них і нейтралітет до партизанів та підпільників, але вичікували за принципом «чия візьме». Таких було

найбільше» (*Див.*: Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Харків, 2007. – С. 424–425).

Аналізуючи окупаційний режим слід також зазначити, що німці не ліквідували колгоспів, лише перейменували їх на «громадські господарства», згодом т. зв. «марки», а радгоспи на «державні маєтки». Під час окупації існувало до десяти видів грошових податків та кілька натуральних. В той же час німецька влада вдавалася й до заохочувальних заходів: повертала хати розкуркуленим селянам, розподіляла серед населення промислові товари, нагороджувала землею та худобою, преміювала за ретельну працю. Невеликими були податки в зоні військової окупації. В дистрикті «Галичина» було організовано широку систему соціальної допомоги. Протягом 1941–1943 рр. тут відкрили 2000 дитсадків, 1500 народних кухонь; діяв Український Центральний Комітет (очолював відомий вчений В. Кубійович); у Львові відкрився Літературно-мистецький клуб, діяли Українські освітні товариства, Український національний музей, бібліотека НТШ; тисячі публікацій видало «Українське видавництво», ставилися вистави та проводилися концерти у Львівському оперному театрі.

Щоб привернути на свій бік населення окупаційна влада намагалася вести активну пропагандистську та культурно-освітню роботу. Варто зазначити, що німці практично не застосовували репресій до мирного населення, то й воно до зими 1941–1942 р. майже не чинило опору.

Ранньої осені 1941 р. в Києві замайоріли синьо-жовті прапори. Відкрилися деякі навчальні заклади, курси з вивчення німецької мови, технічні й сільськогосподарські курси, почала виходити газета «Українське слово» (редактор – член ОУН(м) Іван Рогач), розгорнув свою діяльність Союз українських письменників та його друкований орган – журнал «Литаври» (редактор – Олена Теліга). Бургомістром Києва до листопада 1941 р. був відомий історик Олександр Оглоблин, його заступником – колишній вихователь

дітей М. Хрушова професор В. Багазій. В Києві функціонувала Українська Національна Рада, яку очолював М. Величківський.

Система освіти включала в себе шкільні навчальні заклади, були спроби створити вищі навчальні заклади. Так, наприклад, в Житомирському окрузі навчалось 80% дітей шкільного віку; в Галичині працювали ремісничі, промислові, торгівельні, сільськогосподарські школи, 12 українських гімназій, п'ять ВНЗ. Діяли Одеський, Дніпропетровський університети; існував Інститут народної освіти в Кам'янці-Подільському, Житомирський інститут народної освіти, Вінницький медінститут, в Києві певний час Українська Академія наук, у Харкові – Український художній інститут. В Київському музеї-архіві переходової доби працювали висококласні спеціалісти : історик Н. Полонська-Василенко, етнограф К. Штепа, історик архітектури І. Моргилевський, директор Лаврського музею П. Курінний, Історичного архіву В. Міяковський. У Дніпропетровській області до кінця 1941 р. відкрили 1388 шкіл в яких навчалось 307 тис. учнів й працювало 1070 учителів; дев'ять професійно-технічних училищ з 21654 учнями. В роки окупації в Україні виходило 50 газет і журналів, працювало 15 радіостанцій – очевидно під суворим наглядом німецької цензури. Також діяли Український кооперативний банк, Українська кооперативна спілка. В Галичині працювала Богословська академія і Богословське наукове товариство, Союз українських купців, Об'єднання українських журналістів, Спілка українських музикантів та ін.

Таких прикладів можна навести більше, але не вони визначали суть німецького окупаційного режиму. Щоправда щодо функціонування вищезгаданих структур дослідники роблять такі висновки: «Це не був колабораціонізм, а політика нонконформізму» (*Див.*: Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – С. 435).

Хоча в окупаційному режимі не було послідовності однак переважала колонізаційна політика: активно розроблялись плани створення німецьких

поселень навколо Запоріжжя, Кривого Рогу, Миколаєва, Дніпропетровська. З вересня 1942 р. почався організований грабунок українських національних культурних цінностей. Окупантами були ретельно переглянуті фонди державних бібліотек, установ, інститутів, церков, соборів, музеїв, галерей, а розпочалися їх конфіскація та вивезення до Німеччини. Пограбування України здійснювалося з німецькою педантичністю і ґрунтовністю. Нацисти діяли без огляду на будь-які норми моралі. Каральні акції, гетто, концентраційні табори були створені по всій Україні. Під час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. осіб (за іншими даними – на 14,5 млн.). На українській землі окупанти знищили 5 млн. 264 тис. осіб, в т. ч. майже 1,3 млн. полонених червоноармійців і близько 1 млн. євреїв; на роботу в Німеччину вивезли 2,4 млн. юнаків і дівчат. Каральні загони СС спалили 250 населених пунктів, населення яких розстріляли. В Україні було створено 180 великих концтаборів, 50 гетто. Таким був нацистський «новий порядок».

3. Рух Опору в Україні: радянський партизанський та підпільний рух; створення та боротьба УПА (1942-1944)

Свавілля і терор окупаційної влади, насильницьке вивезення мільйонів українців на примусові роботи в Німеччину, політика відвертого геноциду, зневага до національних прагнень українського народу – саме ці фактори, а не бажання відновити сталінський режим, спричинили широкомасштабний рух Опору в Україні, який за своїм складом, тактикою і стратегією був доволі різномірним. Але всю цю різномірність, в принципі, можна звести до двох течій: 1) більшовицької – прорадянської та 2) національної – проукраїнської. До першої можна віднести комуністичне підпілля та партизанський рух, а до другої – націоналістичне підпілля, Українську Повстанську Армію та інші військові формування.

Згідно з директивою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» парткоми розпочали формування підпілля, диверсійних груп, партизанських загонів. Партійні органи за допомогою 4-го відділу НКВС сформували 23 підпільні обкоми, 685 міських і районних комітетів, 4316 підпільних осередків. З липня 1941 до березня 1942 р. було створено, озброєно і перекинуто в тил ворога 1846 партизанських формувань, 805 розвідників і зв'язкових підпорядкованих НКВС. Але до літа 1942 р. залишилося тільки 13 підпільних обкомів, 110 підпільних міськкомів і райкомів, 280 партосередків. Фактично в підпіллі зуміли вцілити й проводити якусь діяльність проти окупантів не більше 10–20% дібраних працівників.

Як зазначають дослідники, неоднозначною виявилася поведінка 142134 членів КП(б)У, які залишилися на окупованій території. Із них 21872 комуністи зареєструвалися в німецьких органах влади, 34291 – знищили свої партійні документи, 6756 відмовилися від членства в партії. В Сталінській (Донецькій) області служили німцям 377 членів партії; на Харківщині з 7967 зареєструвалися у гестапо, поліції, сільських управах 1625, з яких частина перейшла на службу до окупантів (*Див.*: Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – С. 438, 440). Як визнавав секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, до середини 1942 р. більшість людей намагалась пристосуватися до німецької влади. Скажімо, деякий час Сидір Ковпак (до речі колишній конокрад) зі своїм загonom переховувався в лісах, оскільки селяни не бажали підтримувати партизанів.

Реальною збройною силою на яку міг розраховувати створений наприкінці травня 1942 р. Український Штаб партизанського руху на чолі з генералом НКВС Т. Строкачем, були загони О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, В. Бегми, С. Маликова, М. Наумова, що мали по 2–4 тис. бійців. До вересня 1942 р. вони переважно дислокувалися в північно-східних та північних районах Чернігівщини й Сумщини та Брянських лісах. Якщо на початку 1943 р.

в Україні діяло десь 13–15 тис. партизан, то наприкінці ц. р. їх було вже 43500; а у вересні 1944 – налічувалося 297 партизанських загонів, що мали 70370 бійців (Там само. – С. 442).

Важливо підкреслити, що партизанські дії часто не так шкодили німцям, як провокували терор з їх боку. Адже за кожного вбитого німця, окупанти страчували 100 мирних мешканців. З 250 спалених нацистами в Україні сіл, 130 знищено саме на Волині й Поліссі, де з 1943 р. діяли головні сили партизанів. Загалом радянський партизанський рух був інспірований і діяв під пильним контролем партійних і чекістських органів, тому фрази на зразок: «всенародна боротьба проти німецько-фашистських окупантів», не більше ніж ідеологічно-пропагандистське кліше. Аналогічні штампи стосуються чисельності партизан і підпільників (начебто 500 тис. партизанів і 100 тис. підпільників) – насправді, у вересні 1944 р. – приблизно – 70 тис., а згодом увесь час існування партизанського руху в його рядах побувало близько 180 тис. осіб. Аналіз національного складу партизанських загонів теж не дає підстав говорити про «масову участь українців у партизанському русі», адже за наявності у складі населення республіки 72% етнічних українців, рідко вони становили в партизанських загонах навіть половину. Так, у партизанському з'єднанні М. Полудренка було 43% росіян, 41% українців, 10% білорусів. Приблизно таким за національним складом було з'єднання С. Ковпака та інші загони.

Слід також звернути увагу на те, що передислокація партизанських загонів з Чернігівщини, Сумщини. Білорусії та Росії на Волинь та Полісся у 1943 р. була пов'язана з утворенням і боротьбою тут Української Повстанської Армії. Одним з їхніх головних завдань, в цьому регіоні, була боротьба з «українськими націоналістичними формуваннями». Працівники НКВС у партизанських загонах складали списки видатних українських діячів, пов'язаних з ОУН та УПА, щоб потім провести операції з їхнього знищення. Радянські партизанські загони не тільки воювали з загонами УПА, а

тероризували населення Західної України, спалюючи будинки й розстрілюючи місцеве населення за підтримку ОУН та УПА. Зараз відомо 30 українських сіл, повністю або частково спалених червоними партизанами. Особливо провокативною діяльністю відзначався у партизанському загоні Д. Медведєва відомий терорист М. Кузнєцов.

Узагальнюючи матеріал про радянських партизанів та підпільників варто сказати, що цей рух був далеко не таким, яким його зображувала комуністична пропагандистська машина. Безперечно, т. зв. «мала війна» в тилу ворога, хоча й не перетворилася на такий бажаний «другий фронт», але мала важливе значення, оскільки охоплювала також сферу більшовицької політики та ідеології. Твердження про те, що партизани знищили до 100 тис. окупантів, розгромили 467 ворожих гарнізонів, організували аварії 4 тис. ешелонів є, очевидно, перебільшеними. Деякі вітчизняні й зарубіжні історики вважають, що на всій території СРСР, окупованій фашистами, партизанські загони й групи знищили десь 45–50 тис. німців. Напевно, дві третини ворогів знищили партизани Білорусії та Російської Федерації, решту – партизани в Україні.

Ще однією течією руху Опору, причому українською, була Українська Повстанська Армія – унікальна в історії світових воєн військова формація, яка протягом більше десяти років вела безкомпромісну боротьбу на три fronti – проти коричневого (Німеччина), червоного (СРСР) тоталітаризму, а також біло-червоних (Польща) окупантів. Створена восени 1942 р. на Волині й Поліссі, УПА згодом поширила свою діяльність на Галичину, Буковину, Закарпаття, т. зв. Закерзонський край, Житомирську, Кам'янець-Подільську, Київську, Вінницьку області, а окремі загони діяли на Чернігівщині, Кіровоградщині та в інших областях.

В історії створення і боротьби УПА можна виділити кілька періодів: 1) Початково-підготовчий, охоплює 1941–1942 рр., коли виникли збройні відділи УПА – «Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця. Перші загони бульбівців були

створені в липні–серпні 1941 р. і боролися, в основному, проти решток Червоної армії на Поліссі. В листопаді 1941 р. їх діяльність була заборонена німецькою владою, але вже з грудня загони Т. Бульби-Боровця відновили свою діяльність, назвавши себе Українська Повстанська Армія, яка у квітні 1942 р. перейшла до боротьби з гітлерівцями й радянськими партизанами. Їх чисельність за німецькими джерелами становила 10–20 тис. чоловік, хоча, насправді, очевидно була наполовину меншою. Складними виявилися взаємини Т. Бульби-Боровця, який формально підпорядковувався Державному центру УНР, з Організацією Українських Націоналістів, зокрема її бандерівським крилом. Це в першу чергу було викликано тим, що ОУН(б) до середини 1942 р. негативно ставилася до партизанської боротьби, а, отже, й УПА–«Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця. Змінивши свою тактику щодо партизанської боротьби, ОУН(б) намагалася підпорядкувати собі всі збройні українські формування, в т. ч. УПА–«Поліську Січ». Якщо абстрагуватися від методів, якими це здійснювалось, то, звичайно, консолідація всіх сил українського національно-визвольного руху була вкрай важливою та необхідною.

В контексті українського національно-визвольного руху слід звернути увагу на такі національні структури, як Похідні групи ОУН, Буковинський курінь, батальйони «Ролянд» і «Нахтігаль», дивізія «Галичина», Українська Національна Армія, Українське Визвольне Військо та деякі інші. Поставивши своєю стратегічною метою здобути Українську Самостійну Соборну Державу, ОУН, природно, проводила пошук політичних і військових союзників, сподіваючись за їх допомогою відновити українську державність. Оскільки в тогочасній Європі лише гітлерівська Німеччина готувалася до війни з сталінським СРСР, логічно, що провідники українського національно-визвольного руху сподівалися, що внаслідок німецько-радянської війни можна буде здобути незалежність України.

Але життя й окупаційно-репресивна політика фашистської Німеччини внесли свої корективи у плани й задуми українського політикуму, зокрема ОУН. Ілюзії щодо допомоги Німеччини у відродженні української державності швидко розвіялись і початок цьому поклало ставлення нацистських поводитирів до Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р. Масові арешти свідомих українців, репресії та розстріли членів і симпатиків ОУН зумовили пошук нових форм і методів боротьби. Так, у постановах Другої конференції ОУН(б) в квітні 1942 р. Німеччина визнавалась таким же ворогом України, як і більшовицька Росія. Третя лютнева конференція ОУН(б) 1943 р. поставила завдання об'єднати розрізненні сотні УПА в єдину військову формуцію й накреслила чітку програму боротьби за УССД: «Німеччина своєю імперіалістичною політикою в відношенні до всіх європейських народів за терором і грабунком на окупованих територіях стала мобілізувати проти себе всі народи сучасної Європи... Большевицька Москва виступаючи в ролі оборонця народів перед німецьким імперіалізмом, використовує сучасний воєнний стан..., продовжує вести підступну гру на здобуття Заходу для перемоги над Німеччиною, що по плянам Москви має стати першим етапом у здійсненні цілей московського імперіалізму, цебто підбою цілої Європи й переведення світової большевицької революції.

...Україна знайшлася в сучасний момент між молотом та ковадлом двох ворожих імперіалістів – Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її колоніальний об'єкт... Тому для українського народу являється невід'ємною вимогою вести боротьбу проти обох імперіалізмів на платформі власних сил, а в основу своєї співпраці з другими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу й на цій площині шукати спільних інтересів західних і східних народів у спільній боротьбі проти німецько-московського й інших імперіалізмів... Реакційним і антинародним планам московських і німецьких імперіалізмів... протиставляємо ідею самостійних національних держав усіх

європейських народів на їх етнографічних територіях...» (*Докл. див.: ОУН в світі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. // Причинки до суспільного мислення. – Торонто, 1989. – С. 75–81*).

Другий період, який можна назвати періодом боротьби УПА в умовах німецької окупації, тривав з осені 1942 р. до зими 1944 р. У цей час на західноукраїнських землях розгортається масовий повстанський рух, керований ОУН, яка зуміла рішучими, хоч, не завжди демократичними методами підпорядкувати собі інші політичні сили та збройні формування. З осені 1942 р. до літа 1943 р. УПА перетворилася на потужну військову силу, яка в цей період формувалася на зразок регулярної армії і мала чітко виражену структуру:

1. УПА-Північ (командир полк. Д. Клячківський – «Клим Савур») діяла на Волині та Поліссі;
2. УПА-Захід (командир майор Василь Сидор – «Шелест-Вишитий»), діяла в Галичині, Буковині, Закарпатті, т. зв. Закерзонському краї: Перемишльщина, Холмщина, Лемківщина;
3. УПА-Південь (командир полк. Омелян Грабець – «Батько»), діяла в Кам'янець-Подільській, Вінницькій, південній частині Київської і Житомирської областей.

Передбачалось об'єднати загони повстанців центральних і східних областей у четверту групу – УПА-Схід, але через наступ радянських військ цей план повністю реалізувати не вдалося. Саме в цей період, коли німецькі війська ще не відступили, а радянські ще не прийшли, УПА досягла зеніту своєї могутності. Її чисельність, за різними підрахунками, становила від 20 до 200 тис. чоловік (*Див.: Довідник з історії України. – Т. 3. – К., 1999. – С. 437; Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 9. – Париж–Нью-Йорк, 1980. – С. 3378*). В німецьких джерелах фігурує цифра – 100 тис. На даний час найбільш прийнятним є висновок вчених, що «...за весь час збройної

боротьби під час Другої світової війни і післявоєнний період через УПА й підпілля ОУН перейшло понад 400 тис. чол., майже вдвічі більше ніж через радянські партизанські загони» (*Див.: Довідник з історії України. – Т. 3. – К., 1999. – С. 437*). Головним командиром УПА з 1943 р. був Роман Шухевич («Гарас Чупринка»), начальником Головного військового штабу – Олекса Гасин («Чорнота»), у подальшому Дмитро Грицай («Перебийніс»), а після його загибелі знову О. Гасин.

В серпні 1943 р. відбувся III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б), який узагальнив досвід перших двох років боротьби й накреслив перспективи подальшої діяльності ОУН та боротьби УПА. Було здійснено демократизацію програми та зміни в організаційній структурі. В постановах з'їзду зазначалося: «Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного й соціального питання в цілому світі... ОУН з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних та фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіялістів... ОУН проти того, щоб один нарід, здійснюючи імперіалістичні цілі, «визволяв». «брав під охорону», «під опіку» інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст – поневолення, насильство, грабунок» (*Докл. див.: ОУН в світі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. // Причинки до суспільного мислення. – Торонто, 1989. – С. 107*).

Взимку 1943–1944 рр., коли лінія радянсько-німецького фронту проходила через терени діяльності УПА, наступив третій період боротьби. Головне завдання полягало в збереженні сил для подальших визвольних

змагань, шляхом уникнення збройних сутичок як з відступаючими частинами німецького вермахту, так і наступаючими військами Червоної армії.

Влітку 1944 р. відбувся I Великий Збір Української Головної Визвольної Ради – всеукраїнського представницького органу політичного керівництва національно-визвольною боротьбою українського народу. В рішеннях цього форуму зазначалося: «Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіялізмами, ведеться за оволодіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у східній навіть у всій Європі».

В Універсалі до українського народу пояснювалося: «Щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю українського народу та щоб протиставитись спробам ворогів української держави розбивати єдиний самостійний український фронт, – створюється Українська Головна Визвольна Рада, яка від сьогодні бере на себе керівництво визвольною боротьбою українського народу.

...Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави» (Див.: Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи. – К.: Дніпро, 1996. – С. 39–40)

На I ВЗ УГВР було затверджено текст присяги вояка Української повстанської Армії. Оскільки наприкінці літа 1944 р. лінія радянсько-німецького фронту, в основному пройшла через терени дислокації УПА й на західноукраїнських землях знову встановлювалась радянська влада, починався новий, четвертий, етап боротьби Української Повстанської Армії. У серпні 1944 р. провід ОУН видав «Політичні інструкції», у яких давалася оцінка міжнародній ситуації й накреслювались основні завдання боротьби з радянською владою. «Так звана УРСР, – зазначалося в них, – є

адміністративною одиницею московсько-більшовицької імперії і як така в ніякому разі не може бути для нас поняттям власної держави» (*Див.: Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1990 рр. // Причинки до суспільного мислення. Частина 1. – Торонто, 1989. – С. 136*).

Із перших днів приходу на західноукраїнські землі, радянський режим розпочав нещадну боротьбу з УПА. Її форми і методи були різними – від жорстоких каральних експедицій і блокади повстанських територій до звернень із пропозиціями здаватися з повинною, встановлення родинної і майнової відповідальності, застосування публічних катувань і покарань, організація агентури та спеціальних провокативних загонів УПА (*Див.: Полянський О. Армія нескорених. До 60 річчя УПА. – Тернопіль. 2002. – С. 24–26*). Архівні документи містять вражаючі цифри втрат ОУН та УПА. Так, з лютого по грудень 1944 р. в західних областях України проти них було проведено 6495 операцій, внаслідок яких повстанці і підпільники втратили вбитими 54.405 чоловік, полоненими – 50387 (*Див.: Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – С. 151*). Впродовж першого півріччя 1945 р. радянська влада провела проти ОУН і УПА 9238 операцій, в ході яких було знищено 34.210 і захоплено в полон 46059 повстанців і підпільників та ліквідовано понад 1 тис. осіб керівного складу ОУН та УПА (*Докл. див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Книга друга. Документи і матеріали. – К., 1994. – С. 608*).

У травні 1945 р. провід ОУН видав Декларацію в якій зазначав: «Ми свідомі того, що наша визвольна боротьба входить в свій найважчий період. На великому священному шляху визвольної боротьби поневоленого народу бувають дні тріумфу і занепаду. Ми як діюче народне покоління сповняємо свій почесний обов'язок, незалежно від того, чи нам дадуть за це терновий чи лавровий вінок. Ми віримо в силу і воскресіння України і знаємо, що своїми

діями наближаємо день національного і соціального визволення. На крові тих, що впали на полі бою в обороні рідних хат, сімей і населення, в наступі на гестапівські і енкаведистські гнізда і загони, в індивідуальному двобою в час конспіративної підпільної роботи, на крові тих, що замучені по тюрмах і таборах виростала безсмертна легенда воюючої поневоленої нації, що вогненным смолоскипом горить у серцях і душах народу і освічує шлях у майбутнє. Україна живе й бореться та силою здобуває перемогу. Хай же вічна буде слава впавши героям, що склали своє життя на жертovníку нації».

Таким чином, четвертий період боротьби УПА тривав до закінчення Другої світової війни, коли УПА, в основному, доводиться боротися з репресивно-каральними органами НКВС-МДБ. П'ятий період боротьби УПА розпочався після закінчення німецько радянської та Другої світової війни, коли радянська система кинула на розгром УПА всі сили, в тому числі частини червоної армії. В цьому періоді можна виділити ще кілька етапів. Це 1946 р. – рік так званої «Великої блокади», коли УПА було завдано важких ударів і з 1947 р. вона змушена була розформувати великі відділи і перейти на таку форму боротьби як збройне підпілля ОУН та УПА. Відтоді розпочинається поступовий, але невпинний процес згасання боротьби. Переломною віхою в ньому стала загибель у березні 1950 р. ГК УПА Романа Шухевича. Після цієї втрати боротьбою УПА до травня 1954 р. керував Василь Кук, але це вже були некоординовані дії окремих, майже не пов'язаних між собою, відділів. Окремі бойовики УПА протрималися до середини 50-х років, свідченням чого є амністія радянської влади у 1956 р.

Для кожного з цих етапів боротьби УПА була характерною різна тактика, але стратегічна мета залишалася незмінною – боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу.

4. Звільнення України від німецької окупації. Наслідки Другої світової війни для України

Звільнення території України від німецької окупації розпочалося вже наприкінці 1942 р. в результаті Сталінградського контрнаступу. Вже 18 грудня 1942 р. було звільнено перший український населений пункт – с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської (Луганської) області. У 1943 р. силами 1-го Українського (командуючий М. Ватутін), 2-го Українського (І. Конєв), 3-го Українського (Р. Малиновський), 4-го Українського (Ф. Толбухін) фронтів було проведено ряд операцій зі звільнення Лівобережної України.

Так, 29 січня – 18 лютого 1943 р. – наступ Південно-Західного і Південного фронтів. Звільнення північної частини Донбасу;
2 лютого – 6 березня 1943 р. – у результаті наступу Воронежського і Центрального фронтів було звільнено Харків та східну частину Донбасу;
19 лютого – 25 березня 1943 р. – у результаті контрнаступу німецьких військ утрачено Харків і північно-східну частину Донбасу; 17–25 липня 1943 р. – Ізюмсько-Барвінківська операція; 17 липня – 2 серпня 1943 р. – Міуська операція; 3–23 серпня 1943 р. – Белгород-Харківська операція; 13 серпня – 22 вересня 1943 р. – Донбаська операція; 26 серпня – 1 жовтня 1943 р. – Чернігово-Прип'ятська операція; серпень–грудень 1943 р. – «Битва за Дніпро», що складалася з ряду операцій по форсуванню Дніпра і звільнення Києва; 26 вересня – 5 листопада 1943 р. – Мелітопольська операція; 10–14 жовтня 1943 р. – Запорізька операція; жовтень 1943 р. – Дніпропетровська операція; 31 жовтня – 11 грудня 1943 р. – Керченсько-Ельтигенська операція.

У 1944 р. радянські війська провели такі операції зі звільнення Правобережної України, Криму і західноукраїнських земель: січень 1944 р. – Житомирсько-Бердичівська операція; початок 24 січня 1944 р. – Корсунь-Шевченківська операція; лютий 1944 р. – Рівненсько-Луцька операція; початок 30–31 січня 1944 р. – Нікопольсько-Криворізька операція; початок 4 березня

1944 р. – Проскурівсько-Чернівецька операція; початок 5 березня 1944 р. – Умансько-Ботошанська операція; березень 1944 р. – Одеська операція; початок 8 квітня 1944 р. – Кримська операція; початок 13 липня 1944 р. – Львівсько-Сандомирська операція; початок 20 серпня 1944 р. – Ясько-Кишинівська операція; жовтень 1944 р. – Карпатсько-Ужгородська операція.

У результаті проведених у січні-жовтні 1944 р. чотирма Українськими фронтами операцій територія України була звільнена від німецьких загарбників. 8 жовтня 1944 р. було звільнено останній населений пункт в межах кордонів 1941 р. – станцію Лавочне, а 28 жовтня 1944 р. останній населений пункт в межах сучасних кордонів України – Ужгород.

Висвітлюючи наслідки Другої світової війни для України, слід говорити про різні аспекти: демографічні, економічні та політичні. Прямі людські втрати України – 8 млн. осіб (19% населення). З них: військові втрати – 2,5 млн. і цивільні 5,5 млн. чол. Вчені зауважують при цьому, що т.зв. загальні демографічні втрати України складають до 14–16 млн. осіб. Слід мати на увазі, що приблизно 120 тис. українців воювали у складі польських і чехословацьких формувань, військ США, Канади, Франції та ін. До-речі, для порівняння: загальні людські втрати Німеччини становлять 6,9 млн., Росії – близько 6 млн., США – 405 тис., Великобританія – 375 тис. осіб.

Вражаючими були й матеріальні втрати. Адже Україною впродовж 1941–1944 рр. двічі пронісся руйнівний смерч війни. Тому на руїни було перетворено 714 міст, 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. закладів освіти та науки, 19 тис. бібліотек. В Україні після війни залишилося лише 19% кількості промислових підприємств. З України було евакуйовано 550 великих підприємств. Якщо прямі економічні втрати СРСР становили 679 млрд. крб., то на Україну припадало 285 млрд. – це 42% всіх втрат СРСР протягом війни. Загальна сума збитків, яких зазнали населення і господарство України, сягнула майже 1,5 трлн. крб. Тому мав рацію один з

іноземних кореспондентів, який після своєї подорожі Україною в 1945 р. писав: «Те, що дехто намагається зобразити як «російську славу», було перш за все українською війною. Жодна європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, нанесених своїм містам, своїй промисловості, сільському господарству, людській силі».

Семінарське заняття №10. Українська РСР в другій половині 40-х – першій половині 80-х рр. XX ст.: трансформація суспільного розвитку

1. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни й особливості процесу відбудови народного господарства УРСР.
2. Радянізація західних областей України й продовження боротьби ОУН та УПА. Масові репресії комуністичного тоталітарного режиму проти населення Західної України.
3. Суспільно-політичне та соціально-економічний розвиток УРСР, культурно-ідеологічні процеси: «Хрущовська відлига», «Брежнєвський застій», політика русифікації.
4. Рух Опору в радянській Україні: дисиденство та шістдесятництво.

Рекомендована література

- ✓ Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 13. – 303 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Голод в Україні 1946–1947: причини і наслідки. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – 208 с.
- ✓ Дзюба І. Пастка: Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна / І. Дзюба. – К.: Криниця, 2003. – 144 с.
- ✓ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба; [передм. Ю. Шаповала]. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», – 2005. – 331 с.

- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 789–800; 800–801; 805–806; 827–830; 832; 835–836.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2001. – С. 368–371; 383; 388–389; 395–396; 410–411.
- ✓ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960 – 1980-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
- ✓ Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-і – перша половина 80-х рр. ХХ століття) / Ю. Курносів. – К., 1994. – 221 с.
- ✓ Попович Мирослав. Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
- ✓ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
- ✓ Рух Опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / [передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса]. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т.VIII. – С. 158–165; 166–175; 177–182; 189–215; 243–260; 267–270; 280–284; 302–308; 309–342; 348–353.
- ✓ Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. – К.: Основи, 2008. – Т.X. – С. 32–44.

Реферати

1. Ліквідація радянським режимом Української Греко-Католицької Церкви

Література

- ✓ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків. – Л.: Вид-во УКУ, 2005. – 268 с.

- ✓ В. Сергійчук. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.
- ✓ Церква мучеників / упоряд. Олег Турій. – Л.: Свічадо, 2007. – 56 с.

2. Валентин Мороз: постать на тлі епохи

Література

- ✓ Мороз В.: Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 286 с.
- ✓ Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто: Анабазис, 1982. – 128 с.
- ✓ Рух Опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / [передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса]. – К.: Смолоскип, 2010. – С.43-44.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Які адміністративно-територіальні зміни відбулися в Україні після Другої світової війни?
2. В чому полягали особливості відбудови народного господарства України у повоєнні роки?
3. Охарактеризуйте причини, масштаби і наслідки голоду 1946–1947 рр. в Україні?
4. Як відбувалася радянська заохочення західних областей України у повоєнні роки?
5. В чому проявлявся ідеологічний наступ сталінізму в Україні у повоєнні роки?
6. Проаналізуйте такі явища як «Хрущовська відлига» та «Брежнєвський неосталінізм». Які наслідки вони мали для України?
7. В чому проявлялася і які наслідки мала політика русифікації в Україні?

8. Чим відрізнявся дисидентський рух і рух шістдесятників від національно-визвольного руху другої половини 40-х – першої половини 50-х років?
9. Проаналізуйте основні тенденції соціально-економічного розвитку УРСР в другій половині 40-х – першій половині 80-х років.

Документи і матеріали

Із статті «Імперська таємниця 1946 року» про голод в Україні 1946-1947 рр.

і плани Кремля щодо депортації українського народу

На спеціальному закритому засіданні XX з'їзду КПРС (1956 р.) Хрущов приголомшив зал, сповістивши, що Сталін хотів вислати за межі батьківщини весь український народ — подібно до того, як зробили з чеченцями, кримськими татарами, калмиками та іншими, — усі сорок мільйонів українців, «якби їх не було так багато і якби було б куди їх вислати». Делегатам з'їзду неважко було зрозуміти, що українофобія Сталіна мала під собою глибоке політичне підґрунтя.

...Хрущов не відважився сказати, що план депортації через практичну неможливість його виконання ... був замінений іншим геноцидним планом, а саме: всеукраїнським [з Кубанню разом] голодоморним погромом. У сп'янінні від воєнної перемоги кремлівські верховоди вирішили в 1946 році втретє вжити проти «изменчиского народа» випробувану ними зброю — голод. Українські голодомори повинні були перш за все ослабити біологічну силу народу. Супутниками голоду виступають завжди хвороби, епідемії (дизентерія, тиф) та, що особливо слід підкреслити, різке падіння народжуваності. Досить порівняти пропорції чисельності росіян і українців на початку та в кінці минулого сторіччя, щоб з очевидністю у цьому переконатися. За переписом 1897 р., українців було 26,4 млн, а росіян 55,8 млн, тобто вдвічі більше. У 1983 р. українців налічувалося 42 млн, а росіян стало 143 млн, тобто майже вчетверо більше. Якби українці, що відзначалися в Європі високою народжуваністю, мали щороку нормальний приріст пересічно 2,1 відсотка, то тоді, як показують обчислення, у 1983 р. їх було б щонайменше 100 млн. До наслідків голодомору додаймо ще моральне здичавіння людей, перед якими стоїть тільки проблема виживання: наїстися або загинути. Голодомори руйнували психологію українців: нищили їх мораль, віковічні звичаї, світосприймання, робили покірним, байдужим до всього натовпом, який легко піддається на асиміляцію.

Про повоєнний голодомор уперше публічно Хрущов скупю повідомив на пленумі ЦК в 1963 р. Але в той час він лукаво затаїв, що голодомор лютував саме на українських землях, окресливши територію лиха невизначеними районами Курщини. На цьому пленумі Хрущов підтвердив, що коли люди конали з голоду, Москва експортувала хліб за кордон. «Якби ми, — говорив Хрущов, — зерно розподіляли серед населення методами Сталіна і Молотова, тоді й ми могли б продавати пшеницю також і цього року. Сталін і Молотов продавали зерно в той час, як в деяких областях нашої країни населення пухло з голоду або вмирало за браком харчів. Так товариші! Це факт, що в 1947 р. в деяких районах, як наприклад на Курщині, люди вмирали з голоду. І в той час експортовано зерно до інших країн».

На схилі життя, у непризначених до публікації мемуарах, Хрущов доповів трохи докладніше про третій український голодомор. Вину за цинічне народобивство 1945–1947 рр. Хрущов намагався перекласти на Сталіна, Молотова, Кагановича, а себе всіляко вибілити.

Хрущов якось «забув», що на початку 1948 р. власне за «перемогу на хлібному фронті» його вкупі з Кагановичем нагородили орденом Леніна. ...

Коштом безповоротної втрати дорогоцінних історичних земель України (Перемищина, Посяння, Лемківщина, Підляштя) Сталін загорнув у кінці війни під свою кормигу всю Україну, здійснивши, таким чином, давню мрію російського імперіалізму. Заганяння українців до „спільної камери”, яке потягнуло за собою сотні тисяч жертв та депортації, назвали пишним словом „возз’єднання”.

У сусідній Молдавії теж відбулося «возз’єднання». Після розпаду Російської імперії територію між Дністром і Прутом, відому під історичною назвою Басарабія (або Бессарабія) прилучили до Румунії. У 1924 р. на лівому березі Дністра, з дальнім політичним прицілом, відкраяно частину України і раптом проголошено утворення Молдавської автономної СРР у складі УСРР. Молдавани в автономії становили 30 відсотків. Тепер ця територія відома під назвою «Придністров’я». У 1940 р. СРСР змусив Румунію зректися Бессарабії, і автономія перетворилася в Молдавську РСР. Відбулося, таким чином, «возз’єднання». Молдавани вважали себе віткою румунського народу і проявляли незадоволення радянською владою. Молдаван теж вирішили провчити.

На кінець 1944 р у східноукраїнських областях, як і на молдавському Лівобережжі, відновлено всі колгоспи. До сільських мешканців не застосовувалася система армійської броні, і майже всі дорослі чоловіки перебували на війні. Як тепер стало відомо, Україна зазнала найбільших втрат з усіх країн, що брали участь у Другій світовій війні, — 17 мільйонів загиблих. З фронту повернувся кожен десятий. Жінки після війни становили понад 80 відсотків працездатних колгоспників. Про якусь механізацію годі було тоді мріяти. Як тяглова сила на польових роботах широко використовувалися корови. Часто колгоспниці самі впрягалися в плуги, копали лопатами землю.

Кожен колгоспник мав примусово відпрацювати майже 250 трудоднів. Мінімум у 50 трудоднів встановлено навіть для підлітків з 12 років. За невироблення встановленого мінімуму забирали основу селянського виживання — присадибну ділянку, ще й могли посадити в тюрму. У 1945 р. по Україні було визначено в середньому на трудодень 400 г зерна, але й цього колгоспники не одержали. Селяни, по суті, працювали в колгоспі за «палички», тобто за позначку про відпрацьовані трудодні.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. — К., 2002. — С. 368–371.*

Доля українців. Із документів МДБ про злочини Сталінщини — виселення народів (1947 р.)

Берія — Сталіну:

Цим доповідаяю. ... Із західних областей Української РСР прибуло і розвантажено 48 ешелонів з сім’ями ОУН: 25.874 сімей — 74.898 осіб: в Кемеровську обл. — 30.288 осіб, в Челябінську обл. — 7183 осіб, в Карагандиську обл. — 8182 осіб, в Молотовську обл. — 8261 осіб, в Іркутську і Челябінську обл. — 4091 осіб, в Красноярський край — 1691 осіб, в Омську обл. — 15.202 осіб.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. — К., 2002. — С. 383.*

З доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу «Про культ особи та його наслідки» (25 лютого 1956 р.)

...Свавілля Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо виявилось після XVII з'їзду партії, який відбувся 1934 р.

...Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і виявила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих звинувачень, кричущих порушень соціалістичної законності, внаслідок чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких оголосили в 1937–1938 роках «ворогами», насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т. ін. не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши зв'язних тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях.

Встановлено, що із 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно у 1937–1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 відсотків.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою з боку Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії.

...Склалася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. В 1937–1938 роках Сталіну було направлено 383 таких списки на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і було отримано санкцію.

...Сталін був людиною дуже недовіркою, з хворобливою підозріливістю. ...Хвороблива підозріливість призвела його до огульного недовір'я, в тому числі й стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років. ...

Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично.

...Культ особи набув таких страшних розмірів здебільшого тому, що сам Сталін всіляко заохочував і підтримував звеличення його особи... Одним з найбільш характерних проявів самовихвалювання і відсутності елементарної скромності Сталіна є видання його «Короткої біографії», яка вийшла у світ 1948 р.

Ця книга є вираженням найбільш невтримних лестоців, зразком обожествлення людини, перетворення її на непогрішного мудреця. ...Нема необхідності цитувати нудотно-услесливі характеристики, нагромаджені в цій книзі одна на одну. Слід лише підкреслити, що всі вони відредаговані особисто Сталіним.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 388–389.*

Із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

От і радіємо з денационалізації десятків народів, з успіхів русифікації, того, що мовляв понад десять мільйонів неросіян в Союзі, за останнім переписом назвали «рідною» російську

мову і зріклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому и могучему русському язичку», забуваючи, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витіснити й замінити собою інші і славили її лише тоді й остільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших.

...Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості. Бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка такого питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народом відмовлятися від своєї мови. ...Потрібно багато несправедливості й неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 395–396.*

Із книги Є. Сверстюка «Блудні сини України» про «шістдесятників»

«Шістдесятники» – учасники руху за оновлення радянського суспільства 60-х років. Вони шукали нових форм творчості, нового осмислення досвіду в умовах тоталітарної системи, ставали на шлях боротьби за оновлення суспільства. Найбільш відомими були: В. Симоненко, Л. Костенко, Є. Сверстюк, Іван Світличний, І. Дзюба, П. Заливаха, В. Стус, М. Осадчий, А. Горська, С. Шабатура, Ігор та Ірина Калинці, І. Гель та ін.

Шістдесятники – велике явище другої половини ХХ століття, дивне своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 60-х років і фіксується образ:

Такий був час: кругом шакали,
У колі жменька нас жива,
А ми феномена шукали
І спотикались об слова.

Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді — за шукання істини — замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарм.

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 396.*

Виступ Дмитра Павличка на пленумі правління Спілки письменників

України про загрози національної духовності. Якщо мова перестане звучати

(16 червня 1987 року)

...За мовами викладання школи в нашій республіці діляться на три групи: українські, російські і змішані, тобто двомовні, які однак, як правило, на практиці є російськими школами. Але якщо вони існують, ми повинні брати їх до уваги. Отже, скористаємося даними, що їх склала Комісія зв'язку Спілки письменників України з навчальними закладами про кількість різнонаціональних шкіл в УРСР на сьогодні. Ці статистичні дані, можливо розбігаються з відповідними цифрами Міністерства освіти УРСР, але розбіжність не може бути значною і суті справи не змінить. Візьмімо лише обласні центри й столицю, хоч у великих, але не обласних містах становище також катастрофічне. У Вінниці – українських шкіл 10, російських – 21, змішаних немає; у Донецьку – українських шкіл немає, російських – 146, змішаних немає; у Ворошиловграді українських шкіл немає, російських – 60, змішана – 1; у Дніпропетровську – українських шкіл 9, російських – 125, змішаних – 6; у Житомирі – українських шкіл 14, російських – 16, змішана – 1; в Ужгороді – українських шкіл 12, російських – 5, змішаних – 2; у Запоріжжі – 1 українська школа, російських – 95, змішаних – 5; в Івано-Франківську – українських шкіл 18, російських шкіл 6, змішаних – 2; у Кіровограді – українських шкіл 4, російських – 17, змішаних – 11; у Сімферополі – українських шкіл немає, російських – 33, змішаних немає; у Львові – українських шкіл – 66, російських – 26, змішаних – 11; у Миколаєві - українських шкіл немає, російських – 51, змішаних – 5; в Одесі – українських шкіл 3; російських – 90, змішаних – 7; у Полтаві – українських шкіл 19, російських – 16, змішаних немає; у Рівному – українських шкіл 15, російських – 9, змішаних немає; в Сумах – українських шкіл 3, російських – 20, змішаних немає; в Тернополі – українських шкіл 20, російських – 3, змішаних немає; в Харкові – українських шкіл 2, російських – 156, змішаних – 3; у Херсоні – українських шкіл 5, російських – 49, змішана – 1; у Хмельницькому – українських шкіл 9, російських – 17, змішані – 2; у Черкасах – українських шкіл 5, російських – 19, змішаних – 7; у Чернівцях – українських шкіл 15, російських – 23, змішаних немає; у Чернігові – українських шкіл немає (за іншими даними – 2), російських – 24, змішаних – 6; у Києві – українських шкіл 34, російських – 152, змішаних – 88.

Подано за виданням: *Україна: антологія пам'яток державотворення, X-XX ст.: у 10 т. / редкол.: І.М. Дзюба[та ін.]. - К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1997-2005 роки) / упорядкув., передм. та прим. В. Сергійчука. – 2009. – С. 34-35.*

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Охарактеризуйте причини і наслідки голоду 1946-1947 років в Україні.
- ✓ В чому полягали причини культу особи Сталіна за доповіддю М. Хрущова на XX з'їзді КПРС.
- ✓ Визначте основні ідеї праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація».
- ✓ Складіть короткі біографічні довідки про шістдесятників згаданих у праці Є. Сверстюка «Блудні сини України».
- ✓ Про що свідчить доповідь Д. Павличка на з'їзді письменників України.

Методичні рекомендації

1. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни й особливості процесу відбудови народного господарства УРСР

Перемога СРСР в німецько-радянській війні сприяла завершенню адміністративно-територіальних змін в УРСР. Її остаточні кордони сформувалися в процесі українсько-польського, українсько-чехо-словацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Суть цих розмежувань полягала в міжнародному юридичному визнанні факту включення протягом 1939–1945 рр. західноукраїнських земель до складу СРСР.

У вересні 1944 р. була укладена т.зв. Люблінська угода, у відповідності з якою споконвічні українські землі Підляшшя, Холмщини, Посяння і Лемківщини, де проживало майже 800 тис. українців передавались Польщі. В серпні 1945 р. між СРСР і ПНР було укладено договір щодо радянсько-польського кордону, який мав проходити в основному по «лінії Керзона», з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5–8 км. Але на окремих ділянках це відхилення сягнуло сімнадцяти і, навіть, тридцятикілометрового відхилення на користь Польщі. Остаточо польсько-українське розмежування завершилося 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками в районі м. Кристинополя (Червонограда) та Нижніх Устриків Дрогобицької області.

На завершальному етапі війни гостро стояло питання про подальшу долю Закарпатської України, яку Чехословаччина розглядала як частину своєї держави. В листопаді 1944 р. І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, що відбувся в Мукачеві, ухвалив маніфест про возз'єднання цього краю з УРСР. В червні 1945 р. договір між Чехословаччиною і СРСР юридично закріпив рішення Мукачівського з'їзду.

А в лютому 1947 р. було підписано радянсько-румунський договір, в якому Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину (Південна

залишилась у складі Румунії), Хотинщину, Ізмаїльщину. Таким чином, Західна Україна приєднана до СРСР складала 110 тис. км², де проживало 7 млн. населення. Завершення формування державної території УРСР відбулося у 1954 р. з приєднанням Криму до України. Отже, процес врегулювання територіальних питань мав такі наслідки для України: остаточно визначилися кордони республіки, які юридично визнало світове співтовариство; збільшилася територія УРСР (до 603,7 тис. км²) та її демографічний потенціал; більшість етнічних українських земель були об'єднані у складі однієї держави. Щоправда, поза її межами залишилися етнічні українські землі Південної Буковини; Пряшівщини; Лемківщини; Посяння, Холмщини, Підляшшя; Берестейщини; південні регіони Курщини і Воронежчини; Кубань.

Відбудова народного господарства УРСР мала певні особливості, як в межах СРСР, так і у порівнянні з іншими країнами. Насамперед, суттєво відмінними були масштаби збитків завданих війною. Навіть узагальнюючі цифри вражають – людські втрати України складають 40–44%, а матеріальні збитки – 42% від загальних втрат СРСР, тобто прямі людські втрати України – близько 8 млн. чол., що на 2–3 млн. більше втрат Росії й на 2,5 млн. – втрат Німеччини. І ще одна цікава деталь – зона німецької окупації захопила зовсім небагато російських етнічних територій, тоді як повністю охоплювала територію України. Саме тому вона понесла найбільші демографічні й матеріальні втрати. В Україні залишилися неушкодженими лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств, тоді як в Італії тільки 20% було зруйновано.

Як зазначає О. Бойко: «Україна як частина СРСР і західні держави обрали суттєво відмінні моделі відбудовчого процесу. Якщо на Заході відбудова здійснювалася в такій послідовності: стабілізація національної валюти, відбудова інфраструктури (доріг, засобів зв'язку та ін.), розвиток сільського господарства та легкої промисловості, реконструкція і технічне переозброєння

важкої індустрії, то в радянській економіці послідовність фаз була іншою. Ставка робилася насамперед на відновлення роботи важкої промисловості – основи воєнно-промислового комплексу, на економію та накопичення фінансів і ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери. Процес відбудови здійснювався централізовано, на основі єдиного загальносоюзного плану. Цікаво, що у Франції теж здійснювалося державне регулювання економіки, так зване капіталістичне «програмування», але воно мало лише рекомендаційний, а не обов'язковий, як в СРСР, характер.

Економіка України, на відміну від західних країн, у повоєнний час відбудовувалася і добудовувалася не як самостійний, замкнутий і самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи» (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 494).

Крім того, Україна у повоєнні 1946–1947 рр. зазнала третього, за двадцять п'ять років більшовицького режиму, голодомору. Кожен з них мав своє специфічне обличчя, але, в той же час, їм властива одна спільна риса: примусові державні хлібозаготівлі. Технологія творення післявоєнного голоду нагадувала геноцид 1933 р. Якщо протягом 1932–1933 рр. селян свідомо і відверто винищували в колгоспних резерваціях, залучаючи війська НКВС та загороджувальні загони ГПУ, то післявоєнне пограбування було значно витонченішим. Держпозики 1946–1947 рр. нагадували відверту експропріацію. Горезвісна податкова політика привела до масового винищення фруктових садів, згортання підсобного господарства, а відтак поглиблювала тяжку економічну ситуацію. Грошова реформа 1947 р. завершила «викачку» мізерних грошових заощаджень у простих людей, бо партійно-державна номенклатура заздалегідь до цього підготувалася: купувала матеріальні цінності, золото тощо. Населення передало державі кошти за курсом 10 до 1 крб., а держава поспіхом скасувала карткову систему, підвищивши ціни втричі. Така зухвала грабіжницька політика пришвидшила голод, збільшила лави жебраків,

поглибила злочинність, особливо серед жінок і дітей. Мали місце випадки людоїдства. Масова злочинність, проституція, самогубства, голод, дистрофія – все це було в державі-переможниці – СРСР (*Див.: Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки.* – Київ–Нью-Йорк, 1998. – С. 16–17)

Чисельність жертв голоду 1946–1947 рр., як і попередніх, підрахувати важко. Дослідники називають різні цифри: від 800 тис., близько 1 млн., понад 1,2 млн. чоловік. У 1946 р. кількість померлих громадян УРСР перевищила кількість новонароджених. Протягом січня–червня 1947 р. органи внутрішніх справ зареєстрували 130 випадків людоїдства, 189 – трупоїдства, затримали 3.632 жебраки, 12.565 безпритульних дітей-сиріт.

На 30 червня 1947 р. в республіці налічувалося 1.154.378 хворих на дистрофію від голоду. За неточними даними, в 1946–1947 рр. у 20 областях України померли від недоїдання близько 900 тис. жителів, тобто ті жертви, які були зареєстровані відділами статистики. Чимало людей загинуло поза межами України, рятуючись від голоду. В той же час більшовицькі керівники СРСР розпорядилися експортувати в Західну Європу 2,5 млн. тонн хліба: в Польщу – понад 700 тис. тонн, до Франції – 500 тис. тонн, Чехословаччини – 600 тис. тонн. Український хліб одержали Албанія, Болгарія, Румунія, Угорщина та інші країни. І це тоді, коли в Україні голодною смертю вмирали сотні тисяч людей. Рятуючись від голоду тисячі мешканців Східної України прибували в Західну Україну, яка ще не була колективізована, де вимінювали, купували, а часто отримували задарма зерно, картоплю.

У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.». У промисловості насамперед відбудовувалася важка індустрія та залізничний транспорт, а також шахти Донбасу, металургійні, машинобудівні підприємства. Загальносоюзні міністерства, зосереджені в Москві, керували двома третинами промисловості України. Широко використовувалася

примусова праця, насамперед в'язнів та військовополонених. Підприємства легкої промисловості відбудовувалися значно повільніше. Назагал промисловість України зростала досить швидкими темпами, зокрема енергетика, машинобудування, металургія, оборонна промисловість. Щоправда, це відбувалося за рахунок легкої промисловості та безжалісного викачування коштів з сільського господарства.

Особливо скрутне становище склалося в сільському господарстві України. За роки війни була зруйнована матеріально-технічна база виробництва. Парк тракторів і комбайнів скоротився приблизно наполовину, вантажних автомобілів – більш як у шість разів. Серед працездатних 80% становили жінки, широко застосовувалась дитяча праця. Селянство працювало в колгоспах і радгоспах за символічні трудовні. Закон про сільськогосподарський податок у другій половині 40-х років набув майже середньовічних форм: податок стягувався за кожне фруктове дерево і кожну домашню худобину, незалежно від врожаю чи прибутку селянина. На колгоспників не поширювалося пенсійне забезпечення, вони не мали паспортів, обмежувалися площі присадибних ділянок. В сільських магазинах дефіцитними вважалися найелементарніші товари: мило, сірники, тютюн, гас, зошити і т. д. Через обкладання податками фруктових дерев, селяни почали їх масово вирубувати. Таким чином, ситуація з відбудовою народного господарства була далеко неоднозначною й неоднорідною, як це часто трактується в науковій літературі, в засобах масової інформації, і в суспільній свідомості.

Варто також звернути увагу на те, що економіка України відбудовувалася й розбудовувалася не як самостійний, замкнений й самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи. В ній вагомою була роль командно-адміністративної системи. Також непропорційно великою була роль ідеології, яка знаходила свій вияв у широкомасштабних мобілізаційно-

пропагандистських заходах: соціалістичних змаганнях, рухах передовиків, новаторів і т. ін.

До кінця четвертої п'ятирічки (1950 р.) питома вага вироблених в Україні найважливіших видів продукції промисловості в загальносоюзному обсязі становила: залізної руди – 53%, чавуну – 47,8%, прокату – 33,2%, сталі – 30,6%. Сільське господарство мало виконати щонайменше три завдання: забезпечити потреби промисловості у сировині, розв'язати проблему постачання міст продовольством і виростити достатню кількість сільськогосподарської продукції для експорту в країни Східної Європи. А про самих селян-колгоспників в державі думали якнайменше.

Але особливо складною була ситуація в суспільно-політичній сфері. Процес консервації тоталітарного режиму в СРСР, в т. ч. його складовій частині – УРСР, у повоєнний період вимагав остаточного утвердження сталінської ідеологічної доктрини, саме тому в цей час, з одного боку, активізується пропагандистська обробка населення, з іншого – посилюється тиск на інтелігенцію. Цього разу ідеологічний прес «тиснув» на суспільство в двох напрямках – традиційному, боротьби з т.зв. «українським націоналізмом» та новому, проти т.зв. «низькопоклонства» перед Заходом і «безрідного космополітизму», тобто був спрямований проти українців та євреїв. В той же час, за підтримки Сталіна, відбувається посилення великодержавного російського шовінізму. Для зміцнення комуністичного тоталітарного режиму постійно був потрібний не лише «зовнішній», а й «внутрішній» ворог. На роль останнього сталіністи визначили всіх тих, хто побував у зоні німецької окупації, військовополонених, вивезених на примусові роботи в Німеччину та інші категорії населення. Але основний удар у повоєнний період був спрямований проти українського націоналізму.

В результаті т.зв. «ждановщини», яка, поміж іншим, проявилася в постановках ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда», «Ленинград» та про оперу

В.Мураделі «Большая дружба», ЦК КП(б)У ухвалив ряд антиукраїнських розгромних постанов: «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал»Вітчизна», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР» (1946); «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград»(1947); «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні». Вістря усіх цих кампаній спрямовувалося на боротьбу з т.зв. «українським буржуазним націоналізмом».

Так, зокрема, різкій критиці були піддані праці істориків К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова та ін. Їх звинувачували у відході від більшовицького принципу партійності, в антинауковості, відродженні основних ідей історичних концепцій В. Антоновича, М. Грушевського, висвітленні історії України ізольовано від історії інших народів СРСР, відмові від акценту боротьби класів тощо. Як зазначає О. Бойко: «справжня ж суть цих критичних зауважень полягала в обстоюванні владою монополії на трактування історичного процесу, що є однією з важливих умов функціонування будь-якої тоталітарної держави» (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 510).

Брутальній критиці, публічному цькуванню, звинуваченню у націоналізмі піддавалися письменники М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко, О. Довженко, В. Сосюра та ін. Наприклад, популярний вірш В. Сосюри «Любіть Україну», написаний в роки війни, в редакційній статті газети «Правда» 2 липня 1951 р., називався «в основі своїй ідейно порочним твором», під яким могли підписатися Петлюра і Бандера.

У відповідь на московську «правдівську» статтю «Проти ідеологічних перекручувань у літературі» (1951), київська «Радянська Україна» опублікувала статтю «Ідейно порочні вірші» та «Докорінно поліпшити ідеологічну роботу», а

пленум ЦК КПУ гостро засудив «помилки» у творчості окремих українських письменників, як от: Ірини Вільде, Г. Тютюнника, С. Крижанівського, Л. Забашти та ін. Гостро критикувалися дослідницька і видавнича діяльність науковців Інституту української літератури ім. Т. Шевченка за «помилки націоналістичного характеру». Розгорнулася також кампанія ідеологічної чистки в музиці - критикувалися композитори К. Данькевич, Г. Верьовка, А. Штогаренко, А. Філіпенко та ін. «Буржуазними» та ворожими» оголошено науки генетику та кібернетику і т.д. Ці «особливості» відбудовчого періоду відіграли серйозну націоруйнівну роль, тому про них потрібно говорити не менше, як про відбудовані промислові підприємства та новітню колгоспну форму кріпосництва, а й як трансформації суспільного розвитку, що вели до утвердження командно-адміністративної системи, ідеологічного диктату КПРС.

2. Радянізація західних областей України й продовження боротьби ОУН та УПА. Масові репресії комуністичного тоталітарного режиму проти населення Західної України

Специфічна ситуація у повоєнний період склалася в західних областях України, які були в складі СРСР найменше зрусифікованими й радянізованими. Процеси, які відбувалися тут, носили вкрай суперечливий характер й проходили в умовах продовження боротьби ОУН та УПА. Тому радянізація в цьому регіоні мала свої особливості, які полягали: по-перше, у форсованих темпах індустріалізації, колективізації та т.зв. «культурної революції»; по-друге, неоднозначним сприйняттям населенням соціальних і духовно-культурних перетворень, пасивним та активним, в т.ч. збройним, опором радянізації; по-третє, нерозвиненістю економічного потенціалу регіону, майже повною відсутністю місцевих спеціалістів інженерно-управлінської ланки; по-четверте, великим впливом серед місцевого населення націоналістичних ідей та Української Греко-Католицької Церкви. Тому складовими частинами

радянзації стали: націоналізація приватної власності; індустріалізація, колективізація та культурна революція; ліквідація УГКЦ; боротьба з підпіллям ОУН та формуваннями УПА; масові репресії і депортації незгідних з комуністичним режимом.

В той же час, протягом 1946–1950 рр. в західних областях УРСР відбулася докорінна модернізація економічного потенціалу регіону. Тут було відбудовано та споруджено 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств, обсяг валової продукції промисловості зріс у 3,2 рази. Відбулися якісні зміни у традиційних галузях виробництва: лісовій і нафтовидобувній. Було створено нові галузі індустрії: металообробну, машинобудівну, приладобудівну, електролампову, хімічну, вуглевидобувну, газувидобувну та ін. Але помітний прорив у промисловому розвитку західноукраїнських земель супроводжувався і негативними явищами: диспропорційним розвитком, що виявлявся у відставанні легкої та харчової галузей промисловості, домінуванням кількісних показників над якісними, відсутністю замкнених технологічних циклів, залежністю від союзного центру та ін.

Здійснення колективізації на західноукраїнських землях мало на меті зламати приватновласницьку психологію місцевого населення, встановлення тотального контролю над селянством, уніфікацію сільськогосподарської системи краю з існуючою в інших районах СРСР, подоланню опору місцевого населення процесу радянзації і, що не менш важливо, прагненням позбавити УПА підтримки населення.

Колективізація здійснювалася методами примусу, шантажу, залякування, провокацій, виселення до Сибіру, прямими вбивствами місцевого населення. В результаті, якщо у 1945 р. було створено 145 колгоспів, то у 1950 – їх налічувалося 7200. До колгоспів увійшло 93% селянських господарств.

Т. зв. «культурна революція» ставила за мету насадження комуністичної ідеології, витравлення зі свідомості людей ідей українського націоналізму,

виховання населення в дусі відданості радянського режиму. Її складовими частинами стали: формування нової системи освіти, що охоплювала все населення, ліквідація неписьменності; ідеологізація (комунізація) освіти та всіх сторін життя; направлення на постійну роботу десятків тисяч вчителів зі східних областей УРСР та Росії; створення мережі професійно-технічної і вищої освіти та їх русифікація. Наслідком здійснення «культурної революції» стала ліквідація неписьменності уніфікація системи освіти з іншими районами УРСР, тотальна ідеологізація, формування місцевої радянської інтелігенції.

Всі ці перетворення відбувалися в умовах жорстокого протистояння з ОУН та УПА, які були єдиною силою здатною протиставитися сталінському режимові. Ще однією силою, яка відстоювала ідею національної державності і підтримувала рух опору була Українська Греко-Католицька Церква. Як зазначають дослідники, засаднича несумісність УГКЦ з радянським суспільним устроєм та його панівною ідеологією впливала з трьох головних причин: 1) «ця Церква була «українська». Упродовж століть залишаючись осередком збереження етнічної окремішності українців під іноземним пануванням, вона суттєво спричинилася до формування модерної національної самосвідомості й становлення національного руху... 2) Ця церква була «католицька», себто вселенська... 3) Її остання, може, найголовніша, причина органічного несприйняття УГКЦ радянською системою полягала в тому, що це була духовна спільнота, яка з часів Володимирового хрещення Руси надавала сенсу життю багатьох поколінь на цій землі, користувалася їхньою безмежною довірою і повагою». (Див.: Олег Турій. Вступне слово // Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава(1939–1950). – Львів, 2005. – С. IX).

Що ж являла собою УГКЦ напередодні ліквідації? В Західній Україні (без Закарпаття) у 1945 р. нараховувалося 2290 греко-католицьких храмів, які обслуговували 2402 «служителі культу» і понад 3,5 млн. вірних, які були

об'єднанні у Львівську архієпархію, Станіславську і Перемиську єпархію, Апостольську Адміністратору для Лемківщини. В Мукачівській єпархії нараховувалося 461555 вірних, 281 парафія з 354 єпархіальними священиками (Див.: Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька церква і Радянська держава (1939–1950). – Л.: Вид-во УКУ, 2005. – С. 21, 98, 198.).

8–10 березня 1946 р. неканонічний собор УГКЦ скасував Берестейську унію 1596 р. В соборі взяли участь 216 делегатів, які представляли 987 священиків. Документи засвідчують, що «возз'єднатися» з Російською Православною Церквою відмовилося 590 священиків, з яких 344 були заарештовані і засуджені. Ще у 1945 р. були заарештовані й ув'язненні: митрополит Йосип Сліпий, єпископи Микита Будка, Миколай Чернецький, Григорій Хомишин, Йосафат Коциловський, Григорій Локота та інші церковні ієрархи. Майже всі вони загинули в тюрмах та на засланні атеїстичної комуністичної тоталітарної держави.

Б. Боцюрків звертає увагу, що «насильницьке приєднання УГКЦ до Московського патріархату не впливало з самої лише атеїстичної марксистсько-ленінської ідеології. Набагато краще дії Сталіна можна зрозуміти, якщо поглянути на ставлення царської Росії до унії. Існують різючі паралелі між церковною політикою російського уряду на приєднаних до імперії після поділів Польщі у 1770-х рр. українських і білоруських землях та радянською церковною політикою в Галичині й на Закарпатті після їх анексії наприкінці Другої світової війни. Спільним знаменником в обох випадках було бажання усунути конфесійну перепону на шляху русифікації українців, загнавши греко-католиків до одержавленої Російської Православної Церкви. ...Стратегічною метою радянської політики в Галичині було знищення органічного взаємозв'язку між греко-католицькою еклезіяльною тотожністю і сильною національною самосвідомістю місцевого українського населення.

Це підводить нас до другої ознаки ленінсько-сталінської релігійної політики – її абсолютної нетерпимости до існування будь-яких автономних структур чи вільних від державно-поліційного контролю об'єднань. Змушуючи греко-католицьке духовенство розірвати зв'язки з незалежним міжнародним релігійним центром і нав'язуючи «возз'єднання» з контрольованою органами держбезпеки УПЦ, Кремль не просто припиняв існування єдиної на той час автономної національної інституції в Україні, але посилював свій контроль над колишніми греко-католицькими священиками..., а також за простими віруючими...» (Див.: Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава(1939–1950). – Львів, 2005. – С. 208).

Ліквідація греко-католицької церкви, насильницька колективізація, масові депортації викликали в західноукраїнського населення опір діям тоталітарного режиму. Організатором й ударною силою цього опору була Українська Повстанська Армія та Організація Українських Націоналістів, які після закінчення Другої світової війни продовжували боротьбу до середини 50-х років. В ній у повоєнний період можна виділити декілька етапів: 1) 1945–1946 рр., коли УПА контролювала досить значну територію (150 тис. км²), проводила бої великими з'єднаннями; 2) 1947–1949 рр., коли було проведено реорганізацію УПА й вона перейшла до дій невеликими бойовими групами в тісній координації із збройним підпіллям ОУН; 3) 1949 – середина 50-х років, коли наказом Головного командира УПА Р. Шухевич усі відділи і штаби УПА припиняли свою діяльність як бойові одиниці й збройне підпілля ОУН та УПА перейшли до глибоко підпільних форм боротьби: антирадянської пропаганди, саботажу, індивідуальних терористичних акцій, створення глибоко законспірованого національного підпілля. Для кожного з цих етапів була характерною своя тактика боротьби але стратегічна мета залишалася єдиною – Українська Самостійна Соборна Держава.

В постановах проводу ОУН (червень 1946 р.) наголошувалося: «Український революційний рух, незважаючи на несприятливі умови, героїськи витримав масово стосований терор большевицьких поліційних банд, так що окупантові не вдалося ні знищити революційних рух і Організацію Українських Націоналістів, ні залякати народ репресіями і змусити відмовитися від участі в революційній боротьбі». (Див.: Полянський О. Армія нескорених. До 60-річчя УПА. – Тернопіль, 2002. – С. 32)

Так, лише до кінця 1944 р. у Львівській, Рівненській, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій, Волинській та Чернівецькій областях органи НКВС провели 6,5 тис. бойових операцій проти УПА, в ході яких вбито 54.405 і полонено 50.387 осіб. Найпотужніший удар по ОУН та УПА було нанесено в січні-квітні 1946 р., в період т.зв. «великої блокади», коли війська НКВС заблокували усі села західних областей України, «прочісували» всі лісові масиви й ліквідували тисячі українських патріотів. Втрати національно-визвольного руху, особливо керівного та командного складу ОУН та УПА, були величезними. Спеціальні оперативні групи МВС-МДБ вели активний пошук найвищих керівників, «воюючої України» – Романа Шухевич, Олекси Гасина, Ростислава Волошина, Йосипа Позичанюка, Василя Кука та ін. Непоправною втратою для українського національно-визвольного руху стала героїчна смерть 5 березня 1950 р. в с. Білогорща під Львовом Головного командира УПА, Голови Генерального Секретаріату УГВР і Провідника ОУН в Україні – Романа Шухевич «Тараса Чупринки». (Див.: Микольський Юрій. Як упав Головний командир УПА генерал-хорунжий Роман Шухевич – «Тарас Чупринка». – Львів, 2007; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т. 2)

Як зазначають дослідники, за 1944–1956 рр. УПА та ОУН втратили 155.108 осіб, а до віддалених регіонів СРСР було депортовано 382.490 жителів Західної України (Див.: Петровський В.В. Історія України: Неупереджений

погляд. – С. 488, 493). В боротьбі з УПА та підпіллям ОУН комуністична влада застосовувала варварські методи, навіть бактеріологічну зброю, спалювання лісових масивів, публічні покарання, провокативні (легендовані) боївки УПА та ін.

Окрему сторінку національно-визвольного руху становить героїчна боротьба УПА у т.зв. Закерзонському краї, тобто етнічних українських землях Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, що у повоєнний період увійшли до складу комуністичної Польщі. Власне, остання, у погодженні з СРСР, провела у 1947 р. т.зв. операцію «Вісла» – насильницьку депортацію українців з їхніх етнічних земель, в ході якої було виселено 140.575 українців, які проживали в Краківському, Ряшівському та Люблінському воєводствах. Крім того військово-польові суди засудили 315 українців, із них 173 на смертну кару, а 3.873 особи були ув'язнені в концтаборі Явожно. Серед них була майже вся українська інтелігенція, греко-католицьке і православне духовенство, сільське населення, яких запідозрили в допомозі УПА.

Підсумовуючи, варто звернути увагу на слова відомого дослідника Дж. Армстронга, який зазначає: «якщо взяти до уваги час тривання, географічний засяг та напругу дії, дуже ймовірно, що УПА є найважливішим до сьогочасним прикладом насильницького опору проти комуністичного панування», а також оцінку Я. Грицака: «Зі збройної боротьби народжувався громадянин, який, на відміну від пересічного жителя Радянського Союзу, був свідомим своїх прав, і, що найважливіше, був готовим ці права відстоювати і захищати» (*Див.: Грицак Я. Нарис історії України. – С. 276*).

3. Суспільно-політичне життя та соціально-економічний розвиток УРСР, культурно-ідеологічні процеси: «Хрущовська відлига», «Брежнєвський застій», політика русифікації

Смерть Сталіна у березні 1953 р. спричинила розгортання боротьби в Радянському Союзі за владу, яка відбувалася між різними угруповуваннями партійної номенклатури. Адже вперше за тридцять років виникла ситуація, коли можна було щось змінити в тоталітарній державі та єдиній правлячій партії. Та проблема полягала в тому, що здійснюючи суперечливі та неоднозначні спроби трансформації тоталітарних структур, насправді ніхто й не думав змінювати суті порочної радянської системи. Відбулася лише певна лібералізація комуністичного режиму, яка привела до деяких змін в суспільному житті, зокрема розпочався процес т.зв. «десталінізації». Як зазначає О. Бойко, в цей період зростає роль українського чинника в різних сферах суспільного життя.

Так, у 1953 р. вперше в історії УРСР на посаду першого секретаря ЦК КПУ було обрано українця О. Кириченка (1953–1957). Відтоді цю важливу партійну посаду займали: М. Підгорний (1957–1963), П. Шелест (1963–1972), В. Щербицький (1972–1989), В. Івашко (1989–1990), С. Гуренко (1990–1991). На червень 1954 р. в лавах ЦК КПУ українців було 72%, а у складі Верховній Раді УРСР – 75%. У 1958 р. українці становили 60% членів КПУ.

Зміни у суспільно-політичному житті були також пов'язані з частковою реабілітацією жертв сталінських репресій, які особливо жорстокими та масовими були в Україні. Так звана «Хрущовська відлига», основою якої стала обмежена десталінізація, активізувалася після рішень XX з'їзду КПРС про культ особи Сталіна та його наслідки. Доповідь М. Хрущова на закритому засіданні з'їзду показала страшні картини сталінських репресій, але не розкрила змісту тоталітарної системи, завдяки якій вони стали можливими. Всі вади радянської системи були зведені до культу особи та особистих недоліків Сталіна. При збереженні монополії КПРС на владу, відмова від масових репресій означала лише позбавлення від найбільш одіозних проявів тоталітарної суті режиму.

Реабілітація торкнулася лише незначної частини незаконно репресованих. Реабілітації не підлягали активні діячі ОУН та УПА, усі репресовані за т.зв.

«український буржуазний націоналізм», а також жертви політичних репресій до 1934 р. Держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час колективізації 1930-х років, депортаціях населення Західної України у 1939–1941 та другої половини 40-х – початку 50-х років. До 1957 р. було амністовано, але не реабілітовано 65,5 тис. вояків УПА.

Загалом до листопада 1959 р., державні інстанції, органи прокуратури і КДБ переглянули 4 млн. 263 тис. справ на 5 млн. 481 тис. осіб. Із цієї кількості реабілітували 2 млн. 684 тис. осіб, що становило 58,2% тих, на кого були заведені справи в репресивних органах України. В період 1956–1963 р. було повністю реабілітовано лише 250 тис. осіб, а в 1963–1986 рр. ще 80 тис. Варто звернути увагу, що паралельно з реабілітацією жертв т.зв. «сталінських», а фактично комуністично-радянських репресій, відбувалися нові політичні екзикуції. У кримінальний кодекс було введено статтю «антирадянська агітація і пропаганда», за якою в 1954–1959 рр. було репресовано 3,5 тис. осіб (*Див.: Гісем О. В. Історія України в таблицях. – С. 387*).

Після смерті Сталіна розпочалося розширення прав союзних республік у різних сферах суспільного життя. Так, зокрема, із союзного в республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств та організацій, зріс бюджет республіки, розширено її юридичну компетенцію, фінансово-бюджетні права, права поточного й перспективного планування, матеріально-технічного забезпечення, будівництва, використання капіталовкладень. Інтенсивнішою стала діяльність УРСР на міжнародній арені.

У середині 50-х років УРСР відігравала важливу роль в господарському комплексі Радянського Союзу. Вона перетворилася на потужну металургійну і паливну базу СРСР, стала одним з найрозвинутіших регіонів машинобудування. У 1957 р. за кількістю виробництва чавуну вийшла на перше місце в світі, видобутку вугілля на друге, виробництва сталі – на третє. Однак, паралельно зростанню індустріальної могутності в УРСР виявилися й дедалі більше

поглиблювалися негативні тенденції. По-перше це помітне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках затрат матеріальних і трудових ресурсів. По-друге, диспропорційне, безсистемне моделювання економіки України, перенасичення її промисловими підприємствами. По-третє, зниження темпів зростання продуктивності праці, тощо. В процесі економічних змін в другій половині 50 – першій половині 60-х все більше почав проявлятися суб'єктивний фактор, з'явилися волюнтаристські, нереалістичні надпрограми ініціатором яких був М. Хрущов. До таких надпрограм можна віднести: освоєння цілинних земель, поспішне й невиправдане розширення площ посівів кукурудзи, спроба змін у тваринництві, яка полягала в тому, щоб у найближчі роки наздогнати і випередити США у виробництві м'яса, масла і молока на душу населення. Фактично кожна з цих над програм певною мірою зазнала краху.

У жовтні 1964 р. в СРСР відбувся «кремлівський переворот», в ході якого було усунуто М. Хрущова й до влади прийшло угруповання Леоніда Брежнєва. Особливість його полягала в тому, що він відбувся в мирний спосіб при збереженні монополії КПРС в суспільному житті. Хоча консервативний курс нового керівництва радянська історіографія називала «стабілізацією», вже з кінця 60-х років розпочалася структурна криза радянської моделі суспільно-політичного розвитку, яка проявилася в економічній, політичній, ідеологічній, екологічній та моральній сферах (Див.: Гісем О. В. Історія України в таблицях. – Харків, 2006. – С. 394–395).

В розвитку економіки України появилися такі негативні тенденції як несприятлива демографічна ситуація, наростання домінування зрівнялівки в оплаті праці, криза організації праці, висока інтенсивність використання матеріальних, людських та фінансових ресурсів України в межах загальносоюзного господарського комплексу, деформована структура розміщення продуктивних сил, катастрофічна екологічна ситуація, значна

зношеність основних виробничих фондів, хронічне відставання за принциповими економічними показниками (Див.: Бойко О. Історія України. – К., 2005. – С. 537–540).

Водночас у соціальній сфері УРСР окреслились й поглибились такі негативні тенденції, як уповільнення темпів зростання реальних доходів населення, збереження і посилення відставання від країн Заходу щодо рівня споживання на душу населення, загострення житлової проблеми, зниження рівня охорони здоров'я (*Там само*, с. 541).

В політичній сфері консервативний неосталіністський курс проявився в підміні справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах, обмеження їхньої реальної влади, зростанні масштабів бюрократичного апарату, узурпації значної частини законодавчих функцій виконавчою владою, зведені нанівець самостійності громадських організацій, їх фактичному одержавленні, згортанні гласності, перетворенні КПРС на стрижень державної структури і зосередженні у її руках всієї повноти влади (*Там само*, с. 542–543).

У сфері духовного життя в Україні основними тенденціями і характерними ознаками були складні й неоднозначні процеси. Зокрема, в часи т.зв. «хрущовської відлиги» проводилися активні, але значною мірою невдалі спроби реформування в галузі освіти. Особливо небезпечним став новий шкільний закон 1958 р., який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання, який в умовах домінування концепції зближення і злиття націй ставав своєрідним інструментом національного нівелювання і русифікації українського шкільництва. В результаті у 60-ті роки в обласних центрах і в Києві українські школи становили 28%, російські – 72%, в інших містах відповідно – 16% і 84% (*Там само*, с. 528).

Політика тотальної русифікації була провідною в політиці КПРС. Для її здійснення крім дошкільних закладів, шкіл, вищих навчальних закладів, використовувалися й інші засоби. Так наприклад, в національних республіках,

офіційно стимулювалася зміна співвідношення корінного населення і росіян на користь останніх. Внаслідок у 1959–1989 рр. кількість мешканців України титульної нації зросла на 16,4%, а росіян – на 60,1%. У Донецькій області лише протягом 1970–1979 рр. українців побільшало на 26 тис., а росіян – на 238 тис. (Див.: Історія України. – Львів: Світ, 2003. – С. 361). Цьому сприяло й активне переселення колишніх військових, працівників спецслужб, пенсіонерів з Крайньої Півночі, Далекого Сходу та інших теренів Росії в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Київську, Чернівецьку області, інші регіони України. В галузі освіти, науки та культури, загалом в державному житті утверджувався пріоритет усього російського.

Крім того, компартією за допомогою адміністративних заходів цинічно насаджувався атеїзм: закривалися церкви, монастирі (У 1959 р. – 262, 1960 р. – 747, 1961 р. – 997, 1962 р. – 1144), зазнавали усіляких переслідувань громадяни, які брали церковний шлюб, хрестили дітей, хоронили за релігійним обрядом покійників.

В 70-х роках політика русифікації ще більше посилилась. Об'єктом форсованої русифікації стала освіта. Так, якщо в 1960/61 н. р. школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7% учнів, то в 1970/71 – 60,4%, в 1976/77 – 57,8%. А російською мовою навчалися відповідно – 30,4%, 38,8%, 41,3%. (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 547). В Україні вчителям російської мови були встановлені 15% надбавки до зарплати, учнів заохочували спілкуватися російською на перервах і поза школою.

Наприкінці 80-х років у Києві лише 25% першокласників виховувались у дитсадках з українською мовою і ще 14,5% – з двома мовами. У Рівному, де 81% мешканців українці, лише половина дітей перебувала в українських дитсадках, у Житомирі відповідно 71% і 18%. На Луганщині таких закладів лишилося 13%, у Дніпропетровську два садки, в Одесі, Харкові та Криму –

жодного. Загалом в Україні з 2,6 млн. дітей, які відвідували дошкільні заклади, лише 642 тис. виховувались українською мовою.

В обласних центрах країни 1987р. лише 266 (16%) шкіл були українськими, 158 двомовними, решта 1179 – російськими. А в Донецьку, Луганську, Миколаєві та Сімферополі не було жодної школи з українською мовою навчання, у Запоріжжі – одна, Харкові та Чернігові – по дві, Одесі та Сумах – по три. Розташовані вони були переважно на околицях. Найбільший відсоток українських шкіл був в обласних центрах західного регіону республіки – 62,7%. Тут було 55% усіх україномовних шкіл обласних центрів України. У Донецьку працювало 146 російських шкіл, в Харкові – 156. Якщо у 1939 р. в Україні понад 84% учнів навчалося українською мовою, то в 1985 р. – 48,2%, 1990 – 47, 9%. Так звані двомовні школи насправді були переважно російськомовними. Тотальну русифікацію студентства забезпечувало майже повне викладання предметів у вузах і технікумах російською мовою. Суцільно зрусифікованими були профтехучилища, основний контингент яких становила сільська молодь. Послугування російською мовою трактувалося як вияв прихильності до комуністичного режиму, а українською – як опозиція радянській владі.

Критичний стан склався в культурі. Більшість театрів ставили вистави російською мовою. Репертуар кінотеатрів на 99% був російськомовним і, навіть українські фільми демонструвалися переважно в російськомовному варіанті. У 1970 р. було опубліковано 8.133 назви книжок та брошур, з них українською тільки 3.105, або 38,2%. 1988 року до книгарень та бібліотек надійшло 8.311 видань, українських серед них було лише 1.778 (21,4%). (Див.: Історія України. – Л.: Світ, 2003. – С. 363, 364). Наукова та навчальна література видавалася переважно російською мовою.

Потужним був наступ русифікаторів на історичну пам'ять українського народу. Компарти́йний радянський режим виходив з того, що стирання

історичної пам'яті народу неминуче позбавляє його національної свідомості, а це полегшувало йому асиміляцію українців. Тому серед різних асиміляційних заходів широко практикувалися й такі, як зміна давніх історичних та етнічних назв місцевостей, поселень, вулиць на нові. Унікальні видання дорадянського періоду вилучались з бібліотек, спалювались, вивозилися на звалища, здавались в макулатуру чи передавались у спецховища. Існували спеціальні реєстри заборонених книг.

4. Рух Опору в радянській Україні: дисиденство та шістдесятництво

Рух Опору в радянській Україні тривав усі сімдесят років комуністичного режиму. Він набирав різних форм: від пасивного опору, існування опозиційних настроїв у національних середовищах усіх верств населення до діяльності легальних, напівлегальних, нелегальних організацій. Висвітлюючи це питання, слід мати на увазі, що до середини 50-х років на західноукраїнських землях тривав збройний опір тоталітарному режимові, який залишив глибокий слід в суспільній свідомості, особливо в західних українців. Коли збройна боротьба за незалежність стала неможливою, національно свідома, найбільш дієва частина українського суспільства перейшла до мирних форм боротьби. Внутрішніми передумовами опозиційного руху були практично бездержавний статус України, панування партійно-радянської бюрократії, утиски національного, культурно-духовного та релігійного життя, цілеспрямована русифікація України. Зовнішніми чинниками, що стимулювали рух опору, були антикомуністичні виступи 1956 р. в Угорщині, 1968 р. в Чехословаччині, 1980 р. в Польщі та деяких інших країнах.

Таким чином, з кінця 50-х років розпочався новий етап національно-визвольного руху в Україні. Історик О. Бойко зробив спробу дати його періодизацію: 1. Виникнення і становлення (1959–1972 рр.); 2. Криза і спад (1972–1975 рр.); 3. Піднесення та розширення діяльності(1976–1978 рр.); 4.

Помітне обмеження впливу під тиском пануючого режиму (1979–1985 рр.). Термін **дисиденство** (з латинської – незгодний) – це виступ проти існуючого державного ладу, протистояння офіційній ідеології й політиці. Шістдесятництво (шістдесятники) – умовна назва групи молодих літераторів, митців і вчених в Україні, які на початку 1960-х років в епоху десталінізації та хрущовської «відлиги» своїми творами і активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в УРСР (*Докл. див.: Рух Опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. – К., 2010*)

Варто зауважити, що в середині й другій половині 1950-х рр. в Україні існували підпільні групи та організації, які ставили собі за мету здобуття незалежності України. Так, протягом 1954–1959 рр. КДБ ліквідував у республіці 183 антиукраїнські угруповання, до судової відповідальності було притягнуто 1879 осіб, допитано 1300 (*Див.: Історія України. – Л.: Світ, 2003. – С. 365*). До таких підпільних груп належали: Об'єднана партія визволення України, що діяла в Станіславі у 1953–1958 рр., Український національний комітет у Львові (1957–1961). Підпільні групи існували в Ходорові на Львівщині, Золотниках на Тернопільщині, в Луганську, Мелітополі, Донецьку, на Одещині та інших регіонах.

Найбільший резонанс викликали нелегальні організації Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) та Український національний фронт (УНФ). УРСС існувала на Львівщині: у 1959–1961 рр. Ініціатором її створення виступив випускник Московського університету, юрист, пропагандист Радехівського райкому КПУ Левко Лук'яненко, до якого приєдналися Степан Вірун – працівник Радехівського райкому КПУ, Василь Луцьків – завідувач клубу с. Павлів цього ж району, Іван Кандиба – юрист, Олександр Лібович – інженер-землепорядник облуправління сільського господарства, Йосип Боровницький –

слідчий прокуратури Перемишлянського району, Іван Кіпиш – міліціонер зі Львова та інші.

Пізніше Л. Лук'яненко згадував: «То була дуже вигідна посада. Я їздив по селах, вивчав становище, знайомився з людьми, заходив у хати, в школи. Переді мною оживали сліди недавньої боротьби. швидко знайшов своїх прихильників, зазнайомився з Віруном, Луцьківим. ... В Глинянах переходжу в адвокатуру, тут нові знайомства: з Кандибою й іншими. Оскільки тут осередок уже є, Кандиба іде в Перемишляни. Вірун – він закінчив партшколу – налагоджує в Україні контакти з колишніми однокурсниками. Я закінчую програму партії – Української робітничої-селянської спілки...» (Див.: Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 323–324).

В програмі констатувався колоніальний статус України, йшлося про диктатуру партійної верхівки, підкреслювалось безправне становище робітництва і кріпацьке селян, ставилося завдання конституційним шляхом здобути незалежність України, адже стаття 17 Конституції СРСР та 14 Конституції УРСР декларували право виходу республіки з Союзу. Але в січні 1961 року за доносом провокатора розпочалися арешти засновників та активістів УРСС. Суд відбувся у слідчій в'язниці КДБ. 20 травня 1961 р. за «зраду батьківщини» Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, І. Кандибу – до 15 років позбавлення волі у колоніях суворого режиму, С. Віруна – до 11, В. Луцьківа, О. Лібовича, Й. Боровицького та І. Кіпиша – до 10 років ув'язнення. Незабаром ухвалою Верховного Суду УРСР смертний вирок Л. Лук'яненку замінили на 15 років ув'язнення, а Й. Боровицькому та І. Кіпишу присудили до 7 років.

Якщо програмою УРСС передбачалося реформування комуністично-радянської системи, Ю. Зайцев навіть говорить про її націонал-комуністичне спрямування (Див.: Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 948), то програмні документи Українського Національного Фронту базувались на

націоналістичній ідеології. Вона була створена в жовтні 1964 року Дмитром Квечком з Івано-Франківщини та Зіновієм Красівським з Львівщини. Складалася з кількох законспірованих груп. Активними членами УНФ були Іван Губка, Мирослав Мелень, Ярослав Лесів, Іван Могитич, Михайло Дяк. На початку 1967 р. організація налічувала 150 членів. УНФ видавав ідейно-теоретичний журнал «Воля та Батьківщина» (1964–1966 рр. вийшло 16 чисел), розповсюджували його у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській, Закарпатській, Хмельницькій, Київській, Черкаській, Чернігівській та інших областях, розмножували та поширювали літературу про ОУН та УПА, т.зв. «самвидав», звернення та листівки. В березні 1966 р. партійним інстанціям та центральним газетам було надіслано «Меморандум Українського Національного Фронту», а в липні ц. р. лист «Вищим урядовим чинникам на Україні», з протестом проти насильницької русифікації та переслідування українців за патріотизм.

Документи УНФ константували колоніальний статус України та фіктивність її суверенітету, цілеспрямовану русифікацію та нищення історичної пам'яті українців, безперспективність радянської економічної системи, фіктивність виборів, диктат КПРС у всіх сферах суспільного життя. Метою УНФ було створення самостійної демократичної Української держави, ідейною основою – український націоналізм, суспільний лад нової держави мав бути побудований на принципах самостійності, народовладдя, соціальної справедливості і свободи. В березні 1967 р. керівники УНФ були заарештовані й засуджені на різні терміни ув'язнення – від 5 до 20 років (*Див.: Український національний фронт: дослідження, документи, матеріали. – Львів, 2000.*).

Як зазначає дослідник Ю. Зайцев, єдиною з досі відомих найчисленніших і добре структурованих підпільних організацій в Україні, яка проіснувала понад 30 років була створена в січні 1961 р. в с. Солуків на Івано-Франківщині Українська загальнонародна організація, якою спочатку керував досвідчений

член ОУН Григорій Диндин, а згодом, теж член ОУН, учитель історії Микола Крайник. Члени організації поширювали літературу ОУН, дорадянські газети і журнали, самвидав. У 1962–69 рр. УЗНО випускала машинописний журнал «Прозріння», з 1972 р. – «Український вісник», 1975 – «Інформаційний вісник».

На початку 1970-х рр.. організація налічувала близько 200 членів, що проживали в 11 областях України та поза її межами. Видала низку документів програмного характеру, зокрема «Декларацію групи українських патріотів», «Основні пункти діяльності кожного свідомого українця», «Звернення до українського народу на Україні й у всьому світі». Головною метою своєї боротьби УЗНО визначала «визволення українського народу від усіх форм гноблення і побудова на українській землі суспільства загального добробуту, рівності, демократії, правди, свободи, людських прав у рамках Української Самостійної Держави».

Наприкінці 1964 р. УЗНО встановила контакт з УНФ, але організаційно продовжувала діяти самостійно, що згодом вберегло її від розгрому під час арештів активістів УНФ. Попри численні арешти УЗНО своєї діяльності не припинила і проіснувала до серпня 1991 р.

Важливо підкреслити, що боротьба за незалежність України продовжувалась, навіть, в місцях ув'язнення. Так, 1960 р. було розгромлено таємну організацію «Об'єднання», створену 1956 р. в Унті (Комі АРСР). Вона мала свою програму і статут, члени складали присягу на вірність Україні, випускали машинописний журнал «Відгомін», виготовляли листівки, звернення й поширювали їх, навіть, в Україні.

Це була, так би мовити одна течія українського руху Опору, учасники якої стояли на самостійницьких позиціях, створювали нелегальні організації і відповідно до своїх програм і статутів проводили політичну діяльність.

Іншу, національно-культурницьку течію, уособлював рух шістдесятників. Як зазначає Василь Овсієнко – учасник правозахисного руху, духовними

батьками покоління, яке одержало назву «шістдесятники» стали Олександр Довженко, Максим Рильський, Борис Антоненко-Давидович, які одними з перших намагалися привернути увагу до ненормального становища свого народу, насамперед його мови та культури. Найвідомішими представниками «шістдесятництва» були письменники Василь Симоненко, Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський; літературні критики Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк; перекладачі Микола Лукаш та Григорій Кочур; художники Алла Горська, Опанас Заливаха, Людмила Семикіна, Галина Севрук; режисери Лесь Танюк, Юрій Ільєнко, Сергій Параджанов та інші. Згодом до них приєдналися Василь Стус, Микола Холодний, Ігор та Ірина Калинці, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Валентин Мороз, Богдан та Михайло Горині, Іван Гель, Григір Тютюнник, Валерій Шевчук та ряд інших.

Щоб уникнути звинувачення в підпільній діяльності, шістдесятники не створювали організаційних структур, а діяли на основі особистих контактів. Центрами навколо яких вони гуртувалися були клуби творчої молоді: у Києві «Сучасник», Львові – «Пролісок». У їхньому колі поширюється машинописна та у фотокопіях література позацензурного змісту: статті, вірші, історичні документи, які не могли бути опубліковані в офіційних виданнях (збірка документів опублікована за кордоном «Вивід прав України», «Історія Русів», праці М. Костомарова, М. Грушевського, Івана Франка та інших).

Подією, що сколихнула сумління шістдесятників стала пожежа 24 травня 1964 р. в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. Вернадського в Києві. Було спалено відділ українських стародруків і архів Центральної Ради та інші унікальні документи й матеріали. У відповідь на цей злочин Євген Сверстюк та Іван Світличний написали працю «З приводу процесу над Погружальським», яка започаткувала український «самвидав» – унікальні позацензурні праці, що в рукописах, машинописах та фотокопіях нелегально поширювалися серед національно свідомого громадянства.

Особливо гостро актуальними були праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», Валентина Мороза «Репортаж із заповідника ім. Берії», «Мойсей і Датан. Відповідь білоруській поетесі Євдокії Лось», «Серед снігів», «Хроніка опору», В'ячеслава Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму, Євгена Сверстюка «Собор у риштуванні», Михайла Осадчого «Більмо», Юрія Бадзя «Право жити», неопубліковані поезії та «Щоденник» Василя Симоненка, поезії Миколи Холодного та інші.

Важливу роль у піднесенні національної свідомості відіграли й опубліковані твори українських письменників: поезії Ліни Костенко, Василя Симоненка, «Мальви» Романа Іваничука, «Собор» Олеся Гончара, «Неопалима купина» Сергія Плачинди та Анатолія Колісниченка, «День і ніч» Володимира Гжицького, «Гординя» Ярослава Ступака, «Меч Арея» Івана Білика. Частина з них згодом були розкритиковані й вилучені з продажу та бібліотек.

Дедалі частіше в творах шістдесятників замість суто культурологічних проблем аналізувалися питання суспільно-політичного життя. Фактично шістдесятники розпочали формування політичної опозиції комуністичному режиму. Під кінець 60-х років інтенсивно продукований й розповсюджуваний шістдесятниками самвидав перетворився на організаційну структуру руху опору. Самвидавний машинописний журнал В'ячеслава Чорновола «Український вісник» друкував найважливіші праці тогочасної української суспільно-політичної думки. Крім уже згаданих до них варто віднести програмну статтю Євгена Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху», працю Степана Хмари «Етноцид українців в СРСР» та ряд інших. В них детально аналізувалася антиукраїнська політика КПРС. Тому ліквідація самвидаву була одним з важливих завдань КДБ.

Ще однією течією в національно-визвольній боротьбі був правозахисний рух. Після політичних арештів й судових процесів проти шістдесятників, які

прокотилися Україною у 1965 й 1972–1973 рр., коли за ґратами опинилися не лише десятки відомих представників творчої та наукової інтелігенції, як от: Михайло Масютко, Іван Гель, Ярослава Менкуш, брати Горині, Михайло Осадчий, Мирослава Зваричевська, Валентин Мороз, Опанас Заливаха, Анатолій Шевчук (1965–1966 рр.); Іван Світличний, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Микола Плахотнюк, Іван Дзюба, Євген Пронюк, Василь Лісовий, Ірина та Ігор Калинці, Стефанія Шабатура, Василь Романюк, Тарас Мельничук, Василь Рубан, Ірина Сенік, Василь Овсієнко, Валерій Марченко(1972–1973 рр.), – а й багато менш відомих борців, змусили учасників руху опору, які залишилися на волі, змінювати тактику боротьби.

Так в листопаді 1976 р. виникла Українська Гельсінська Група, яка своїм головним завданням вважала «ознайомлення урядів країн-учасниць (Наради з безпеки і співробітництва в Європі у м. Гельсінкі – О. П.) і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Народою». УГГ очолив відомий письменник Микола Руденко, а членами-засновниками стали: письменник Олесь Бердник, громадська діячка Оксана Мешко, юрист і політичний діяч Левко Лук'яненко, громадська діячка Ніна Строката, генерал Петро Григоренко, юрист Іван Кандиба, публіцист Мирослав Маринович, історик Микола Матусевич, учитель Олекса Тихий. Протягом існування УГГ її членами стали 50 осіб. УГГ за роки своєї діяльності оприлюднила безліч меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень, інформаційних бюлетенів, в яких перед українською і світовою громадськістю порушувалися важливі проблеми української державності, політичного, економічного, духовного розвитку України, захисту прав людини. Закордонне представництво УГГ видавало «Вісник репресій в Україні» (укладач і редактор Надія Світлична),

Боротьба за незалежність України не припинялася й тривала всі роки панування компартійного режиму. Вона проявлялася у різних формах і, що

дуже важливо у ній брало участь молоде покоління. Так, у 1973 році понад 20 студентів було виключено з Львівського університету за участь у підпільній студентській організації, поширення самвидаву, листівок. В різних регіонах України патріоти періодично вивішували національні прапори. В Києві та Каневі, протестуючи проти антиукраїнської русифікаторської політики, кілька героїв вдалися до самопалення.

Тоталітарний комуністичний режим посилював репресії. Крім арештів та ув'язнень він вдавався до позасудових переслідувань, зокрема тимчасових арештів, обшуків, заборон на професії, звільнення з роботи та навчання. За нез'ясованих обставин були вбиті художниця А. Горська, композитор В. Івасюк, був жорстоко побитий міліцією та від побоїв помер В. Симоненко. Як писав викладач, поет і журналіст з Одеси Олекса Різників: «Ти винен тим уже, що українець, і ця вина з народження твоя!»

Крім того, існувало ще релігійне дисиденство, зокрема боротьба за відновлення репресованих Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви, протестантських церков.

Не можна не згадати робітничі заворушення та страйки 60–70-х рр., в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Донецьку, Києві, Кам'янці-Подільському та інших містах. Внаслідок сутичок страйкарів з міліцією були людські жертви (*Докл. див.: Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998.*).

Очевидно, що увесь цей рух, всі форми опору правлячому компартійному режимові можна назвати дисидентськими. В ньому, без сумніву, брали участь тисячі людей, які в різний спосіб, з різною активністю розхитували основи комуністичної тоталітарної імперії, наближуючи її розпад і крах.

Семінарське заняття №11. Третя українська національна революція (кінець 80-х рр. XX ст. – 2011 р.)

1. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): головні чинники і етапи перебудови та її наслідки для України.
2. Розпад СРСР: активізація національного руху в Україні; Декларація про державний суверенітет УРСР; Акт проголошення незалежності України; референдум і вибори президента України.
3. Україна в умовах незалежності (1991–2011 рр.): проблеми політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку; формування концепції зовнішньополітичного курсу.

Рекомендована література

- ✓ Алексєєв Ю. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю. Алексєєв, С. Кульчицький, А. Слюсаренко. – К.: «ЕксОб», 2000. – 136 с.
- ✓ Барановська Н. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Н. Барановська, В. Верстюк, С. Віднянський. – К.: Альтернативи, 2001. – 703 с.
- ✓ Горбулін В. Без права на покаєння / В. Горбулін. – Х.: Фоліо, 2010. – 383 с.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – С. 855–877; 880; 885–886; 888–890; 906–907.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С 415–416; 425; 435–438.
- ✓ Кравчук Л. Останні дні імперії. Перші роки надії / Л. Кравчук. – К., 1994.
- ✓ Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – №2 – 4.
- ✓ Кучма Л. Шляхом радикальних економічних реформ / Л. Кучма. – К., 1994.

- ✓ Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть(1991–2000 рр.) / В. М. Литвин. - К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – Т. 14. – 359 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Маринович М. Україна: дорога через пустелю / М. Маринович. – Х.: Фоліо, 1993. – 192 с.
- ✓ «Оранжевая революция»: Версии, хроника, документы / сост. М. Погребинский. – К.: Оптима, 2005. – 416 с.
- ✓ Панченко П. П. Історія України ХХ – початку ХХІ століття: навч. посіб. / П.П. Панченко, Н.П. Барановська, С.С. Падалка [та ін.]; за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Знання, 2004. – 582 с.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. ІХ. – С. 14–20; 285–289; 425–437; 437–457; 457–470; 471–478; 545–551.
- ✓ Україна: антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст.: у 10 т. – К.: Основи, 2008. – Т. Х. – С. 86–116; 169–174; 285.
- ✓ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої революції» / Д. Яневський. – Х.: Фоліо, 2005. – 320 с.

Реферат

1. Українська еміграція: історія та сучасність

Література

- ✓ Трощинський В. П. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. - К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. – 15. – 351 с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Заставний Ф. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах) / Ф. Заставний. – Л.: Світ, 1991. – 120 с.

- ✓ Панченко П. П. Історія України ХХ – початку ХХІ століття: навч. посіб. / П.П. Панченко, Н.П. Барановська, С.С. Падалка [та ін.]; за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Знання, 2004. – 582 с.
- ✓ Пасічник М.С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи / М. С. Пасічник. – К., 2006. – С. 684–701.

Проблемні завдання для самостійної роботи

1. Чим була викликана необхідність перебудови в СРСР? Проаналізуйте її декларативну мету і реальні результати.
2. В чому полягали особливості перебудови в Україні?
3. Визначте причини розпаду СРСР.
4. Назвіть конкретні прояви активізації національного руху в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття.
5. Проаналізуйте основні етапи Третьої української національної революції 1990–1996 рр. Чому її хронологічні рамки визначено липнем 1990 – червнем 1996 років?
6. З якими проблемами політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку зіткнулася незалежна Україна?
7. Охарактеризуйте зовнішньополітичний курс незалежної України.
8. Проаналізуйте основні напрямки та етапи української еміграції.

Документи і матеріали

Із Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)

Декларація про державний суверенітет України — документ із 10 розділів, прийнятий Верховною Радою УРСР 12-го скликання, яким було проголошено наміри народу України самостійно вирішувати своє сучасне і майбутнє. Декларація в майбутньому стала підґрунтям при складанні Конституції незалежної України.

ДЕКЛАРАЦІЯ
ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ
Верховна Рада Української РСР,
Виражаючи волю народу України,
Прагнучи створити демократичне суспільство,

Виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
Шануючи національні права всіх народів,
Дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,

Визнаючи необхідність побудови правової держави,
Маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,
ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. ...

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР. ...

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки. ...

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці. ...

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. ...

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. ...

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. – К., 2002. – С. 415–418.*

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

Акт проголошення незалежності України — документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., яким проголошено незалежність України та створення самостійної держави — України. Ним було покладено край юридичному існуванню УРСР. Положення Акту були схвалені на загальноукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей Акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України

Подано за виданням: *Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/уклад., комент. В. Ю. Короля. — К., 2002. — С. 425.*

Розселення українців у світі

Росія — 4 млн 363 тис. — 5 млн (Москва, Санкт-Петербург, райони Курська, Воронежа, Саратова, Самари, Астрахані, Владивостока, Кубані, Дону, від Оренбурга до Тихого океану, в Закаспійській області, в Приморському Краю над рікою Усурі, в Амурській області («Зелений Клин»); **Казахстан** — 896,2 тис. — 2 млн 400 тис. (На півночі, промислові центри); **США** — 500 тис. — 2млн (Штати: Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Массачусетс, Коннектикут, Огайо, Іллінойс, Мічиган, Міннесота, Меріленд, Флорида, Каліфорнія, Техас, Вісконсін); **Канада** — 1 млн (Провінції: Онтаріо, Альберта, Манітоба, Саскачеван, Квебек, Британська Колумбія); **Молдова** — 600,4–650 тис. (Придністров'я, Кишинів); **Польща** — 360–500 тис. (Регіони: західна і північна частини Польщі (воєводство Ольштинське, Щецинське, Вроцлавське, Гданське, Познанське)); **Білорусь** — 291–500 тис. (Брестська, Гомельська області); **Аргентина** — 100–250 тис. (Провіції: Буенос-Айрес, Місьйонес, Чако, Мендоса, Формоса, Кордова, Ріо-Негро); **Бразилія** — 50–350 тис. (Штати: Парана, Сан-Паулу, Санта-Катеріна, Ріу-Гранді-ду-Сул); **Узбекистан** — 153,2 тис. (Промислові центри); **Румунія** — 70–250 тис. (Регіони: Південна Буковина (Сучавщина), Мармарощина, Банат, Південна Добруджа); **Киргизстан** — 108 тис. (Промислові центри); **Словаччина** — 40–100 тис. (Регіони: Східна Словаччина, місто Пряшів); **Латвія** — 92 тис. (Промислові центри); **Португалія** — 66 тис. (Промислові центри); колишня **Югославія** — 60 тис. (Регіони: Воєводіна (Бака), Боснія, Хорватія); **Грузія** — 52,4 тис. (Промислові центри); **Чехія** — 50 тис. (Судети); **Естонія** — 48 тис. (Промислові центри); **Литва** — 44 тис. (Промислові центри); **Туркменістан** — 35,6 тис. (Промислові центри); **Франція** — 35 тис. (Регіони: Центральна, Східна, Південно-Західна і Північно-Західна Франція); **Великобританія** — 35 тис. (Графства: Ланкашир, Йоркшир, Центральна Англія, Південна Англія, Шотландія); **Австралія** — 35 тис. (Штати: Новий Південний Уельс, Вікторія, Південна і Західна Австралія); **Азербайджан** — 32,3 тис. (Промислові центри); **Німеччина** — 22 тис. (Землі: Баварія, Баден-Вюртемберг, Гессен, Північний Рейн-Вестфалія, Нижня Саксонія); **Парагвай** — 12 тис. (Регіони: поблизу колонії Фрам, Сандови); **Уругвай** — 10 тис. (Регіони: Монтевідео, Сан-Хосе, Пайсанду); **Вірменія** — 8,3 тис. (Промислові центри); **Австрія** — 6 тис. (Регіони: Відень і його околиці); **Болгарія** — 5–6 тис. (Регіони: Софія, Пловдив, Добрич та в інших великих містах); **Бельгія** — 5 тис. (Регіони: Середня і Східна Бельгія); **Угорщина** — 3 тис. (Регіони: басейн середньої течії річки Тиса); **Венесуела** — 3 тис. (Регіони: Каракас, Валенсія, Маракан).

Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії

Всеукраїнський перепис населення 2001 р.

5 грудня 2001 року в Україні відбувся перший Всеукраїнський перепис населення. Дані щодо найбільш численних національностей, які мешкають в Україні
Загальна кількість населення України в 2001 році становила 48 млн 457 тис осіб.
міського населення — 32 млн 574 тис осіб, або 67,2 %
сільського населення — 15 млн 883 тис осіб, або 32,8 %

чоловіків — 22 млн 441 тис. осіб, або 46,3 %

жінок — 26 млн 16 тис. осіб, або 53,7 %

Українці 37541,7 тис. (77,8 %); росіяни 8334,1 тис. (17,3%); білоруси 275,8 тис. (0,6%); молдавани 258,6 тис. (0,5%); кримські татари 248,2 тис. (0,5%); болгары 204,6 тис. (0,4%); угорці 156,6 тис. (0,3%); румуни 151,0 тис. (0,3%); поляки 144,1 тис. (0,3%); євреї 103,6 тис. (0,2%); вірмени 99,9 тис. (0,2%); греки 91,5 тис. (0,2%); татари 73,3 тис. (0,2%); цигани 47,6 тис. (0,1%); азербайджанці 45,2 тис. (0,1%); грузини 34,2 тис. (0,1%); німці 33,3 тис. (0,1%); гагаузи 31,9 тис. (0,1%) та інші національності 177,1 тис. (0,4%).

Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії

Запитання для роботи з джерелами

- ✓ Які головні ідеї Декларації про державний суверенітет України.
- ✓ В чому полягає різниця між Декларацією і Актом проголошення незалежності України.
- ✓ Про що свідчать результати перепису 2001 року.
- ✓ Про що свідчать дані про розселення українців у світі (т.зв. українську діаспору/еміграцію).

Методичні рекомендації

1. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): головні чинники і етапи перебудови та її наслідки для України

На початку 80-х років ХХ століття криза в Радянському Союзі поглибилася й охопила всі сторони суспільно-політичного, економічного, духовно культурного життя, а також міжнаціональні відносини. Ставало дедалі очевиднішим, що імперська тоталітарна держава приречена. Геронтократична правляча верхівка, зокрема генсеки ЦК КПРС, один за одним відходили у небуття: Л. Брежнєв (1982 р.), Ю. Андропов (1984 р.), К. Черненко (1985 р.). Дещо молодше покоління компартноменклатури розуміло необхідність

реформування тоталітарної системи. Вони сприяли приходу до влади 54 річного М. Горбачова, який започаткував реформи, що отримали назву «перебудова і гласність». Цей процес був зумовлений багатьма чинниками у міжнародній, політичній, соціально-економічній та духовній сферах. **Історики виділяють такі етапи в ході «перебудови і гласності»:**

- I. (квітень 1985 – січень 1987 р.) – визрівання політичного курсу перебудови;
- II. (січень 1987 – літо 1988 р.) – кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування і розширення її соціальної бази;
- III. (літо 1988 – травень 1989 р.) – зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз;
- IV. (травень 1989 – лютий 1990 р.) – розмежування, консолідація та протистояння політичних сил;
- V. (лютий – грудень 1990 р.) – поступове зміщення вправо акцентів політики керівництва СРСР і радикалізація народних мас;
- VI. (грудень 1990 – серпень 1991 р.) – кінець перебудови (*Див.: Бойко О. Історія України. – С. 557–572*).

В Україні процес «перебудови і гласності» мав свої особливості, пов'язані з площею території республіки, чисельністю населення, економічним потенціалом, традиціями національно-визвольного руху та державотворення, а також специфічним засиллям партноменклатури та КДБ. Перебудові процеси в Україні, порівняно з прибалтійськими республіками, проходили дуже повільно, бо комуністичні ортодокси на чолі з першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицьким гальмували демократизацію й панічно боялися зростання національної свідомості населення.

Серйозним поштовхом до змін стала Чорнобильська катастрофа (26 квітня 1986 р.) й замовчування керівництвом СРСР та УРСР її масштабів та наслідків. «Чорнобильська катастрофа, – зазначає О. Бойко, – у черговий раз показала

українському народові не лише хто господарює на його землі, а і як він господарює (у республіці, на яку припадало 2,6% території СРСР, було побудовано і будувалося близько 40% атомних енергоблоків). ... Чорнобильська катастрофа ... підірвала віру радянських людей у систему, спричинила суттєві зрушення в їх свідомості; пробудила інстинкт самозбереження, який сприяв усвідомленню національних інтересів, підвищенню активності, організаційному згуртуванню соціально активних сил; похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені...» (Див.: Бойко О. Історія України. – С. 560).

Масштаби втрат, в т.ч. людських, яких зазнала Україна внаслідок Чорнобильської катастрофи є суворо засекреченими, тому сумнівними видаються цифри, що їх наводить В.Ф. Остафійчук: «На 1 квітня 1996 р. від Чорнобильської трагедії загинуло більш як 3,2 млн осіб, з них один мільйон дітей. ... На 1 квітня 2002 р. сумарні витрати, пов'язані з Чорнобильською катастрофою становлять майже 130 млрд дол. США. (Див.: Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення. – С. 356).

Паралельно з активізацією екологічного руху громадськість дедалі частіше порушувала питання про «духовний Чорнобиль», зокрема становище української мови в Україні. Адже русифікація України продовжувалася і в т. зв. «перебудовні роки». Дійшло до того, що у 1988 р. книги, видані в республіці українською мовою, становили лише 18% за назвами і 3% за тиражами. У ВНЗ українською мовою читалося не більше 5% лекцій. На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної школи з викладанням українською мовою в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернігові (Див.: Гусєв І. Історія України. – К., 2003. – С. 350). Це був справжній «мовний Чорнобиль», лінгвоцид української нації. З ініціативи Спілки письменників України активізувався громадський рух за збереження української мови. У 1988 р. було створено Товариство української мови ім. Тараса Шевченка. За його безпосередньої участі Верховна Рада УРСР прийняла у жовтні 1989 р. «Закон про мови в

Українській РСР», яким юридично закріплювався державний статус української мови і гарантувалася рівноправність мов усіх народів республіки.

Велике значення у пробудженні українського суспільства, зростанні його національної свідомості відіграли історичні знання. Видання творчої спадщини заборонених і призабутих письменників, згодом істориків, публікація джерел з історії України, зокрема давньоруських та козацьких літописів, пам'яток української суспільно-політичної думки, праць Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Олександри Єфименко, Миколи Аркаса, перевидання в Україні праць Ореста Субтельного, Аркадія Жуковського, Наталії Полонської-Василенко, Дмитра Дорошенка та інших авторів, відкрили українському читачеві заборонені й маловідомі теми вітчизняної історії: правду про Українських Січових Стрільців, вояків Української Галицької Армії, Українську національну революцію 1917–1921 рр., голодомори 1922–1923, 1932–1933, 1946–1947 років, діяльність Організації Українських Націоналістів, боротьбу Української Повстанської Армії і т.д.

Піднесення національно-визвольного руху яскраво виявилось і в релігійній сфері, зокрема в боротьбі за легалізацію Української Греко-Католицької Церкви, Української Автокефальної Православної Церкви. Почалася руйнація теоретичних догм та ідеологічних стереотипів комуністичного режиму. Цьому процесу сприяла поява у 1989 р. великої кількості т.зв. поза цензурних періодичних видань, наприклад газет «Віче» і «Поступ» у Львові, «Тернове поле» у Тернополі та десятків інших, що несли спраглому об'єктивної інформації читачеві правду про українське минуле і сьогодення.

Водночас творилися нові організаційні структури українського національно-визвольного руху, т.зв. «неформальні організації»: Український культурологічний клуб в Києві, товариства «Меморіал», «Спадщина»;

товариство Лева у Львові; «Вертеп» у Тернополі; Українська студентська спілка, «Зелений світ», «Громада» та інші. Але вирішальну роль в поваленні комуністичного режиму відіграла масова загальноукраїнська організація Народний рух України.

Її створення ініціювали київські письменники та науковці Іван Драч, В'ячеслав Брюховецький, Мирослав Попович та інші. В лютому 1989 р. в газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект програми Народного руху України за перебудову, в якому наголошувалося на необхідності економічного та політичного реформування суспільства, національного відродження України. Незважаючи на шалений опір компартійних сил ідея створення опозиційної структури знайшла всебічну підтримку широких кіл української громадськості. 24 березня 1989 р. було засновано першу в Україні Тернопільську крайову організацію НРУ, 7 травня – Львівську. Установчий з'їзд НРУ відбувся 8–10 вересня 1989 р. в Києві. В програмі Руху ключовою метою визначалось: « побудову в Україні демократичного і гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гуманного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки; створення суверенної української держави» (Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. IX. – С. 85)

В жовтні 1990 р. відбулися Другі всеукраїнські збори НРУ. На них чіткіше була окреслена мета: «тільки повний суверенітет нашого народу, незалежна Українська держава відповідають сучасному розвитку світової цивілізації. Інші форми історичного існування народу, нації, безальтернативно й безжально відкидають українську спільноту на задвірки цивілізації, роблячи її сировиною для подальшого розвитку інших державних народів. Сьогодні Рух природно переріс з Руху за перебудову до Руху за державну незалежність України, став реальною силою, опозиційною до КПРС і тоталітарної державно-партійної

системи» (*Див.*: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. IX. – С. 157).

Наприкінці 1989 – на початку 1990 р. розпочався процес створення нових, опозиційних до КПРС партій: Українська республіканська партія (УРП), Українська національна партія (УНП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Республіканська партія України (РПУ), Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), Українська народна самооборона (УНСО) та інші. Але реальний вплив в українському політикумі мали насамперед НРУ та УРП. Утворення нових політичних партій, попри їхню слабкість і нечисельність, мало історичне значення: воно завдало вирішального удару однопартійній диктатурі КПРС і сприяло остаточній ліквідації тоталітарної системи в Україні. Важливим було те, що майже всі нові партії проголосили своєю метою досягнення державної незалежності України.

Політичне життя на цьому етапі було надзвичайно активним: демонстрації, мітинги, страйки, зокрема шахтарські, «живий ланцюг» між Івано-Франківськом – Львовом – Києвом, голодування студентів, відзначення 500 річчя українського козацтва та тисячі інших акцій, котрі сколихнули все суспільство й продемонстрували, що воно не бажає жити в «імперії зла». Але однією з найважливіших подій в політичному житті України стали вибори в березні 1990 р. до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів; вперше за радянських часів вони були альтернативними. У листопаді 1989 р. Народний рух України та ряд інших «неформальних» об'єднань утворили передвиборчий Демократичний блок, який протистояв Комуністичній партії. Він здобув перемогу у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській областях. З 442 депутатів, 111 були його висуванцями. У Верховній Раді вони утворили парламентську опозицію – Народну раду, тоді як прокомуністична більшість – «групу 239». Вибори 1990 р. похитнули

монополію компартії на владу, а Україна отримала парламент, обраний відносно демократичним шляхом.

2. Розпад СРСР: активізація національного руху в Україні; Декларація про державний суверенітет УРСР; Акт проголошення незалежності України; референдум і вибори президента України

Після тривалих дискусій Головою Верховної Ради було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, який несподівано подав у відставку і згодом був обраний заступником Генерального секретаря ЦК КПРС, вакантне місце згодом посів, ще один партійний функціонер – другий секретар ЦК КПУ Л. Кравчук. Це спонукало до активізації опозиційного Демократичного блоку і прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України в якій було проголошено: «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. ...Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення» (*Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 844*).

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р. в ньому головними принципами економічної політики було визнано: власність народу на її національне багатство та національний дохід; різноманітність та рівноправність форм власності; роздержавлення економіки; повну господарську самостійність і свободу підприємництва: впровадження національної грошової одиниці; національної митниці і т. д.

Україна мала непогані стартові умови для досягнення державної незалежності. Займаючи 2,7 % території СРСР, 18% населення та 15,5% основних виробничих фондів, вона на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. виробляла 46,4%

залізної руди, 41,4% – чавуну, 35% – сталі, готового прокату і труб, 25 % – машин і устаткування; 35,6 % – телевізорів, понад 50% цукру та олії, 33% овочів, 25% картоплі, молока та м'яса. Але неефективна система господарювання вкрай деформувала структуру промислового і сільськогосподарського виробництва. Практично в Україні не існувало замкнутих виробничих циклів, маже 80% усього виробництва залежало від імпорту комплектуючих виробів і сировини, українська економіка була надто мілітаризована; Москва по-варварськи «викачала» з республіки майже всі її природні багатства – нафту, газ, ліс, руди, сірку, значну частину вугілля. Зношеність основних виробничих фондів у промисловості становила близько 50%. Україна мала найвищий у світі рівень розораності сільськогосподарських угідь – 82% (для порівняння: у США – 16%, В Європі – 30%, в СРСР – 37%). Політична й економічна криза позначились й на соціальній сфері, рівень життя населення України був значно нижчим не лише від західних країн, а й порівняно з Росією та СРСР загалом. Постійно погіршувалася демографічна ситуація, знижувався природний приріст населення, смертність перевищувала народжуваність. Вкрай складною була екологічна ситуація (особливо після аварії на ЧАЕС).

Посилювалася політична конфронтація, особливо між прихильниками незалежності України і компартноменклатурою, яка прагнула зберегти Союз. Поляризація політичних сил сягнула піку восени 1990 р. Жовтневе голодування студентів з 24 міст України, відоме під назвою «революція на граніті», вимоги студентів відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів на багатопартійній основі, заборони відбування військової служби громадянами України за її межами, привели до відставки уряду В. Масола.

Намагаючись врятувати від розпаду Радянський Союз компартійна номенклатура зініціювала в березні 1991 р. референдум, на який було винесене

наступне питання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Український парламент вирішив внести до бюлетеня додаткове запитання: «Чи згодні Ви з тим, Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» На перше запитання «так» відповіли 70,2%, на друге – 80,2 % громадян, які взяли участь у референдумі.

До літа 1991 р. ситуація в Україні суттєво ускладнилася: шахтарські страйки в Донбасі й Західній Україні на яких висувалися не лише економічні, а й політичні вимоги, Установчий з'їзд Всеукраїнської організації солідарності трудящих, на якому учасники ставили питання про вихід України з СРСР, розпуск КПРС, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, розпуск Верховної ради УРСР та ін. свідчили, що радянська імперія «тріщить по швах».

В серпні 1991 р. група найвищих державних і партійних діячів СРСР спробувала шляхом державного перевороту (путчу) врятувати тоталітарну систему та імперію. 19 серпня було проголошено створення Державного Комітету з надзвичайного стану (ДКНС) на чолі з віце-президентом СРСР Г. Янаєвим. ДКНС ухвалив припинити діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонити мітинги, демонстрації, страйки, запровадити комендантську годину, цензуру і т. д. В Москву було введено війська. Але спроба державного перевороту зустріла рішучий опір й за кілька днів потерпіла фіаско.

В Україну організатори путчу планували ввести війська, ліквідувати суверенітет республіки та зародки народовладдя, придушити дедалі зростаючий потяг українців до створення незалежної держави. Для реалізації цих планів

заколотники здійснили ряд військово-організаційних заходів, котрі, на щастя, не вдалося повністю втілити в життя.

Голова Верховної Ради України Л. Кравчук 19 серпня 1991 р. виступив на українському телебаченні, закликав зберігати витримку, дотримуватися Конституції, громадського порядку, запобігати конфронтації тощо. 20 серпня в заяві Президії Верховної Ради УРСР стверджувалося, що розпорядження ДКНС «не мають юридичної сили на території України». Частина членів Президії оприлюднила власну заяву, в якій дії ДКНС названо неконституційними і незаконними, а в разі спроб захоплення влади в республіці, народ закликали до непокори. Цього ж дня, Народна рада створила коаліцію «Незалежна демократична Україна», яка визнала переворот неконституційним. Серпневі події ще раз засвідчили антидемократичну антиукраїнську суть КПРС та її філії КПУ. Секретаріат ЦК КПУ, отримавши шифрограму з Москви про запровадження надзвичайного стану, зобов'язав парткоми керуватися документами ДКНС. Така поведінка керівництва КПУ дала підставу Президії Верховної Ради України прийняти указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України», як організації, що за попередніми даними, взяла участь в державному перевороті. 30 серпня 1991 р. було видано указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України».

Серпневі події 1991 р. зумовили суттєві зміни в державному і суспільному житті, посилили відцентрові тенденції в СРСР. В Україні склалася якісно нова ситуація, переважна більшість населення й політикуму солідаризувалося з відомим гаслом Миколи Хвильового «Геть від Москви!»

24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України, на якій було розглянуто політичну ситуацію й ухвалено Акт проголошення незалежності України: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з

права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей Акт набуває чинності з моменту його схвалення» (*Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 877*).

З метою всенародного підтвердження Акту про незалежність України було вирішено провести 1 грудня всеукраїнський референдум. Він став виявом політичної зрілості українського народу – 90,35% учасників референдуму підтвердили Акт проголошення незалежності України. Паралельно з референдумом відбувалися вибори Президента України, на яких переміг Л. Кравчук (61,59%), В. Чорновіл отримав 23,72% голосів, Л. Лук'яненко – 4,49%, В. Гриньов – 4,17%, І. Юхновський – 1,74%, Л. Табурянський – 0,57%.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада України у зверненні «До парламентаріїв і народів світу» наголосила, що договір 1922 р. про утворення СРСР є для України недійсним. 7-8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і Президент Росії Б. Єльцин константували розпад СРСР і підписали угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 10 грудня угоду ратифікував український парламент.

Таким чином, радянська імперія під назвою СРСР, проіснувавши шістдесят дев'ять років розпалася. Її остаточна руйнація, зауважує О. Бойко, це, з одного боку, цілком логічний результат вичерпання сил та можливостей адаптації радянської системи до кардинальних змін у світі, невдачі серії спроб суспільних модернізацій, втрати діючою напівтрансформованою моделлю

унітарної держави реальних перспектив розвитку, з іншого – наслідок дії республіканських політичних еліт, передусім Росії та України (*Див.*: Бойко О. Д. Історія України. – С. 579). Але це очевидно не всі причини. Не меншу роль в зруйнуванні СРСР відіграв український національно-визвольний рух, що тривав усі роки існування цього імперського утворення. Важливо звернути увагу на принципову тезу дослідників: «...на відміну від країн Центральної Європи – Польщі, Чехо-Словаччини та інших, а також республік Балтії, в Україні не відбулося рішучого зламу старої системи і повного усунення від влади комуністичної верхівки. При владі в республіці залишалася здебільшого та ж сама управлінська еліта, що й до серпня 1991 р.» (*Див.*: Історія України. – Л.: Світ, 2003. – С. 407).

3. Україна в умовах незалежності (1991–2011 рр.): проблеми політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку; формування концепції зовнішньополітичного курсу

Від серпня 1991 р. Україна вступила в новий етап свого розвитку. Незалежність, про яку мріяло багато поколінь українців і за яку поклали свої голови тисячі українських патріотів, стала реальністю. Відтепер майбутнє України залежало насамперед від її громадян, тих, хто 1 грудня 1991 р. проголосував за її самостійність. Але, як виявилось згодом, ті понад дев'яносто відсотків, що віддали свої голоси за незалежність України, зробили це з різних причин.

Від радянського періоду Україна успадкувала територію що дорівнює 603,7 км² і є більшою, ніж територія Франції (544 км²), Іспанії (505 км²), Швеції (450 км²), Німеччини (356,3 км²), Польщі (312,7 км²). Кількість населення за даними 2003 р. складала 49,5 млн осіб, або 7,3% від кількості населення Європи. 68% громадян України проживають в містах, 32% – у сільській місцевості. Адміністративна структура України: 24 області, 490 районів, 1353

міста, 10196 сіл й Автономна республіка Крим. На грудневому референдумі 1991 р., у 20 областях України понад 90% виборців висловили своє схвалення, а в п'яти – понад 80% Акту про незалежність України. В Криму і Севастополі цей показник відповідно 54,19% та 57,07%.

Першими правовими документами держави Україна стали: Декларація прав національностей України, закони «Про громадянство України», «Про збройні сили України», «Про державний кордон України», «Про прикордонні війська України», «Про прокуратуру», «Про утворення державного митного комітету України» та ряд інших.

Особливе місце в державній атрибутиці займають гімн, герб та прапор. Український народ давно визначився з своїми національними символами, обравши за гімн пісню на слова Павла Чубинського та музику Михайла Вербицького «Ще не вмерла Україна»; герб – Тризуб князя Володимира; прапор – синьо-жовте знамено. Офіційне ж визнання національної символіки як державної проходило при запеклому опорі прокомуністичних сил. Тільки 28 січня 1992 р. постановою Верховної Ради синьо-жовтий був затверджений Державним прапором України. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила Тризуб як малий герб України. Лише у березні 2003 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний гімн», затвердивши текст П. Чубинського та музику М. Вербицького. До червня 1996 р. в Україні діяла радянська Конституція і лише 28 червня, 315 голосами в парламенті була прийнята Конституція незалежної України. Тобто, навіть державні атрибути Україні утверджувалися в гострій політичній боротьбі, а проблеми політичного устрою держави, її економічна модель, духовно-культурні орієнтири й до сьогодні не є чітко визначеними.

За переписом 2001 р. в Україні проживають представники 128 національностей. Українці становлять 77,82% населення (37,5 млн), росіян 17,28% (8,3 млн), 275,7 тис. білорусів, 258,6 тис. молдован, 248,1 тис. татар та інші. За даними цього перепису, українську мову вважали рідною 67,5%

населення, що на 2,8% більше, ніж у 1989 р.; російську мову зазначили як рідну 29,6% населення (у 1989 р. на 3,2% більше). При цьому 87,8% населення України засвідчили вільне володіння українською мовою. У 2005 р. в Україні діяли школи з різними мовами навчання: 16,889 – українською, 1411 – російською, 95 – румунською, 69 – угорською, 14 – кримськотатарською, 8 – молдовською, 4 – польською. У 2181 школі навчання ведеться двома і більше мовами (*Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів.* – С. 864–865).

Після референдуму 1 грудня 1991 р, розпочався процес міжнародного визнання нової держави. Першими 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща і Канада, у наступні кілька днів – Угорщина, Литва, Латвія, Росія, Болгарія. Серед західноєвропейських країн першими були Швеція (19 грудня), Норвегія (24 грудня), США (25 грудня). Загалом протягом місяця Україну визнало 57 держав світу, протягом першого року – більше як 130 країн. Поступово створювалася дипломатична служба України, зокрема Міністерство закордонних справ України. У зовнішній політиці молодій державі домінували два вектори: розвиток відносин з Росією і країнами СНД та інтеграція у європейські та євроатлантичні структури.

Проголошення незалежності України викликало величезний ентузіазм в її населення, адже здійснилася віковична мрія багатьох поколінь українців. Стартові умови для розбудови повноцінної цивілізованої європейської держави були непоганими. Легітимність проголошення незалежності (підтримка понад 90% населення), не викликала сумнівів економічна база, попри деформовано-однобічний характер промисловості, теж не давала підстав для особливої тривоги, природні ресурси, незважаючи на їх хижацько-колоніальну експлуатацію, все ще залишалися значними, міжнародне визнання молодій держави теж вселяло оптимізм.

Головним напрямком політичної трансформації суспільства став перехід від монопартійності до багатопартійності. Дискредитована своєю попередньою політикою та підтримкою ДКНС компартія, здавалося, відійде у небуття, тим більше, що діяльність її була заборонено. Своє негативне ставлення до компартії, населення екстраполювало й на новоутворені партії: які не мають високого авторитету серед населення, в більшості з них не має соціальної бази, вони слабкі ідейно й організаційно і у своїй діяльності не відбивають інтересів громадян України.

Так, на початок 2001 р. членами політичних партій було лише 2–3% дорослого населення України. Зі 125 політичних партій зареєстрованих Міністерством юстиції, станом на 1 січня 2003 р. лише 27 мають місцеві осередки в усіх регіонах України. Загалом, багатопартійна система України представлена партіями загальноновизнаного політичного спектру: націоналістичні, націонал-демократичні, ліберальні, соціал-демократичні, комуністичні. Тобто, програма і діяльність будь-якої партії повинна базуватися на певній політичній ідеології: націоналістичній, демократичній, ліберальній, консервативній, комуністичній. На жаль, більшість українських політичних партій не мають чіткої ідеології і є, здебільшого, ситуативними політичними утвореннями, що мають на меті виконання тих чи інших політичних проєктів. Класичними прикладами таких штучних утворень є: Народно-демократична партія (НДП) – «партія влади», Народний союз «Наша Україна» – своєрідний «бізнес-клуб». Спроба частини політичної еліти експлуатувати з корисливою метою соціал-демократичну ідеологію, створивши Соціал-демократичну партію України (об'єднану), теж закінчилася провалом, як тільки її лідер втратив посаду голови Секретаріату Президента. Інші дрібні провокативні політичні проєкти, як лівого, так і правого штибу, не просто закінчилися поразкою, а ще більше підірвали довіру населення до політичних партій.

Загалом, увесь спектр українського політикуму умовно можна поділити на лівих, центристів і правих. Найсильнішою лівою партією залишається відновлена у 1993 р. Комуністична партія України (КПУ) на чолі з П.Симоненком. Другою за потужністю лівою партією була Соціалістична партія України (СПУ) очолювана О. Морозом. ультраліві позиції займала Прогресивна соціалістична партія України Н. Вітренко.

Центристські партії являють собою широкий політичний спектр – від націонал-демократичного – ліберально-демократичного – до соціал-демократичного спрямування. Політологи розрізняють серед них: право центристів, центристів, лівоцентристів. Класичною правоцентристською партією є Народний рух України, очолюваний протягом 1992–1997 років В. Чорноволом, а після його загибелі Г. Удовенком, згодом Б. Тарасюком. Сюди ж можна віднести й Український народний рух Ю. Костенка, що утворився після розколу Руху; Демократичну партію України Ю. Бадзя. До центристських слід віднести Партію зелених України Ю. Кононова, Ліберальну партію України В. Щербаня, партію «Реформи і порядок» В. Пинзеника. Лівоцентристську нішу займала Соціал-демократична партія України (об'єднана) В. Медведчука, Трудовий конгрес України та інші.

Новим явищем в політичному житті України періоду незалежності стала поява не лише «партій влади», як уже згадувані НДП, НСНУ, а також Аграрної партії України, Партії промисловців і підприємців України, Партії регіонів. Більшість з них з часом перетворилися в т. зв. клієнтельські, або кланово-олігархічні партії. Типовим прикладом цього роду політичних утворень стало Всеукраїнське об'єднання «Громада» П. Лазаренка, Демократичний союз О. Волкова, та й, почасти, «Батьківщина» Ю. Тимошенко, Партія регіонів України В. Януковича.

Праву нішу українського політикуму займають насамперед націоналістичні структури: Організація Українських Націоналістів

(революційна), очолювана тривалий час С. Стецько ОУН (р); Конгрес Українських Націоналістів (КУН); Організація українських Націоналістів (мельниківців) М. Плав'юка, Організація Українських Націоналістів в Україні І. Кандиби. В діаспорі діє Організація Українських Націоналістів за кордоном, більш відомі як «двійкарі» (ОУН (д)). До цього крила належить ультраправа Українська Національна Асамблея – Українська народна самооборона (УНА-УНСО), що її тривалий час очолював Д. Корчинський, а також ГСПО «Тризуб» ім. С. Бандери.

Ще більш складними і неоднозначними є проблеми соціально-економічного розвитку України. Адже практично до сьогоднішнього дня не має чіткої моделі трансформації радянської командно-адміністративної економіки в ринкову, а ті схеми її роздержавлення і зміни форм власності привели до зубожіння двох третин населення України й фантастичного збагачення групи олігархів. Компарти́на, державна та господарська еліта, яка після розвалу СРСР залишилась при владі «приватизувала» все – від невеличких підприємств – до стратегічних промислових об'єктів, від майна Компартії, об'єктів соцкультпобуту – до профспілкових санаторіїв, баз відпочинку і т. д. Тепер залишилося тільки зняти мораторій на продаж землі й більшості населення України залишиться лише повітря (і то не вельми чисте), бо все решта, включаючи і воду – «приватизовано». Без сумніву мають рацію ті дослідники, які пишуть про «дику», цинічно-грабіжницьку приватизацію, яка відкрила шлях первісному нагромадженню капіталу й появі т. зв. «нових українців» – мільйонерів і мільярдерів, які входять у списки найбагатших людей Європи. Внаслідок псевдореформ 80% реального економічного потенціалу України захопили 20 «сімей-кланів». Тотальна корупція та криміналізація державного апарату охопили всі сфери суспільного життя. Якщо в 1998 р. міжнародні експерти за рівнем корупції ставили Україну на 16-те місце в світі, то в 2000-му опинилася вже на 3-му. Корупція стає реальною загрозою національній безпеці

та демократичному розвитку України. За перші сім років незалежності на 75% зменшився валовий внутрішній продукт, на 50% виробництво продовольства, видобуток вугілля, нафти, газу, залізної руди. За цей час у 33 рази зменшилося виробництво тракторів, у 25 – металообробних верстатів, у 20 – дорожньої техніки, у 15 – тканин, 25 – взуття. З виробництва деяких товарів Україна зазнала спаду у сотні разів: у 515 разів скоротився випуск мотоциклів, у 63 рази – дитячого трикотажу, 60,5 – телевізорів (Див.: Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. – С. 392). Україна перетворилася на ринок збуту дешевого ширвжитку іноземного походження. За десять років незалежності Україна втратила економічного потенціалу значно більше ніж потягом Другої світової війни. За даними Світового банку, рівень інфляції у 1993 р. був найвищий у світі – понад 10.000%. У сільському господарстві зерна поменшало вдвічі, м'яса і молока – утричі, цукру – у 3,5 рази. Доходи населення різко зменшилися – 82% населення у середині 90-х років опинилося на межі бідності. За даними ООН у 2002 р. Україна посіла 80-те місце серед 173 країн світу за рівнем життя. За станом на 1 квітня 2003 р. 46,6% українців животіють у безпросвітних злиднях. Хіба такої України хотіли мільйони людей, які 1991 р. голосували за незалежність?

Тому мав підстави Іван Дзюба у 1992 р. поставити запитання: чи не судилося нинішній незалежній Україні остаточно і назавжди поховати й саму ідею української державності? У всякому разі, компрометація цієї ідеї йде повним ходом і в усіх можливих напрямках. В багатьох своїх працях він пробує відповісти на запитання: чому так сталося?

«Одним із суб'єктивних чинників (чи не найістотнішим) нашого занепаду й осоромлення перед світом, – пише І. Дзюба, – є глибока деукраїнізованість, знекоріненість – емоційна, культурна, світоглядна – більшої частини керівного політичного, економічного, виробничого корпусу. Саме їхня [позиція – О. П.] щодо історичного буття і культури свого народу, забезпечила їм фантастичну

винахідливість у методах пограбування співвітчизників, методах лобіювання чужих інтересів, саботування тих проектів, які могли б зменшити енергетичну, інформаційну, культурну та іншу залежність від небезкорисливих сусідів [Нагадаємо, що на 1 липня 2005 р. російські компанії контролювали 90% паливного ринку України – О. П.]. все це вплинуло й на духовний тонус суспільства..., [яке] перебуває у глибокій духовній кризі.... Воістину трагічним є те, що українська культура і мова як знак нації мають утверджуватися серед обставин глибокої моральної і поведінчої деградації суспільства. ... Значна частина засобів масової інформації працює на пониження морального рівня і примітизацію запитів і смаків людності, заробляючи на масовано стимульованій нерозбірливості читача. І безсоромно паразитує, мародерствує на національній не сформованості, на глибокій зрусифікованості суспільства, нагнітаючи компанію компрометації української культури і українства взагалі» (Див.: Дзюба І.М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К., 2003. – С. 127–128).

І. Дзюба зазначає: «Якщо ці процеси не буде зупинено, то не виключено, що в майбутньому ми матимемо Україну без українців. Тобто будуть люди, які називають себе українцями і матимуть українські прізвища, але не буде української мови і культури, як актуальної реальності, як обличчя суспільства» (Див.: Дзюба І. Порнократія на марші: Статті, фейлетони, памфлети. – К., 2007. – С. 15–16).

Як не прикро, але такий стан в державі Україна значною мірою залишається й сьогодні. «Помаранчева революція», на яку поклали такі великі надії, не принесла сподіваних результатів. З одного боку, це була новітня демократична українська революція, що чітко визначила і поставила на порядок денний широке коло наболілих не лише політичних, соціально-економічних, морально-етичних проблем. Вона здійснила прорив українського суспільства до нової політичної якості, змінила його стан, самооцінку і

значною мірою усталену впродовж десятиліть психологію. «Помаранчева революція» стала насамперед світоглядною революцією в душах і серцях мільйонів людей. Саме вони українські громадяни – привели до влади Віктора Ющенка, який став Президентом України та Юлію Тимошенко – прем'єр міністром. Привели до влади, розраховуючи, що вони та їх команда реалізують основні гасла Майдану й почнуть нарешті розбудову демократичної, української не за назвою, а суттю держави. На жаль, так не сталося. Політичні еліти, в т.ч. так звана «помаранчева», вже вкотре продемонстрували свій кланово-корпоративний егоїзм, домінування бізнесових інтересів над національними. Чергові сварки, розколи, намагання Президента, Прем'єра та виконавчої влади перетягнути на себе максимум повноважень ще більше ускладнили ситуацію в Україні. Протистояння в українському політику мі дедалі більше загрожує національній безпеці України. Практично ніяких змін не внесли дострокові парламентські вибори 2006-го року. Протистояння політичних сил, за якими стоять олігархічні клани триває. Це засвідчили і президентські вибори 2010.

Тому акцентує І. Дзюба на парадоксах нашого державотворення, на тому, що наша «еліта» не була і не є національною елітою, це псевдоеліта «в якій змішалися відламки радпартноменклатури, найметикованіші «ребята» з пізньокомсомольського господарства, політичні кар'єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагачки». Це вони породили ті зерна зневіри, безвідповідальності, цинізму, неповаги до законів, моралі й самої України, зерна політичної продажності й ентузіазму за грошові подачки... Не рік і не два знадобляться для морального оздоровлення суспільства. Може, кілька поколінь видихуватиме цю моральну отруту... Нічого не робиться і не видно, щоб робилося в майбутньому, для формування національної ідентичності українців як сучасної політичної нації – для створення єдиного інформаційного і культурного простору. Навпаки, триває велика геополітична гра на підтримку

давніх процесів деукраїнізації Сходу і Півдня» (Див.: Дзюба І. Порнократія на марші: Статті, фейлетони, памфлети. – С.93).

У великій геополітичній грі, в яку втягнуто увесь світ, першими номерами виступають, насамперед дві супер-держави – США та Росія. Заручником їхнього протистояння стали колишні пострадянські республіки, в т.ч. Україна. Кінець другого тисячоліття збігся з глобальними змінами на геополітичній шахівниці. Це дедалі зростаючий вплив найбільшої світової держави – Китаю, і протистояння мусульманського і християнського світу, і збройні конфлікти, які розв'язали США та Росія й багато інших проблем та викликів, які постали перед світовою цивілізацією складовою частиною якої є Україна.

В умовах внутрішніх протистоянь і конфліктів між олігархічними кланами, продажності політичних еліт, українське суспільство знову відчутно відстає від цивілізаційно-культурних та інтелектуальних ритмів розвитку Європи. Українські наука і культура часто не готові відповісти на виклики нового мислення і світоотрадування, які напливають із Заходу. Причому, прихід нових ідей та теорій, зазначають дослідники, дозується і тенденційно спрямовується певними зацікавленими лібералістськими середовищами – різними політичними центрами, фондами, науковими інститутами, які прагнуть витворити єдиний космополітично-лібералістський простір. Цей своєрідний «імперіалізм без імперій», прагне підпорядкувати собі народи і території через внутрішній розклад, перетворення народу в масу без етнічної і національної свідомості, без традицій і коренів – у т.зв. безнаціональне суспільство, яке легко визискувати економічно. Як наголошує С. Андрусів, найефективнішим і найбільш випробуваним засобом його утвердження й поширення в світі є космополітизм і зовні приваблива риторика про вищість прав людини над правами націй, про перевагу універсального («інтернаціонального») над національно – етнічним, а в Україні – настирливе переконування українців, які становлять понад сімдесят відсотків населення, у тому, що у теперішньому

державному будівництві «національна ідея не спрацювала», тому треба формувати не «етнічну», а «політичну націю». Насправді ж йдеться про те, щоб в Україні не було саме української нації (*Див.*: Іванишин П. Печать духу: національно-екзистенціальна Франкіана. – Дрогобич: Відродження, 2006. – С. 8, 52–53).

В контексті цих глобалізаційних викликів та постмодерністських інтерпретацій, «Історія України», як науковий і навчальний предмет, й надалі залишається серйозним інструментом формування національної ідентичності.

III. ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- ✓ Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.
- ✓ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
- ✓ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2007. – 688 с. (Альма-матер).
- ✓ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / Б. Боцюрків; [пер. з англ. Н. Кочан]. – Л.: Вид-во УКУ. 2005. – 268 с.
- ✓ Браичевський Михайло. Приєднання чи возз'єднання? / Михайло Браичевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 307–308.
- ✓ Брехуненко В. Морські війни українських козаків / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 80 с. – (Перемоги української зброї)
- ✓ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 64 с. – (Перемоги української зброї)
- ✓ Брехуненко В. Богдан Хмельницький / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 72 с. – (Великі українці).
- ✓ Гісем О. Історія України в таблицях / О. Гісем, О. Мартинюк, О. Трухан. – Харків, 2006. – 480 с.
- ✓ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
- ✓ Голод в Україні 1946–1947: причини і наслідки. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – 208 с.

- ✓ Горобець В. Павло Полуботок / В. Горобець. – Київ, 2009. – 64 с. – (Гетьмани).
- ✓ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
- ✓ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
- ✓ Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- ✓ Гусев В. І. Історія України: навч. посіб. / В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький. – К.: Вища школа, 2003. – 431 с.
- ✓ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. Вип. 26–27. – К., 1993.
- ✓ Дейвіс Норман. Європа: Історія / Норман Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. – К.: Основи, 2006. – 1464 с.
- ✓ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія–Київ–Вашингтон, 1993.
- ✓ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба; [передм. Ю. Шаповала]. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. – 331 с.
- ✓ Дзюба І.М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна / І. Дзюба. – К.: Криниця, 2003. – 144 с.
- ✓ Дзюба І. Порнократія на марші: Статті, фейлетони, памфлети / І. Дзюба. – К.: Смолоскип, 2007. – 96 с.
- ✓ Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
- ✓ Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2 т. Т.1: До половини XVII століття / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – 238 с.

- ✓ Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005–2008.
- ✓ Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Л. Залізник. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.
- ✓ Іванишин П. Печать духу: національно-екзистенціальна Франкіана / П. Іванишин. – Дрогобич: Відродження, 2006. – 96 с.
- ✓ Історія Русів / [передм. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука]. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
- ✓ Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид.4-те. – Львів: Світ, 2003. – 520 с.
- ✓ Історія України: навч.-метод. посіб. для семінар. занять / В.М. Литвин, А.Г. Слісаренко, В.Ф. Колесник [та ін.]. – К.: Знання-Прес, 2006.
- ✓ Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 1100 с.
- ✓ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002. – 448 с. (Альма-матер).
- ✓ Історія України: Словник-довідник / авт.-упоряд. Щедрина І. Е. – Х.: Країна мрій, 2004. – 148 с.
- ✓ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – 267 с.
- ✓ Курносів Ю. Ю. Насилля – головний аргумент більшовизму / Ю.Ю. Курносів // Український історичний журнал. – 1991. – №12.
- ✓ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
- ✓ Магочій Павло Роберт. Історія України / Павло Роберт Магочій; [пер. з англ. Е. Гийдела, С. Грачової]. – К.: Критика, 2007. – 640 с

- ✓ Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – Київ, 2007. – 72 с. – (Великі українці).
- ✓ Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. – К.: Темпора, 2008. – 136 с.
- ✓ ОУН в світі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. // Причинки до суспільного мислення. – Торонто, 1989. – С. 75–81.
- ✓ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 1. – К.: Сфера, 1997. – 325 с.
- ✓ Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. / В. Остафійчук. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2006. – 422.
- ✓ Паславський І.В. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / І. В. Паславський. – Львів: Місіонер, 2003. – 112 с.
- ✓ Паславський І. В. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії української церкви / І. В. Паславський. – Львів: Стрім, 1994. – 144с.
- ✓ Патер Іван. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Іван Патер. – Львів, 2000. – 346 с.
- ✓ Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.
- ✓ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, С. І. Білокінь [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
- ✓ Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / за ред.. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – 800 с.
- ✓ Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1848–1918 / О. Полянський. – Тернопіль: Джура, 1998. – 52 с.

- ✓ Полянський О. Курс лекцій з історії України. Остання чверть XVIII – середина XIX ст. / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 192 с.
- ✓ Полянський О. Армія нескорених. До 60-річчя УПА / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 48 с.
- ✓ Полянський О. Український рух Опору в 1921 – 1939рр. / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 64 с.
- ✓ Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
- ✓ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
- ✓ Свідерський Ю. Давня і середньовічна історія України / Ю. Свідерській, В.Окаринський. – Тернопіль: Астон, 2007. – 368 с.
- ✓ Сергійчук Володимир. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи. – К.: Дніпро, 1996. – 473 с.
- ✓ Смолій В. Українська національна революція XVII ст.(1648-1676рр.) / В. Смолій, В. Степанков. - К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7. – 351с. – (Україна крізь віки).
- ✓ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; [пер. з англ. В. Шевчука]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
- ✓ Москвофільство: Документи і матеріали / упоряд. О. Сухий. – Львів, 2001. – 236 с.
- ✓ Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – 2-ге вид., фототип. – К.: Фенікс, 1993. – 550 с.
- ✓ Стаднійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). – К., 1998.
- ✓ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001.

- ✓ Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали: у 2 т. Т. 1 / упоряд. Ю.Д. Зайцев. – Львів: Афіша, 2005. – 704 с.
- ✓ Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.
- ✓ Українські Січові Стрільці. 1914–1920: ювілейне перевидання / ред. О. Романів. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. – 160 с.
- ✓ Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 1. / упоряд. о. Ю. Мицик. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2005. – 296 с.
- ✓ Хрестоматія з історії України: [посіб. для 7-11 кл. серед. шк.] / упоряд.: В. І. Гусев, Г. І. Сургай. – К.: Освіта, 1996. – 334 с.
- ✓ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник / С. Чорний. – К.: Картографія, 2001. – 88 с.
- ✓ Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи /Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
- ✓ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
- ✓ Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой / В. Шевчук. – К.: Либідь, 2006. – 464 с.
- ✓ Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – 2-ге вид., перероб. та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

IV ПОТОЧНИЙ ТА ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ

1. Типові завдання для підготовки до кредитно-модульних контрольних робіт

Кредитно-модульна контрольна робота №1

№1

1. Предмет, завдання, періодизація, джерела та історіографія курсу «Історія України».
2. Україна у Першій світовій війні.
3. Дмитро Вітовський: історичний портрет.
4. Встановіть відповідність:
 - а) давній кам'яний вік; б) середній кам'яний вік; в) новий кам'яний вік; г) міднокам'яний вік. (*мезоліт; енеоліт; палеоліт; неоліт*).
5. Володимир Великий правив Київською Руссю в:
 - а) 956–972 рр.; б) 980–1015 рр.; в) 1019–1054 рр.
6. Керівниками Коліївщини були:
 - а) запорожець М.Залізняк і сотник надвірних козаків Верлан;
 - б) сотники надвірних козаків Верлан та І. Гонта;
 - в) запорожець М. Залізняк та сотник надвірних козаків І. Гонта.

№ 2

1. Періодизація первісного суспільства : палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт. Формування людської цивілізації на території України.
2. Революційні події 1905–1907 рр. в Україні. Активізація національного руху.
3. Місце і роль Тараса Шевченка в історії України.
4. Поясніть поняття «*осілий спосіб життя*» та «*кочовий спосіб життя*».
5. Об'єднання Руської та Новгородської земель, яким була започаткована велика держава – Київська Русь, відбулось у: а) 866 р.; б) 882 р.; в) 907 р.
6. Останнім кошовим отаманом Запорізької Січі був :

- а) Кирило Розумовський;
- б) Кость Гордієнко;
- в) Петро Калнишевський.

№ 3

1. Перші етнічні утворення на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
2. Виникнення, програмні документи та діяльність українських політичних партій (кінець XIX – початок XX ст.)
3. Іван Франко: постать на тлі епохи.
4. Найдавнішим народом на території України були:
 - а) кіммерійці; б) скіфи; в) греки.
5. Зібрання дорослих чоловіків – голів родин, які проживали в містах, називали:
 - а) полюддя; б) віче; в) посад.
6. Наступником І. Мазепи і продовжувачем його справи забезпечення незалежності Козацької держави, гетьманом Війська Запорозького став:
 - а) І. Скоропадський; б) П. Орлик; в) П. Полуботок.

№ 4

1. Походження слов'ян: венеди, анти, склавини. Їх розселення, заняття, суспільний устрій, побут і звичай.
2. Суспільно-політичне життя та національний рух в Україні у другій половині XIX ст.: громадівці та народники; москвофіли та народовці.
3. Володимир Антонович та Юліан Романчук : постаті на тлі епохи.
4. Допишіть речення:
Невдалий похід руських князів проти половців, що відбувся 1185 р., був оспіваний невідомим автором у... .
5. Багатогалузеве феодальне господарство, ґрунтується на праці селян-кріпаків,

в Україні називали : **а)** фільварок; **б)** дворище; **в)** латифундія.

6. Після І. Мазепи, з волі царя Петра І, гетьманом став:

а) І. Скоропадський; **б)** Д. Апостол; **в)** ваш варіант відповіді.

№5

1. Походження українського народу. Національна символіка.

2. Національний рух на західноукраїнських землях в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Товариства «Просвіта», НТШ, «Дністер», «Сокіл», «Січ», «Пласт».

3. Леся Українка: постать на тлі епохи.

4. У писемних джерелах слов'яни спочатку згадуються як:

а) склавини, готи та алани; **б)** венеди, склавини та анти; **в)** склавини, анти та алани.

5. Люди, які, взявши позику, потрапили в залежність від позикодавця, в часи Київської Русі називалися:

а) закупами; **б)** рядовичами; **в)** холопами.

6. Опришки у ХVІ–ХVІІІ ст. діяли:

а) на Лівобережжі та Слобожанщині; **б)** на Правобережній Україні; **в)** в Галичині, Буковині та на Закарпатті.

№ 6

1. Виникнення та становлення давньоруської держави, її політичний устрій, соціально-економічний розвиток та культура.

2. Антиукраїнська політика Російської імперії в другій половині ХІХ ст. :
Валуєвський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.)

3. Князь Володимир Великий та хрещення Русі 988 р.

4. Добування меду диких бджіл називалося у східних слов'ян:

а) чинбарством; **б)** бортництвом; **в)** кушнірством.

5. Одним з найвідоміших лікарів на Русі був монах Печерського монастиря:

а) Боян; б) Агапій; в) Алімпій.

6. Чия це біографія?

Син козака, брат фаворита імператриці Єлизавети, у 18 років - президент імператорської академії наук, російський генерал-фельдмаршал, гетьман України: а) І. Мазепа; б) Кирило Розумовський; в) Петро Калнишевський.

№ 7

1. Утворення та особливості розвитку Галицько-Волинського князівства.

2. Західноукраїнські землі в Європейській демократичній революції 1848 р.

3. Данило Галицький: історичний портрет.

4. Столицею Боспорського царства було місто: а) Ольвія; б) Пантікапей; в) Фанагорія.

5. Щорічний похід князя з дружиною по своїх землях з метою збирання данини називався: а) виправою; б) полюддям; в) уставом.

6. Богдан Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького в січні:
а) 1646 р.; б) 1648 р.; в) 1649 р.

№ 8

1. Загарбання та поділ українських земель іноземними державами в XIV–XVI ст. Кревська (1385 р.) та Люблінська (1569 р.) унії.

2. Кирило-Мефодіївське товариство: виникнення, програмні документи та діяльність.

3. Микола Костомаров : історичний портрет.

4. Із давньогрецьких авторів найдетальніше життя, побут, звичаї та історію племен скіфів описав: а) Гомер; б) Гесіод; в) Геродот.

5. Єдине Галицько-Волинське князівство було створене в: а) 1199 р.; б) 1202 р.; в) 1205 р.

6. Кому з українських письменників належить відомий поетичний твір про Коліївщину: **а)** І. Котляревському; **б)** Т. Шевченку; **в)** П. Кулішеві.

№ 9

1. Виникнення українського козацтва та утворення Запорізької Січі, їх місце та роль в історії України.

2. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху та культури України.

3. Дмитро Байда – Вишнівецький: історичний портрет.

4. Встановіть відповідність:

а) Перун ; **б)** Дажбог; **в)** Сварог; **г)** Стрибог; **д)** Берегиня; **е)** Велес (1) *бог сонця;* 2) *бог вітру;* 3) *бог-покровитель худоби, торгівлі добробуту;* 4) *бог неба і неєбесних світил;* 5) *богиня краси і домашнього затишку;* б) *бог блискавки та грому)*

5. Столицею своєї держави Данило Галицький обрав місто: **а)** Галич; **б)** Холм; **в)** Львів

6. Люблінська унія між Королівством Польським та Великим князівством Литовським була укладена: **а)** 1 липня 1513 р.; **б)** 1 липня 1569 р.

№ 10

1. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст.

2. Скасування кріпосного права та панщини в Україні.

3. Петро Конашевич-Сагайдачний : історичний портрет.

4. Святилища слов'ян, в яких приносили жертви богам, називалися: **а)** погостами; **б)** капищами.

5. Людей, які спадково володіли значною кількістю землі, отриманої за державну службу, на Русі називали: **а)** князями; **б)** боярами; **в)** гряднями.

6. Гадяцький договір між Річчю Посполитою та Україною був укладений: **а)** 1654 р.; **б)** 1658 р.; **в)** 1660 р.

№11

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація Української національної революції середини XVII ст.
2. Столипінська аграрна реформа й Україна. «Зелений клин», «Малиновий клин», «Сірий клин».
3. Богдан Хмельницький: постать на тлі епохи.
4. Серед перелічених удільних князівств Київської Русі виберіть ті, які знаходилися на території сучасної України: *Новгородська земля, Полоцьке, Ростово-Суздальське, Київське, Чернігівське, Муромське, Новгород-Сіверське, Волинське, Галицьке князівство.*
5. Срібні злитки різної ваги, які виконували функцію грошей на Русі, називалися: **а)** рублі; **б)** гривні; **в)** флорини.
6. Запорожці повернулися під владу російського імператора і заснували Нову Січ у: **а)** 1710 р.; **б)** 1717 р.; **в)** 1734 р.

№ 12

1. Утворення української гетьманської козацької держави, середини XVII ст. її політичний та адміністративно-територіальний устрій.
2. Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVIII - першій половині XIX ст.
3. Іван Виговський: історичний портрет.
4. Кревську унію між Литвою і Польщею укладено в: **а)** 1385 р.; **б)** 1569 р.
5. Орган самоврядування міст України, які отримали магдебурзьке право, називався: **а)** сеймом; **б)** магістратом.
6. «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького»: **а)** діяли в Україні в 1710–1742 рр.; **б)** ніколи не діяли в Україні; **в)** діяли в Україні в 1711 р.

№ 13

1. Переяславська угода та Березневі статті 1654р. і їх наслідки для України.
2. Російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст., поділи Польщі та їх вплив на черговий перерозподіл українських земель наприкінці XVIII ст.
3. Петро Дорошенко: постать на тлі епохи.
4. Реформа 1861р.: **а)** зберегла поміщицьке землеволодіння на східноукраїнських землях; **б)** ліквідувала поміщицьке землеволодіння на східноукраїнських землях.
5. Виборні органи місцевого самоврядування, що створювались у підросійській Україні після 1864р., назвали: **а)** управами; **б)** земствами; **в)** гмінами.
6. Першим політичним українським часописом вважається журнал: **а)** «Основа»; **б)** «Правда»; **в)** «Громада».

№ 14

1. Боротьба козацько-старшинських угруповань за владу в другій половині XVII ст. Поділ України на Лівобережну і Правобережну: доба Руїни.
2. Українські Січові Стрільці, їх місце і роль в історії України.
3. Іван Мазепа: постать на тлі епохи.
4. Поясніть поняття: **а)** *еміграція* – це ...; **б)** *асиміляція* – це
5. Судовою реформою на східноукраїнських землях запроваджувалися:
а) формальна рівність усіх перед законом, становий суд, участь у всіх засіданнях присяжних засідателів;
б) формальна рівність всіх перед законом, публічний суд, участь присяжних засідателів у судових засіданнях;
в) залежний від державної адміністрації становий суд, відкриті судові засідання, участь у них присяжних засідателів.
6. Автором мелодії національного гімну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» є композитор: **а)** М. Вербицький; **б)** М. Лисенко; **в)** К. Стеценко.

№ 15

1. Колоніальна політика Російської імперії щодо України в другій половині XVII – на початку XVIII ст.
2. Масонський і декабристський рухи в Україні. Програма та діяльність Південного товариства.
3. Пилип Орлик: історичний портрет.
4. Галичина у другій половині XIX – на початку XX ст. була: **а)** аграрним краєм; **б)** краєм, в якому значного розвитку набули промисловість і сільське господарство; **в)** промисловим краєм.
5. Селянська община в підросійській Україні була остаточно зруйнована в результаті: **а)** діяльності земств; **б)** аграрної реформи Столипіна; **в)** Першої світової війни.
6. Встановіть відповідність:
а) Микола Лисенко; **б)** Семен Гулак-Артемівський; **в)** Кирило Стеценко; **г)** Микола Леонтович. (1) опера «Русалчин Великдень»; 2) опера «Полонянка», «Лисичка, Котик і Півник»; 3) опера «Запорожець за Дунаєм»; 4) опера «Тарас Бульба»)

№ 16

1. Соціально-економічне становище українського народу в XIV – середині XVII ст. Посилення експансії польської шляхти.
2. Берестейська церковна унія 1596р.
3. Павло Полуботок: історичний портрет.
4. Селянська община в підросійській Україні була остаточно зруйнована в результаті: **а)** діяльності земств; **б)** аграрної реформи Столипіна; **в)** Першої світової війни.
5. У другій половині XIX ст. у підросійській Україні провідними галузями економіки були: **а)** вугледобувна, металургійна, цукрова; **б)** хімічна,

металургійна, цукрова; **в)** хімічна, вугледобувна та цукрова.

б. Встановіть відповідність:

а) Іван Франко; **б)** Іван-Нечуй Левицький; **в)** Панас Мирний; **г)** Михайло Коцюбинський; **д)** Володимир Винниченко; **е)** Василь Стефаник. (1) *«Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Бурлачка»;* 2) *«Лихі люди», «Хіба ревуть воли, як ясла повні»;* 3) *«Борислав сміється», «Захар Беркут»;* 4) збірки *«Оповідання», «Дорога», «Кленові листки»;* 5) *«Чесність з собою», «Сонячна машина»;* 6). *«Цвіт яблуні», «Тіні забутих предків»*)

№ 17

1. Облога Збаража, Зборівська битва і Зборівський мирний договір 1649р.

2. Культурно-освітня діяльність Українських Січових Стрільців.

3. Данило Апостол: історичний портрет.

4. Політика російського уряду в ХІХ - на початку ХХ ст. була спрямована на: **а)** підтримку та розвиток усіх галузей промисловості в Україні; **б)** гальмування та розвиток тих галузей промисловості в Україні, які створювали конкуренцію російським; **в)** гальмування розвитку всіх галузей промисловості в Україні.

5. До 90% акціонерного капіталу у підросійській Україні на початку ХХ ст. належало: **а)** українцям; **б)** євреям; **в)** європейцям, німцям, французам, бельгійцям.

б. Встановіть відповідність:

а) Юрій Федькович; **б)** Іван Франко; **в)** Леся Українка; **г)** Павло Грабовський; **д)** Микола Вороний; **е)** Олександр Олесь. (1) збірка *«Пролісок»;* 2) поезії *«Рекрут», «Дезертир»;* 3) збірки *«З вершин і низин», «Зів'яле листя»;* 4) збірка *«З журбою радість обнялась»;* 5) *«Ліричні поезії»;* 6). збірка *«На крилах пісень»*)

№ 18

1. Берестецька битва та Білоцерківський мирний договір 1651р.
2. Створення, програмні документи та діяльність в Україні більшовицької партії.
3. Кирило-Розумовський: історичний портрет.
4. За даними перепису 1897 р. українці становили не більше 54% усього населення: **а)** Лівобережної України; **б)** Правобережної України; **в)** Степової України.
5. Близько половини всього селянства Україна на початок ХХ ст. становила: **а)** бідняки; **б)** середняки; **в)** куркулі.
6. Перший друкований переказ Біблії сучасною українською літературною мовою здійснили: **а)** Т.Шевченко і М.Костомаров; **б)** П. Куліш та І. Пулюй.

№ 19

1. Битва під Конотопом 1659р. і Полтавська битва 1709 р.: шлях від перемоги до поразки; причини і наслідки.
2. Перша світова війна і розстановка суспільно-політичних сил в українському національному русі.
3. Петро Калнишевський: історичний портрет.
4. Згідно з даними всеросійського перепису 1897 р., більшість українців проживало у : **а)** сільській місцевості; **б)** містах.
5. Допишіть речення:
Компактно заселену українцями територію від узбережжя Японського та Охотського морів до Забайкалля площею близько 1млн км² українці називали.... .
6. Головою Наукового товариства ім. Т.Шевченка з 1897 р. був: **а)** І.Франко; **б)** М.Грушевський; **в)** В.Вернадський.

№ 20

1. Перша та Друга Малоросійські колеґії й посилення антиукраїнської політики російського царизму.
2. Реформи 60–70-х років ст. в Україні: аграрна, міська, військова, земська.
3. Олекса Довбуш: історичний портрет.
4. Містечка Правобережної України були переважно: **а)** українськими населеними пунктами. Тут панували українські громади, мова, реліґія; **б)** польські населені пункти. Тут панували польські громади, мова, реліґія; **в)** єврейськими населеними пунктами. Тут панувала єврейська мова, громада.
5. Із наведених у дужках варіантів відповідей виберіть правильний: Перша українська громада була утворена в (1857, 1859, 1861) році в (Санкт-Петербурзі, Києві, Полтаві).
6. Широке дослідження історії козацтва наприкінці ХІХ–ХХ ст. проводив: **а)** О.Єфименко; **б)** А.Лазаревський; **в)** Д.Яворницький.

№ 21

1. Опришківський рух в Україні, його місце та роль у національно-визвольній боротьбі.
2. Робітничий рух в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): організаційні форми, політична програма, ставлення до національного питання.
3. Максим Залізник та Іван Гонта: постаті на тлі епохи.
4. Вихідці із сполячених поміщицьких родин, які порвали зі шляхтою, перейшли з католицизму в православ'я й ідентифікували себе з українським простолюдом, називали: **а)** народниками; **б)** хлопоманами; **в)** радикалами.
5. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. більшість чиновників у Галичині за національністю були: **а)** поляками; **б)** німцями; **в)** українцями.
6. Пантелеймон Куліш у 60–80-х роках ХІХ ст. виступав: **а)** на підтримку народництва; **б)** з критикою народництва.

№ 22

1. Гайдамацький рух в Україні, його місце і роль в соціальній та національно-визвольній боротьбі.
2. Селянський рух в Україні XIX ст. в контексті соціальної боротьби та національно-визвольних змагань.
3. Устим Кармелюк: постать на тлі епохи.
4. Євреї становили до 50% міст і містечок: **а)** Правобережної України; **б)** Лівобережної України; **в)** Південної України.
5. В. Антонович, Т. Рильський, К. Михальчук були лідерами: **а)** галицьких москофілів; **б)** українських соціалістів; **в)** громадівців-хлопоманів.
6. І. Мечніков отримав Нобелівську премію за розвиток: **а)** біохімії; **б)** імунології; **в)** генетики.

№ 23

1. Внутрішня і зовнішня політика князів: Олега, Ігоря, Ольги і Святослава.
2. Роль історичних знань у формуванні національної свідомості.
3. Кий, Щек, Хорив, Либідь – засновники Києва.
4. У підросійській Україні 90% євреїв були: **а)** сільськими господарями, ремісниками, дрібними торговцями в сільських місцевостях; **б)** міськими ремісниками, робітниками промислових підприємств та фабрик.
5. Відновлену в Києві на початку 70-х років XIX ст. зусиллями В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Русова та інших українофілів таємну культурно-просвітницьку організацію називали: **а)** Кирило-Мефодіївське братство; **б)** Старою громадою; **в)** Товариством тарасівців.
6. Навчання в загальноосвітніх закладах Наддніпрянської України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. проводилися: **а)** російською мовою; **б)** українською мовою; **в)** російською та українською мовами.

№ 24

1. Походження етноніма «Україна». Норманська та антинорманська теорії.
2. Давньоруські літописи як історичне джерело («Літопис Руський», «Повість временних літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис).
3. Аскольд і Дір: постаті на тлі епохи.
4. Виберіть основні заборонні положення таємного циркуляру міністра внутрішніх справ Російської імперії П.Валуєва: **а)** друкування українською мовою шкільних та релігійних видань; **б)** театральні вистави та публічні декламації українською мовою; **в)** навчання будь-яких шкільних дисциплін українською мовою; **г)** ввіз до Російської імперії україномовних творів з-за кордону; **д)** проголошував, що «малоросійського языка не было, нет и быть не может».
5. Прихильниками і популяризаторами соціалістичних ідей серед українців у 60–80-х роках ХІХ ст. були: **а)** В. Антонович, Т. Рильський, М. Драгоманов; **б)** М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський; **в)** М. Зібер, С. Подолинський, Т. Рильський.
6. Товариство ім. Т. Шевченка у Львові створене за фінансової і моральної підтримки: **а)** українців Наддніпрянщини; **б)** російського уряду та слов'янофілів-росіян; **в)** австрійського уряду та місцевої влади.

№ 25

1. Культура Київської Русі.
2. Козацькі літописи ст., як історичне джерело (Літопис Самовидця, Літопис Григорія Граб'янки, Літопис Самійла Величка).
3. Григорій Сковорода та Іван Котляревський: постаті на тлі епохи.
4. В останній третині ХІХ ст. Галичину розглядали як своєрідний «П'ємонт нації»: **а)** тільки українці; **б)** тільки поляки; **в)** українці та поляки.
5. Встановіть відповідність:

а) ідеологія, яка визначає першорядними цінностями усталений суспільний устрій, національні традиції; **б)** ідеологія, центральним положенням якої є твердження, що вільна необмежена діяльність особи забезпечує прогрес в усіх сферах життя; **в)** ідеологія, що ґрунтується на визнанні інтересів власного народу; **г)** ідеологія, в центрі якої твердження, що пріоритетом суспільного життя є забезпечення соціальної рівності та справедливості і подолання експлуатації людини людиною (*лібералізм; націоналізм; консерватизм, соціалізм*)

6. Галицька українська молодь на початку ХХ ст. була об'єднана в спортивних та протипожежних товариствах: **а)** «Сокіл», «Руська бесіда», «Пласт»; **б)** «Сокіл», «Січ», «Пласт»; **в)** «Січ», «Сокіл», «Руська бесіда».

Кредитно–модульна контрольна робота №2

№ 1

1. Утворення Української Центральної Ради, її склад, програма та діяльність.
2. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах незалежності (1991–2011).
3. Політичний портрет Михайла Грушевського.
4. Напередодні першої світової війни Україна не мала власної державності й територіальної цілісності. Українські землі ще наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. були включені до складу: **а)** Росії, Польщі та Австро-Угорщини; **б)** Росії та Австро-Угорщини ; **в)** Росії, Австро-Угорщини та Румунії; **г)** Росії, Польщі та Румунії.
5. Анексію західноукраїнських земель, що входили до складу Польщі, радянські війська розпочали: **а)** 1 вересня 1939р.; **б)** 17 вересня 1939р.; **в)** 13 червня 1940р.
6. Президент України обирається: **а)** Всенародним голосуванням терміном на 5 років (але не більше ніж на два терміни); **б)** Всенародним голосуванням

терміном на 4 роки; **в**) Парламентом терміном на 5 років (але не більше ніж на два терміни).

№ 2

1. Проголошення Української Народної Республіки та її взаємини з радянською Росією.
2. Проблеми духовно-культурного розвитку незалежної України (1991–2010).
3. Політичний портрет Володимира Винниченка.
4. До складу Австро-Угорщини входили такі українські етнічні території: **а**) Східна та Західна Галичина і Буковина, а також Підкарпатська Русь; **б**) територія, Волинської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губернії; **в**) Східна та Західна Галичина і Буковина; **г**) Східна Галичина і Буковина, а також Підкарпатська Русь.
5. Єдиним легальним українським вищим навчальним закладом у міжвоєнній Польщі був(ла): **а**) Львівський університет; **б**) Львівська політехніка; **в**) Богословська (теологічна) академія у Львові.
6. Встановіть відповідність:
а) Підкуп державних і політичних діячів (чиновників і політиків); **б**) Державний устрій, для якого характерне централізоване управління адміністративно-територіальними одиницями держави; **в**) Належність до будь-якої церкви, релігійної організації. (**1**) *конфесія*; **2**) *корупція*; **3**) *унітаризм*)

№ 3

1. Українська гетьманська держава Павла Скоропадського, її внутрішня і зовнішня політика.
2. Проблеми політичного розвитку України в умовах незалежності (1991–2010).
3. Політичний портрет Павла Скоропадського.

4. Встановіть відповідність:

а) УНР; б) Українська держава (1) монархія; 2) демократична республіка).

5. Встановіть відповідність між назвами художніх творів та їх авторами:

а) «Собор»; б) «Мальви»; в) «Мертва зона»; г) «Південний комфорт».
(1)Ю.Дрозд; 2) Є.Гуцало; 3) О.Гончар; 4) Р.Іваничук)

6. Єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада. Вона складається: а) з 450 депутатів і обирається на 5 років; б) з 450 депутатів і обирається на 4 роки; в) з 300 депутатів і обирається на 4 роки.

№ 4

1. Українська Народна Республіка доби Директорії, її внутрішня і зовнішня політика.

2. Створення та боротьба Української повстанської армії.

3. Роман Шухевич («Тарас Чупринка»): постать на тлі епохи.

4. Уряд УНР називається: а) Раднарком; б) Генеральний секретаріат; в) Народний секретаріат.

5. Юридичне оформлення СРСР відбулося: а) 30 грудня 1922 р.; б) 28 грудня 1920 р.; в) 31 січня 1924 р.

6. Творцем ідеології інтегрального націоналізму був: а) В. Липинський; б) Д. Донцов; в) В. Винниченко.

№ 5

1. Західноукраїнська Народна Республіка, її внутрішня і зовнішня політика.

2. Пакт Молотова–Ріббентропа і його вплив на розв'язання Другої світової війни.

3. Політичний портрет Євгена Петрушевича.

4. Бій під Крутами відбувся: а) 17 листопада 1917р.; б) 16 січня 1918р.; в) 17 березня 1918р.; г) 16 квітня 1918р.

5. Із наведених у дужках варіантів відповідей виберіть правильний: Організацію українських націоналістів було створено на з'їзді офіцерського об'єднання у (1919, 1920, 1929) році у (Відні, Львові, Варшаві).

6. «Радянізація» західних областей УРСР у повоєнний період виявилася: а) у залученні до роботи в органах державного, партійного і господарського управління місцевих спеціалістів; формуванні мережі партійних, комсомольських, профспілкових організацій посиленому розвитку сільського господарства та промисловості, підвищенні матеріального добробуту та соціальної захищеності населення, утвердженні радянського політичного устрою тощо; б) у залученні до роботи в органах державного, партійного й господарського управління спеціалістів з інших регіонів України та СРСР, формуванні мережі партійних, комсомольських та профспілкових організацій, посиленому розвитку важкої індустрії та розгортанні суспільної колективізації, переведенні на російську мову викладання у вищих і загальноосвітніх закладах, активній підтримці еміграції населення інших національностей, «чистках» серед українців, боротьбі за активістами руху Опору.

№6

1. Причини поразки та уроки Другої української національної революції 1917–1921рр.

2. «Радянізація» західноукраїнських земель у 1939–1941р.

3. Політичний портрет Симона Петлюри.

4. 27 січня 1918 р. у Бресті був укладений договір між УНР та: а) Німеччиною та Австро-Угорщиною; б) країнами Антанти; в) Радянською Росією.

5. Ватажками селянського руху в Україні в 1919–1920 рр. були: а) М.Муравйов, В.Антонов-Овсієнко; б) С.Петлюра, М.Омелянвич-Павленко; в) М.Григор'єв, Н.Махно; г) А.Денікін, П.Врангель.

6. Армія Карпатської України мала назву: **а)** Українська Повстанська Армія; **б)** Карпатська Січ; **в)** Карпатська армія.

№ 7

1. Дайте оцінку політики радянської влади у сфері релігійних відносин. Порівняйте її ставлення до УАПЦ та РПЦ.
2. Розкрийте геополітичні інтереси Німеччини та СРСР щодо Західної України.
3. Політичний портрет В'ячеслава Чорновола.
4. Акт Злуки Української Народної Республіки і Західно – Української Народної Республіки було проголошено: **а)** 1 листопада 1918р.; **б)** 22 січня 1919р.; **в)** 25 червня 1919р.
5. У 1921–1923 рр. посуха, скорочення виробництва продовольства в наслідок господарської розрухи та непомірні реквізиції призвели до голоду, який охопив: **а)** Західну Україну; **б)** Буковину та Закарпаття; **в)** південні губернії УРСР; **г)** північні губернії УРСР.
6. Варшавський процес 1935–1936 рр. – це: **а)** укладення договору між УНР і Польщею; **б)** судовий процес над членами ОУН; **в)** створення Української військової організації (УВО).

№ 8

1. Голод 1921–1923р. в Україні, причини та наслідки.
2. Декларація про державний суверенітет УРСР 1990р. Акт про незалежність України. Референдум та вибори президента України 1991.
3. Політичний портрет Леоніда Кравчука.
4. Гетьманська армія була розгромлена військами Директорії у битві: **а)** в районі пагорба Лисоня 4 червня 1916р.; **б)** під Крутами 16 січня 1918р.; **в)** поблизу с. Мотовилівки 18 листопада 1918р.
5. Дайте визначення: «воєнний комунізм», «десталінізація».

6. Вкажіть дату (*число, місяць, рік*) прийняття Верховною Радою Конституції України.

№ 9

1. Політика українізації: причини та наслідки.
2. Німецький окупаційний режим в Україні (1941–1944).
3. Політичний портрет Леоніда Кучми.
4. Українська Соціалістична Радянська Республіка у 1919р. була: **а)** незалежною державою де-юре і де-факто; **б)** рівноправною частиною федеративного утворення; **в)** державою незалежною юридично, проте зі значно обмеженим суверенітетом і тенденцією до остаточної втрати незалежності.
5. Акт проголошення відновлення Української держави відбувся: **а)** 30 червня 1941 р.; **б)** 9 липня 1941р.; **в)** 25 листопада 1941р.
6. Встановіть відповідність:
а) Ліна Костенко; **б)** Йосип Сліпий; **в)** Іван Дзюба; **г)** Олесь Гончар; **д)** Петро Григоренко. (1) *Митрополит УГКЦ, кардинал*; 2) *український письменник автор романів «Прапороносці», «Собор», «Тронка»*; 3) *літературний критик, лідер дисидентського руху в Україні, автор книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?»*; 4) *генерал радянської армії, відомий правозахисник*; 5) *український поет, автор роману в віршах «Маруся Чурай»*)

№ 10

1. Індустріалізація в УСРР: причини , результати.
2. Німецько-радянська війна 1941–1945рр. й Україна.
3. Політичний портрет Віктора Ющенка.
4. Як називалися вищі законодавчі та виконавчі органи Західноукраїнської Народної Республіки: **а)** Центральна Рада і Генеральний секретаріат; **б)** Рада

міністрів; **в)** Українська національна рада і Тимчасовий державний секретаріат;
г) Директорія.

5. Учасники руху Опору проти німецьких окупантів в Україні в 1941–1942рр. – оунівці та радянські партизани: **а)** співпрацювали між собою у боротьбі проти німецьких окупантів; **б)** були вороже налаштовані через ідеологічні розбіжності; **в)** не йшли на контакт між собою, вважаючи більш ефективною боротьбу проти німецьких окупантів.

6. УРСР стала членом Організації Об'єднаних Націй у: **а)** 1945 р.; **б)** 1954 р.; **в)** 1991 р.

№ 11

1. Колективізація в УСРР: причини і наслідки.

2. Звільнення України від німецької окупації. Наслідки Другої світової війни для України.

3. Політичний портрет Степана Бандери.

4. Ставлення більшовиків до незалежної УСРР після їх повернення до влади в 1920 р.: **а)** реально визнали незалежність УСРР; **б)** формально визнали незалежність УСРР; **в)** не визнали незалежність УСРР.

5. Німецький окупаційний режим в Україні спирався на: **а)** підтримку усіх верств українського населення, яке охоче співпрацювало з німецькими окупантами, створивши власні адміністративні і правоохоронні органи; **б)** окупаційну воєнну та цивільну адміністрацію, на різноманітні каральні органи – гестапо, СС, СД, а також на допоміжні адміністрації з представників місцевого населення – бургомістрів, голів, поліцаїв, які виявили бажання співпрацювати з окупантами; **в)** окупаційну воєнну та цивільну адміністрацію, а також на німецькі каральні органи – гестапо, СС, СД.

6. ОУН – УПА у повоєнні роки ставила перед собою завдання: **а)** винищити росіян, поляків та євреїв, представників інших національних меншин на

території західних областей УРСР, щоб забезпечити «чистоту української раси»;

б) оборонити українське населення від беззаконня радянської влади і забезпечити умови для розгортання масової боротьби за незалежну українську державу; **в)** забезпечувати західні спецслужби інформацією про військові таємниці СРСР, вичекати в «криївках» та гірських селах нової світової війни; **г)** налагодити співпрацю з радянською владою в Україні, включитися в процес побудови соціалістичного ладу.

№ 12

1. Голодомор 1932–1933рр. в Україні та його наслідки.
2. Політичні партії в незалежній Україні, їх програми та діяльність.
3. Політичний портрет Андрія Мельника.
4. У центрі уваги Центральної Ради влітку 1917р. були такі проблеми: **а)** розв'язання національного питання, досягнення автономії України; **б)** розв'язання аграрного питання; **в)** соціальний захист трудящих.
5. Із наведених у дужках варіантів відповідей виберіть правильну:
Самостійність Карпатської України була проголошена 15 березня (1938, 1929, 1940) року. Її першим президентом став (*А. Бродій, Є. Петрушевич, А. Волошин*).
6. У результаті анексії СРСР українських земель у 1939–1940 рр.:
а) більшість українських територій увійшла до складу СРСР, лише Закарпатська Україна залишилась у складі Угорщини; **б)** вперше в новітній історії всі українські землі були об'єднані у складі однієї держави – УРСР; **в)** поряд з УРСР були створені ще дві радянські українські республіки – Карпатська Україна та Західноукраїнська Народна Республіка.

№ 13

1. Масові політичні репресії 20–30-х років ХХ ст.. в Україні та їх наслідки.

2. Зовнішньополітичний курс України в умовах незалежності (1991–2010рр.).
3. Володимир Щербицький: політичний портрет.
4. Встановіть відповідність:
а) 3–4 березня 1917р; б) 10 червня 1917р.; в) 3 липня 1917р.; г) 7 листопада 1917р. д) 12 грудня 1917р.; е) 9 січня 1918р. (1) III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР); 2) IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності України; 3) II Універсал Центральної Ради; 4) Утворення Центральної Ради; 5) Проголошення радянської влади в Україні; 6) I Універсал Центральної Ради).
5. Українська Повстанська Армія була створена у: а) жовтні 1942р.; б) жовтні 1943р.; в) жовтні 1944р.
6. Українську робітничо-селянську спілку очолював: а) Л.Лук'яненко; б) В.Чорновіл; в) М.Горинь.

№ 14

1. Західноукраїнські землі 1921–1939рр., їх політичне та соціально-економічне становище, духовно-культурний розвиток.
2. «Помаранчева революція» 2004–2005 рр., її причини та результат.
4. Євген Коновалець: постать на тлі епохи.
5. Який з Універсалів Центральної Ради проголосив державну незалежність Української Народної Республіки: а) другий; б) третій; в) четвертий.
6. Яке твердження найбільше відповідає історичній дійсності: а) у першій половині 60-х років процеси демократизації суспільного життя в УРСР позитивно вплинула на становище церкви та віруючих, були зняті обмеження з релігійної діяльності, відроджувалися церкви, яким поверталось націоналізоване майно; б) у першій половині 60-х років процеси демократизації суспільного життя в УРСР оминула релігійно-церковну сферу, стосовно церкви і віруючих комуністи продовжували проводити політику активної світоглядної

боротьби, насадження атеїстичного світобачення, вдавалися до обмежень релігійної діяльності та переслідування віруючих; **в**) у першій половині 60-их років обмеженість процесів демократизації суспільного життя в УРСР призвела до формального (лише на папері) поліпшення становища віруючих та церкви в республіці, їм поверталось право на вільне віросповідання, однак так і не були розроблені механізми реалізації демократичних прав віруючих громадян республіки.

№ 15

1. Карпатська Україна у 1938–1939рр.
2. УРСР в роки т.зв. «Брежнєвського застою» (1964–1985рр.): сповільнення економічного розвитку, ідеологічний диктат компартій, політика русифікації.
3. Августин Волошин: постать на тлі епохи.
4. У 1930–1932 рр. українське селянство: **а**) з ентузіазмом включилося в процес колективізації, охоче віддавало у колективне користування власний реманент, худобу, добровільно записувалось у колгоспи; **б**) байдуже поставилось до більшовицьких планів колективізувати село, адже в нього завжди залишалось право власного вибору записуватись у колгоспи або продовжувати продавати власне господарство; **в**) вороже поставилось до колективізації, чинило стихійний опір більшовикам, не погоджувалось віддавати власні реманати та худобу, бойкотувало запис до колгоспів.
5. Перші загони УПА були сформовані: **а**) влітку 1941р. на Лівобережній Україні; **б**) восени 1943р. на Правобережній Україні; **в**) взимку 1942р. в Галичині; **г**) влітку 1942р. на Волині та Поліссі.
6. Наприкінці 50-х в середині 60-х років зовнішньополітична діяльність УРСР: **а**) відповідала інтересам її національного суверенітету, мала незалежний і самостійний характер, сприяла розбудові миролюбних відносин між країнами з різними політичними режимами; **б**) цілковито залежала від політичного курсу

СРСР, який продовжував політику «холодної війни» з капіталістичними державами; **в**) цілковито залежала від офіційного зовнішньополітичного курсу СРСР, який у той період ґрунтувався на принципі мирного співіснування країн з різним соціальним ладом; **г**) була припинена, зовнішньополітичні функції УРСР віддані Союзові, внаслідок чого були ліквідовані представництва республіки у міжнародних організаціях, у тому числі ООН та РЕВ.

№ 16

- 1.** Повоєнні адміністративно-територіальні зміни та особливості процесу відбудови народного господарства УРСР (сер. 40-х – сер. 50-х рр. ХХ ст.).
- 2.** Організація Українських Націоналістів: виникнення, програма та діяльність.
- 3.** Політичний портрет Миколи Міхновського.
- 4.** Уряд УНР називався: **а**) Раднарком; **б**) Генеральний секретаріат; **в**) Народний секретаріат.
- 5.** Командувачем УПА в 1943–1945 рр. був: **а**) С. Бандера; **б**) С. Ковпак; **в**) Р.Шухевич (Т. Чупринка).
- 6.** Ідейні переслідування українських митців у 1954–1953 рр. були спричинені: **а**) особистою неприязню радянських лідерів УРСР до переслідуваних авторів; **б**) антигуманним спрямуванням творів українських авторів; **в**) намаганням радянських лідерів посилити контроль над суспільством, залякати та ізолювати тих, хто вороже чи хоча б скептично ставився комуністичної ідеології, політичного устрою і економічних порядків в УРСР, схилився до підтримки національної ідеї; **г**) ваш варіант відповіді.

№ 17

- 1.** Радянізація західних областей УРСР у повоєнні роки. Продовження боротьби ОУН та УПА (друга половина 40-х – середина 50-х років ХХ ст.).
- 2.** Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини та наслідки.

3. Політичний портрет Петра Шелеста.
4. У квітні 1920 року був підписаний Варшавський договір між: **а)** Урядами УНР та Польщі; **б)** Урядами УНР та радянської Росії; **в)** Урядами радянської України та Польщі.
5. Кордони між УСРР і Польщею, встановлено згідно з Ризьким мирним договором, існували протягом: **а)** жовтня 1920р. – вересня 1939р.; **б)** березня 1921р. – вересня 1939р.; **в)** березня 1921р. – червня 1941р.
6. Керівництво збройною боротьбою радянських партизанів та підпільників на окупованій нацистами території України здійснював(ла): **а)** Українська головна визвольна рада; **б)** Український штаб партизанського руху; **в)** Український центральний комітет.

№ 18

1. Україна в умовах десталінізації (1953–1964) «Хрущовська відлига».
2. Радянський партизанський рух та підпільні організації в роки німецько-радянської війни 1941–1945рр.
3. Микита Хрущов і Україна: штрихи до політичного портрета.
4. Як називалася найпотужніша в СРСР гідроелектростанція, будівництво якої, згідно з планом ГОЕЛРО, розпочалося в Україні у 20-х роках: **а)** Каховська ГЕС; **б)** Дніпровська ГЕС; **в)** Тушинська ГЕС.
5. Більшовикам вдалося реалізувати план форсованої колективізації українського села: **а)** оскільки українське селянство щиро вірило в ідеали комунізму та підтримувало політику КП(б)У; **б)** завдяки насильницьким методам, масовим репресіям та голоду; **в)** тому, що створені колгоспи швидко довели переваги колективного господарства над індивідуальним.
6. Позначте прізвище письменника, автора популярних гумористичних оповідань-«усмішок»: **а)** В. Некрасов; **б)** Г. Костельник; **в)** О. Вишня; **г)** Б. Гмиря.

№ 19

1. Дисидентський та правозахисний рух в Україні. Шістдесятництво.
2. Універсали Української Центральної Ради, їх зміст, основні ідеї та історичне значення.
3. Лазар Каганович і Україна: штрихи до політичного портрета.
4. Українська радянська республіка була проголошена на: **а)** Всеукраїнській селянській конференції, яка відбулася в Харкові (грудень 1917р.); **б)** Всеукраїнський з'їзд Рад, у Харкові 12 грудня 1917р.; **в)** Всеукраїнський з'їзд Рад, у Києві 4 грудня 1917р.
5. Операція «Вісла» – це: **а)** воєнна операція Армії Крайової проти бойовиків ОУН-УПА; **б)** добровільне переселення українців з їх етнічних територій, що входили до складу Польщі, в УРСР, здійснене на підставі польсько-радянського договору 1944р.; **в)** примусове виселення українців з їх етнічних східних на західні території Польщі в 1947р. з метою колонізації, здійснене урядом ПНР під приводом підризу соціальної основи УПА.
6. Систему управління державою, основу якої становить організована в певну ієрархію спеціалізована група чиновників, що підпорядковуються суворим правилам (закріплених юридично чи неформально), називають: **а)** функціонуючою; **б)** бюрократичною; **в)** авторитарною.

№ 20

1. Створення, програма та діяльність Народного Руху України.
2. Героїзм і Трагедія Крут (січень 1918).
3. Василь Симоненко, Ліна Костенко, Василь Стус: постаті на тлі епохи.
4. Червоний терор – це ... **а)** політика масових репресій та вбивств, яку проводили більшовики в Україні проти класових ворогів та мирного населення; **б)** політика Центральної Ради проти тих, хто не визнав її повноважень; **в)** акції

партизан та повстанців, що діяли в Україні в часи революцій; г) ваш варіант відповіді.

5. Керівником збройної боротьби ОУН-УПА на українських землях у 1944–1950р. був: а) Ярослав Стецько; б) Степан Бандера; в) Роман Шухевич; г) Олег Кандиба.

6. Русифікацію народної освіти в УРСР, яка посилилася в процесі реформування системи народної освіти у 1959р.: а) з розумінням зустріла українська творча інтелігенція, яка поділяла позицію партії щодо інтернаціоналізації та «зближення і злиття нації» у соціалістичному суспільстві; б) українська творча інтелігенція розцінювала як загрозу знищення української національної культури і масово чинила їй опір; в) українська інтелігенція зустріла загалом схвально і лише деякі її представники – М. Рильський, М. Бажан, Л. Костенко – виступили проти прихованого знищення української мови та культури; г) українська творча інтелігенція сприйняла негативно, однак лише деякі її представники – М. Рильський, М. Бажан, Л. Костенко – виступили проти прихованого знищення української мови та культури.

№ 21

1. Брестський мирний договір (лютий 1918р.) Української Народної Республіки з Центральними державами: досягнення і прорахунки.

2. Український націонал-комунізм: ідеологічна суть та практична діяльність.

3. Левко Лук'яненко: постать на тлі епохи.

4. Як називалися вищі законодавчі та виконавчі органи Західноукраїнської Народної Республіки: а) Центральна Рада і Генеральний секретаріат; б) Рада міністрів; в) Українська національна рада і Тимчасовий державний секретаріат; г) Директорія.

5. Встановіть відповідність:

а) ОУН-Б; б) УПА; в) Українська головна визвольна рада; г) ОУН-М; д) Український центральний Комітет у Кракові; е) «Поліська Січ»; є) Український національний Комітет у Веймарі. (1) М.Лебедь, 2) В.Кубійович; 3) Т.Бульба-Боровець, 4) О.Ольжич, 5) Р.Шухевич, 6) К.Осьмак, 7) П.Шандрук).

б. Дайте визначення понять: *дисиденти, шістдесятники, правозахисники.*

№ 22

1. Варшавський (1920р.) та Ризький (1921р.) мирні договори та їх наслідки для України.

2. Ліквідація радянським режимом Української Автокефальної Православної Церкви (1930р.).

3. Митрополит Василь Липківський: постать на тлі епохи.

4. Центральний орган радянської влади та радянський уряд в Україні називалися: а) Центральна Рада та Генеральний секретаріат; б) Центральний виконавчий комітет та Народний секретаріат; в) Верховна Рада та Кабінет Міністрів.

5. У січні 1930 р. перехід більшовиків в УРСР, як і в інших республіках СРСР, від політики обмеження до політики знищення куркульства як класу означав: а) агітацію заможних селян за добровільний вступ до колгоспів; б) насильницьке знищення заможних селянських господарств, терор проти самих селян; в) запровадження нових обмежень на індивідуальне господарювання селян, заборона використовувати найману працю, підвищення розмірів податків для індивідуальних господарств. Це робилося заради того, щоб продемонструвати переваги колективного господарювання над індивідуальним. Створенням умов, за яких індивідуальне господарство ставало не ефективним, повинно було змусити куркулів вступити до колгоспів.

6. В Україні учасниками дисидентського руху в основному були: а) представники творчої інтелігенції; б) робітники; в) селяни; г) вихідці з номенклатурних кіл; д) військові; е) кримські татари; є) віруючі.

№ 23

1. Політика воєнного комунізму та нова економічна політика більшовицької партії: суть, наслідки та результати.
2. Ліквідація радянським режимом Української Греко-Католицької церкви (1946р.).
3. Митрополит Андрій Шептицький: постать на тлі епохи.
4. Вкажіть період існування Гетьманату: а) березень 1917р. – січень 1918р.; б) січень 1918р. – квітень 1918р.; в) квітень 1918р. – листопад 1918р.
5. Причини голодомору 1932 – 1933рр.: а) неврожай 1932р. через посуху; б) голодомор штучно організований радянською владою з метою підкорення селян, утвердження колгоспного ладу в Україні. Вважалось, що такі жертви виправдає швидка індустріалізація та побудова комунізму в СРСР.
6. Закарпаття ввійшло до складу УРСР в: а) 1939р.; б) 1940р.; в) 1945р.

№ 24

1. Діяльність ОУН в роки Другої світової війни: батальйони «Роланд», «Нахтігаль», похідні групи, Українська дивізія «Галичина».
2. Український «самвидав»: суть та історичне значення.
3. Іван Дзюба, Михайло Брайчевський, Валентин Мороз: постаті на тлі епохи.
4. Вірш П. Тичин «Пам'яті тридцяти» присвячено: а) робітникам київського заводу «Арсенал» – учасникам повстання проти Центральної Ради в січні 1918р.; б) бійцям української армії, що загинули під Крутами в березні 1918р.; в) акції партизан та повстанців, що діяли в Україні в часи революції.

5. Згідно з Ризьким мирним договором, підписаним між радянською Росією та Польщею в березні 1921р.: **а**) Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся, а також Східна Галичина входили до складу Української радянської республіки, інші частини Правобережжя відійшли до Польщі; **б**) Східна Галичина залишилася за Польщею, крім цього, до складу Польщі входила Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся, інші частини ввійшли до складу УСРР; **в**) ваш варіант відповіді.

6. Першим президентом Української Академії Наук був: **а**) М. Грушевський; **б**) В. Вернадський; **в**) А. Кримський.

№ 25

1. Перший (1919–1920) та Другий (1921р) Зимові походи армій УНР.

2. Створення, програмні документи та діяльність Української робітничо-селянської спілки, Українського національного фронту, Української Гельсінської групи.

3. Олександр Шумський, Михайло Скрипник, Михайло Хвильовий, Михайло Волобуєв: постаті на тлі епохи.

4. У 1921р. більшовики розстріляли 358 бійців української армії, які потрапили в полон: **а**) під Києвом; **б**) під Чортковом на Тернопільщині; **в**) під Базаром на Житомирщині.

5. Систему управління державою, основу якої становить організована в певну ієрархію спеціалізована група чиновників, що підпорядковуються суворим правилам (закріплених юридично чи неформально), називають: **а**) функціонуючою; **б**) бюрократичною; **в**) авторитарною.

6. Автором мелодії національного гімну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» є композитор: **а**) Михайло Вербицький; **б**) Микола Лисенко; **в**) Кирило Стеценко.

2.Завдання для підготовки до екзамену

1. Предмет, завдання та періодизація курсу «Історія України».
2. Джерела та історіографія курсу «Історія України».
3. Формування людської цивілізації на території України. Періодизація первісного суспільства.
4. Перші етнічні утворення на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни.
5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
6. Походження слов'ян: венеди, анти, склавини. Їх розселення, заняття, суспільний устрій, побут, звичаї.
7. Походження українського народу та ставлення його державності. Етнонім «Україна». Національна символіка.
8. Виникнення та становлення давньоруської держави. Заснування Києва. Походження топоніма «Русь». Норманська та антинорманська теорії. Аскольд і Дир.
9. Внутрішня та зовнішня політика князів: Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира, Ярослава.
- 10.Хрещення Русі та його історичне значення.
- 11.Політичний устрій та соціально-економічний розвиток Київської Русі.
- 12.Політична роздробленість Київської Русі: причини та наслідки.
- 13.Боротьба Русі з кочівниками: печеніги, половці, монголо-татари.
- 14.Утворення та розвиток Галицько-Волинського князівства і його роль в історії української державності. Данило Галицький.
- 15.Загарбання українських земель іноземними державами в XIV–XVI ст. Кревська (1385) та Люблінська (1569) унії.
- 16.Політичне, соціально-економічне становище та духовно-культурний розвиток українських земель в XIV – XVI ст. Берестейська (1596) унія.

17. Виникнення та феномен українського козацтва: військова організація та військове мистецтво.
18. Утворення Запорозької Січі. Запорозька Січ – як військова, господарська та державна організація. Дмитро Байда-Вишневецький.
19. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний.
20. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст.
21. Причини, характер, і періодизація Української національної революції середини XVII ст. Богдан Хмельницький.
22. Військові дії у 1648–1653 рр. Зборівський та Білоцерківський мирні договори.
23. Утворення Української гетьманської козацької держави середини XVII ст. Її політичний та адміністративно-територіальний устрій, економічні відносини.
24. Переяславська угода та Березневі статті (1654) і їх наслідки для України.
25. Україна в другій половині XVII ст.: доба Руїни.
26. Гетьман Іван Мазепа, його внутрішня і зовнішня політика та роль в історії України.
27. Колоніальна політика Російської імперії щодо України в першій половині XVIII ст. Пилип Орлик, Павло Полуботок.
28. Україна у другій половині XVIII ст. Кирило Розумовський.
29. Ліквідація російським самодержавством Гетьманщини та Запорозької Січі. Петро Калнишевський.
30. Соціальні рухи в Україні: гайдамацтво, Коліївщина, опришківство.
31. Україна в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст.
32. Поділи Польщі та їх вплив на територіальні зміни в Україні в другій половині XVIII ст.

33. Політичне становище та соціально-економічний розвиток України у складі Російської імперії та Австрійської монархії наприкінці XVIII ст. – першій половині XIX ст.
34. Національне відродження в Україні в першій чверті XIX ст. Масонський та декабристський рухи.
35. Кирило-Мефодіївське товариство в історії суспільно-політичного руху та культури України.
36. «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху та культури України.
37. Західноукраїнські землі в Європейській демократичній революції 1848 року.
38. Скасування кріпосного права та панщини на західно- та східноукраїнських землях.
39. Особливості політичного та соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX ст.
40. Суспільно-політичне життя та національний рух в Україні у другій половині XIX ст. Громадівці, народники. Москвофіли, народовці.
41. Виникнення, програмні документи та діяльність українських політичних партій наприкінці XIX – на початку XX ст.
42. Революційні події 1905–1907рр. в Україні.
43. Україна у Першій світовій війні.
44. Створення, бойовий шлях та культурно-освітня діяльність Українських Січових Стрільців.
45. Причини, характер та періодизація другої Української національної революції початку XX ст.
46. Утворення Української Центральної Ради, її національний, соціальний і партійний склад та програма. Михайло Грушевський.

47. Утворення Генерального секретаріату, його діяльність. Володимир Винниченко.
48. Універсали Центральної Ради та проблеми розбудови Української держави. Проголошення Української Народної Республіки.
49. Проголошення та спроби встановлення радянської влади більшовиками. Перша війна радянської Росії проти УНР. Героїзм і трагедія Крут.
50. Берестейський мирний договір УНР з Центральними державами: досягнення і прорахунки.
51. Гетьманський переворот і прихід до влади Павла Скоропадського. Утворення гетьманського уряду, його склад і програмні документи.
52. Внутрішня і зовнішня політика Гетьманської держави Павла Скоропадського.
53. Прихід до влади Директорії, її склад, соціально-економічна та політична програма.
54. Друга війна радянської Росії проти УНР. Утвердження радянської влади в Україні. Симон Петлюра.
55. Перший та Другий зимові походи армії УНР. Трагедія під Базаром.
56. Варшавський та Ризький мирні договори та їх наслідки для України.
57. Листопадова національно-демократична революція (1918) та виникнення Західно-Української Народної Республіки. Євген Петрушевич.
58. Польсько-українська війна 1918–1919рр. Кость Левицький.
59. Акт злуки УНР та ЗУНР (1919), проблеми соборності України.
60. Причини поразки та уроки Другої української національної революції 1917–1921рр.
61. Внутрішнє і міжнародне становище України після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921рр. Черговий перерозподіл українських земель іноземними державами.
62. Входження УСРР до складу СРСР. Обмеження суверенітету республіки.

63. Голод 1921–1923рр. УСРР в роки нової економічної політики.
64. Політика українізації, її суть та наслідки.
65. Індустріалізація в УСРР: завдання, характерні ознаки та прорахунки.
66. Колективізація в УСРР: причини і наслідки.
67. Голодомор 1932–1933рр. — геноцид українського народу.
68. Масові політичні репресії 20–30-х років більшовицького режиму в УСРР.
69. Політичне, соціально-економічне та духовно-культурне становище західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921–1938).
70. Створення та боротьба Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів. Євген Коновалець.
71. Карпатська Україна в 1938–1939рр. Августин Волошин.
72. Пакт Молотова-Ріббентропа та його вплив на розв'язання Другої світової війни.
73. Вхідження західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР. Радянізація. Масові репресії радянського режиму на західноукраїнських землях у 1939–1941рр.
74. Німецько-радянська війна 1941–1945рр. й Україна. Поразки Червоної армії й окупація України гітлерівською Німеччина.
75. Німецький окупаційний режим в Україні (1941–1944).
76. Радянське підпілля та партизанський рух у роки німецько-радянської війни (1941–1945).
77. Створення та боротьба Української Повстанської Армії. Роман Шухевич — «Гарас Чупринка».
78. Акт відновлення Української державності (30 червня 1941р.). Степан Бандера.
79. Українська дивізія «Галичина». Андрій Мельник.
80. Звільнення України від німецької окупації (1943–1944).
81. Завершення та наслідки Другої світової війни для України.

82. УРСР у повоєнні роки (1945–1955): відбудова народного господарства, голод 1946–1947 рр., зовнішньополітична діяльність.
83. УРСР у повоєнні роки (1945–1955): суперечливий характер суспільно-політичного життя. Боротьба з українським націоналізмом.
84. Радянізація західних областей УРСР (1945–1955). Ліквідація УГКЦ. Продовження боротьби ОУН та УПА.
85. УРСР в період десталінізації (1956–1964). «Хрущовська відлига». Соціально-економічний розвиток та суспільно-політичне життя.
86. УРСР в роки «Брежнєвського застою» (1964–1985). Сповільнення темпів економічного розвитку. Політика русифікації. Петро Шелест та Володимир Щербицький.
87. Дисидентський та правозахисний рухи. Шістдесятники. Левко Лук'яненко та Іван Дзюба.
88. «Горбачовська перебудова» та її вплив на суспільно-політичні та економічні процеси в Україні. Активізація національного руху. Створення та діяльність НРУ. В'ячеслав Чорновіл.
89. Декларація про державний суверенітет УРСР (1990). Акт про незалежність України (1991). Грудневий референдум (1991).
90. Проблеми політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку незалежної України (1991–2004). Леонід Кравчук та Леонід Кучма.
91. «Помаранчева» революція 2004–2005 рр.: причини і наслідки. Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко.
92. Проблеми розбудови української держави на сучасному етапі. Віктор Янукович.
93. Українська еміграція (діаспора): основні періоди, розселення та сучасний стан.

V. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – Одеса : Маяк, 1994. – 392 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: [навч. посіб.] / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2006. – 688 с. (Альма-матер).
3. Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.
4. Гусєв В. І. Історія України: [навч. посіб.] / В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький – К.: Вища школа, 2003. – 431 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991.
7. Давня історія України: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1997–2000.
8. Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., допрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
9. Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2 т. – К., 1991.
10. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів, 1992. – 230 с.
11. Екельчик С. История Украины: становление современной нации / С. Екельчик. – К., 2010.
12. Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
13. Єфименко О. Історія України та її народу / О. Єфименко; [пер. з рос. В. Д. Калити]. – К.: Мистецтво, 1992. – 256 с.

14. Історія України: [навч. посіб.] / за ред. Г. Темка, Л. Тупчієнка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002 – 480 с. (Альма-матер).
15. Історія України / за ред. В. Смоля. – 3-тє вид., доп. й перероб. – К.: Альтернативи, 2002. – 471 с.
16. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 4-тє. – Львів: Світ, 2003. – 520 с.
17. Історія України: навч. - метод. посіб. для семінар. занять / В.М. Литвин, А.Г. Слісаренко, В.Ф. Колесник [та ін.]. – К.: Знання-Прес, 2006. – 460 с.
18. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002. – 448 с. (Альма-матер).
19. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – 800 с.; – 2007. – Т. 2. – 724 с.
20. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
21. Котляр М. Довідник з історії України / В. Котляр, С. Кульчицький. – К., 1996. – 240 с.
22. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1992. – 520 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).
23. Магочій Павло-Роберт. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
24. Мицик Ю. Історія України: [навч. посіб. для старшокласників] / Ю. Мицик, О. Бажан, В. Власов. – К., 2005. – 576 с.
25. Мороз В. Я. Україна у двадцятому столітті. Етап перший. 1900-1920 рр. / В. Я. Мороз. – Львів: Ліга-Прес, 2005. – 656 с.
26. Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко [та ін.]. – 2-ге вид. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.

27. Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення: [навч. посіб.] / В. Остафійчук. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2006. – 422 с.
28. Панченко П. П. Історія України ХХ – початку ХХІ століття: [навч. посіб.] / П.П. Панченко, Н.П. Барановська, С.С. Падалка [та ін.]; за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Знання, 2004. – 582 с.
29. Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: [навч. посіб.] / М. Пасічник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
30. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – К.: Либідь, 1992.
31. Савченко Н. Історія України: модульний курс: [навч. посіб.] / Н. Савченко, М. Подольський – К., 2006. – 544 с.
32. Світлична В. Історія України: [навч. посіб.] / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008. – 400 с.
33. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; [пер. з англ. В. Шевчука]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
34. Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.
35. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Додаткова

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та правовий аналіз: у 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.
3. Брайчевський М. Конспект з історії України / М. Брайчевський. – К.: Знання, 1991. – 204 с.

4. Вацеба О. М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні / О. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 232 с.
5. Видатні постаті в історії України IX–XIX ст. : Короткі біограф. нариси. Історичні та худож. портрети / В. І. Гусев, В. П. Дрожжин [та ін.]. – К.: Вища школа, 2002. – 359 с.
6. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
8. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
9. Даниленко В., Сталінізм на Україні (20–30-ті роки) / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
10. Дві Русі / за заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – 496 с. – (Бібліотека газети «День»).
11. Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
12. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: У 10 т. – Львів, 1993–2001.
13. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 3 т. – К., 1994–1995.
14. Іванченко Р. Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності: [навч. посіб. для студ. ВНЗ] / Р. Іванченко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: МАУП, 2006. – 624 с.
15. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : [навч. посіб. для студ. ВНЗ / редкол. В. М. Литвин [та ін.]; ред. Л. О. Біда. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.

16. Історія України в особах: Литовсько-Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина [та ін.]. – К.: Україна, 1997. – 272 с.
17. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ -Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 1100 с.
18. Історія України (тести, завдання, відповіді) / кер.авт. кол. С.Д. Гелей. – Л.: Світ, 2002. – 400 с.
19. Історія української культури: в 5-ти т. – Т. 1–3. – К.: Наукова думка, 2001.
20. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К., 1992. – 176 с.
21. Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.) Г. Касьянов, В. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
22. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
23. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К., 1996. – 508 с.
24. Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: [підруч. для студ. ВНЗ]. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костиря. – К.: МАУП, 2006. – 696 с.
25. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 660 с.
26. Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк; [пер. з англ.]. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
27. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. – К.: Україна, 1996. – 240 с.

28. Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / НАН України; Ін-т історії України; С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.
29. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.
30. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень; І.Ф.Курас, Ю.І.Шаповал, Ю. А. Левенець [та ін.]. – К.: Генеза, 2002-2003.
31. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, С. І. Білокінь [та ін.] – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
32. Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1848–1918 / О. Полянський. – Тернопіль: Джура, 1998. – 52 с.
33. Полянський О. Історичні силуети / О. Полянський. – Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 1998. – 128 с.
34. Полянський О. Курс лекцій з історії України. Остання чверть ХVІІІ – середина ХІХ ст. / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 192 с.
35. Полянський О. Армія нескорених. До 60-річчя УПА / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 48 с.
36. Полянський О. Український рух Опору в 1921 – 1939рр. / О. Полянський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 64 с.
37. Попович М.. Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
38. Потоцький В. П. Хто є хто в українській історії / В. П. Потоцький. – Х.: ВД «ШКОЛА», 210. – 160 с. – (Історичний архів: Маленькі таємниці великої історії)..

- 39.Реєнт О. Усі гетьмани України: Легенди, міфи, біографії / О. Реєнт. – Х.: Фоліо, 2007. – 415 с. – (Історичне досьє).
- 40.Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: [навч. посіб.] / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 544 с.
- 41.Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.
- 42.Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
- 43.Рубльов О. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті рр. XX ст. / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
- 44.Рух Опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / [передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса]. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
- 45.Семененко В. І. Хто такі українці? Що таке Україна? / В. І. Семененко. – Х: ВД «ШКОЛА», 2010. – 160 с. – (Історичний архів: Маленькі таємниці великої історії).
- 46.Смолій В. А. Українська державна ідея. Проблеми формування еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С.Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 366 с.
- 47.Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини / Б. Трофим'як. – Тернопіль, 2001. – 694 с.
- 48.Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.): [навч. посіб.] / Б. Трофим'як. – К.: ІЗМН, 1997. – 424 с.
- 49.Україна Incognita / за заг. ред. Л. Івшиної. – 4-те вид., стереотип. – К.: Укр. прес-група, 2005. – 397 с. – (Бібліотека газети «День»).

VI. ІСТОРИЧНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Абсолютизм – необмежена самодержавна влада, деспотична форма державного правління, яка ґрунтується на сваволі правителя (царя, імператора, короля) і за якої досягається надзвичайно високий ступінь централізації державної влади.

Автономія – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (Конституцією).

Авторитаризм – антидемократична та антиправова концепція і практика здійснення влади; політичний режим, якому притаманні зосередження в руках однієї людини або невеликої групи осіб необмеженої влади, повна відсутність або абсолютна фіктивність представницьких інститутів та системи поділу влади.

Агресія – у сучасному міжнародному праві будь-яке незаконне, з погляду Статуту ООН, застосування сили однієї держави (чи групи держав) проти іншої, яке має на меті загарбання території, ліквідацію або обмеження політичної незалежності, насильницьке підкорення народу (нації).

Анархізм – ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої — заперечення державного управління суспільством; невизнання авторитету, порядку, дисципліни; свавілля.

Анексія – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави.

Антропогенез – процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.

Археологічна культура – сукупність історичних джерел, які належать до одного часу, знайдені археологами на одній території, мають місцеві особливості і надають інформацію про життя древніх (первісних людей).

Асиміляція – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб досягнення етнічної однорідності.

Більшовики – члени РСДРП (Російської соціал-демократичної робітничої партії), яка була створена в 1898 р. і розкололася в 1903 р. на два крила:

більшовиків (РСДРП(б)) – прихильників соціалістичної революції, захоплення влади збройним шляхом – і меншовиків – прихильників соціально-економічних реформ, здійснюваних мирними засобами.

Бортництво – лісове бджільництво.

Бояри – великі землевласники, які належали до князівського двору та входили до складу військової дружини князя.

Братства – національно-релігійні об'єднання міщан при православних церквах, що існували у XVI–XVIII ст.

Буржуазні націоналісти – традиційний ярлик комуністичної системи, що стосується тих, хто виступав за збереження національної мови, культури, звичаїв, історичних традицій рідного краю.

Бюрократизм – надмірно формалізовані, повільні, неконтрольовані процеси прийняття рішень в управлінських системах.

Варяги – давньоруська назва норманів (здебільшого шведів), які у VIII – п. п. XI ст. з метою військової здобичі та торгівлі освоювали водні шляхи Сх. Європи.

Велике переселення народів – умовна назва переселення ряду племен (гунів, германців, слов'ян та ін.) на територію Римської імперії, яке відбулося у IV–VII ст.

Військо Запорозьке – військово-політична організація українського козацтва, яка існувала з часу організації козацького реєстру (1572) та виникнення Запорозької Січі аж до середини XVII ст.

Віче – народні зібрання в давні часи, де вирішувалися питання війни і миру, громадського життя.

Воєнний комунізм – система заходів, запроваджених більшовиками у 1919–1921 рр., спрямованих на впровадження прямого керування економікою з боку держави. Характерні риси: запровадження продрозкладки, скасування товарно-грошових відносин, заборона підприємницької діяльності, націоналізація всіх підприємств та ін.

Вотчина – вид феодальної земельної власності, що належала привілейованим верствам(князям, боярам, духовенству тощо). Вотчину можна було передати у спадщину, продати і т.п.

Волюнтаризм – позиція суб'єкта політики, згідно з якою головними чинниками досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління та політичні наміри.

Гайдамацький рух – форма народної боротьби проти польського гніту на Правобережній Україні, що виникла на початку XVIII ст. Вершиною його була Коліївщина 1768 р.

Геноцид – дії спрямовані на часткове чи цілковите знищення якої-небудь національної, етнічної чи релігійної групи населення.

Гетьман – 1) в Україні в XVI – п. п. XVIII ст. – глава реєстрових козаків, із 1648 р. правитель України і глава козацького війська; 2) у Польщі й Великому князівстві Литовському з кінця XV до XVIII ст. – вищий воєначальник.

Геополітика – політична концепція, яка стверджує, що в основі політики (переважно зовнішньої) певної держави лежить співвідношення географічних чинників – просторового розташування країни, розміру території, клімату, наявності природних ресурсів, густоти населення тощо.

Голокост – цілеспрямована політика нацистів Німеччини та фізичне винищення євреїв, циган та інших народів.

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції культурницького і суспільно-політичного спрямування, що діяли в другій половині XIX – на початку XX ст.

Громадянські війни – організована збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині держави.

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинуті правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

Губернія – адміністративно-територіальна одиниця в царській Росії. Вперше запроваджена Петром I у 1708 р.

Гуманізм – теорія і практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей.

Демографія – наука, що вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку.

Демократія – форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, рівні можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Держава — базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальносоціальних потреб.

Децентралізація – управлінська політична система, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування з метою оптимізації практичного розв'язання питань загальнонаціональної ваги, а також реалізації регіонально-локальних програм.

Десталінізація – процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. Сталіна

Директорія УНР – тимчасовий орган влади, метою якого було відновлення УНР; виконував функції законодавчого та виконавчого органу УНР у грудні 1918 – грудні 1919 року. Голова Директорії у листопаді 1918 – лютому 1919 – Володимир Винниченко, з лютого по грудень 1919 – Симон Петлюра.

Дисидентство – морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей.

Дискримінація – часткове чи повне, тимчасове чи постійне обмеження або позбавлення конституційних прав певної категорії громадян за расовою чи національною належністю, політичними і релігійними переконаннями, статтю тощо.

Діаспора – розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають поза її межами.

Еволюція – процес поступових змін, суть яких полягає в спрощенні або ускладненні розвитку чого-небудь або кого-небудь.

Експансія – активне проникнення в яку-небудь сферу; загарбання чужих територій, ринків, джерел сировини; політичне та економічне поневолення інших країн.

Екстенсивний шлях розвитку – розвиток економіки, що характеризується збільшенням кількості продукції, що випускається, за рахунок збільшення витрат людської праці, сировини та матеріалів.

Еліта національна – найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією) і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

Етногенез – походження народів.

Етнос – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

«Ждановщина» – широкий наступ сталінського режиму наприкінці 1940-х рр. в СРСР у галузі ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства.

Земства – виборні органи місцевого самоврядування в Росії, запроваджені земською реформою 1864 р.

Ідеологія – система концептуально оформлених уявлень, ідей та поглядів на політичне життя, яке відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Ієрархія – поділ на вищі та нижчі чини, посади, що передбачає сувору підлеглість нижчих за чином або посадою вищим.

«Із варягів у греки» – важливий водний торговельний шлях Київської держави, що з'єднував Чорне та Балтійське моря системою річкових шляхів і волоків (переходами суходолом суден між річками).

Імперія – велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. Імперії виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Індустріалізація – система заходів, спрямованих на прискорений розвиток важкої промисловості з метою технічного переозброєння економіки й зміцнення оборони країни. .

Інтегральний націоналізм – ідеологія ОУН, що заперечувала ліберальні цінності й проповідувала рішучі дії заради національних інтересів. Один із головних ідеологів – Д. Донцов.

Інфляція – переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що спричиняє знецінення їх, зростання цін на предмети першої потреби, зниження валютного курсу, реальної заробітної плати.

Інфраструктура – сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я тощо).

Колективізація – примусова система заходів, спрямована на перетворення одноосібних селянських господарств у великі колективні господарства (колгоспи та радгоспи).

Колонізація – заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування поселень у залежній країні; перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення її іншою країною.

Компроміс – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження та підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Консолідація – зміцнення, згуртування, об'єднання.

Конституція – основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація – союз суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення певних спільних цілей.

Коренізація – політика ВКП (б), спрямована на залучення на бік радянської влади української інтелігенції, селянства. Сприяла створенню видимості гармонійного та вільного розвитку республік у складі СРСР.

Космополітизм – теорія і практика, в основі якої лежить теза про необхідність заміни національного громадянства світовим.

Криза політична – тимчасове призупинення чи припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Кріпосне право – система правових норм, що встановлювали залежність селянина від феодала і право останнього на селянина-кріпака як на свою повну власність.

Культ особи – єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству».

Культурно-просвітницький рух – рух, учасники якого направляють свою діяльність на досягнення перетворень в суспільстві шляхом просвіти населення і поширення культури.

Легітимність – визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження; здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від управління та суду великих землевласників і створювали виборні органи місцевого самоврядування.

Малоросія (Малоросійський край) – офіційна назва Правобережної та Лівобережної України (Гетьманщини) в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після Березневих статей.

Маргіналізація – незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якого вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя.

Менталітет – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія.

Модернізація – оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, перероблення відповідно до сучасних вимог.

Монархія – форма державного правління, за якої верховна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи – глави держави, як правило, спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада обмежується парламентом.

Натуральне господарство – форма розвитку економіки, коли продукт виробляється для власного споживання, а не на продаж.

Національне відродження – процес пробудження й формування національної свідомості народу. (В Україні цей процес припав на кінець XVIII – початок XIX ст.).

Національний дохід – новостворена у сфері матеріального виробництва вартість або частина сукупного (валового суспільного) продукту, що залишається після спожитих засобів виробництва.

Нація – історична спільнота людей, що складається в процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури і характеру.

Нова економічна політика (неп) – економічна політика більшовиків в Україні 1921–1928 рр., що прийшла на зміну політиці «воєнного комунізму». Передбачала комплекс заходів для денационалізації частини підприємств, уведення продрозкладки, легалізація торгівлі, проведення грошової реформи, створення ринку робочої сили.

«Новий порядок» – жорсткий режим, встановлений німецько-фашистськими загарбниками на окупованій території України, інших частинах СРСР, що супроводжувалися масовими розстрілами і депортацією місцевого населення.

Олігархія – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.

Опозиція – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Перебудова – політичний курс КПРС, розпочатий у 1985 р. і спрямований на оздоровлення суспільно-політичної, економічної та ідеологічної сфер життя в СРСР.

Плюралізм – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, що ґрунтується на взаємодії та протидії політичних партій та громадсько-політичних організацій.

Політична система – сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, відносини між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Популізм – схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятних для населення аргументів та пропозицій, уникаючи непопулярних, але необхідних заходів щодо розв'язання суспільних проблем.

Право на самовизначення – це загальновизнане світовим співтовариством право кожної нації створювати власну державу в рамках своєї етнічної території, входити до складу інших існуючих держав або відокремлюватися від них, керуючись при цьому принципом доцільності.

Правова держава – тип держави, в основі якої — верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Приватизація – процес перетворення будь-якої форми власності (державної, колективної, особистої тощо) на приватну; передання частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність трансформація державних підприємств та організацій в акціонерні, колективні, кооперативні, приватні тощо.

Промисловий переворот – процес переходу від мануфактурного до машинного виробництва. (В Україні цей перехід відбувався в 30–80-ті рр. XIX ст.).

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції та на розширення зовнішніх ринків. Протекціонізм, як правило, реалізується через митну політику.

Путч (державний переворот) – спроба певних політичних сил прийти до влади незаконним шляхом.

Радянізація – процес насадження моделі радянської влади, який включав у себе колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію та масові репресії проти невдоволених.

Реабілітація – визнання особи (групи осіб, що була необґрунтовано притягнута до кримінальної відповідальності, невинною.

Революція – докорінна зміна, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового; переворот у житті суспільства, який зумовлює ліквідацію віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

Репресії – незаконні каральні заходи, покарання з боку держави стосовно окремих громадян, соціальних, етнічних груп, що проводяться в антидемократичних державах з метою зміцнення панування органів влади над суспільством.

Республіка – держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.

Реформа – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури.

Розкуркулювання – знищення заможних селян (куркулів) та їхніх господарств в ході колективізації в СРСР.

«Розстріляне відродження» – період знищення української інтелігенції (письменників, поетів тощо) в 30-ті роки ХХ ст..

Руїна – назва періоду історії України з 1658 р. і до середини 80-х років ХVІІ ст.

Самвидав – видані в СРСР поза цензурою підпільні листівки, брошури, книжки тощо, які розповсюджувалися за допомогою переписування, розмноження на шапірографі або ручних ротаторах.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Тоталітаризм – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення.

Традиція – форма передавання соціального досвіду; ідеї, звичаї, норми, що передаються з покоління в покоління.

Узурпація – протизаконне захоплення влади; привласнення чийось прав на що-небудь.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

Унія – об'єднання, союз. Унія буває державною, персональною, релігійною.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Фільварок – польське найменування товарного (тобто такого, що виробляє сільськогосподарську та іншу продукцію для продажу) великого феодального господарства, в якому основною повинністю залежних селян була панщина.

Цензура – система державного контролю за змістом публікацій і засобами масової інформації.

Централізація – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Цивілізація – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий певним суспільством.

Чумацтво – торгово візницький промисел в Україні.

Шістдесятники – учасники руху за оновлення радянського суспільства в 60-ті рр. ХХ ст.; рух шістдесятників охоплював переважно молоду інтелігенцію, яка домагалася розширення свободи творчості, в Україні також виступала на захист національної культури, протистояла русифікації.

Шляхта – панівний соціальний стан у Польщі, Литві, а також на українських землях, що входили до складу цих держав у XV–XVIII ст. За походженням шляхта була польською, литовською, білоруською та українською.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації.

Ярлик – письмовий указ, грамота хана Золотої Орди. Дозвіл руським князям правити тими чи іншими землями.

VII. ГОЛОВНІ ПОДІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

- ✓ 1 млн. років тому – поява первісних людей на території України.
- ✓ IV–III тис. до н. е. – розселення племен трипільської культури на території України.
- ✓ IX–VII ст. до н. е. – розселення киммерійців між Дністром і Доном, а також на Кримському та Таманському півостровах.
- ✓ VII–III ст. до н. е. – панування скіфів на території Північного Причорномор'я.
- ✓ VII–VI ст. до н. е. – грецька колонізація Північного Причорномор'я.
- ✓ I–II ст. – перші згадки про слов'ян у творах римських вчених – Плінія Старшого, Тацита, Птолемея.
- ✓ IV–VII ст. — формування перших східнослов'янських політичних об'єднань – союзів племен.
- ✓ VIII–IX ст. – утворення праукраїнської держави Руська земля з центром у Києві.
- ✓ 860–866 – походи князя Аскольда на Константинополь.
- ✓ 860 – Аскольдове «хрещення».
- ✓ 882 – вбивство Аскольда варягами, захоплення Києва Олегом.
- ✓ 882–912 – правління Олега на Русі.
- ✓ 907, 911 – походи Олега на Візантію.
- ✓ 911 – укладення договору між Руссю і Візантією.
- ✓ 912–945 – князювання Ігоря.
- ✓ 915 – перша згадка про печенігів.
- ✓ 941, 944 – походи князя Ігоря на Візантію.
- ✓ 945 – вбивство князя Ігоря древлянами.
- ✓ 945–964 – регентство княгині Ольги.
- ✓ 955 – прийняття Ольгою християнства під час її поїздки до Константинополя.
- ✓ 964–972 — князювання Святослава.
- ✓ 964–966 – Східні походи Святослава.

- ✓ 968, 969–971 – походи князя Святослава на Балкани.
- ✓ 968 – облога печенігами Києва.
- ✓ 972 – загибель Святослава у битві з печенігами біля дніпровських порогів.
- ✓ 972–978 – князювання Ярополка Святославича в Києві.
- ✓ 980–1015 – князювання Володимира Великого.
- ✓ 988 – запровадження християнства в Київській Русі.
- ✓ 1019–1054 – князювання Ярослава Мудрого.
- ✓ 1036 – поразка печенігів під Києвом.
- ✓ 1037 – спорудження в Києві Софійського собору.
- ✓ 1097 – князівський з'їзд у Любечі.
- ✓ 1113 – укладення монахом Нестором першої редакції літописного зведення — «Повісті минулих літ».
- ✓ 1113–1125 — князювання Володимира Мономаха.
- ✓ 1187 – перша літописна згадка назви «Україна» щодо земель Південної Київщини та Переяславщини.
- ✓ 1199 – об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицької і Волинської земель і утворення Галицько-Волинського князівства.
- ✓ 1202 – захоплення Києва князем Романом Мстиславичем.
- ✓ 1223 – поразка руських дружин і половецького війська в битві на р. Калці.
- ✓ 1237–1240 – монгольська навала на Русь.
- ✓ 1238 – перемога військ Данила Галицького над німецькими лицарями-хрестоносцями під Дорогочином.
- ✓ 1239 – об'єднання Галицької, Волинської та Київської земель Князем Данилом Романовичем.
- ✓ 1240, 6 грудня – облога й розорення Києва військами хана Батия.
- ✓ 1246 – поїздка Данила Романовича у Золоту Орду за «ярликом» на князювання.
- ✓ 1253 – коронування в Дорогочині Данила Романовича як короля Русі.
- ✓ 1256 – перша згадка про заснування Львова.

- ✓ 1264 – смерть Данила Романовича. Галицька земля відходить до його сина Лева.
- ✓ 1350–1352 – боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за Волинські землі.
- ✓ 1362 – перемога литовського війська над золотоординськими збройними формуваннями. Остаточна інкорпорація до Литовського князівства Київщини, Переяславщини, Волині та Поділля.
- ✓ 1385 – Кревська унія між Литвою та Польщею.
- ✓ 1387 – остаточне приєднання Галичини до Польського королівства.
- ✓ 1410 – поразка Тевтонського ордена від об'єднаного війська поляків, литовців, українців та білорусів під Грюнвальдом.
- ✓ 1413 – Городельська унія між Литвою та Польщею.
- ✓ 1449 – утворення Кримського ханства.
- ✓ 1480 – повалення золотоординського іґа на Русі.
- ✓ 1529 – перший Литовський статут.
- ✓ 1554–1556 – спорудження Д. Вишнівецьким на о. Мала Хортиця оборонного замка-фортеці. Заснування Запорозької Січі.
- ✓ 1566 – другий Литовський статут.
- ✓ 1569 – Люблінська унія між Литвою та Польщею. Утворення федеративної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Перехід під владу Польщі Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, а також Підляшшя.
- ✓ 1572 – універсал польського короля Сигізмунда II Августа про утворення найманого козацького формування – початок реєстрового козацького війська.
- ✓ 1572 – видання у Львові друкарнею Івана Федорова першої друкованої в українських землях книги «Апостол».
- ✓ 1588 – Третій Литовський статут.
- ✓ 1591–1593 – козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського.
- ✓ 1594–1596 – козацько-селянське повстання під проводом С Наливайка.
- ✓ 1596 – Берестейська унія.

- ✓ 1616 – похід запорозьких козаків на чолі з П. Сагайдачним на Кафу, визволення невільників.
- ✓ 1621 – битва польсько-козацького війська з турецьким під Хотином.
- ✓ 1625–1638 – хвиля козацько-селянських повстань під проводом М. Жмайла, Т. Трясила, І. Сулими, П. Бута, Д. Гуні, Я. Острияниці.
- ✓ 1648–1676 – українська національна революція.
- ✓ 1648 – перемоги козацьких військ на чолі з Б. Хмельницьким над поляками під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями.
- ✓ 1649 – розгром польського війська в битві під Зборовом. Зборівська мирна угода.
- ✓ 1651 – поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.
- ✓ 1652 – розгром польського війська в битві під Батогом.
- ✓ 1653 – перемога українського війська на чолі з І. Богуном над польсько-шляхетською армією під Монастирищем. Рішення Земського собору про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя.
- ✓ 1654, 8 січня – Переяславська рада.
- ✓ 1654, березень – «Березневі статті».
- ✓ 1657 – смерть Б. Хмельницького.
- ✓ 1657–1659 – гетьманування І. Виговського.
- ✓ 1658 – Гадяцький договір.
- ✓ 1659 – розгром московських військ під Конотопом збройними формуваннями під керівництвом І. Виговського.
- ✓ 1659–1663 – гетьманування Ю. Хмельницького.
- ✓ 1659 – «Переяславські статті» Ю. Хмельницького.
- ✓ 1660 – Слободищенський трактат.
- ✓ 1661 – заснування університету у Львові.
- ✓ 1663 – «Чорна рада» у Ніжині.
- ✓ 1663–1668 – гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні.
- ✓ 1663–1665 – гетьманування П. Тетері на Правобережній Україні.

- ✓ 1665 – Московські статті. Обмеження територіально-адміністративної автономії Лівобережної України.
- ✓ 1665–1676 – гетьманування П. Дорошенка на Правобережній Україні.
- ✓ 1667 – Андрусівське перемир'я між Російською державою та Річчю Посполитою.
- ✓ 1668–1672 – гетьманування Д. Многогрішного на Лівобережній Україні.
- ✓ 1669 – «Глухівські статті».
- ✓ 1672–1687 – гетьманування І. Самойловича на Лівобережній Україні.
- ✓ 1674 – перше видання «Синопису» (Київ).
- ✓ 1676–1681 – гетьманування Ю. Хмельницького на Правобережжі.
- ✓ 1677–1681 – Московсько-Турецька війна за Правобережну Україну.
- ✓ 1681 – Бахчисарайський мирний договір між Росією, Туреччиною та Кримським ханством.
- ✓ 1686 – «Трактат про Вічний мир» між Росією та Польщею.
- ✓ 1687–1708 – гетьманування І. Мазепи.
- ✓ 1708–1722 – гетьманування І. Скоропадського.
- ✓ 1709, червень – Полтавська битва.
- ✓ 1710 – обрання гетьманом в еміграції П. Орлика. Бендерська Конституція.
- ✓ 1714 – перша згадка в джерелах про гайдамаків.
- ✓ 1722–1727 – діяльність першої Малоросійської колегії.
- ✓ 1722–1723 – гетьманування П. Полуботка.
- ✓ 1727–1734 – гетьманування Д. Апостола.
- ✓ 1727 – «Решительные пункты» (документ, що регулював відносини Гетьманщини з Росією).
- ✓ 1734–1750 – діяльність Правління Гетьманського Уряду.
- ✓ 1750–1764 – гетьманування К. Розумовського.
- ✓ 1764 – зосередження повноти влади в Україні в руках Другої Малоросійської колегії.
- ✓ 1768 – початок Коліївщини на Правобережній Україні.
- ✓ 1772 – перший поділ Польщі. Приєднання до Росії Східної Білорусії, а Галичини — до Австрії.

- ✓ 1775 – ліквідація царським самодержавством Запорозької Січі.
- ✓ 1781 – ліквідація полкової системи на Гетьманщині, утворення натомість намісництв за російським зразком.
- ✓ 1783 – царський маніфест про приєднання до Російської держави Кримського ханства; – царський указ про закріпачення селян на Лівобережній та Слобідській Україні.
- ✓ 1784 – відкриття університету у Львові.
- ✓ 1785 – «Жалувана грамота дворянству» Катерини II, згідно з якою українська старшина зрівнювалась у правах з російським дворянством.
- ✓ 1793 – другий поділ Польщі. До Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.
- ✓ 1795 – третій поділ Польщі. Росія включила до свого складу Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву і Курляндію.
- ✓ 1798 – видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди».
- ✓ 1803 – царський указ про «вільних хліборобів», згідно з яким поміщики за власним бажанням могли відпускати кріпосних селян на волю й давати їм земельні наділи.
- ✓ 1805 – відкриття Харківського університету.
- ✓ 1812, червень – початок агресії Наполеона проти Росії.
- ✓ 1812–1835 – антикріпосницькі виступи селян на Поділлі під проводом У. Кармалюка.
- ✓ 1818–1821 – діяльність таємної організації «Союз благоденства», «побічні управи» якого діяли в Кишиневі, Тульчині, Полтаві тощо.
- ✓ 1820 – заснування в Ніжині Гімназії вищих наук.
- ✓ 1821 – утворення в Тульчині таємного «Південного товариства».
- ✓ 1825, грудень – повстання декабристів у Петербурзі.
- ✓ 1825, грудень – 1826, січень – повстання Чернігівського полку в Україні.
- ✓ 1827–1830 – діяльність таємного демократичного гуртка у Ніжинській Гімназії вищих наук.
- ✓ 1830–1831 – Польське визвольне повстання на Правобережній Україні.

- ✓ 1833–1837 — діяльність напівлегального демократично-просвітительського та літературного угруповання «Руська трійця».
- ✓ 1834 – заснування університету в Києві.
- ✓ 1840 – видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка.
- ✓ 1843–1844 – селянське повстання під проводом Л. Кобилиці на Буковині.
- ✓ 1846–1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
- ✓ 1847–1848 – запровадження в Правобережній Україні «Інвентарних правил».
- ✓ 1848, травень – утворення у Львові першої української політичної організації – Головної руської ради.
- ✓ 1848 – ліквідація кріпосного права у Галичині та на Буковині.
- ✓ 1853–1856 – Кримська війна.
- ✓ 1855 – розгортання масового антикріпосницького руху «Київської козаччини».
- ✓ 1856 – похід «У Таврію за волею» – масове самовільне переселення селян Катеринославщини та Херсонщини.
- ✓ 1861, лютий – царський маніфест про скасування кріпосного права в Росії.
- ✓ 1861–1862 – видання в Петербурзі українського журналу «Основа».
- ✓ 1863 – циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про обмеження видання книг та заборону викладання в школах українською мовою; – написання П. Чубинським вірша «Ще не вмерла Україна» – тексту до сучасного гімну України.
- ✓ 1864 – земська, судова та шкільна реформи у Росії.
- ✓ 1865 – заснування в Одесі Новоросійського університету; – відкриття першої в Україні залізниці Одеса – Балта.
- ✓ 1867 – перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську.
- ✓ 1868 – створення у Львові першого осередку товариства «Просвіта».
- ✓ 1874 – масове «ходіння в народ».
- ✓ 1875 – відкриття університету в Чернівцях.

- ✓ 1876 – затвердження царем Емського указу, що забороняв видання та ввезення з-за кордону літератури українською мовою.
- ✓ 1876–1879 – діяльність народницької організації «Земля і воля».
- ✓ 1877 – «Чигиринська змова».
- ✓ 1880–1881 – діяльність «Південноросійського робітничого союзу» народників у Києві.
- ✓ 1882 – створення в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи.
- ✓ 1890 – утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) – першої української політичної партії.
- ✓ 1892 – виникнення таємного товариства «Братство тарасівців».
- ✓ 1897 – організація київського та катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу»; –перший загальний перепис населення Росії; – на Харківському паровозобудівному заводі завершено будівництво першого паровоза.
- ✓ 1900 – утворення Революційної української партії (РУП); – видання у Львові брошури М. Міхновського «Самостійна Україна» в Петербурзі.
- ✓ 1900, травень – виникнення першої молодіжної організації «Січ».
- ✓ 1905, 9 січня – розстріл робітничої демонстрації («Кривава неділя»); – початок першої російської революції.
- ✓ 1905, червень – повстання на броненосці «Потьомкін».
- ✓ 1905, жовтень – всеросійський загальний політичний страйк. Виникнення Рад робітничих депутатів.
- ✓ 1905, жовтень – підписання царем маніфесту «Про удосконалення державного порядку», в якому було обіцяно громадянські свободи та скликання законодавчої Думи.
- ✓ 1905, жовтень – відкриття в Одесі першої в під російській Україні «Просвіти».
- ✓ 1905, грудень – збройні повстання в Харкові, Олександрівську, Горлівці.
- ✓ 1906, листопад – царський указ про вільний вихід селян із общини. Початок столипінської аграрної реформи.

- ✓ 1907, 3 червня – царський указ про розпуск II Державної думи. Державний переворот, що фіксував поразку революції 1905–1907 рр.
- ✓ 1908 – утворення «Товариства українських поступовців» (ТУП).
- ✓ 1911 – створення молодіжної організації «Пласт».
- ✓ 1912 – створення військово-патріотичного товариства «Січові Стрільці».
- ✓ 1914, лютий – масовий рух протесту проти заборони царатом святкування сторіччя з дня народження Т. Шевченка.
- ✓ 1914, серпень – створення в Львові Головної української ради; – заснування «Союзу визволення України» (СВУ).
- ✓ 1914 – створення в складі австро-угорської армії українського добровольчого Легіону січових стрільців (УСС); – утворення царським урядом Галицько-Буковинського генерал-губернаторства.
- ✓ 1917, 27 лютого – перемога Лютневої демократичної революції. Повалення самодержавства в Росії.
- ✓ 1917, 4 березня – утворення Центральної Ради.
- ✓ 1917, 23 червня – I Універсал Центральної Ради.
- ✓ 1917, 3 липня – II Універсал Центральної Ради.
- ✓ 1917, липень – збройний виступ полуботківців.
- ✓ 1917, серпень – Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду, яка суттєво обмежувала права України.
- ✓ 1917, листопад – III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).
- ✓ 1917, 3 грудня – маніфест РНК до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради.
- ✓ 1917, 12 грудня – проголошення радянської влади в Україні на Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові.
- ✓ 1917, 5 грудня – початок наступу радянських військ на Київ.
- ✓ 1918, 11 січня – IV Універсал Центральної Ради.
- ✓ 1918, 26 січня – підписання мирного договору між УНР і Німеччиною та її союзниками; – вступ до Києва радянських військ на чолі з М. Муравйовим.

- ✓ 1918, 18 лютого – початок наступу німецьких військ на територію України.
- ✓ 1918, 29 квітня – ухвалення Центральною Радою Конституції УНР; – проголошення на Всеукраїнському хліборобському з'їзді П. Скоропадського гетьманом України. Здійснення державного перевороту і перехід усієї повноти влади в Україні до рук гетьмана.
- ✓ 1918, листопад – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР); - утворення Директорії.
- ✓ 1918, 14 грудня – вступ до Києва збройних формувань Директорії. Зречення гетьманом П. Скоропадським влади.
- ✓ 1919, 22 січня – Акт злуки УНР і ЗУНР.
- ✓ 1919, 6 січня – проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) декретом Тимчасового робітничо-селянського Уряду України.
- ✓ 1919, 10 березня – прийняття III Всеукраїнським з'їздом рад (Харків) першої Конституції УСРР. Юридичне оформлення радянської державності в Україні.
- ✓ 1919, липень – окупація Криму та майже всього Лівобережжя, за винятком Чернігівщини, військами Денікіна.
- ✓ 1919, 3 грудня – затвердження VIII Всеросійською конференцією РКП(б) резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні».
- ✓ 1919, 11 грудня – створення Всеукраїнського революційного комітету на чолі з Г. Петровським.
- ✓ 1919, 16 грудня – вступ збройних формувань Червоної армії до Києва.
- ✓ 1920, квітень – підписання Варшавського договору між УНР та Польщею.
- ✓ 1920, 25 квітня – початок радянсько-польської війни.
- ✓ 1920, 6 травня – вступ польсько-українського війська до Києва.
- ✓ 1920, 26 травня – початок Київської наступальної операції. Контрнаступ радянських військ.
- ✓ 1920, 12 жовтня – підписання у Ризі угоди про перемир'я та попередні умови миру між РСФРР та УСРР з одного боку та Польщею – з іншого.

- ✓ 1920, листопад – остаточний розгром армії Врангеля в Криму. Ліквідація Південного фронту.
- ✓ 1921, березень – ухвала X з'їздом РКП(б) постанови про запровадження нової економічної політики (неп).
- ✓ 1921, 18 березня – підписання Ризького мирного договору між Польщею і РСФРР та УСРР.
- ✓ 1921–1923 – голод в Україні.
- ✓ 1922, 30 грудня – затвердження I з'їздом СРСР декларації про утворення Союзу РСР і союзного договору.
- ✓ 1923, березень – остаточне визнання Східної Галичини частиною Польщі Радою послів великих держав у Парижі.
- ✓ 1923, 20 вересня – остаточна ліквідація Наркомату закордонних справ УСРР.
- ✓ 1924 – II з'їзд Рад СРСР, що затвердив Конституцію СРСР.
- ✓ 1925, березень – саморозпуск УКП.
- ✓ 1925, грудень – проголошення XIV з'їздом РКП(б) курсу на індустріалізацію.
- ✓ 1925–1928 – літературна дискусія, розпочата М. Хвильовим.
- ✓ 1928–1932 – п'ятирічний план розвитку народного господарства України.
- ✓ 1928 – «Шахтинська справа».
- ✓ 1929, січень – створення у Відні Організації Українських Націоналістів (ОУН).
- ✓ 1929 – перехід до політики суцільної колективізації.
- ✓ 1930 – кампанія «пацифікації» в західноукраїнських землях.
- ✓ 1932–1933 – голод в Україні.
- ✓ 1932, жовтень – пуск Дніпрогесу.
- ✓ 1933–1937 – другий п'ятирічний план розвитку народного господарства України.
- ✓ 1937, січень – ухвалення нової Конституції УРСР Надзвичайним XIV з'їздом Рад України.
- ✓ 1938, 11 жовтня – здобуття Закарпаттям автономії.

- ✓ 1939, 15 березня – проголошення самостійності Карпатської України.
- ✓ 1939, 23 серпня – підписання договору між СРСР і Німеччиною про ненапад, а також таємної угоди про розмежування сфер інтересів у Східній Європі.
- ✓ 1939, 1 вересня – початок Другої світової війни.
- ✓ 1939, 17 вересня — перехід радянськими військами польського кордону. Початок радянізації Західної України.
- ✓ 1939, вересень – підписання радянсько-німецького договору про дружбу та кордони.
- ✓ 1940, червень – Інкорпорація Бессарабії та Північної Буковини до складу Радянського Союзу.
- ✓ 1941, 30 червня – ухвалення Українськими національними зборами у Львові Акта про відновлення Української держави.
- ✓ 1941, липень – вересень – оборона Києва.
- ✓ 1941, жовтень – липень – оборона Севастополя.
- ✓ 1942, 20 червня — створення Українського штабу партизанського руху (УШПР).
- ✓ 1942, жовтень – утворення Української Повстанської Армії (УПА).
- ✓ 1942, 18 грудня – визволення першого українського населеного пункту – с Півнівки Міловського р-ну Ворошиловградської (Луганської) обл.
- ✓ 1942 – рейд партизанського формування С. Ковпака з Путивля до Карпат.
- ✓ 1943, листопад – Київська наступальна операція, внаслідок якої визволено Київ.
- ✓ 1944, 27 липня – у ході Львівсько-Сандомирської операції війська 1-го Українського фронту звільнили Львів та Станіслав.
- ✓ 1944, 28 жовтня – визволення військами 4-го Українського фронту Закарпатської України.
- ✓ 1944, 1 листопада – помер глава УГКЦ митрополит А. Шептицький.
- ✓ 1944, 31 листопада – УГКЦ очолив митрополит Йосип Сліпий.
- ✓ 1945, 6 травня – прибуття української делегації до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН.

- ✓ 1945, 9 травня – перемога збройних сил СРСР над фашистськими військами гітлерівської Німеччини.
- ✓ 1946–1947 – голод в Україні.
- ✓ 1947, квітень – операція «Вісла» – депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі.
- ✓ 1949, грудень – звільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, обрання на цю посаду Л. Мельникова.
- ✓ 1950, 5 березня – загибель командуючого УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки).
- ✓ 1953, 5 березня – помер Й. Сталін.
- ✓ 1953, червень – звільнення Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КП України, призначення на цю посаду О. Кириченка.
- ✓ 1954, 19 лютого – передача Криму зі складу РСФСР до складу УРСР рішенням Президії Верховної Ради СРСР.
- ✓ 1954, травень – Україна стала членом ЮНЕСКО
- ✓ 1956, лютий – XX з'їзд КПРС. Доповідь М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки».
- ✓ 1959, 15 травня – вбивство в Мюнхені агентом КДБ С. Бандери.
- ✓ 1960, лютий – пуск першого атомного реактора в Україні.
- ✓ 1961, січень – суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (УРСС), створеної Л. Лук'яненком.
- ✓ 1963, липень – звільнення М. Підгорного з посади першого секретаря ЦК КПУ, призначення на цю посаду П. Шелеста.
- ✓ 1965, літо-осінь – перша хвиля арештів серед української інтелігенції.
- ✓ 1965, 4 вересня – у кінотеатрі «Україна»(Київ) під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» відбувся мітинг протесту проти нової хвилі політичних репресій серед української інтелігенції.
- ✓ 1968, квітень – протест 139 діячів культури проти арештів інтелігенції.
- ✓ 1972, січень-травень – друга хвиля арештів в Україні представників інтелігенції.

- ✓ 1972, травень – звільнення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, обрання на цю посаду В. Щербицького.
- ✓ 1976, жовтень – утворення Української Гельсінської групи на чолі з М. Руденком.
- ✓ 1985, квітень – проголошення на Пленумі ЦК КПРС курсу на перебудову.
- ✓ 1986, 26 квітня – аварія на Чорнобильській АЕС. 1988 – XIX Всесоюзна конференція КПРС.
- ✓ 1987, жовтень – створення у Львові «Товариства Лева».
- ✓ 1989, лютий-березень – створення Народного Руху України.
- ✓ 1989, липень – страйки шахтарів Донбасу та Західної України.
- ✓ 1989, вересень – установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову. Головою НРУ обрано І. Драча.
- ✓ 1989, 17-26 вересня – у Чернівцях відбувся I Республіканський фестиваль української сучасної пісні та популярної музики «Червона рута».
- ✓ 1989, жовтень – прийняття Верховною Радою УРСР Закону про мови в УРСР.
- ✓ 1990, березень – вибори до Верховної Ради УРСР.
- ✓ 1990, 16 липня – ухвала Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.
- ✓ 1990, жовтень – голодування студентів у Києві. Ухвалення ВР УРСР рішення про скасування статті 6 Конституції.
- ✓ 1991, серпень – спроба державного перевороту в СРСР.
- ✓ 1991, 24 серпня – проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.
- ✓ 1991, 26 серпня – тимчасове припинення діяльності КПУ на території України.
- ✓ 1991, 8 жовтня – Верховна Рада України ухвалила закон України про громадянство України.
- ✓ 1991, 1 грудня – проведення референдуму про незалежність України. Обрання Президентом України Л. Кравчука.

- ✓ 1991, 8 грудня – юридичне оформлення розпаду СРСР. Проголошення утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД).
- ✓ 1992, січень – початок лібералізації цін. Запровадження в обіг купонів багаторазового використання.
- ✓ 1992, 16 січня – ухвала указу Президії Верховної Ради України про Державний гімн України (затверджено мелодію М. Вербицького «Ще не вмерла Україна»).
- ✓ 1992, 28 січня – Державним прапором України затверджено національний прапор синьо-жовтого кольору.
- ✓ 1992, 19 лютого – затвердження Верховною Радою України тризуба малим гербом України.
- ✓ 1993, червень – політичний страйк донецьких шахтарів. Відновлення діяльності КПУ.
- ✓ 1993, 2 липня – схвалення Верховною Радою України «Основних напрямків зовнішньої політики України».
- ✓ 1994, 27 березня – вибори до Верховної Ради України.
- ✓ 1994, червень – вибори Президента України. Президентом обрано Л. Кучму.
- ✓ 1995, 8 червня – підписання Президентом України Л. Кучмою та головою Верховної Ради України О. Морозом Конституційного договору.
- ✓ 1995, 7 листопада – вступ України до Ради Європи.
- ✓ 1996, 28 червня – прийняття Верховною Радою Конституції України.
- ✓ 1996, вересень – запровадження національної грошової одиниці – гривні.
- ✓ 1997, 30 травня – підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною.
- ✓ 1997, 9 липня – підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.
- ✓ 1998, 29 березня – вибори до Верховної Ради України.
- ✓ 1999, жовтень – листопад — вибори Президента України – Президентом обрано Л. Кучму.

- ✓ 2000, 16 квітня – проведення всеукраїнського референдуму з питань державного будівництва.
- ✓ 2000, осінь – 2001, весна — масові акції протесту («Україна без Кучми»), спричинені вбивством журналіста Г. Гонгадзе, «касетний скандал».
- ✓ 2001, січень – зміна керівництва Верховної Ради України, названа «оксамитовою» революцією; – створення парламентської більшості.
- ✓ 2001, червень – візит Папи Римського Івана Павла II в Україну
- ✓ 2004, жовтень–грудень – вибори Президента України; – помаранчева революція.
- ✓ 2004, 26 грудня – переголосування у другому турі виборів, у результаті якого Президентом України обрано В. Ющенко.
- ✓ 2007, 30 березня – дострокові вибори до Верховної Ради.
- ✓ 2010, лютий – Президентом України обрано В. Януковича.

VIII. САМОСТІЙНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ

Поради щодо підготовки до семінарського заняття

1. Докладно ознайомтеся з темою і планом заняття, кожним із винесених на розгляд питань.
2. Знайдіть і замовте у бібліотеці відповідні рекомендовані джерела та літературу, насамперед обов'язкову.
3. Прочитайте документальні джерела й основну літературу до кожного з питань семінару, намагаючись осмислити прочитане.
4. Законспекуйте необхідний матеріал, випишіть цитати.
5. Те саме зробіть із додатковою літературою, маючи на меті з'ясувати окремі деталі того чи іншого питання.
6. Складіть план і текст свого виступу на семінарському занятті з кожного питання.

Алгоритм характеристики історичної особи

1. Ознайомлення з особистістю

- ✓ походження, освіта, особливості держави, в якій народилася, формувалася і діяла особа;
- ✓ риси характеру, їхній вплив на вчинки людини і результати її діяльності;

2. Характеристика життєдіяльності

- ✓ політичні, соціальні, релігійні інтереси та цінності історичної особи, суперечності в поглядах і діях, їх обумовленість;
- ✓ основні напрямки діяльності, ідеї, наміри, мотивація вчинків;
- ✓ засоби, що використовувала людина для досягнення своєї мети.

3. Підсумки та значення діяльності особи, її оцінка свідками подій, сучасними істориками, самими студентами.

Алгоритм складання тез

(Тези – стислий виклад основних положень тексту, яким притаманна завершеність та чітка послідовність)

1. Поділіть текст на змістові блоки, встановіть чим вони взаємопов'язані.
2. Поставте запитання до кожного блоку з метою виокремлення основних положень.
3. Сформулюйте і запишіть чіткі відповіді на поставлені запитання.

Намагайтеся використовувати слова, які несуть у собі найбільше смислове навантаження.

4. Спробуйте за допомогою складених тез передати зміст тексту.

Види тез

Цитатні	Відбір авторських тез із тексту
Вільні	Основні положення тексту формулюються своїми словами
Змішані	Цитати і вільний виклад авторської думки чергуються
Прості	Тези окреслюють головну думку частини тексту у вигляді ствердження або заперечення будь-чого
Складні	Тези, окрім ствердження або заперечення якоїсь думки, містять ще й її доведення.

Алгоритм складання конспекту

(Конспект – короткий письмовий виклад змісту статті, лекції, книги)

1. Запишіть на першій сторінці вихідні дані джерела над яким працюєте.
2. Уважно прочитайте текст, супроводжуючи читання підкресленням олівцем незрозумілих місць, незнайомих слів, нових імен, дат.
3. Складіть простий детальний план (послідовний перелік основних думок автора).

4. Під час повторного читання пунктів плану запишіть, як автор доводить основні думки виділених вами логічно-сміслових частин.
5. На полях помічайте значення нових слів, понять, а також записуйте власні думки, коментарі, оцінки прочитаного.
6. Цитуйте лише те, на що можна буде посилатися як на авторитетний виклад думки.
7. Під час конспектування тексту великого розміру на полях вказуйте сторінки книги, які конспектуєте.

Типи конспектів

Плановий	Стислий (у формі плану) переказ прочитаного; короткий, простий і чіткий за формою.
Текстуальний	Створений з уривків оригіналу – цитат; джерело дослівних висловлювань автора.
Тематичний	Дає більш-менш вичерпну відповідь на поставлене запитання конкретної теми за умовами використання декількох джерел.

ДОДАТКИ

Корисні лінки

Наукові та науково-просвітницькі центри

<http://www.history.org.ua> – Інститут історії України Національної Академії Наук України.

<http://www.etnolog.org.ua> – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського

<http://www.archives.gov.ua> – Архіви України. Офіційний веб-сайт Державного комітету архівів України

<http://www.ukrmuseum.info/ua/main> – Музейний простір України

Тексти джерел та електронні бібліотеки

<http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України імені В.Вернадського

<http://www.lsl.lviv.ua> – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

<http://www.nplu.kiev.ua> – Національна парламентська бібліотека України

<http://www.litopys.org.ua> – Проект електронної бібліотеки давньої української літератури. Українські літописи, хроніки, життя, апокрифи, граматики, лексикони, історично-мемуарна проза, перекладні та поетичні твори, "Слово о полку Ігоревім" тощо.

<http://www.ukrlib.com.ua> – Найбільша в інтернеті електронна бібліотека української літератури. Містить також літературну енциклопедію, біографії майже всіх письменників України, шкільні твори, учнівські реферати, стислі перекази змісту творів.

<http://www.exlibris.org.ua> – Українська електронна бібліотека. Історія, публіцистика.

<http://www.ukrlib.com> – Українська бібліотека «Джерело».

<http://www.uahistory.cjb.net> – Історія України.

Повнотекстові джерела

http://history.franko.lviv.ua/yak_content.htm – Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

<http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm> – Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

http://history.franko.lviv.ua/gryc_content.htm – Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

<http://zhnyva33.narod.ru/part2.html> – Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест; [пер. з англ.]. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.

<http://www.info-library.com.ua/books-book-66.html> – Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2010. – 688 с. (Альма-матер).

<http://www.info-library.com.ua/books-book-76.html> – Білоцерківський В. Я. Історія України: навч. посіб. / В.Я Білоцерківський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 536 с.

<http://javot.net/uadoc/grushevs/title.htm> – Грушевський М. Ілюстрована Історія України.

Інше

<http://www.histori.com.ua/news.php> – Історія: цікавинки.

<http://www.history.com.ua/> – Український історичний портал

<http://www.info-library.com.ua/> – Книги у повнотекстовому форматі.

<http://www.ucairnica.com.ua/> – Відкритий гуманітарний портал.

<http://forum.milua.org/> – Військова історія України.

<http://www.tern.ukrpack.net/upa/upauk.htm> – Українська Повстанська Армія.